

Azərbaycanın azadlığı uğrunda 1918-ci ildə
"Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən" şüarı
ilə vuruşmuş türk və azərbaycanlı döyüşçülərin
xatirasinə ithaf olunur.

*AĞAYEV YUSİF
ƏHMƏDOV SƏBUHİ*

İstiqlal Yürüşü 1918

ALTUN KİTAB

Ağayev Yusif

Əhmədov Səbuhi

Ğstiqlal yürüğü -1918. Bakı, "Altun Kitab", 2009, 416 s.

Elmi redaktor Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
vitse-prezidenti, Azərbaycan Tarix Muzeyinin
direktoru, akademik **Nailə Vəlixanlı**

Redaktor *Əhməd Oğuz*

Tərtibatçı *Səbuhi Qəhrəmanov*

© ALTUN KİTAB

Telefon: (99412) 431 97 52

www.altun-kitab.com

E-mail: yusif_agayev@yahoo.com

ISBN 978-9952-24-041-2

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

"OKA-Ofset" mətbəəsində çap olunmuşdur. Tiraj 300

MÜNDƏRĞCAT

Ön söz

1. Münaqiçənin qısa tarixçəsi

- 1.1. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci bəndi - XX əsrin əvvəllərində partlamış bomba
- 1.2. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində
- 1.3. Azərbaycan I Dünya müharibəsi dövründə
- 1.4. 1917-ci ildə Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyət
- 1.5. 1918-ci ilin yanvar-mart aylarında Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyət
- 1.6. 1918-ci ilin mart soyqırımı

2. Hadisələrin qısa xronologiyası

1917-ci il

1918-ci il

3. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları

- 3.1. Bakı Soveti Qırmızı Ordusunun yaradılması
- 3.2. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının strukturu
- 3.3. Bakı Sovetinin Qırmızı ordusu və Sentrokaspi Diktaturası ordusunda erməni hərbi hissələri
- 3.4. Polkovnik L. Biçeraxovun qoşunları
- 3.5. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının say tərkibi
- 3.6. Bakı Soveti qoşunlarının komandanlığı
- 3.7. Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının komandanlığı
- 3.8. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının silahları

4. "Densterfors"

- 4.1. "Densterfors"un təşkili
- 4.2. İngilis qoşunlarının komandanlığı
- 4.3. İngilis qoşunlarının say tərkibi və strukturu
- 4.4. İngilis qoşunlarının silahları və hərbi texnikası

5. Qafqaz İslam Ordusu

- 5.1. Müsəlman Korpusunun təşkil edilməsi
- 5.2. Qafqaz İslam Korpusunun təşkil edilməsi
- 5.3. Müsəlman Korpusunun strukturu
- 5.4. Qafqaz İslam Ordusunun iyun-iyul aylarında quruluşu
- 5.5. Xüsusi Azərbaycan Korpusunun təşkili və strukturu
- 5.6. Bakıya son hücum ərəfəsində Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu
- 5.7. Müsəlman Korpusu və Qafqaz İslam Ordusunun say tərkibi
- 5.8. Müsəlman Korpusu və Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı
- 5.9. Müsəlman Korpusu və Qafqaz İslam Ordusunun silah və hərbi texnikası

6. Tərəflərin məqsəd və planları

- 6.1.Qırmızı Ordu komandanlığının məqsəd və planları
- 6.2. Sentrokaspi Diktaturası komandanlığının məqsəd və planları
- 6.3.İngilis komandanlığının məqsəd və planları
- 6.4.Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının məqsəd və planları

7. Döyüş əməliyyatlarının gedişi

- 7.1.5-ci Qafqaz piyada firqəsinin Azərbaycana gəlişi
- 7.2. Qafqaz İslam Ordusunun üzləşdiyi ilk rəqiblər və bu döyüşlərin nəticələri
- 7.3. Qaraməryəm döyüşü (1918-ci il 18iyun)
- 7.4.Qaraməryəm - Göyçay döyüşü (1918-ci il 27-30 iyun)
- 7.5.Salyan döyüşü (28 iyun- 2 iyul 1918-ci il)
- 7.6.Ağsu-Kürdəmir döyüşü (5-14 iyul 1918-ci il)
- 7.7.Şamaxı əməliyyatı (19 -22 iyul 1918-ci il)
- 7.8.Hacıqabul əməliyyatı (26-31 iyul 1918-ci il)
- 7.9.Birinci Bakı əməliyyatı (1 avqust-5 avqust 1918-ci il)
- 7.10.Bakı ətrafında 6 avqust - 12 sentyabr döyüşləri
- 7.11.İkinci Bakı əməliyyatı və Bakının azad edilməsi(14-15 sentyabr 1918-ci il)
- 7.12.Bakı şəhəri sentyabrın 16-20-də

8. Münaqişənin nəticələri

- 8.1.Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı – Bakı şəhəri
- 8.2.Münaqişənin nəticələri

Ədəbiyyat

ÖN

Hər bir millətin keçmiş nəsillərin vahid tarixi əlaqəsini yaradan irili-xırdalı hadisələrdən ibarətdir. Hərbi-siyasi olaylar bu hadisələr sırasında xüsusi yer tutur. Məhz bu hadisələrin gedişində millət öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparır, bu mübarizədə möhkəmlənir, birləşir.

Bəşər övladının ilk məskənlərindən olan Azərbaycan zəngin tarixi keçmişə malikdir. Əsrlər boyu beynəlxalq rəqabətin obyektinə çevrilən diyarımız öz mövcudluğu uğrunda ağır sınaqlardan keçmiş, qanlı döyüşlərdə iştirak etməli olmuşdur. Xarici işğalçılara qarşı aparılan mübarizədə xalqımız nəinki öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış, hətta təkrarolunmaz mədəniyyət yaratmışdır. Bu, «Odlar ölkəsinin» mərd oğlan və qızlarına xas olan döyüşkənlik ruhu, və-tənpərvərlik sayəsində mümkün olmuşdur.

Ümummillə lider Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycan Respublikası öz torpaqlarını qorumaq üçün böyük potensiala malikdir. Onun ən böyük potensialı - bizim vətəndaşların öz Vətənlərinə olan sədaqəti və məhəbbətidir. Bu hisslər xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq ənənələri ilə doğrulmuşdur...». Bu ənənələrin, o cümlədən Azərbaycan hərbi tarixinin öyrənilib təbliğ edilməsi milli Silahlı Qüvvələrin möhkəmlənməsinə yönəlmiş praktiki addımlar qədər əhəmiyyətlidir. Hərbi tarixini bilmək təkcə ordunun şəxsi heyəti üçün deyil, ümumiyyətlə, bütün vətəndaşlar üçün vacibdir. Bu çoxşaxəli problemin həlli isə hərbi tarixini işıqlandıran elmi və elmi-kütləvi əsərlərdən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan təqdim olunan kitab olduqca böyük əhəmiyyətə

malikdir. Ağayev Yusif və Əhmədov Səbuhinin birlikdə hazırladıqları kitab Azərbaycan tarixinin ən ağırlı məqamlarından birinə- 1917-ci ilin noyabrından 1918-ci ilin sentyabrınadək olan dövrdə baş vermiş hadisələrə həsr olunur. Azərbaycan torpaqları hesabına "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasında olan erməni millətçiləri

1988-ci ildən başlayaraq zor gücü ilə Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazilərimiz hesabına t xülyanı reallaşdırmaq istəmişlər. Erməni siyasətbazları Ermənistan SSR ərazisində, daha sonra isə Qarabağ və ətraf

ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıları doğma ata-baba torpaqlarından qovduqdan sonra boşaldılmış ərazilərdə başqa ölkələrdən gətirilən erməniləri yerləşdirərək burada «Dağlıq Qarabağ Respublikası» adlı qondarma "müstəqil" dövlət yaratmaq, ya da zəbt edilən əraziləri Ermənistana birləşdirmək niyyətinə düşmüşlər. Tarixi

kökü olan bu günkü hadisələri dərinədən və düzgün təhlil edə bilmək üçün dünənki faktlara dönə-dönə müraciət etmək zərurəti yaranır. Kitabın ilk paragraflarında müəlliflər hərbi məqamlardan çox, artıq tədqiqatçılara məlum olan faktları sadalamaqla bəzi siyasi məqamları oxuculara bir daha xatırlatmaq istəyirlər. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Rusiyada hakimiyyətə gələn Müvəqqəti Hökumət erməni hərəkətini dəstəklədi. Tiflisdə keçirilən erməni konfransında Qafqazı və Şərqi Anadolunu əhatə edəcək "Böyük Ermənistan" yaratmaq planı

qəbul edildi. 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər ermənilərə münasibətlərində Müvəqqəti Hökumətin siyasətini davam etdirdilər. 1917-ci il dekabr ayın 29-da Rusiya

XKS-in Türkiyədə yaradılacaq Erməni dövləti haqqında 13 №-li Dekreti imzalandı. Qafqaz iş üzrə

Müvəqqəti Fövqəladə Komissar Stepan Şaumyanın köməyi ilə müvəqqəti Erməni Milli Hökuməti yaradılmalı idi. Ermənistanla verilən torpaqlarda müsəlman əhalisinin sayının azaldılması məqsədilə erməni ordusu kütləvi qırğınlar siyasətini həyata keçirməyə başladı. Göyçə gölü ətraflarını, Naxçıvanı, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağı gələcək Ermənistan dövlətinin ərazilərinə çevirmək üçün erməni millətçiləri yeni-yeni planlar hazırladılar. Bakıda, bolşeviklər öz tabeliyində olan hərbi hissələrlə daşnakların silahlı dəstələrini birləşdirdilər.

1918-ci ilin martın 31-də Bakıda əməliyyata başlayan və bir neçə gün ərzində şəhərin azərbaycanlılara məxsus hissəsini viranəyə çevirib əhaliyə divan tutan erməni daşnak dəstələri bolşeviklərlə əlbir hərəkət etdirdilər. Müsəlman əhalisinin qırğınları Şamaxıda, Qubada və digər Azərbaycan ərazilərində baş verdi.

1918-ci

il mayın 28-də müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması xəbəri bolşevik-daşnak qüvvələrini təlaşa saldı.

Gəncəyə və oradan da Tiflisə doğru hücumunda S.Şaumyan daşnak Andranikin əməli yardımına bel bağlayırdı.

Təqdim olunan kitabın hərbi hadisələrin təsvirinə həsr olunmuş paragrafları zəngin tarixi mənbələr

(sənədlər, illüstrativ, foto və s.) və mövcud elmi ədəbiyyat əsasında yazılmışdır. Bir çox hadisələrin işıqlandırılmasında müəlliflər arxiv materiallarından istifadə etmişlər. Müəlliflər həm Azərbaycan, həm də xarici ölkələrin tədqiqatçılarına əsərlərində yerlərdə istifadə edərək Azərbaycan

eşidilməmiş qəddarlıqlar uydurmağa əsaslanmışdır ki, başqalarında ermənilərə rəğbət, türklərə nifrət hissi yaransın". Bunların qarşısını almaq, erməni təbliğatını susdurmaq isə ilk növbədə tarixi həqiqətə həmin irəli gəlir. Şübhə etmirik ki, bu kitab oxucular və ictimaiyyət tərəfindən zərurətdən

Akademik Nailə Vəlixanlı

1. Münaqiçənin¹ qısa tarixəsi

1.1 Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci bəndi – XX əsrin əvvəllərində partlamış bomba

1828-ci il fevralın 10-da Rusiya və İran dövlətləri arasında Təbriz ya-xınlığındakı Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə Azərbaycanın taleyində dərin izlər qoydu: Azərbaycan öz dövlətçiliyini itirdi, onun Araz çayından şimalda yerləşən torpaqları Rusiyaya, cənubdakı torpaqları isə İran Qacarlar dövlətinə birləşdirildi. Müqavilənin digər maddələrinə nisbətən o zamanlar qorxusuz görünən 15-ci maddəsi XX əsrin əvvəllərində bomba kimi partladı.

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsi Qacarlar dövlətinin ərazisində yaşamış ermənilərə aid idi. Bu maddədə deyilirdi ki, şah Azərbaycan adı ilə tanınan ərazidə (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur)

Rusiya imperatorunun tərəfini saxlamış şəxsləri cəzalandırmayacaq, onlara 1 il müddətində yaşadıkları torpaqları tərk edib,

Rusiya imperiyasının ərazisinə keçməyə maneçilik törətməyə-cək, daşınmaz əmlaklarını satmaq üçün bu şəxslərə 5 il vaxt verəcəkdir.² Beləliklə, erməni ailələri Azərbaycanın İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, Şəki və Şamaxı

xanlıqlarının ərazilərinə köçürülməyə başlayır. Ermənilərin Azərbaycanın

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarında yerləşdirilməsi Azərbaycanı Gürcüstan və Türkiyədən təcrid etmək, Cənubi Qafqazda ermənilərin kompakt yaşadıkları vilayəti yaratmaq məqsədini güdürdü. XIX əsr rus tarixçisi V.Potto yazırdı ki, Rusiya hakim dairələri "Rusiyanın rəhbərliyi altında Asiyada güclü Ermənistan dağlıq dövlətini yaratmaq..." fikirlərindən

əl çəkmirdi, "Ermənistan İran, Türkiyə və Rusiya ilə həmsərhəd, Xəzər dənizində limana malik ölkə olmalı idi".

Köçürülməni sürətləndirmək və bu işdə pərakəndəliyə yol verməmək

üçün erməni V.O.Behbudovun rəhbərliyi ilə xüsusi komitə yaradılmışdı.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin gedişində və müharibədən sonra da Türkiyə ərazisindən Azərbaycan ərazilərinə ermənilərin köçürülməsi davam etdirildi.

1828-1830-cu illərdə 40 mindən artıq İran və 84 mindən artıq Türkiyə ermənisi köçürülərək Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirildi. Həmin dövrdə İrəvan şəhərini idarə etmək üçün rus zabitlərindən ibarət müvəqqəti hökumət yaradılmışdı. 1911-ci ildə N.N.Şavrovun qeyd etdiyi kimi, "rəsmən köçürülmüş 124 min erməninin arxasınca çoxlu sayda qeyri-rəsmi köçənlər də olmuşdur. Onların ümumi sayı 200 min nəfərdən artıqdır".³

Erməni ailələrini yerləşdirmək üçün çar hökuməti tərəfindən təqib olunan azərbaycanlı xan və bəylərin torpaqları, həmçinin dövlət torpaqları (əvvəllər onlar da xanlıqlara məxsus idi) ayrılmışdı. XVIII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş müharibələrdə azərbaycanlı əhalinin bir

qisminin həlak olması, bir qisminin isə çarizmin dini və siyasi təzyiqi altında Türkiyə və İrana köçməsi Azərbaycanda ermənilərin yerləşdirilməsinə imkan yaratdı. 1822-1823-cü illərdə rus məmurları

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin üz qabığı. Rusiya Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivli (RMDTA).

¹ Azərbaycan tarixinin "ağ ləkələrindən" biri onun dövr və hadisələrinin qısa və yığcam adlar ilə təmin edilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 1918-ci il mart hadisələri əsaslı olaraq soyqırım siyasəti kimi qiymətləndirilibsə, Bakı Soveti daha sonra Sentrokaspi Diktaturası və ingilislərin Azərbaycan hökuməti və onun müttəfiqi Osmanlı dövlətinə qarşı yeritdiyi siyasət və baş vermiş döyüşlər heç bir ad (müharibə və.s) almamışdır. Bu səbəbdən biz 1918-ci ilin iyun-sentyabr hadisələrini "münaqişə" termini ilə bildiririk.

² Şükürov K. Türkmənçay - 1828. Tarixi xronika (ixtisarla). Bakı, 2006, s.139

³ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990, с. 63.

⁴ Описание Карабагской провинции (составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова). Тифлис, 1866(تəkrar nəşr Bakı, 2004), с. X

İran Qacarlar dövlətində Rusiyanın səfiri olan A.S.Qriboyedov yazırdı: "Biz İosif Arqutinski ilə

fikirləşirdik ki, müsəlmanları onların ağırlaşmış vəziyyəti ilə necə barışdıraq, onları necə inandıraq ki, ermənilər onların torpaqlarını həmişəlik tutmayıblar".

Çarizmin Cənubi Qafqazda işğalçı fəaliyyəti ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında dövlət qurmaq iddiasını fəallaşdırdı. Rusiyanın yaxından köməyi ilə bu iddianın reallaşmasına çalışan yeni erməni "ideoloqları", hərbciləri, din xadimləri, məmurları yetişdirildi.

Dövrün müasirlərindən biri yazırdı: "O dövrdən bəri ermənilərin müsəlman dövlətlərindən Rusiyaya köçü ardi-arası kəsilmədən davam edirdi... Türkiyə və ya Persiya ilə hər bir müharibə bizə on minlərlə erməni bəxş edirdi".⁵ XIX əsrin ikinci yarısında ermənilərin Şimali Azərbaycana miqrasiyası kəskin surətdə artdı. Buna səbəb 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi və onları üşəyət edən hadisələr idi. Belə ki, 1877-ci ildə "general Terqukasov bizim Surmari qəzasına 35 min araba Türkiyə ermənisi köçürmüşdü". N.N.Şavrov qeyd edirdi: "Ermənilərin daha geniş miqyasda köçü 1893-1894-cü illərdə, Türkiyədə erməni hadisələri olanda baş verir. 1897-ci ildə gəlmə ermənilərin sayı 90 min nəfəri ötmüşdü. 1896-cı ildə general - adyutant Şeremetev Zaqafqaziyaadakı ermənilərin sayını 900 min nəfər kimi müəyyən etmiş 1908-ci ildə isə onların sayı 1 milyon 300 min idi". Yalnız şahidlikdən geniş istifadə etməklə torpaqsız köçkünlərdən olan ermənilər dövlət torpaqlarının böyük sahələrini zəbt etdilər".⁶ 1917-ci ildə daha 300 min erməni Anadoludan Cənubi Qafqaza, əsasən Azərbaycan torpaqlarına qaçmışdı.⁷

Təzə köçürülmüş əhaliyə yerli camaat hesabına torpaqlar və imtiyazlar ayrılmışdı. Beləliklə, əvvəldən ermənilərin Şimali Azərbaycanda artımı mexaniki hərəkət hesabına baş verirdi. Köç baş verəndən dərhal sonra Rusiya inzibati dairələri erməniləri yerli infrastruktura "yeritməyə" çalışırdılar. Rusiya mətbuatında başlayan təəsübkeşlik kampaniyası barəsində V.L.Veliçko yazırdı: "satılmış rus publisistləri rus insanların inandırmağa çalışırlar ki, ermənilər Qafqazda yeganə və mədəni ünsürdülər. Peterburqda erməni varlıları və onların nümayəndələri hakim siniflərə və təəssüf olsun ki, bir çox mətbuat nümayəndələrinə neft aksiyaları, ləzzətli yeməklər və hətta bu məqsədlə xüsusi olaraq muzdlu tutulmuş gözəl qadınların dodaqları ilə bunu sübut etməyi bacarırlar".⁸ Bu zaman əsas vasitə kimi din istifadə edilirdi: "Xristianlığa olan bu istinadlar olduqca səciyyəvidir, çünki ermənilər öz qonşuları müsəlmanların hesabına yararlanmaqdan vaz keçməzlər, həm də ona görə ki, "xaçpərəst" ("xristianin") adı onlara imtiyazlı səviyyə verir".⁹

XIX əsr rus qafqazşünasları çar hökuməti tərəfindən köçürülmüş in-sanlara avtoxton azərbaycanlı əhalinin mülayim münasibətini belə izah edirdilər: "azərbaycanlıların qanı, şübhəsiz ki, əsilzadə qanıdır; təbiətən onlar xeyirxah, cəsur, ürəyiaçıqdırlar, əqli və mənəvi inkişafa meyillidirlər. Dövlətçilik ideyası və özü də güclü hakimiyyətə, ənənələrə və qayda-qanuna hörməti nəzərdə tutan ideya, şübhəsiz ki, onlara xasdır. Əsasən azərbaycanlı güclü və patriarxal-ədalətli qeyri-məhdud hakimiyyətin tərəfdaşdır..."¹⁰ Ürəyiaçılıq, qonaqpərvərlik, "patriarxal-ədalətli" çarın qərarlarına hörmət - bu səbəbləri Rusiya tədqiqatçıları xüsusi qeyd etmişdilər.

Ermənilərin Qafqaza böyük planlı köçürülmələri müasirin dili ilə desək, "bütün Zaqafqaziyanı qana boyamışdı". Saray müşaviri V.F.Maevski yazırdı: "Daşnaksutyun" və ona bənzər cəmiyyətlər istər Türkiyədə, istərsə də Qafqazda erməni xalqının əsas bəla mənbəyidir".¹¹ Maraqlıdır ki, "Daşnaksutyun" partiyasının yaradıcıları və liderlərindən biri O. Kaçaznuni 1923-cü

1.2. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində

1903-1905-ci illərdə Rusiya imperiyasını bürümüş iqtisadi böhran Azərbaycan iqtisadiyyatına da ağır zərbə vurdu. Dözülməz əmək və yaşayış şəraiti əhalinin narazılığının artmasına səbəb olurdu. XX əsrin əvvəllərinin əsas mübarizə forması fəhlələrin

⁵ Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003, с.76-77.

⁶ Шавров Н. Новая угроза, с.64-66.

⁷ Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян, с.74.

⁸ Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян, с.114.

⁹ Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян, с.74.

¹⁰ Yənə orada, c.155-157.

¹¹ Yənə orada c. 24-25.

¹² Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян, с.69.

oldu. İqtisadi tələblərlə bərabər ilk dəfə siyasi tələblər də irəli sürüldü. 1904-cü il dekabrında Bakıda neft

mədənləri fəhlələrinin tətili onların qələbəsi ilə nəticələndi. Qəzalarda kəndli çıxışları baş verir, 1905-ci ildən başlayaraq qaçaq hərəkəti güclənirdi. Qaçaq kəndlilərin köməyindən istifadə edərək, zalım sahibkarların mülklərinə hücumlar edir, bəzən hökumət idarələri və polisə basqınlar edirdilər.

1903-cü il iyulun 15-də hökumət xəfiyyələri neft mədənlərində yanğınlar törətdi. Bu işə fəhlələrə qarşı ittiham irəli sürüb, onların üzərinə qoşun yeritməyə və fəalları həbs etməyə imkan verdi. Nəticədə bütün sonrakı tətillər polis və qoşunlar tərəfindən dağıdıldı.

Siyasi mübarizənin güclənməsinin qarşısını almaq məqsədilə bütün vasitələrdən istifadə edən imperiya

üsul-idarəsi son vasitəyə əl atdı -ekstremist erməni təşkilatlarını dəstəkləməklə millətlərarası ədavəti qızıışdırdı. Hökumətin milli qırğın siyasətinin həyata keçirilməsində "Daşnaksutyun" erməni partiyasının xüsusi rolu var idi. Partiya Osmanlı dövləti və Rusiya ilə mübarizədə mifik "Böyük Ermənistan" yaratmağı qarşısına məqsəd kimi qoymuşdu. Rusiya hakim dairələri partiyanın planlarından xəbərdar idi, hətta daşnakların təbliğatına elə

Bakıda milli zəminə toqquşmalarda həlak olanların meyitlərinin yığılması (Molokan küçəsi). Foto, 1905 il.

uymuşdu ki, "partiyanın məqsədlərini dəstəkləyən" 45 min ermənini gəldikləri torpaqlara - Osmanlı dövləti və İrana köçürməyi planlaşdırırdı.¹³ Açıq üsyan nəticəsində ermənilərin Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında mənəgənəyə düşəcəklərini anlayan daşnak liderləri Rusiyaya hücumdan vaz keçmək və loyallıq maskası altında gizlənmək qərarını qəbul etmişdilər. Öz növbəsində Qafqaz inzibati dairələri ermənilərin millətçi ideyalarından istifadə etmək qərarına gəlmişdilər. Erməni-azərbaycanlı münəqşəsi inqilabi mübarizəni zəiflətməli, zərbəni rəsmi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmalı idi. Nəticədə erməni təbliğatının fəaliyyəti

üçün şərait yaradılmış, erməni silahlı dəstələrinin yaradılması və təşkilatlanmasına göz yumulmuşdu. Hətta erməni liderləri ilə sıx qohumluq və maliyyə əlaqəsində olan

Qafqaz canişini İ.İ.Voronsov-Daşkov etiraf etməyə məcbur olmuşdu ki, "Qafqazda bütün ətbuat ermənilərin əlindədir. Daşnakların özlərinin dediyinə görə, tam sər-bəstlikdən və hətta mətbuata nəzarət lən hökumət orqanlarının himayəsindən istifadə edir".¹⁴ V.F.Mayevski göstərirdi ki, "həqiqət ona görə yoxdur ki, erməni müəllifləri ondan qaçirlar. Onlarda hər şey faktların şişirdilməsi üzərində qurulub.

Erməni dəstələri ilə toqquşmalardan sonra Şuşa bəhərinin görünüşü. Foto, 1905 il (MATM).

Onların bütün fəaliyyəti ermənilərə simpatiya, türklərə antipatiya oyadan cəfəngiyyətin, eşidilməmiş qəddarlıqların uydurulmasına yönəldilib... Məhz mətbuatın sayəsində erməni məsələsində gerçəklik elə qatı çirkəblə örtüldü ki, ondan həqiqət şuaları keçə bilmir. Erməni təbliğatçıları heç yerdə müqavimətlə üzlaşmirdilər - nə cəmiyyətdə, nə də mətbuatda".¹⁵ Milli

ədavətin qı-zışdırılmasında erməni ruhaniləri də iştirak etmişdilər. V.F.Mayevski yazırdı: "Erməni ruhanilərinin dini fəaliyyəti zəifdir. Bunun əvəzinə, onlar həmişə milli ideyaların qorunması istiqamətində fəal çalışmışlar. Ruhani liderlər "Tanrı kəlamı"nın təbliğatından daha çox xristian və müsəlmanların milli ədavətlərinin saxlanması üzərində çalışmışdılar. Məktəblər, xüsusilə kilsə

məktəbləri bu işdə ruhanilərə fəal kömək edirdilər". V.L.Veliçko qeyd edirdi: "Əsrlər boyu və elə indi də erməni pərakəndəliyinin mərkəzi orqanı siyasi dövlətçiliyin xüsusi formasını təşkil edən erməni teokratiyasıdır. Zahirən bu, kilsədir, əslində isə bir çox hallarda gizli siyasi məqsədi dini məqsədlərdən üstün tutan "milli" idarədir".

1905-ci il fevralın 2-də Bakıda başlayan təxribatlar fevralın 6-10-da əsl küçə döyüşlərinə keçmişdi. Yaxşı

1906 il (MATM).

¹³ Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян, с.70.

¹⁴ Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян, с.68

¹⁵ Маевский В.Ф. Армяно- татарская смута..., с.36.

¹⁶ Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века. Баку, 1993, с.129-315

İrəvan quberniyasında, avqust ayında Şuşada baş verən döyüşlərdə polis və hərbi hissələrin daşnakların tərəfini saxlamasına, azərbaycanlılara atəş açmasına Qafqaz hakim dairələri barmaqarası baxmışdılar. 1906-cı ilin iyun ayında Şuşada baş vermiş yeni toqquşmalarda erməni quldur dəstələri çar hərbi hissələrinin top atəşi ilə

qorunaraq hücumlar təşkil edirdilər. Lakin azərbaycanlı zadəganlarının təşkil etdiyi dəstələr nəinki daşnakların təcavüzünün qarşısını almış, hətta iki rus topunu ələ keçirmişdilər. İrəvan yaxınlığında Uşu, Cəbrayıl qəzasında Qacar, Zəngəzurda Çəmənəmənli kəndlərinin sakinlərinin erməni quldurlarına və onları dəstəkləyənlərə qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindəndir.

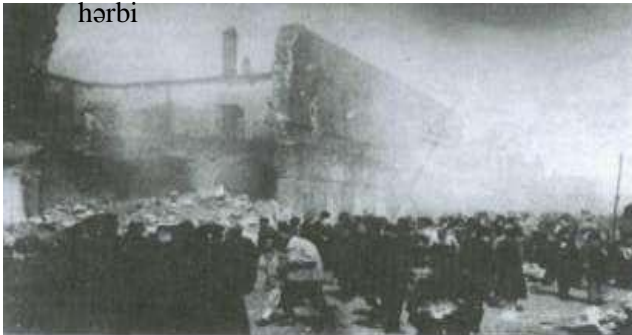
Saray müşaviri V.F.Mayevski yazırdı: "Ermənilərin xalq qəhrəmanları barəsində bir şey eşidilibmi? Onlar yoxdurlar. Nəyə görə? Ona görə ki, bu mübarizələr öz xalqına azadlıq gətirmir, onun cəlladları rolunu oynayırlar. Erməni bandaları qırğınlar törədir, sonra isə gizlənilir... Erməni - müsəlman toqquşmaları ilə bağlı şəxsən mənə nə məlumdursa, mənə belə nəticəyə gəlməyə vadar edir ki, qanlı işlər hər yerdə ermənilərin özlərinin təşəbbüsü ilə başlayır. Bütün bu qiyamçılar vətənpərvər deyillər. Onların dinc, silahsız, heç bir təhlükə törətməyən müsəlmanları necə soyuqqanlıqla qətlə yetirmələrinin məndə danılmaz sübutları var... Qəddarlıqlara türklər deyil, bu qəddarlıqları uydurub onları türklərin başına yağdıran şərq xristianları qadırdırlar..." XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeni amil meydana gəldi - milli ziyalılar amili. Siyasi hüquqlar uğrunda mübarizə qadağa şəraitində gizli fəaliyyət göstərən partiyalar çərçivəsində birləşməyi tələb etdi. İstər müstəmləkə siyasəti, istərsə də erməni təcavüzünə qarşı mübarizədə "Difai" və "Müdafiə" təşkilatlarının rolu böyük idi. 1911-ci ilin oktyabrında "Müsəvat" partiyası yaradıldı.

1905-1907-ci illər hadisələri göstərdi ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarını "dinc"

üsullarla zəbt edən erməni millətçiləri artıq rəsmi dairələrin dəstəyi ilə açıq silahlı təcavüzə keçirdilər. Bununla belə, milli ziyalıların başçılığı, milli burjuaziyanın dəstəyi ilə azərbaycanlılar erməni təcavüzünün qarşısını ala bilmişdilər.

1.3. Azərbaycan I Dünya müharibəsi dövründə

1914-cü ildə başlamış I Dünya müharibəsi (dövrün mətbuatında ona Böyük müharibə deyilirdi, hərbi

Bakıda milli zəmində toqquşmalar zamanı yanğınlər. Foto, 1905 il (ARDTA).

1-ci atlı-müsəlman alayının bayrağı (Tatar süvəri alayına təqdim olunmuşdur). NATA.

əməliyyatların əhatə dairəsi və müharibə qurbanlarının sayına görə əvvəlki müharibələri üstələmiş və bütün dünyanı dəhşətə gətirmişdi. Müharibədə iştirak edən hər ölkənin öz planları var idi. Bu planlarda Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. Şimali Azərbaycanın ehtiyatları Rusiya, eləcə də onun müttəfiqləri İngiltərə və Fransaya xidmət edirdi. Bu ölkələrin əsas rəqibi -Almaniya Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasında maraqlı idi. Alman monopoliaları hələ XX əsrin əvvəllərindən Bakı neftinə xüsusi maraq göstərirdilər. Öz müttəfiqi

Osmanlı dövlətinin iştirakı ilə Almaniya Qafqaz və Ön Asiyayı öz təsir dairəsinə daxil etməyə türk ordusunun köməyi ilə Hindistan və Əfqanıstana yol açmağa can atırdı. Beləliklə, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və Bakı nefti müharibənin strateji məqsədlərinə çevrilirdi. Tərkibində Cənubi Azərbaycan olan İran Qacarlar dövləti bitərəf qalmağa üstünlük verirdi. Ancaq bu ölkədə də vəziyyət sabit deyildi. Cənubi Azərbaycanın qərb vilayətlərində azərbaycanlılar, kürdlər, aysorlar və ermənilər arasında milli zəmində toqquşmalar

¹⁷ Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян, с.72.

əmaliyyatındakı uğursuzluqdan sonra türk qoşunları Cənubi Azərbaycanı tərk etdilər, erməni və aysorlar yenidən Türkiyə ilə həmsərhəd rayonlarda yaşayan azərbaycanlıları öldürməyə başladılar. Rus ordusu Təbrizi tutdu, bundan sonra müharibənin sonunadək Qafqaz cəbhəsində ciddi dəyişikliklər baş vermədi. 1918-ilin

Azərbaycan ərazisində bilavasitə döyüşlər getməsə də, müharibə ölkəyə böyük ziyan vurdu. İqtisadiyyatı hərbi istiqamətə yönəltmək üçün hərbi-sənaye komitələri yaradılmışdı. Cənubi Qafqazda müəssisələrin hərbişdirilməsi Rusiyanın daxili quberniyalarında olan hərbişdirmə səviyyəsindən artıq idi.

Müharibə daim

artan miqdarda neft tələb etməsinə baxmayaraq neft kəşfiyyatı, avadanlığın modernləşdirilməsi, quyuların qazılması üzrə işlərin sənayesində durğunluğa səbəb oldu. Dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı

yükləri daşıyır, bu isə mülki əhalinin nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsində çətinliklər yaradırdı. Kənd təsərrüfatında da durğunluq başladı, çünki əvvəlcə cəbhə ehtiyacları üçün at və öküzlər müsadirə olunmuş, 1916-cı ildən isə arxa cəbhə işlərini yerinə yetirmək üçün

rus millətlərindən olan 18-23 yaşlarında gənclərin mobilizasiyası başlanmışdı. Cəbhəyanı rayonlardan Azərbaycanın şəhər və qəzalarına yaralılar gətirilib hospital, klinika, xəstəxanalarda yerləşdirilirdi. Bakıda iri hərbi hissələrin yerləşdirilməsi hesabına şəhər əhalisinin

70 min nəfər artmışdı. Müharibə görünməyən ərzaq çatışmazlığı və bahalaşmaya səbəb olmuş, əhalinin vəziyyəti olduqca pisləşmişdi.

Tərəqqipərvər azərbaycan ziyalılarının müharibənin törədəcəyi fəsadlarla bağlı ümidlərini Fətəli xan Xoyski belə ifadə etmişdir: "Bu müharibənin qalibi kim olursa-olsun, müharibədən zəifləmiş

XIX əsrin II yarısında müsəlmanların Rusiya ordusuna çağırışına son qoyuldu. Hərbi xidmət əvəzinə

imperiyanın müsəlman əhalisi xüsusi vergi ödəməli idi. Bımunla belə, azərbaycanlılar müxtəlif cəbhələrdə

gedən döyüşlərdə iştirak edirdilər. Ali silkin nümayəndələri hərbi təhsil ocaqlarında oxuyub zabit ola bilirdilər. Müharibənin əvvəlində imperiyanın siyasəti ilə razı olmayan azərbaycanlılar kiçik qruplar şəklində sərhədi keçərək Osmanlı ordusuna yazılır və onun düşmənlərinə qarşı savaşa, o cümlədən 1915-1916-cı illərdə boğazlar uğrunda gedən məşhur döyüşlərdə iştirak edirdilər.

Müharibə müxtəlif döyüş vəzifələrini həll etmək qabiliyyətində olan sürətli süvari hissələrinə olan ehtiyacı qabartdı. İmperiyanın müsəlman əhalisinin könüllülərindən süvari hissələr yaratmaq qərarı qəbul edildi. 1914-cü ilin avqustunda Qafqaz yerli süvari diviziyasının ("Dikaya diviziya") tərkibinə daxil olmuş "Tatar süvari alayı"nın formalaşdırılmasına başlandı. Alay Cənub-Qərb və Rumıniya cəbhələrində vuruşun

o cümlədən məşhur "Brusilov əməliyyatı"nda iştirak etmişdi. I Dünya müharibəsi illərində rus ordusunda 200-dən çox azərbaycanlı zabit fərqlənmişdi. Onlardan 10 nəfər Rusiyanın ali hərbi ordeni - Müq. Georgi ordeni ilə (2 nəfər-3-cü dərəcəli, 8 nəfər- 4-cü dərəcəli) təltif edilmişdi.¹⁸ Səməd bəy Mehmandarov "Brilliant silah", 15 azərbaycanlı isə "Qızıl silah"la təltif edilmişdi ki, bu təltif də Müq. Georgi ordeninə bərabər

Tatar süvari alayının döyüşçüsü A.Yu. Sifov (A.Kusimov). Foto. 1916-cı il. MATM.

hərbi

qeyri

sayı

1.4.1917-ci ildə Azərbaycanda hərbi - siyasi vəziyyət

1917-ci ilin fevral ayında çarın istefası ictimai-siyasi şəraiti kəskin surətdə dəyişdi. Martın əvvəllərində iri şəhərlərdə demokratik islahatları dəstəkləyən nümayiş və mitinqlər keçirildi. Paytaxtda yaradılmış Müvəqqəti hökumət, yerlərdə öz hakimiyyət orqanlarını təşkil etməyə başladı. Martın 9-da Müvəqqəti hökumətin göstərişi ilə Xüsusi İdarə Komitəsi (sədr - V. Xarlamov, üzvlər A. Çxenkeli, K. Abaşidze, M. Cəfərov, M. Papacanov)

¹⁸Исмаилов Э. Георгиевские кавалеры - азербайджанцы. Москва, 2005. с.52- 63.

¹⁹ Исмаилов Э. Георгиевские кавалеры, с.143, 158, 169.

yaradıldı.²⁰ Martın 17-də Bakıda Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanı - İctimai təşkilatların İcra komitəsi təşkil edildi. Martın əvvəlində Bakı sovetinə deputat seçkiləri başladı. Çarın devrilməsi barədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1917-ci il martın 3-də "Kaspi" qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində yazmışdı: "Rusiyanın xalqları öz ürəklərində saxladığı məqsədlərə, nəhayət ki, çatdılar. Əliqanlı jandarm, bütün xalqın düşməni olan istibdad yıxılmışdı". Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkətin üç istiqamətdə inkişaf etməsi aydın oldu:

1. Dövləti əvvəlki sərhədlərində saxlamağa çalışan Müvəqqəti hökumət əyalətlərdə çarizmin siyasətini

davam etdirirdi. Milli siyasi partiyaların bütün təklifləri separatçılıq kimi qəbul edilərək rədd olunurdu.

2. Fəhlə və əsgər sovetlərinə inqilabçı demokratlar keçdilər, onlar həm Müvəqqəti hökuməti, həm də partiyaları rədd edirdilər. Onlar da Azərbaycanı Rusiyanın tərkibində görürdülər, lakin bu, sovet Rusiya olmalı

idi. Sovetlərdə tədricən inqilabçı əsgər və matroslara arxalanan bolşeviklərin mövqeyi güclənməyə başladı.

3. İnqilaba qədər gizli fəaliyyət göstərən milli siyasi partiyalar leqal işə keçdilər. Əsasən "Müsavət" və

onunla birləşmiş "Müstəqil türk federalist partiyası" seçilirdi.

Martın 27-də Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyə Komitəsi seçildi. Paralel olaraq digər milli şuralar da yaradıldı ki, onlar sırasında erməni şurası öz təcavüzkarlığı ilə seçilirdi. 1917-ci ilin payızına aydın oldu ki, "Müsavət türk federalist partiyası" azərbaycanlılar arasında böyük nüfuza malikdir və sivil üsullarla hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmağa hazırdır.

1917-ci il oktyabrın 26-da partiyanın I qurultayını açan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qeyd etdi ki,

"müstəqil Azərbaycan dövləti yaradılacaq və bu yeni dövlət müstəqil dövlətlərin ittifaqına daxil olacaq".

1917-ci il oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə, noyabrda isə Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə "Müsavət" partiyasının qalib gəlməsi onların siyasi rəqiblərini qorxutdu.²¹ 1917-ci il dekabrın 5-də

Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan müqaviləyə əsasən, cəbhədə döyüş əməliyyatları dayandırılmalı, rus əsgərləri silahlarını milli hərbi hissələrə - müsəlman (Azərbaycan), Gürcü və Erməni Korpuslarına təhvil verərək Rusiyaya qayıtmalı idilər.²²

"Müsavət"ə hakimiyyəti vermək istəməyən bolşeviklər siyasi mübarizə metodlarından imtina etdilər. Oktyabrın 25-də Petroqradda çevriliş və Müvəqqəti hökumətin devrilməsi əyalətlərdə də onların əl-qolunu açdı. "Müsavət"lə mübarizə platforması əsasında bolşeviklər Erməni Milli Şurası və "Daşnaksutyun" partiyası ilə birləşməyə başladılar. "Müsavət"ın sosial bazasının məhv edilməsi onların əsas məqsədi oldu.

Noyabrda Xüsusi Komitənin işi dayandırıldı. 8-11 noyabr tarixlərində Tiflisdə Zaqafqaziya Komissarlığı adlı qurum yaradacaq qurumun sədri E.P. Gegeçkori, komissarlar A. Çxenkeli, baş komandan və Xüsusi Komitə üzvlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirə Oktyabr hadisələrini çevriliş adlandıraraq onun qanuniliyini qəbul etmədi və Müəssislər Məclisi çağırılanadək Zaqafqaziya Komissarlığı

adlı qurum yaradacaq qurumun sədri E.P. Gegeçkori, komissarlar A. Çxenkeli,

²⁰ Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917-1920. Баку, 1990, с. 3; Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920). Баку, 1993, с.10.

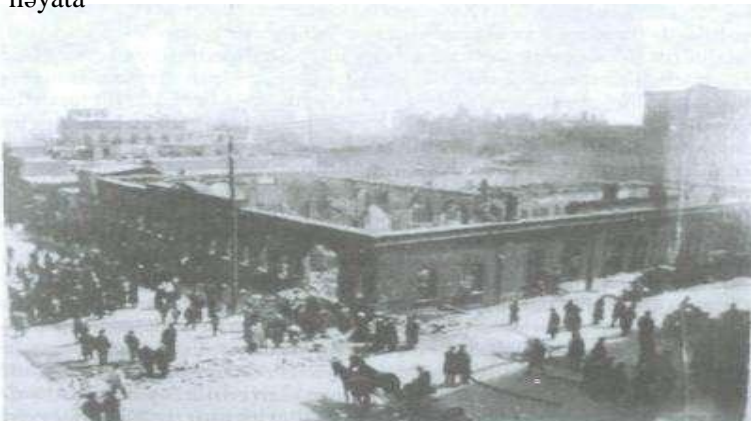
²¹ Балаев А. Азербайджанское национальное движение? с.11.

²² Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999, s.15.

müqavilə bağlandı. 1917-ci il dekabrın 6-da Zaqafqaziya Komissarlığının növbəti iclasında qəbul edilən qərar Qafqaz Ordusunun Milli hərbi hissələr əsasında təşkil edilməsi üçün əsas oldu.²³ Qafqaz cəbhəsinin komissarı Donskoyun əmrinə əsasən "Ordu milli tərkibli nizami vahidlərdən təşkil edilməli", ermənilərdən, gürcülərdən, azərbaycanlılardan və ruslardan ibarət milli korpuslar yaradılmalıydı. Qafqaz cəbhəsinin komandanı general Prijevalski Bakıda olan hərbi hissələrin ləğvi, lakin milli tərkibli hissələrin saxlanılması barədə əmr imzaladı. Keçmiş imperiya ordusunun tərkisiləh edilməsi bolşeviklərin əsas dayaqlarından birinin zəiflədilməsi demək idi. Çünki onların təsiri altında olan bu qüvvə siyasi mübarizədə əsas vasitə idi. Bolşeviklər bu hərbi hissələri silahı təhvil vermədən Bakıda toplamağa çalışırdılar. 1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı Müsəlman Korpusunun yaradılması barədə dekret qəbul etdi.²⁴ Korpusun əsasını yenicə Qafqaza gəlmiş Tatar süvari alayının bir hissəsi təşkil etməli, komandiri general-leytenant Əliağa Şıxlinski olmalıydı. Lakin silah və sursatın olmaması korpusun yaradılmasını çətinləşdirirdi. Zaqafqaziya Komissarlığının qərarına əsasən, keçmiş imperiya ordusunun 5-ci və 7-ci piyada diviziyalarının silahları korpusa verilməli idi. Lakin bu hərbi hissələr ya bolşevik təbliğatının təsiri altında bütünlüklə Qırmızı Qvardiyaya qoşulur, ya da silahlarını erməni və bolşevik hərbi hissələrinə təhvil verirdilər. Üstəlik, bolşevik-daşnak təbliğatına uyğun çoxsaylı silahlı eşelonların Şamxordan Bakı istiqamətinə hərəkət etməsi dəmir yolu üzərində yerləşən istənilən Azərbaycan şəhərinin tutulması ilə nəticələnmə bilirdi.

1.5. 1918-ci ilin yanvar-mart aylarında Azərbaycanda hərbi - siyasi vəziyyət

Belə şəraitdə milli qüvvələr hərbi hissələri tərkisiləh etməyə başladılar. Bu, xalqın fiziki mövcudluğunun qorunması, milli mənafelərin qan içində boğulmasına yol verilməməsi üçün məcburiyyət üzündən həyata

Bakıda 1918-ci il mart ayında ermənilər tərəfindən «Kaspi» qəzetinin redaksiyasının yandırılması. ARMDTA.

keçirilən bir tədbir idi. Kiçik hərbi hissələrin tərkisiləh edilməsini görənlər bolşeviklə bir neçə yanvarın Şamxor dəmir əvvəllərində yolu stansiyasında 10-dan artıq hərbi eşelon silahlanmışdılar. 6-8-də Yanvarın aparılan bərbəçiləri Zaqafqaziya arxalanan rus imzaladığı müqaviləyə məhəl və güc qoymadıqlarını keçəcəklərini bildirmişdilər. Yanvarın 8-də, nəhayət, silahların təhvil verilməsi barəsində razılıq əldə edildi, yanvarın 9-da rus hərbi bərbəçiləri

nəinki Şamxor stansiyasına, həmçinin ətrafdakı müsəlman kəndlərinə atəş açdılar. Nəticədə döyüş baş verdi, hər iki tərəfdən böyük itkilər oldu. F.Xoyski, X.Xasməmmədov, X.Məlikaslanovun səyləri ilə toqquşmalar dayandırıldı. Yaradılan komissiya eşelonların silahları təhvil verib keçməsinə nail oldu.²⁵

Milli azərbaycanlı qoşun hissələrinin formalaşmasından təlaşlanan bolşevik-erməni qüvvələri hakimiyyəti ələ almaq üçün hazırlıqlarını sürətləndirdilər.

Tiflisdə möhkəmlənə bilməyən

²³ Qasımlı M. Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqaz siyasəti// Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s.94-98.

²⁴ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.36.

²⁵ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.45-47; Победа Советской власти в Закавказье. Тифлис, 1971, с. 223; История Азербайджана, т.3, ч.1, с.93.

²⁶ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.99.

Qırmızı Qvardiya Bakıdan keçən rus hərbiçilərinin tərkisiləh edilməsinə başladı. Əgər əsgərlər sovet hissələrində xidmət etməyə razı deyildilərsə silah alınmalı idi. Dekabrın 16-da Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyanın Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin edilməsi barəsində RSFSR Xalq Komissarları sovetinin qərarı elan edildi.²⁷

Yanvarın 13-də erməni hökumətinin təşkil edilməsi ideyasının dəstəklənəcəyini bildirən bolşeviklər Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını həll etmək istəyini inqilabi Rusiyaya qarşı xəyanət kimi qarşıladılar. Halbuki noyabrın 17-də Lenin və Stalinin imzaladığı müraciətdə Şərqi və Rusiyanın müsəlman zəhmətkeşlərinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun veriləcəyi vəd edilmişdi.²⁸

Lakin Bakı əhalisinin böyük əksəriyyəti bolşeviklərin qərarlarına məhəl qoymur, Bakı bələdiyyəsini hakim orqan kimi tanıyırdı. Dekabrın 15-də bələdiyyənin fəvqəladə iclasında Hərbi İnqilabi Komitənin tədbirlərinə qarşı etiraz edildi. Hadisələrin iştirakçısı Anastas Mikoyan 1923-cü il martın 14-də "Bakinskiy raboçiy" qəzetində çap olunmuş məqaləsində qeyd edirdi ki, Bakıda şəhər bələdiyyəsinin fəaliyyəti Bakı Sovetinə möhkəmlənmək imkanı vermirdi.²⁹ Yanvarın 5-də Petroqradda bolşeviklər Müəssislər Məclisini buraxdılar, bu isə Azərbaycanda da vəziyyəti kəskinləşdirdi. Yerli bolşeviklər siyasi deyil, hərbi yolla hakimiyyətə gəlib onu əldə saxlamağın nümunəsini əyani surətdə

gördülər. Yanvarın 15-də Qırmızı Ordunun yaradılması barədə dekret imzalandı.³⁰ Qırmızı Ordu beynəlmiləl adlandırılma da, ora təkə rus və ermənilər yazılır, nəticədə antiəzərbaycanlı qüvvələr vahid

Bakı 1918-ci ilin martı qırğınları zamanı. ARMDTA.

cəbhədə birləşmiş olurdular. Fevralın 10-da Zaqafqaziya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar Tiflisdə toplaşaraq

Zaqafqaziya Seymini çağırıldı, bu isə bolşeviklər tərəfindən real təhlükə kimi maneçilik törədən gücə çevrildisə, Sovet Rusiyası regionu itirmiş olardı.

tamamilə Buna kəskinləşdirildi, Bakı bolşevikləri Həştərxandan

dəniz yolu ilə hərbi texnika alaraq, rəqibləri birdəfəlik məğlub etmək üçün hərbi münəqişəyə hazırlıq gördülər.

Fevralın 24-də Bakıda 1-ci müsəlman atıcı alayının təşkil edilməsi üçün bura gəlmiş genera mayor

X.Talışinski və qərargah zabidləri vağzalda həbs edildilər. Bu, müsəlman əhalinin böyük narazılığına səbəb oldu. Buna görə bolşeviklər onları azad etdilər. X.Talışinski və onun zabidləri Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasında toplaşib fəaliyyətə başladılar.³²

Erməni Milli Şurası silahlı dəstələrin təşkil edilməsində çox fəal idi.³³ "Daşnaksutyun" liderləri də qeyd edirdilər ki, partiya Bakıda azərbaycanlıların hakimiyyətə gələcəyindən qorxaraq yerli bolşeviklərlə sıx ələ qurmuşdur. Əslində isə yerli bolşeviklər elə bolşevik pərdəsi ilə maskalanan Bakı Sovetinin erməni liderləri idi. Beləliklə, cütlüyün vahid platforması Azərbaycan xalqının fiziki varlığına son qoymaq idi. Bakı neftinə sahib olmaq üçün istənilən qüvvə ilə birləşməyə hazır olan Rusiya bolşevik hökuməti onları dəstəkləyirdi.

1.6. 1918-ci ilin mart soyqırımı

Birinci Dünya müharibəsi, eləcə də Rusiyada baş verən 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən sonra yaranmış vəziyyəti öz məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər Qafqazın ən böyük iqtisadi və inzibati mərkəzi olan Bakı şəhərini ələ keçirməyə çalışırdılar. Bakıda erməni mövqelərinin sürətlə güclənməsi şəhər başçısı S.İ.Despot-Zenoviçin istefası və erməni X.S.Antonovun bu vəzifəyə təyin edilməsindən sonra baş verdi. Quberniya jandarm idarəsi (rəisi polkovnik N.F.Fon-Frank) dəfələrlə raportlar verərək

²⁷Бланк Чрезвычайного Комиссара. // Великий Октябрь и Советский Азербайджан (экспонаты рассказывают). Баку, 1977.

²⁸Документы внешней политики СССР, т.1. Москва, 1957, с.34-35; Балаев А. Азербайджанское, с. 15.

²⁹Кязымзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). // «Литературный Азербайджан», 1993, № 3-4, с.66.

³⁰Токаревичский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Закавказье. Баку, 1957, с.28.

³¹ Насиров Т. Борьба за власть, с.35.

³² Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.56.

³³Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку, 1991, с. 103.

limanında üzərində xaç təsviri olan qədim Ermənistan bayrağı peyda olub", Bakı İctimai İclasının zalında

"ermənilər qədim Ermənistanın xəritəsini satırdılar". Qubernator raportları bilərəkdən diqqətsiz qoyurdu. Qafqaz komandanı dəftərxanasının vitse-müdiri isə "Bakı ermənilərinin birləşmək arzuları" barəsində məxfi raport göndərmişdi.

"Daşnaksutyun" partiyası və erməni Milli Şurası bolşeviklərlə öz səylərini birləşdirməyə başladı. Bolşeviklər Bakı və Azərbaycanı Sovet Rusiyasının, daşnaklar isə mifik "Böyük Ermənistan"nın tərkib hissəsi

kimi görürdülər. Onların son məqsədləri fərqlənsə də, bu mərhələdə yalnız bir rəqibləri var idi - öz milli

partiyalarını, ilk növbədə "Müsavat"ı dəstəkləyən yerli azərbaycanlı əhali. Siyasi rəqibin məhv edilməsi üçün şüurlu surətdə etnik təmizləmə kursu seçildi. Bakı Soveti Bakı quberniyasında azərbaycanlılar məhv

edilməsini nəzərdə tutan cinayətkar planın həyata keçirilməsinə başladı. Onun tabeçiliyində əsasən ermənilərdən təşkil edilən "Qırmızı qvardiya" adlı qoşun var idi. Milli qırğına rəhbərlik məqsədilə martın 30-da Bakı Soveti nəzdində İnqilabi Müdafiə Komitəsi adlı qurum yaradıldı.³⁴

1918-ci il martın 30-da erməni-bolşevik "Qırmızı qvardiya"sı Bakının azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrinə hücum etdi.³⁵ Martın 31-də hücum siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün türk-müsəlman əhalisinin qırğını xarakterini aldı. Ermənilər evləri yandırır, insanları oda atırdılar. Onlar milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscidləri və digər binaları dağıtmışdı, Bakının böyük hissəsini məhv etmişdilər. Mart soyqırımını nəticəsində təkcə Bakıda 12 min nəfər qətlə yetirilmişdi.³⁶ Bolşevik-daşnak birləşmələri azərbaycanlıları Quba, Salyan, Lənkəran qəzalarında da məhv edirdilər. Aprelin 3-dən 16-dək daşnak qrupları Şamaxının dinc əhalisinə qarşı qanlı qırğınlar törət-dilər. Burada 7 min dinc müsəlman öldürüldü, 72 kənd məhv edildi. Quba qəzasında daşnak dəstələri 162 kənd yandırmış, 16 min müsəlman qırılmışdılar. Azərbaycanlıların soyqırımını 1918-ci ilin ortalarında davam etmiş, bu müddətdə **50 MİNDƏN ARTIQ (!) AZƏRBAYCANLI QƏTLƏ YETİRİLMİŞDİ.**³⁷

Hadisələrin şahidlərindən olan A.N.Kvasnik³⁸ yazırdı: "Mən, Aleksandr Naumoviç Kvasnik, Bakı şəhərində, Kilsə küçəsi ev № 138-də yaşayıram, yəhudiyəm, həddi-bülüğa çatmışam. Bakı şəhərində 1918-ci il martın 17-dən 21-dək (köhnə təqvimlə) olanlar barəsində aşağıdakıları deyə bilərəm. Bakı şəhərində bu ilin 17-

21 mart tarixlərində baş vermiş hadisələri təmiz vicdanla

"Əvvəlcə Bakı, sonra isə əyalətlərdə müsəlmanları fiziki

məhv etmək, əmlaklarını ələ keçirmək və təbii olaraq "onların bütün var-dövləti və siyasi

üstünlüyünün" ermənilərə keçməsi məqsədi ilə erməni əhalisinin müsəlman əhaliyə qarşı qanlı sui-qəsd" adlandırmaq olar. Hər halda əvvəlki hadisələr

(1905-1906-cı illər) ermənilərin qaniçənliyi, məkri və xəyanətindən başqa heç bir digər səbəbdən yaranmayan indiki hadisələr qarşısında sönürlər... Səhərdən mən azacıq açıq olan pəncərədən küçədə baş verən hadisələri müşayiət

edirdim. Tatarların (azərbaycanlıların) bir qrupu onların üzərinə hücum çəkən

³⁴Известия Бакинского Совета, 1917 год, 14 декабря.

³⁵Isgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s.43-44; Isgəndərov A. 1915-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk və müsəlmanlara qarşı, həyata keçirilən soyqırımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, s.70-71.

³⁶Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.108.

³⁷Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə hər il 31 mart günü azərbaycanlıların soyqırımını günü kimi qeyd edilir.

³⁸ Mart soyqırımlarının şahidlərinin arxivlərdə qorunan ifadələri Solmaz Rüstəmovə - Tohidə tərəfindən «Zerkalo» qəzetində silsilə məqalələr şəklində çap edilib. Kitabda qəzetin müvafiq nömrələrində verilən məqalələrdən istifadə edilib (С.Пустомова-Тогида. Этого забыть нельзя. // Зеркало, 3 март,

digər əhali, əsasən müsəlmanlar sözün tam mənasında acından küçələrdə öləndə, bütün erməni məhəllə və

küçələrində tənərxanalardan evə böyük çörəklər daşınırdı... Ölülərdən paltarları və daş-qaşları çıxarıb, cəsədləri təhqir edərək xəncərlə doğrayır, içəlatlarını çıxarıb, tanınmaz hala salırdılar. Bütün küçə və dalanlarda cəsədlər qalaqlanıb qalmışdı, ölüm və dəhşət hər tərəfdə hökm sürürdü... "Daşnaksutyun" partiyası isə bu qəsdin iplərini tutaraq ona rəhbərlik edirdi. O, qərargahlar yaratmışdı, orderlər verir və talanmış mallarla dolu

olan çoxsaylı avtomobilləri anbarlarda boşaldırdı. Bir rus əsgəri mənə bunları söyləmişdi: "Onlar bütöv kəndləri yandırır, dinc müsəlmanları öldürür, heç bir ehtiyac olmadan mal-qaranı kəsirlər ki, bu da infeksiya xəstəlikləri yayır. Biz bunun qarşısını ala bilmirik, çünki onlar 95 % hət-ta daha çox təşkil edirlər. Bunlar insan deyil, qan və qənimət arzulayan heyvanlardırlar. Kiçik, lakin ciddi müqavimətlə üzləşəndə onlar qorxaq kimi qaçırlar".

Döyüşlərin iştirakçılarından biri - Əli Əsədullayev (sənədlərdə göstərilib: "30 yaş, 1-ci atlı-müsəlman

alayının yüzlik komandiri, daimi yaşayış yeri Bakıda, Qoqol küçəsi, şəxsi ev") yazırdı: "Sonra ermənilər "İsmailiyyə" müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binasını, "Kaspi" qəzetinin redaksiyasında olan 5000 Quran nüsxəsini bina ilə birlikdə yandırdılar...

Adamovlar nəslindən olan tanınmış erməni xeyriyyəçi qadın hansısa xeyriyyə cəmiyyətinə bir kəllə qənd göndərərək, demişdi ki, bu kəllə qəndi müsəlmanlar qırılan günə qurban deyib. Nəhayət, o gün gəl Mart

qırğınlarından sonra bir çox erməni evlərində ziyafətlər verilirdi..."

Şahid Yakov Nikolayeviç Smirnov ("andlı vəkil, keçmiş Bakı şəhər başçısı, Bakıda Bazarnaya və

Poçtovaya küçələrinin kəsişməsində, Krasilnikovların evində yaşayıram, rus millətindənəm") yazırdı: "Bu ilin mart hadisələri zamanı mən yaşadığım evdə yerləşən doktor Larionovun müalicəxanasının pəncərəsindən müşayiət edirdim ki, ermənilər üz bəzək yerləşən "İslamiyyə" mehmanxanasını necə yandırırılar. Bunun üçün onlar zirzəmidə yerləşən dükana çoxlu yeşik gətirib yandırdılar. Bütün bina yandı, cə divarlar qaldı... Mart hadisələrində ermənilərin yaxşı hazırlanmış dəstələri və mülki paltarda, tufəngli qollarında ağ sarğı olan "Daşnaksutyun" partiyasının üzvləri iştirak edirdilər. Bu, həm də onunla təsdiqlənir ki, Fəhlə və Əsgər deputatları şurasının iclaslarının birində Şaumyan mart hadisələrində daşnaksakanların iştirakını açıq etiraf etdi... Bütün rus əhalisi (mən bolşevikləri nəzərdə tutmuram)

etməyə çalışırdılar. Bu, həm də onunla təsdiqlənir ki, Fəhlə və Əsgər deputatları şurasının iclaslarının birində Şaumyan mart hadisələrində daşnaksakanların iştirakını açıq etiraf etdi... Bütün rus əhalisi (mən bolşevikləri nəzərdə tutmuram)

müsəlmanlara çox can yanğısı ilə yanaşır və erməniləri

mart hadisələrinin günahkarı hesab edərək bu münasibəti gizlətmirdilər.

Şahid Maks Borisoviç Manaseviçin ("57 yaş, Bakıda, "Metropol" mehmanxanasında yaşayıram") qeydləri: "

..Pəncərədən biz baxırdıq ki tufənglə silahlanmış və hərbi

paltar geymiş ermənilər evlərin divarlarının çıxıntıları arxasında gizlənərək və tufənglərdən küçə boyunca atəş

açaraq yavaş-yavaş Nikolayev küçəsi ilə üzü yuxarı qalxırdılar. Bu zaman "Qrand otel" mehmanxanasının

damında yerləşdirilmiş pulemyot bütün Nikolayev küçəsini atəş altında saxlayırdı. Üçüncü və ya dördüncü gün başda Yeqişə adlı birisi olmaqla daşnaksakanlar mehmanxanaya soxuldu və binanı "Daşnaksutyun" partiyasının qərargahı üçün tutdu..."

Digər şahid, Yuda Abramoviç Belenkinin ("43 yaş, yəhudi, Bakıda, Yuxarı Priyutski küçəsində, ev № 97-də yaşayıram") dediklərindən: "...Mən gördüm ki, bizim yanımızda, Melniçni küçəsi və Qluxoy dalanının

tinində ermənilər 11 müsəlmanı güllələdilər... Müsəlmanları söyub güllələyənlər əsasən erməni əsgərləri idi..."

1926-cı ildə çap olunmuş "Proletarskaya revolyusiya" jurnalının 12-ci nömrəsindəki bir məqalədə qeyd olunurdu: "rekvizisiyalar, həqarətli münasibət və daim keçirilən güllələnmələrlə (düşmənin xeyrinə casusluq adı ilə, əslində isə müsəlmanlara olan nifrətlə bağlı) sovet qoşunlarının erməni komandirləri Sovet hakimiyyətinə

³⁹ «Пролетарская революция», 1926, № 12, с.83-84.

Aprelin 2-də Zaqafqaziya Seymində Bakı hadisələri müzakirə edildi. Başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla

azərbaycanlı deputatların bütün səylərinə baxmayaraq, Zaqafqaziya Seymi azərbaycanlıların soyqırımının qarşısını ala bilmədi.⁴⁰ Bakını azad etmək üçün ayrılan qüvvələr hələ tam formalaşmamış və itkilər vermiş Müsəlman Korpusunun hissələrindən ibarət idi. Lakin Zaqafqaziya Seymi bu hissələrə vəd etdiyi köməyi göndərmədi. Aprelin 22-də Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaradılması elan edildi, lakin bu qurum da azərbaycanlıların taleyinə biganə idi. Aprelin 25-dən Qırmızı Ordunun gücləndirilmiş hissələri Gəncə istiqamətində yürüşə hazırlaşmağa başladılar.⁴¹ Artıq tam qələbəyə əmin olan S.Şaumyan bildirirdi ki, Yelizavetpol quberniyası və Gürcüstanda yaşayan ermənilər Qırmızı Ordu yürüşə başlayan kimi üsyan qaldıracaq və qələbə qazanmaqda onlara kömək edəcəklər. Qırmızı Orduya L.Biçeraxovun dəstəsi birləşəndən sonra Kürdəmir-Yevlax-Gəncə, Şamaxı-Göyçay-Kaxetiya-Tiflis istiqamətlərində yürüş təşkil edilməli idi. Arxadan zərbəni Andranik endirməli, Zəngəzurdan Qarabağa və Yevlaxa yürüş həyata keçirməli idi.

AZƏRBAYCAN XALQININ MÖVCUDLUĞU SUAL ALTINA QOYULMUĞDU !

edildi. Milli silahlı qüvvələrin yaradılmasında və bolşevik - erməni qarşısının alınmasında təcavüzünün

⁴⁰Протоколы заседаний мусульманских фракций Закавказского Сейма и Азербайджанекого Национального Совета. Баку, 2006, с.84-85.

⁴¹Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.112.

2. Hadisələrin qısa xronologiyası

1917-ci il

Fevral - Rusiya imperatoru istefa verdi.

9 mart - Zaqafqazıyanı idarə etmək üçün Tiflisdə Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı.

17 mart - Bakıda Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanı - İctimai Təşkilatların İcra Komitəsi təşkil edildi.

27 mart - Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi seçildi.

Aprel - Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycanın səfərbərlik imkanlarını müəyyənləşdirmə üçün müsəlman əhalinin siyahıya alınması məqsədi ilə büro yaradıldı.

May - Petroqradda general-mayor L.T.Tiqranyan, podpolkovniklər İ.T.Tiqranyan və N.A.Məlik-Parsacanyan tərəfindən Erməni Komitəsi nəzdində erməni hərbi komissiyası yaradıldı. Rusiya Müvəqqəti

hökumətinin sədri və hərbi nazir A.E.Kerenskinin qətnaməsi: "Erməni atıcı taborlarının alaylara çevrilməsi və onlardan diviziyaların təşkil edilməsinin yubadılmamasını təsdiq edirəm". Rusiya ordusunda mövcud olmuş gürcü və erməni milli hərbi hissələri Qafqazda cəmləşdirilməyə başlandı.

Çyul - polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev

Yelizavetpolda hərbi kurs təşkil etdi.

4 avqust - Petroqradda general-mayor A.Baqratuni və L.Tiqranyan Rusiya hərbi nazirinin köməkçisi B.Savinkova Erməni korpusunun yaradılması layihəsini təqdim etdilər. Erməni hərbi komissarı vəzifəsi Müvəqqəti hökumət tərəfindən təsdiqlədi, A.Baqratunini komissar seçdilər-

A.Baqratuni, L.Tiqranyan, N.Məlik-Parsacanyan, M.Ter-Poqosyan, İ.Axverdyan, Bozoyan və s. – dən ibarət Hərbi Şura yaradıldı. Məqsəd cəbbələrdə səpələnmiş silahlı erməniləri siyahıya alıb (120 min

nəfər), onlardan ən azı 40 min nəfərini Qafqazda yerləşdirmək idi.

22 oktyabr - Bakı Sovetinə keçirilən seçkilər "Müsəvat" partiyasının böyük nüfuza malik olmasını sübut etdi.

25 oktyabr - Petroqradda çevriliş nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi, bolşeviklər Rusiyada hakimiyyətə gəldi.

26 oktyabr - "Müsəvat" partiyasının I qurultayının açılışı oldu.

Oktyabr - Tatar süvari alayı Yelizavetpola gəldi.

Noyabr - Rusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilər "Müsəvat" partiyasının böyük nüfuza malik olmasını sübut etdi.

5 noyabr - Yelizavetpolda Müsəlman Milli Şurası tərəfindən Qafqaz müsəlman hərbiçilərinin 1 qurultayı keçirildi.

8 noyabr - II Ümumrusiya Sovetlər qurultayı Sülh haqqında Dekret qəbul etdi və çar hökumətinin Antanta ölkələri ilə imzaladığı gizli müqavilələr dərc edildi. Çar hökumətinin heç bir planında Ermənistan adlı dövlət yaratmaq üçün tədbirlər nəzərdə tutulmamışdı. Ermənilər siyasi istiqaməti dəyişərək bolşevik qüvvələri ilə birləşməyə meyilli oldular.

8-11 noyabr - Tiflisdə Zaqafqaziya idarə komissiyaları, milli, məhəlli qurumlar, bələdiyyələr, fəhlə və həmkarlar ittifaqları, kəndli birlikləri, siyasi partiyalar, ordu nümayəndələri, baş komandan və Xüsusi komitə üzvlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Oktyabr hadisələri çevriliş adlandırıldı və Müəssislər Məclisi çağırılanadək Zaqafqaziya Komissarlığı adlı qurum yaradılacağı bildirildi.

12 noyabr - bolşeviklər əsgər komitələrinin gücündən istifadə edərək özlərinə sadıq hərbi hissələr yaratmaq məqsədi ilə çar ordusunun hərbi hissə komandirlərini dəyişdirməyə başladılar.

13 noyabr - Bakı Fəhlə və Əsgər deputatları sovetinin hərbi bölməsinin noyabrın 13-də keçirilən geniş iclasında Qırmızı qvardiyanın yaradılması barəsində qətnamə qəbul edildi.

17 noyabr - Lenin və Stalinin imzası ilə Şərqi və Rusiyanın müsəlman zəhmətkeşlərinə müraciət edildi.

21 noyabr - Rusiya Qafqaz Cəbhəsinin komandanı general Prijevalski Türk qoşunları Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Fəxrət Məliklə bərabər sülh haqqında təklif haqqında ZK iclasında məlumat verdi.

hökuməti bizim müraciətə cavab olaraq bu toplanma üçün göstəriş verib və hal-hazırda burada 35 000 erməni əsgəri toplanıb. Tanınmış komandır Andranikin əmri ilə erməni könüllüləri onlara birləşdirildi..."

5 dekabr - ZK ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan müqaviləyə əsasən, cəbhədə döyüş əməliyyatları dayandırılmalı, rus əsgərləri silahlarını milli hərbi hissələrə təhvil verərək Rusiyaya qayıtmalı idilər.

6 dekabr - ZK-nın növbəti iclasında qəbul edilən qərar Qafqaz Ordusunun milli hərbi hissələr əsasında təşkil edilməsi üçün əsas oldu. Qafqaz cəbhəsinin komissarı Donskoyun əmrinə əsasən, "Ordu milli tərkibli nizami vahidlərdən təşkil edilməli", ermənilərdən, gürcülərdən, azərbaycanlılardan və ruslardan ibarət milli korpuslar yaradılmalıdır. Qafqaz cəbhəsinin komandanı general Prjevalski Bakıda olan hərbi hissələrin ləğvi, lakin milli tərkibli hərbi hissələrin saxlanması barəsində əmr imzaladı.

10 dekabr - Tiflisdə Qafqaz ordusunun II diyar qurultayı keçirildi. Bolşeviklər tərəfindən çağırılmış nümayəndələr bolşeviklərin xəttini dəstəklədi, bolşevizmə qarşı yönələn bütün hərəkətlərə qarşı mübarizə aparacaqlarını bəyan etdilər. Diyar şurasının sədri Q.Korqanov seçildi. ZK-ya qarşı açıq çıxışlara cəhd yatırıldı və Bakıya köçmək qərarı qəbul edildi.

11 dekabr - Zaqafqaziya Komissarlığı Müsəlman Korpusunun yaradılması barəsində dekret qəbul etdi. Təşkilat işlərinin həlli üçün Tiflisdə "Qafqaz Müsəlmanlarının Hərbi Şurası" yaradıldı.

12 dekabr - Əliağa Şıxlinski MK-nın komandanı təyin edildi. Bolşeviklər tərəfindən Bakıda Hərbi

15 dekabr - Erməni Korpusu Bakıya cəmlənməyə başladı.

16 dekabr - Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyanın Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin edilməsi barəsində RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin qərarı oldu.

19 dekabr - Tiflisdə Fəhlə, Əsgər və Kəndli sovetlərinin II Qafqaz diyar qurultayı da bolşeviklər üçün uğursuz oldu və onlar bütün qurumlarını Bakıya köçürdülər.

21 dekabr - Bakıda qırmızı qvardiyanın yaradılması barəsində qərar qəbul edildi.

24 dekabr - İngiltərə qoşunlarının polkovniki Denstervil komandanlıqdan məxfi əmr aldı:

Qafqaza

ingilislərin müdaxiləsinin təşkili işlərinə başlamaq.

Dekabrın sonları - Mərkəzi büro adlı qurum Bakıda Qırmızı qvardiyanın Mərkəzi qərargahına çevrildi. General Donskoy keçmiş Rusiya-Osmanlı sərhədinin mühafizəsi üçün erməni və gürcü korpuslarının mövcud hissələrindən istifadə planını tərtib edəndə 30 min nəfər erməni və 12 min nəfər gürcü döyüşçüsünü də nəzərə

1918-ci il

5 yanvar - Petroqradda bolşeviklər tərəfindən Müəssislər Məclisi ləğv edildi.

6-10 yanvar - Şamxor dəmir yolu stansiyasında rus hərbi hissələri tərkislah edildi. Danışıqlar toqquşmaların baş verməsi ilə nəticələndi.

Yanvarın əvvəlləri - Müsəlman Korpusu üçün zabit hazırlamaq məqsədi ilə Bakıda kadet məktəbi açmaq qərara alındı və onun layihəsi tərtib edildi.

13 yanvar - Lenin və Stalinin imzası ilə Ermənistan hökumətinin yaradılması barəsində qərar imzalandı. Qərarda konkret coğrafi ərazilər göstərilməmişdi.

Yanvarın əvvəlləri - RSFSR Millətlərlə İş üzrə Xalq Komissarlığında erməni komitəsi təşkil edildi (nə gürcü, nə də Azərbaycan komitəsi yaadılmamışdı).

15 yanvar - Bakıda Qırmızı Ordunun yaradılması barədə dekret imzalandı.

29 yanvar - Bakıda fəaliyyət göstərən Rus Milli Şurası rus milli hissələrinin yaradılması barəsində qərar verdi.

Fevralın əvvəlləri - Bakı Soveti qoşunları hərbi parad keçirdilər.

6 fevral - Bakıda bolşevik-erməni qoşunları səfərbər edilmiş, şəhərə general-mayor İ.S.Baqramyan gəlmişdi.

Bakıda 1918-ci il mart qırğınları zamanı bolşevik-erməni dəstələrinə müqavimət göstərmiş azərbaycanlılardan bir qrup. Mərdəkan kəndi. MATM.

6 fevral - Bakıda "Milli hərbiyyə məktəbi" (rusdilli sənədlərdə "Мусульманская школа подпрапорщиков") adı ilə hərbi məktəb yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Müvəqqəti olaraq (Bakıya

köçənə qədər) məktəb Yelizavetpol şəhərində təşkil edilməli idi.

24 fevral - 1-ci müsəlman atıcı alayını təşkil etmək üçün Bakıya gəlmiş general-mayor X.Talışinski və qərargah zabitləri vağzalda həbs edildilər. Bu, müsəlman əhalisinin böyük narazılığına səbəb olduğu görünür.
zabitlər azad edildi.

1 mart - poruçik Nəsirbəyov Milli hərbiyyə məktəbinin rəisi təyin edildi, məktəb fəaliyyətə başladı.

7 mart - erməni dəstələrini idarə etmək üçün general-mayor A.Baqratuni Bakıya gəldi.

11 mart - Ə.Şıxlinski MK-nın hərbi hissələrinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşdirilməsi barəsində 58 sayılı əmrini imzaladı. Hərbi hissələr tam hazır olmasalar da, düşməyə müqavimət göstərməli idilər.

Martın ortaları - İrəndəki rus kazak hissələrinin komandiri L.Biçeraxovla general L.Denstervil arasında müqavilə imzalandı. L.Biçeraxov ingilislərə işləməyə başladı.

30 mart - Bakı Soveti Bakının azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrinə hücum etdilər.

31 mart - erməni-bolşevik qüvvələrinin hücumu siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Bakının bütün türk-müsəlman əhalisinin qırğını xarakterini aldı. Qırğınlar aprelin 2-nə qədər davam etdi, təkcə Bakıda 12 min nəfər qətlə yetirildi.

Aprelin əvvəlləri - bolşevik-erməni qüvvələri Sovet Rusiyasından hərtərəfli kömək alaraq Quba, Salyan, Lənkəran qəzalarında azərbaycanlıları məhv edirdilər. Azərbaycanlıların soyqırımını 1918-ci ilin ortalarında davam etmiş, bu müddətdə **50 MİNDƏN ARTIQ (!) AZƏRBAYCANLI QƏTLƏ YETİRİLMİŞDİR**. Eyni zamanda Azərbaycanın qərb sərhədlərinə - İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın əsasən azərbaycanlılar məskunlaşan kəndlərinə hücumlar davam edirdi.

2 aprel - Zaqafqaziya Seymində Bakı hadisələri müzakirə edildi, silah və sursatla kömək etmək vəd edilsə də, əməli kömək göstərilmədi.

Aprelin birinci yarısı - müsəlman Korpusunun bəzi hissələri və ZK-dan gəlmiş cüzi qüvvə polkovnik L.Maqalovun rəhbərliyi ilə bolşevik-erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün Bakıya doğru hərəkətə başladı və Hacıqabula qədər irəliləyə bildi. Şimaldan imam N.Qosinskiyə göndərdiyi qüvvələr (polkovnik Cəfərovun rəhbərliyi ilə) Xırdalan döyüşlərində iştirak etdi.

5 aprel - Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşa tərəfindən təsdiqlənmiş Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid Təlimnamədə Azərbaycan milli hissələrinin təşkilinə kömək

20 aprel - Bakıda Erməni Şurasına Milli ordunun tabe olan hissələrin razılaşma əldə edildi.

22 aprel - Tiflisdə Zaqafqaziya

yaradılması elan edildi.

25 aprel - Qırmızı Ordunun gücləndirilmiş hissələri Yelizavetpol is-tiqamətində yürüşə hazırlaşmağa başladı.

Aprel - Bakıda Qırmızı Ordu üçün komanda heyətini hazırlamaq məqsədi ilə qırmızı təlimatçılar məktəbi və digər təlim hissələri təşkil edildi.

Aprel - Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi osmanlı heyəti Mosuldan Təbrizə, oradan da Naxçıvana gəldi. Mayın 20-dən etibarən yerli hissələrin yaradılmasına başlamaq məqsədilə Naxçıvanda və Ordubadda bir neçə zabit saxlanıldı.

24 may - Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi Bakı və ətraf rayonlarda "hərbi hazırlıq dərslərini mütləq və ümumi" elan etdi. Bakı Sovetinin təşkil etdiyi Ali Hərbi Şura təlimatçı məktəbi və topçu kursu

prosesini tənzimləməli, texnikanı işlədə bilən kadrları toplamalı idi. Qırmızı Ordunun 1-ci korpusu tam təşkil edildi. Yeni hərbi hissələr yaratmaq məqsədi ilə Bakı və ətraf rayonlarda hərbi səfərbərlik müddəti uzadıldı.

25 may - Nuru paşanın heyəti Gəncəyə çatdı.

28 may - Tiflisdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması bəyan edildi. İstiqlal bəyannaməsinin qəbulu ilə Azərbaycanda yenidən dövlətçilik ənənələri bərpa olunmağa başladı.

2 iyun - Batum-Cəlaloğlu marşrutu ilə hərəkət edən Osmanlı qoşunlarının 2-ci mürəttəb süvari alayı Gürcüstan-Azərbaycan sərhədinə çıxdı. Gürcüstanda olan almanlar türk hissələrinin hərəkətlərini yubadır, dəmir yolu ilə hərəkət etməyə imkan vermirdilər.

4 iyun - Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan müqavilənin IV

Bakıda Şirvanşahlar sarayı kompleksi ərazisində 1918-ci il mart qırğınları zamanı qədim məscidin dağıdılması. Məscid bir daha bərpa olunmamışdır. MATM.

Azərbaycana hərbi kömək göstərilməsi üçün birbaşa hərbi qüvvələrin imkan göndərilməsinə sonra

Azərbaycan və Osmanlı hərbi hissələrindən ibarət

Qafqaz İslam Ordusu yaradılmağa başladı. Türk qoşunlarının 2-ci süvari alayının bölmələri və azərbaycanlı könüllülərdən ibarət süvarilər Qazax- Gəncə dəmir yolunu mühafizəyə aldılar.

6 iyun - Qırmızı Ordu Hacıqabul istiqamətində hücumla başladı;

8 iyun - türk ordusunun 5-ci Qafqaz

marşrutu ilə hərəkətə başladı.

9 iyun - türk qoşunlarının 2-ci süvari alayı və 9-cu piyada alayı Gəncədə cəmləşdi.

10 iyun - Bakı Sovetinin qoşunları Gəncə istiqamətində həlledici yürüşə başladı. Fransanın Rusiyadakı səfiri Nulens Fransa xarici işlər naziri Stefan Pişona məruzə edirdi ki, "regionda ermənilər müttəfiqlərə sadıq qalan yeganə xalqlardır. Ermənilər Bakı, Dərbənd və Petrovskun sahibləridir - onların burada qoşunları var.

Bakı küçələri 1918-ci ilin aprel ayında. ARMDTA.

10 iyun - Yelenendorfa gələn 9-cu türk piyada alayı danışıqlar vasitəsi ilə yerli sakinlərin təşkil etdiyi alman taburunun Qafqaz İslam Ordusu tərəfinə keçməsinə nail oldu.

11 iyun - türk ordusunun 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin 1-ci dəstəsi Qazaxa çatdı və dəmir yolu ilə Gəncəyə daşınmağa başladı. Gəncədə toplaşmış erməni taburunun tərksilahlı zamanı döyüş baş vermiş, düşmənin müqaviməti qırıldı. 12-1. iyun tarixlərində Gəncə ermənilərinin tərksilahlı davam edirdi.

11 iyun - Qırmızı Ordu Müsəlman

Korpusunun cüzi qüvvəsini (L.Maqalovun rəhbərliyi ilə 900 nəfərlik dəstə və könüllülər) geri ataraq Sığırılı

dəmir yolu stansiyasını ələ keçirdi.

11 iyun - Qırmızı Ordu Müsəlman Korpusunun cüzi qüvvəsini (L.Maqalovun rəhbərliyi ilə dəstə və könüllülər) geri ataraq Kürdəmir dəmir yolu stansiyasını tutdu. Qırmızı Ordunun hissələri Gəncəyə həlledici

hücum təşkil etmək məqsədi ilə Müsüslü-Qaraməryəm xəttində mövqelər qurdular.

12 iyun - türk ordusunun 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin 2-ci dəstəsi Qazaxa çatdı və dəmir yolu ilə

Gəncəyə daşınmağa başladı.

Gyünun ortaları - komandir çatışmazlığı problemini həll etmək üçün Nuru paşa Gəncədə miralay Atif bəyin rəhbərliyi ilə milli hərbiyyə məktəbi təşkil etdi.

15 iyun - türk ordusunun 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin əsas hissələri Gəncə ətrafında cəmləşdi.

15 iyun - 10-cu türk piyada alayı Göyçay ətrafında toplaşmış erməni kəndlərinin dəstələrini

17 iyun - Qırmızı Ordunun Müsüslü istiqamətində başladığı hücum Müsəlman Korpusu və azərbaycanlı könüllülər tərəfindən dayandırıldı.

18 iyun - vəziyyəti dərhal dəyişmək məqsədi ilə 10-cu türk piyada alayı Qaraməryəm istiqamətində hücumu keçdi, lakin məğlub edilərək itkilər verdi. Qırmızı Ordunun Müsüslü istiqamətində növbə hücumunu

Müsəlman Korpusu və Azərbaycan könüllüləri dayandırdı. Göyçay Kürdəmir, Şamaxı ətrafında erməni

kəndlərinə bolşeviklər tərəfindən silah paylandı, dəstələr təşkil edildi.

18-22 iyun - QİO tərəfindən arxa cəbhədə erməni kəndlilərindən ibarət silahlı dəstələrin tərksilahi, sursat və qüvvələrin toplanması, çoxsaylı Azərbaycan könüllü bölüklərinin təşkili həyata keçirildi.

21 iyun - 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin komandanlığı döyüşən hissələrdə sursatın tükənməsi haqqında raport verdi.

22 iyun - Bakıda Salyan qışları (kazarmaları) ərazisində alman təyyarəsi yerə endi. Pilot və Bakıda saxlanılan alman əsirlərinin qiyamını hazırlamaq üçün göndərilən zabit əsir alındı.

24 iyun - Azərbaycanı ələ keçirmək üçün Almaniya Gürcüstanda yerləşdirdiyi qoşunları Azərbaycanı Qazax və Zaqatala bölgələrinə yeritməyə hazırlaşdı. Vehib paşa Azərbaycan ərazisinə yeridilən istənilən

qoşunun məhv edilməsi barəsində əmr verdi. Kiçik toqquşmalardan sonra almanlar öz planlarından əl çəkdilər.

26 iyun - Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Müsəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək Xüsusi

Azərbaycan Korpusu qoyuldu. Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması günü hesab edilir.

27 iyun - 5-ci Qafqaz piyada firqəsi Xüsusi Azərbaycan Korpusuna tabe edildi. Müsüslü ətrafında cəmləşdirilmiş türk və Azərbaycan hərbi hissələri Müsüslü dəstəsi adı altında birləşdirildi və komandanlıq Həbib bəy Səlimova tapşırıldı.

27 iyun - Qırmızı Ordu hücumu başladı, 8 saatlıq döyüş nəticəsində hücumun qarşısı alındı. QİO hissələri əks-hücumu başladı; Salyan bölgəsində Qırmızı Ordu Surra-Qarabucaq kəndləri istiqamətində hücumu keçdi.

28 iyun - Salyan bölgəsində N.Ramazanovun dəstəsinin səyləri nəticəsində Qırmızı Ordu hissələrinin

Surra-Qarabucaq kəndləri istiqamətində hücumunun qarşısı alınaraq əks-hücum təşkil edildi.

29 iyun - QİO hücumu keçərək Qaraməryəm kəndini azad etdi.

30 iyun - Qırmızı Ordu Göyçay istiqamətində əks-hücumu keçdi. Bakıda 1893-1897-ci il təvəllüdü kişilərin hərbi mükəlləfiyyəti və 1900-1917-ci illərdə hərbi xidmətdə olmuş dənizçilərin səfərbərliyi ə

edildi və onun əsasında dənizçi taboru yaradıldı.

1 iyul - Qırmızı Ordunun hücum cəhdlərinin qarşısı alındı.

2 iyul - Salyan bölgəsində Qırmızı Ordu hissələri məğlub olub geri çəkilməyə başladı. L.Biçeraxov öz dəstəsi ilə Göyçay ətrafına gələrək Qırmızı Orduya qoşuldu.

İyulun əvvəlləri - cəbhədə vəziyyətin kəskinləşməsi nəticəsində bolşeviklərin əlavə hissələri və Bakı qırmızı təlimatçıları məktəbinin şəxsi heyəti cəbhəyə göndərildi.

1-4 iyul - Qəbələ istiqamətində erməni kəndlərinin dəstələri dağıldı, əhali tərksilah edildi. Hakimiyyətə gələn yeni Osmanlı sultanı IV Vahidəddin teleqram göndərərək Nuru paşa və onun tabeçiliyində olan qoşunların səylərini dəstəklədiyini bildirdi.

5 iyul - Qafqaz İslam Ordusu Ağsu-Kürdəmir istiqamətində hücumu başladı.

6 iyul - L.Biçeraxov Bakı Soveti qoşunlarının komandanı təyin edildi. QİO Müsüslü istiqamətindən hücumu başladı.

8 iyul - Kürdəmir uğrunda ağır döyüşlər başladı. Döyüşlər iyulun 13-də QİO-nun qələbəsi və Kürdəmirin

20 iyul - Şamaxı istiqamətində ağır döyüşlər baş verdi.

21 iyul - QİO-nun Cənub qrupu Sığırılı və Padar d/yolu stansiyalarını azad etdi.

22 iyul - L.Biçeraxov Həbib bəy Səlimovun başçılıq etdiyi Cənub qrupundan ağır zərbələr alaraq geri

çəkilməyə başladı. O, Bakı Sovetinin ittihamları ilə üzləşdiyindən komandanlığı Avetisova təhvil verdi. QİO-nun Şimal qrupu Mərzəni azad etdi.

24-27 iyul - Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı dövlətləri "Batumi arasında petrol (neft) mübadiləsi

haqqında itilafnamə"ni imzaladı.

25 iyul - Sovet Rusiyası Almaniyaya nota verərək QİO-nun hücumunun qarşısını almağı tələb etdi.

İyulun sonları - Qırmızı Orduya əlavə mükəlləfiyyət elan olundu, bu dəfə 1883-1892-ci il

26 iyul - QİO-nun qoşunları Hacıqabulu azad etdi. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin qərarı çap edildi: L.Biçeraxovun dəstəsi Qırmızı Orduya tabe edilir, şəhərdə hərbi vəziyyət elan olunurdu.

27 iyul - QİO-nun Cənub qrupu Qarasu kəndini azad etməklə hücumu genişləndirdi. Qırmızı Ordu Pirsaat d/yolu stansiyası ətrafında mövqelər tutmağa çalışırdı.

28 iyul - Cəngi yaxınlığındakı mövqelər uğrunda tərəflər hücumla keçdi. Qırmızı Ordu geri çəkilməyə başladı. Döyüşlərdə böyük itkilər verən bolşevik-erməni qoşunlarına Bakı və ətraf rayonlarda 1885-1892-ci illər təvəllüdü kişilərin səfərbərliyi elan edildi. Onlar üçün hərbi xidmətin 6 ay olacağı bildirildi.

29 iyul - Almaniya nümayəndələri QİO-nun hücumunun qarşısının alınacağı barəsində Sovet Rusiyasına vəd verdilər.

29-30 iyul - QİO-nun qoşunları Sumqayıt və Xırdalana çatdılar; Biçeraxov öz dəstəsi ilə cəbhə tərk etdi; Bakıda iyulun 30-dan 31-nə keçən gecə daşnak partiya liderləri və bolşevik dəstələrinin rəhbərləri

Şimali Azərbaycanın 1866-1917-ci illərdə inzibati-ərazi bölgüsü (xəritənin müəllifi H.N.Həsənov).

itkilərin qarşısını almaq məqsədi ilə təslim olmağı təklif etdi, lakin cavab almadı.

Bakıda Xalq

Komissarları Soveti hakimiyyəti itirdi. Bolşeviklərin şəhəri tərk edib qaçmaq cəhdinin qarşısı alındı.

1 avqust - Bakıda Sentrokaspi Diktaturası hakimiyyətə gəldi. QİO-nun Şimal qrupu Hacıhəsən kəndini azad edərək Qurd qapısına yaxınlaşdı. QİO-nun Cənub qrupu isə Ələti azad etdi. Azərbaycan milli hissələri

Qusarı azad etdilər.

2 avqust - Güzdək və Sumqayıt bolşevik-erməni qoşunlarından azad edildi. Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycan hissələrinin yenidən tərtib edilməsi barədə əmr verdi. Azərbaycan milli hissələri Qubanı azad etdilər. Avqustun 2-dən 8-dək Xaçmaz uğrunda gedən döyüşlərdə Azərbaycan milli hissələri erməni-bolşevik qoşunlarını məğlub etdi. Biçeraxovun qoşunları geri, Şimali Qafqaza doğru çəkildilər. Almaniyanın təzyiqi ilə üzlaşən Ənvər paşa Nuru paşaya hücumu davam etdirmək barədə gizli əmrlər verməklə, alman nümayəndələrinə osmanlı hissələrinin hərəkətsiz dayanması, hücumun yalnız Azərbaycan milli qüvvələri tərəfindən həyata keçirildiyi barəsində məlumat verdi.

3 avqust - Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı Qırmızı Ordu komandanlığına əlavə itkilərin qarşısını almaq məqsədi ilə yenidən təslim olmağı təklif etdi, lakin cavab almadı. Biçeraxovun qayıtması barədə Sentrokaspi Diktaturasına göndərdiyi teleqram erməni və rus dillərində çap edilərək şəhərin hər yerində yapışdırılmışdı, lakin Biçeraxov gəlmədi. S.Şaumyan və Ter-Qabrielyan Bakıdan qaçmaq istəyərkən yaxalandılar.

4 avqust - polkovnik Stoksun rəhbərliyi ilə ilk ingilis hərbi hissələri Bakıya gəlməyə başladı. QİO-nun Şimal qrupunu gücləndirmək üçün Cənub qrupu tərkibindəki bütün süvari, topçu hissələri, əksər piyada hissələri ona verildi. Məqsəd Bakıya bir istiqamətdən (Qurd qapısı) həmlə etmək idi. Sentrokaspi Diktaturası bütün qüvvələri Bayıl və Qurd qapısı istiqamətində topladı. Almaniya komandanlığının təzyiqi ilə üzlaşən Ənvər paşa

Nuru paşaya hücumu dayandırmaq əmri verdi, lakin əslində Bakının tezliklə azad edilməsini tələb edirdi.

5 avqust - QİO-nun Bakıya bir tərəfdən zəif hazırlanmış hücumunun qarşısı alındı. Bakı Sovetinin bolşevik hissələri və Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları QİO-ya qarşı birlikdə vuruşurdular. İtkiləri bərpa etmək üçün Bakıda 42 yaşınadək olan qeyri-müsəlmanların yeni səfərbərliyi keçirildi və yeni bir alay formalaşdırıldı.

6-18 avqust - Qafqaz İslam Ordusu Bakı ətrafına qoşunlar toplayır, bütün tədbirlər gizli aparılır,

Almaniya və Sovet Rusiyasına hücumun dayandırıldığını bildirilirdi. Sentrokaspi Diktaturası və ingilis qoşunları Bakı ətrafında getdikcə daralan halqanı yarmaq üçün mütəmadi olaraq müxtəlif istiqamətlərdə iri qüvvələrlə hücumlar həyata keçirir, lakin geri atılırdılar.

12 avqust - Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 19-34 yaşlı hərbi xidmətə yararlı kişilər hərbi xidmətə səfərbər olundu.

13 avqust - Nuru paşanın əmri ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu ləğv edildi, lakin Azərbaycan hərbi hissələri öz mövcudluğunu saxladı. Azərbaycanlı zabitlər yeni təyinatlar aldı. Bolşeviklərin Bakıdan silah və sursatla gəmilər vasitəsi ilə qaçmaq cəhdinin qarşısı alınaraq tərk-silah olundu.

Avqustun ortaları - QİO-da kiçik komandir kadrlarının çatışmazlığı problemini aradan qaldırmaq üçün Nuru paşanın əmri ilə Ehtiyat Zabit namizədləri təlimgahı açıldı.

17 avqust - Bakıya general Denstervil və onun bütün dəstəsi ("Densterfors") gəldi.

18 avqust - Sovet Rusiyası türk qoşunlarının ciddi hücumu hazırlanması barədə məlumat aldı, Moskvada Rusiya və Osmanlı nümayəndələrinin danışıqları qarşılıqlı ittihamlara çevrildi.

19 avqust - Sovet Rusiyası Almaniyağa nota verərək QİO hücumunun qarşısını almağı tələb etdi.

26 avqust - Bakı Sovetinin Qırmızı Ordusu "Bakı və ətraf rayonların ordusu və donanması" adlandırıldı. QİO hissələrinin həmlələri nəticəsində Bakı ətrafında bəzi hakim təpələr tutuldu.

27 avqust - Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında Bakı və Azərbaycan neftinin taleyi ilə bağlı saziş

imzalandı, saziş Osmanlı dövləti və Azərbaycan hökumətinin narazılığı ilə qarşılandı. İngilislər Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları ilə birgə irimiqyaslı əks-hücum planlaşdırdılar, lakin QİO-nun cəbhənin bütün mövqelərində fəallığı qüvvələri toplayıb əks-hücumu keçməyə irnkan vermədi.

30 avqust - Bakıya hücum üçün türk-Azərbaycan hissələri üç qrupa bölündü: Şimal, Cənub, Qərb.

31 avqust - Binəqədi, Digah, Məhəmmədi kəndləri tutulmaqla Bakı şəhəri tam mühasirəyə alındı.

Avqustun 31-dən .. sentyabrın 1-nə keçən gecə keçirilən müşavirədə general Denstervil

9 sentyabr - 15-ci piyada firqəsinin bütün hissələri Bakı ətrafına gətirildi. 9-dan 10-a keçən gecə QİO qoşunları Bakı ətrafında hücum üçün müəyyən edilmiş mövqeləri tutmağa başladılar.

10 sentyabr – QİO-nun komandanlığı başda Nuru paşa və Ə.Şıxlinski olmaqla bütün cəbhə xəttini dolaşmış, düşmənin müdafiə mövqeləri ilə tanış olmuş və şəhərin tutulmasının son planını tərtib etməyə başlamışdılar.

13 sentyabr - ingilis zabiti Raulinson təxribat qrupu ilə Lənkərana yollanmalı, daha sonra Muğandan

QİO-nun arxasına keçməli və körpüləri dəmir yolları, anbarları partlatmalı idi. QİO-nun cəbhədəki fəallığı və son hücumu hazırlanması buna imkan vermədi. Komandanlıq Bakıya hücum əmrini imzaladı.

14 sentyabr - ayın 14-nə keçən gecə QİO-nun qoşunları hücumu başladı saat 3-də ilk müdafiə xətti tutuldu, saat 3.30-da Qurd qapısı mövqeləri ələ keçirildi. Bütün gün ərzində gedən döyüşlər ingilis və

Sentrokaspi qoşunları sıxışdırıldılar. General Denstervil öz qoşunları haqqında yazırdı: "Bütün üstünlüklərə malik olan qoşunlar ələ döyüş başlayan kimi darmadağın edildilər". Saat 22.00-da ingilislər gəmilərlə evakuasiya olundular.

15 sentyabr - 15-nə keçən gecə QİO-nun qoşunları hücumu başlayaraq şəhərin əksər hissələrini tutdu. Saat 10.30-da Sentrokaspi Diktaturası kapitulyasiya təklifi ilə çıxış etdi. Bakı şəhəri azad edildi. Azərbaycan

hökumətinə qələbə barədə teleqram vuruldu.

16 sentyabr - Bakıda Qızıl Qışla adlanan yerdə QİO-nun hərbi paradı keçirildi, ondan sonra QİO

komandanlığı və Azərbaycan hökumətinin üzvləri şəhərə daxil oldular.

16-17 sentyabr - görülmüş tədbirlər nəticəsində şəhərdə talançılıq və özbaşınalığın qarşısı alındı.

18 sentyabr - Nuru paşa Bakı əhalisinə "Əmrnamə" ilə müraciət etdi. Azərbaycan hökuməti Bakının azad edilməsi və onun cümhuriyyətin paytaxtı kimi fəaliyyət göstərəcəyi barədə bəyanat verdi.

20 sentyabr - Bakıda möhkəmlənmək üçün hərbi qüvvədən istifadə etmək qərarına gələn almanlar dəmir yolu vasitəsi ilə Tiflisdən qoşun göndərdilər.

21 sentyabr - Azərbaycana gələn alman hərbi hissələrinin qarşısını almaq üçün Ənvər paşanın əmri ilə Azərbaycan-Gürcüstan sərhədindəki korpü partladıldı, sərhəd boyunca türk-Azərbaycan hissələri yerləşdirildi. Nəticədə alman qoşunları geri qayıtmağa məcbur oldular.

Sentyabrın sonları - Qarabağda Azərbaycan kəndləri və şəhərləri özünümüdafiə dəstələri yaradıb düşmənin qarşısını aldılar, lakin onu tam məğlub etmək üçün zəif idilər; QİO-nun Azərbaycan hissələri

Qarabağda qayda-qanunu bərpa etmək, erməni quldur dəstələrinin təcavüzünün qarşısını almaq üçün yürüşə

hazırlaşmağa başladılar. QİO-nun türk hissələri Dərbənd və Port-Petrovsk (Mahaçqala) yürüşünə hazırlaşmağa başladılar. Qoşunların bir qismi Bakının dənizdən təhlükəsizliyini təmin etmək üçün (ingilis qoşunları Xəzərin cənubunda, Ənzəlidə möhkəmlənmişdi) şəhərdə qaldı.

25 sentyabr - QİO-nun 1-ci Azərbaycan firqəsi (türk və Azərbaycan hissələri) Qarabağa daxil oldu, erməni dəstələri ilə döyüşlər başladı.

8 oktyabr - əksər erməni dəstələri məğlub edildi, 1-ci Azərbaycan firqəsi Şuşaya daxil oldu.

8 oktyabr - Biçeraxovun rəhbərliyi ilə rus qoşunları məğlub edildi, Dərbənd şəhəri türk hissələri tərəfindən tutuldu.

23 oktyabr - Osmanlı Ordusunun Baş Komandanlığının Ərkani hərbi rəisi Əhməd İzzət paşa Qarabağda əməliyyatları dayandırmağı əmr etdi.

30 oktyabr - Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə, I Dünya müharibəsində məğlub olmuş Osmanlı

3. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturasının qoçunları

3.1. Bakı Soveti Qırmızı Ordusunun yaradılması

1917-ci il noyabrın 21-də Rusiya ordusu Qafqaz cəbhəsinin komandanı general Prijevalski Osmanlı

ordusu Qafqaz cəbhəsinin komandanı Feriq Vehib paşanın sülh bağlamaq təklifi haqqında qafqaziya Komissarlığının iclasında məlumat verdi və dekabrın 5-də sülh müqaviləsi bağlandı. Şərtlərə əsasən, döyüşlər

Bakı Sovetinin erməni dəstələrinin təlimləri. 1918-ci il, yay. E.Fayqlın materiallarından.

Bakı Sovetinin erməni dəstələrinin təlimləri. 1918-ci il, yay. E.Fayqlın materiallarından.

Bakı Sovetinin erməni dəstələrinin təlimləri. 1918-ci il, yay. E.Fayqlın materiallarından.

dayandırılmalı, operativ və strateji qruplaşma və yardışmə aparılmamalı, döyüş bölgəsi və ona yaxın 10 verstlik zonada təyyarə uçuşları qadağan edilməli idi.

Müqavilənin imzalanmasından sonra rus əsgərlərinin kütləvi surətdə tərxis olunmasına başlandı. Onlar vətənlərinə qayıtmaq tələbləri ilə çıxış edir, çarəsiz qalmış kornandanlıq isə tələbləri yerinə istiqamətində böyük iş bolşeviklərin görmüş müharibəni dayandırmaq təbliğatını aparanda öz mövqelərində qalacaqlar. Nəticədə on

hakimiyyət uğrunda mübarizədə istifadə etmək mümkün olacaq. Əsgərlərin tərxis olunmaq tələbləri bolşeviklərin ümid bağladıkları əsas qüvvənin ləğv olunması demək idi.

Bolşeviklərdən ibarət Qafqaz ordusunun diyar şurası müraciət qəbul edərək tərxis olunmanın qarşısını almağa çağırıldı. Dekabrın 10-da Tiflisdə Qafqaz ordusunun II diyar qurultayı keçirildi, bolşeviklər tərəfindən çağırılmış nümayəndələr bolşeviklərin xəttini dəstəklədi, bolşevizmə qarşı bütün hərəkətlərə mübarizə elan bolşevik qüvvələri isə ayrıca keçirərək iclas Tiflisdə özlərinin şurasını yaratdılar. anlayan bolşeviklər bu səbəbdən öz qurumlarını Bakıya köçürməyə başladılar. Dekabrın 19-da Tiflisdə

Fəhlə, Əsgər və Kəndli sovetlərinin II Qafqaz diyar qurultayı da bolşeviklər üçün uğursuz oldu və onlar da Bakıya köçdü.⁴³

Hələ noyabrın 12-də bolşeviklərə sadıq hərbi hissələr yaratmaq üçün şar ordusunun hərbi hissələrinin komandirləri dəyişdirilməyə başladı. Nəticədə podporuçik Yefremov Bakı

qarnizonu rəisi, Kleşov Bakı şəhər komendantı seçildilər. 1917-ci il dekabrın 12-də Bakıda Hərbi İnqilab Komitəsi (HİK) yaradıldı. Bəyan edilmişdi ki, komitə şəhərdə qanun-qayda yaradılmasına cavabdeh olacaq. Dekabrın 14-də HİK kütlə halında toplaşmağı, kütləvi tədbirlər keçirməyi

⁴² Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.16.

⁴³ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с. 95-96.

1917-ci il dekabrın 21-də Bakıda Qırmızı Qvardiyanın yaradılması barədə qərar qəbul edildi.⁴⁴

Lakin fəhlələrdən döyüş qabiliyyəti olan qoşun yaratmaq olduqca çətin iş idi. Bu səbəbdən

Bakı Sovetinin erməni dəstələrinin təlimatçıları (otuzuncu - B.M. Şarkovski). 1918-ci il, yay. MATM.

1918-ci ilin yanvar ayının əvvəllərində Bakıdan keçən rus hərbiçiləri ilə əlaqə

yaratmağa çalışdılar. Onlar Bakıda qalıb "inqilabi müdafiə etmək" istiqamətində təbliğat aparmalı idilər. Bolşeviklərin təklifi ilə razılaşanlar dərhal Qırmızı Qvardiya dəstələrinə yazılır, razılaşmayanlar isə tərksilah edilərək Rusiyaya göndərilirdi. Yanvarın ortalarında Qırmızı Qvardiya döyüşçülərinin sayı 3500 nəfərə çatdı. Ancaq bu, nəinki inqilabi bütün Qafqaza yaymaq, heç Bakıda hakimiyyəti tam nəzarət altına almaq üçün kifayət deyildi.

1917-ci il yanvarın 15-də Bakıda Qırmızı Ordunun yaradılması barədə dekret imzalandı. Dekretə Qırmızı Ordu beynəlmiləl adlandırılarsa da, ora təkcə rus və ermənilər yazılır, azərbaycanlıların yazılmasına isə maneçilik törədilirdi. Çağırış işləri ilə məşğul olan Avakyan, qərargah rəisi A. Baqdasarov idi.⁴⁵ Yanvarın 29-da Bakıda fəaliyyət göstərən Rus Milli Şurası rus milli hissələrinin yaradılması barədə qərar verdi. Bolşeviklər tərəfindən çar ordusunun zabitləri təqib olunduğundan yeni yaradılan hərbi hissələrdə komandirlərə ehtiyac böyük idi. Bakıda bolşeviklər

tərəfindən xüsusi komandirlər məktəbi yaradılaraq onun rəhbəri praporşik Solnsev təyin edilmişdi. Cəbhədən tərxis olunan hissələrdən bir zirehli qatar götürülmüş, RSFSR XKS ordu yaradılması üçün 30 milyon 800 min rubl göndərmişdi. Fevral ayında Azadlıq meydanında hərbi parad keçirildi. Xəzər donanmasının nəzarət altına alınması işi davam etdi. Martın əvvəllərinə artıq 6 min döyüşçü, 2 zirehli qatar, 1 zirehli avtomobili olan Qırmızı Ordu ciddi qüvvə idi.⁴⁶ Bununla bərabər qüvvələri artırmaq üçün Erməni Milli Şurası ilə əlaqələr yaradılmış, faktiki olaraq daşnaklarla birgə fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdi. Corcaun Universitetindən olan amerikalı tədqiqatçı Maykl Smit qeyd edirdi ki, "Bakıda bolşevik hakimiyyətini rus ordu hissələrindən təşkil edilmiş silahlı milis və daşnakların rəhbərliyi ilə çoxsaylı erməni dəstələri təmin edirdi".

1918-ci ilin mart qırğınları bolşevik və erməni hissələrindən təşkil edilmiş Qafqaz Qırmızı Ordusunun əsl simasını açdı. Bu ordu Azərbaycanı Rusiyanın müstəmləkəsi görmək istəyən bolşeviklərin və Azərbaycan torpaqlarından mümkün qədər pay qoparmağa hazır olan, azərbaycanlıların fiziki məhvinə can atan ermənilərin aləti idi.

May ayında artıq ordunun 1-ci korpusu təşkil edilmişdi. Mayın 16-da mədən-zavod komitələrinin

Bakı İttifaqının hərbi əsmlərinin matrosları. 1917-ci il. MATM.

1918-ci il mayın 22-də RSFSR Komissarları Xalq Komitəsi qeyd edirdi ki, Sovetinə göndərdiyi məruzədə qeyd hər zaman döyüşlərdə, hərəkətdə, qarovul yerinə xidmətinin

yetirilməsində olub.⁴⁸ böyük

köməyi Rusiya Kommunist Partiyasının (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsi, RSFSR Xalq Komissarları Soveti və şəxsən onun rəhbəri V.İ. Lenin göstərirdi. Bakıya silah və sursatın göndərilməsini Lenin Moskvada olan Şimali Qafqaz hərbi dairəsinin büro rəisi M.K. Ter-Arutyunyansa tapşırırmışdı. Ter-Arutyunyan sonralar öz xatirələrində yazırdı: "Vladimir İliç tələb edirdi ki, müəyyən saatlarda mən Bakıya göndərilən kömək barədə məruzə edim, ehtiyac olanda isə özüm gəlim onun yanına və onun göstərişlərini həyata keçirməsinə mane olanlar barədə şəxsən məruzə edim".⁴⁹

3.2. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının strukturu

⁴⁴ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с. 99.

⁴⁵ Токарежский Е.А. Из истории, с. 28.

⁴⁶ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.112.

⁴⁷ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.62.

⁴⁸ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с. 111.

⁴⁹ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. Москва, 1983, с. 583; Дарабади П.Г. Военная помощь Советской России Бакинской Коммуны (1918)//Изв. АН АЗССР, серия ИФП, 1982, №4, с. 110.

Hələ hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl bolşeviklər geniş fəhlə kütlələrinin silahlandırılması və inqilabi

Qırmızı Ordunun yaradılması haqqında tələblərlə çıxış edirdilər. Bakıda "Dəryal" şirkəti fəhlələrinin 1917-ci il sentyabrın 5-də keçirilmiş yığıncağının qətnaməsində "Şüurlu proletariattan qırmızı qvardiya yaratmaq" tələbi irəli sürülmüşdü. Digər müəssisə fəhlələrinin ümumi yığıncaqlarının qətnamələrində də eyni tələb öz

əksini tapmışdı. RSDFP (b) Bakı təşkilatının sentyabrın 12-də keçirilmiş konfransında Bakı Fəhlə Əsgər

Deputatları Sovetinə namizədlərə tövsiyə kimi bütün vətəndaşların silahlandırılması və "ilk növbədə yeni inqilabi qayda-qanunu qorumaq üçün şəhərlərdə qırmızı fəhlə qvardiyası" yaradılması göstərilmişdir.⁵⁰

Bakı qarnizonu əsgər və matrosları arasında məqsədyönlü təbliğat işi aparan bolşeviklər 18 minlik

qarnizonun böyük hissəsini öz tərəflərinə çəkməyə nail olmuşdular. Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin hərbi bölməsinin noyabrın 13-də keçirilən geniş iclasında Qırmızı qvardiyanın yaradılması barədə qətnamə qəbul edildi.

Hələ noyabrın 12-də bolşeviklərə sadıq hərbi hissələr yaratmaq üçün komandirlər

dəyişdirilməyə başlandı. Dekabrın 12-də

Bakıda Hərbi

İnqilabi Komitə yaradıldı. Komitə

şəhərdə

qanun-qayda yaradılmasına cavabdeh idi.

Dekabrın 16-da Bakı Sovetinin sədri

S.Şaumyanın Qafqazın Fövqəladə

Komissarı

təyin edilməsi barədə RSFSR Xalq

Komissarları Soveti qərar qəbul etdi.

Dekabrın 21-də qırmızı

qvardiyanın yaradılması haqqında qərar

qəbul edildi.

1917-ci ilin sonunda yaradılan mərkəzi büro

1918-ci il yanvarın əvvəllərində qırmızı

qvardiyanın mərkəzi qərargahına

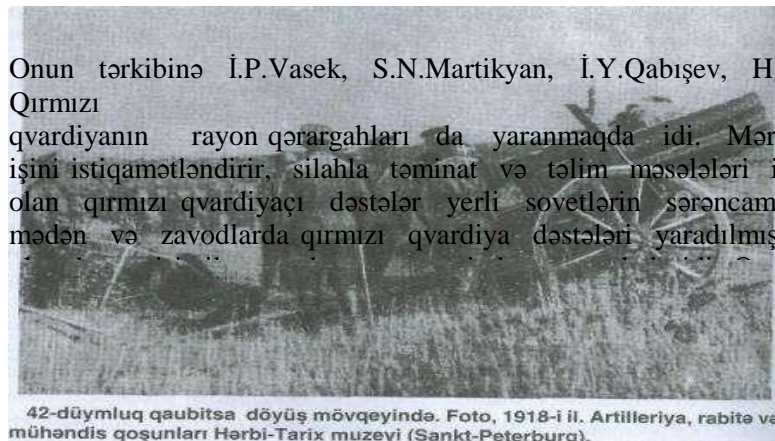
çevrildi.

Onun tərkibinə İ.P.Vasek, S.N.Martikyan, İ.Y.Qabışev, H.H.Sultanov və digərləri daxil oldular.⁵¹

Qırmızı

qvardiyanın rayon qərargahları da yaranmaqda idi. Mərkəzi qərargah rayon qərargahlarının işini istiqamətləndirir, silahla təminat və təlim məsələləri ilə məşğul olurdu. Mərkəzi qərargaha tabe olan qırmızı qvardiyaçı dəstələr yerli sovetlərin sərəncamında idi. 1918-ci ilin yanvarına bir çox maddən və zavodlarda qırmızı qvardiya dəstələri yaradılmışdı. Qırmızı qvardiya köhnə ordunun ləğv

Qırmızı Ordusu və 29 yanvar (11

1918-ci il fevral)

Donanmasının Fəhlə-Kəndli Qırmızı

dekretlərini yaradılması haqqında

Hərbi İnqilabi Komitəsi ilk Qırmızı

Ordu

hissələrinin yaradılmasına başladı. Yanvarın

16-da Komitənin sədri Q.N.Korqanov Qafqaz zəhmətkeşlərinə müraciət edərək onları Qırmızı Ordu sıralarına daxil olmağa çağırırdı. Çağırışda deyilirdi ki, sovet hakimiyyəti hələ hər yerdə qalib gəlməyib,

əksinqilabi

qüvvələr isə baş qaldırmaqdadırlar. Ona görə də tam bərabərlik və seçmək hüququ əsasında,

hakimiyyətin

demokratik təşkili ilə yeni sosialist ordusu yaradılmalıdır. Beynəlmiləçi qoşunlar sosializmə sadıq olan fəhlə, əsgər, matros və kəndlilərdən ibarət olmalı, qoşunlarda yeni inqilabi intizam yaradılmalıdır. Q.N.Korqanov və

⁵⁰ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.97-99

⁵¹ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.22-23.

⁵² Дарабади П.Г. Военные вопросы, с. 100.

⁵³ Токаревский Е.А. Из истории, с.28-30.

müdafiəçisidir. Lakin əslində hissə komandirlərinin ermənilərdən təşkil edilməsi, toplanma və kadr məsələlərinə ermənilərin baxması hərbi hissələrə yalnız erməni və rusların yazılması ilə nəticələndi. Hətta bolşev olan

azərbaycanlıların müxtəlif bəhanələrlə orduya yazılmasının qarşısı alınır.

Martin əvvəllərinə qırmızı qvardiyanın hələ də mövcud olan bəzi hissələri ilə bərabər Bakı Soveti 7 min öz döyüşçüsü və ən azı 4 min daşnak döyüşçüsünə arxalana bilirdi.⁵⁴ Bakı Sovetinin qırmızı ordusunda əksəriyyəti erməni zabit və əsgərləri təşkil edirdi.

1918-ci ilin aprelində Qafqaz Qırmızı Ordusunun könüllü prinsiplər əsasında təşkili barəsində müraciət səsləndirildi. Aprelin 20-də Erməni Milli Şurasına tabe olan hissələrin Qırmızı Ordunun hissələrinə qatılması barədə razılaşma əldə edildi.

May ayında yeni hərbi hissələr yaratmaq məqsədi ilə hərbi səfərbərlik uzadıldı. May ayına ordunun 1-ci korpusu tam təşkil edilmişdi. Korpusun tərkibində 4 atıcı briqada, 6 topçu batareya, 3 pulemyot komandası və texniki hissələr var idi. Bu hissələrə "Bakı şəhərinin hava müdafiəsi aviadivizionu"na daxil olan 13 təyyarə də əlavə edilməlidir.⁵⁵

Mayın 16-da mədən-zavod komitələrinin konfransında çıxış edən S.Şaumyan deyirdi: "Özünün çoxsaylı lüştənlərindən qorunmaq üçün sovetlər real silahlı qüvvə yaratmalı idi. Bolşeviklərdən başqa heç bir digər partiya sovet hakimiyyətinin dayaqlarının

yaradılması barədə düşünmürdü".

Bakı

XKS-nin hərbi dəniz işləri üzrə xalq komissarı Q.N.Korqanov RSFSR XKS-nə göndərdiyi məruzədə qeyd edirdi ki, yaradılmış 19 batalyonun tərkibində 18 min döyüşçü var. Donanmanın

gücləndirilməsi istiqamətində iş görülürdü. B.Şeboldayev Sovet Rusiyası hərbi dəniz işləri üzrə xalq komissarına göndərdiyi məktubda yazırdı: "Briqada və korpus qərargahlarının formalaşdırılması başa

çatandan sonra komandir Qazarov, qərargah rəisi Avetisov və digərləri (siyasi

baxışlarına görə daşnaklar) yürüşə başladılar. Dörd briqadadan (12-13 min süngü) ibarət olan korpus, batalyonda 4 pulemyot olmaqla 3 səhra batareyası, 1 dağ və 1 mortir batareyaları, 3 süvari yüzlük və digər

texniki qoşunlarla üç gün ərzində (10-undan 12-sinədək) Kürdəmir istiqamətində yürüşə başladı". Məktub müəllifi onu da əlavə edirdi ki, ordunun 60-70%-ni ermənilər təşkil edir.⁵⁶

Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros deputatları Sovetinin icraiyyə komitəsinin 1918-ci il 24 may qərarı Bakı və ətraf rayonlarda "hərbi hazırlıq dərslərini mütləq və ümumi" elan etdi. İyun-iyulda elan edilən mükəlləfiyyətlər, çar ordusunun istifadə və ehtiyatda olan mühəndis və texniki hissələrinin, zabit və əsgərlərin Qırmızı Orduya cəlb olunması kimi tədbirlər ordunun sayının artırılmasına yönəldilmişdi.

Moskvaya göndərilən teleqram və nümayəndələr cəbhədə vəziyyəti düzəltmək üçün Qafqaz Qırmızı Ordusuna 2-3 diviziya göndərilməsini xahiş edirdilər. Riyakarcasına qeyd edilirdi ki, onların gəlməsi "böyük əhəmiyyətə malik olacaq, çünki yerli əhali arasında rus diviziyalarına böyük rəğbət var". 1918-ci ilin may- avqust aylarında V.Lenin Bakı Sovetinə əlavə qüvvələrin təşkil edilib göndərilməsi ilə şəxsən məşğul olurdu.⁵⁷

Bakıya silah və sursatın göndərilməsini o, Moskvada olan Şimali Qafqaz hərbi dairəsinin büro rəisi M.K.Ter-Arutyunyansa tapşırırmışdı. M.K.Ter-Arutyunyans 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında Şimali Qafqaz Hərbi Dairəsi qoşunlarının təminat bürosunun rəisi, Fəhlə-Kəndli Qırmızı Ordusunun döyüş təminatı üzrə Mərkəzi komissiyasının komissarı olaraq erməni-bolşevik hissələrini bütün lazım olanlarla təmin etmək üçün

⁵⁴ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.106; Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.66.

⁵⁵ Директивы командования фронтов Красной армии. 1917-1922. Москва, 1971, т. 1, с.291; Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.112.

⁵⁶ Дарабади П.Г. Военно - организационная деятельность Бакинской Коммуны. // Изв. АН АЗССР, серия ИФП, 1978, № 3, 11-20.

⁵⁷ Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. 1917-1918. Документы и материалы. Баку, 1957, с.83.

⁵⁸ Гражданская война. Энциклопедия, с.583.

⁵⁹ Денстервиль, с.97.

Polkovnik Keyvortdan avqustun 15-də aldığı raportu şərh edən general Denstervil qeyd edir ki, "adamlar hər birinin sayı 150 nəfərdən 500 nəfərədək olan 22 taborda cəmləşdiriliblər". Deməli, raporta əsasən, qoşunlar əsasən taborlar şəklində təşkil edilir və fəaliyyət göstərirdi. Həmin polkovnikin raportunda qeyd edilirdi ki, qoşunların sanitar vəziyyəti bərbaddır. Doğrudur, Qırmızı Ordunun erməni hissələrini təsvir edən fotosəkillərdə tibb bacılarını da görmək olar, lakin şəkillərin birinin arxasında tibb bacısının tibb işçisi deyil "erməni gözəlçəsi" ("армянская красotka") kimi göstərilməsi bu "tibb bacıları"nın necə fəaliyyət göstərməsindən xəbər verir.⁶⁰

Sentrokaspi Diktaturasının çoxsaylı qoşunlarının az səmərə verdiyini gören general Denstervil keyfiyyət dəyişikliyinə nail olmaq üçün bir neçə struktur dəyişikliyi etməyə çalışdı. Denstervilin yazdığına görə, ingilislərin gəlişindən sonra "hər yerli taborə və ya bataryaya bizim (ingilis) zabiti təhkim olunmuşdu ki, bu ordu vahidinin döyüş qabiliyyəti qaldırılsın". Avqustun sonlarında general yeni təşəbbüs irəli sürdü: hər birində bir ingilis və üç yerli tabor olan briqadalar təşkil etmək. İngilis rəhbərliyi altında olan bu briqadalar daha yaxşı vuruşmalı idi. Generalın yazdığına görə, diktaturanın hərbi naziri, qoşunların komandanı, beş diktator və Erməni Milli Şurası bu təkliflə razı idilər, lakin "Bakıda sözlə iş arasında elə böyük məsafə var idi ki", təklif icra olunmadı.

General Denstervil öz qeydlərində təəssüflə yazırdı: "Bizə ən çox lazım olan və bizim nail ola bilmədiyimiz bir şey varsa, o da əsl nizami qoşunlardan ibarət dəstənin yaradılmasıdır".⁶¹

Avqustun 27-nə planlaşdırılan irimiqyaslı əkshücumun planı göstərir ki, döyüşdə hərbi hissələr əlahiddə tabor və hətta bölüklər şəklində iştirak edirdi (alayların tərkibində olmasına baxmayaraq). Zirehli avtomobillər də hansısa bir vahid şəklində (misal üçün, zirehli avtomobillər taqımı) birləşdirilməmişdi. Siyahıya əsasən

3.3. Bakı Sovetinin Qırmızı Ordusu və Sentrokaspi Diktaturası ordusunda erməni hərbi hissələri

Rusiya imperiyası Osmanlı dövlətinə 1914-cü il oktyabrın 20-də mü-haribə elan etmişdi. Hələ 1914-cü il sentyabrın 17-də imperator II Nikolay ermənilərə müraciət imzalamışdı: "Ermənilər, beş əsrlik zülmədən sonra... azadlıq saati gəlmişdir. Ermənilər! Çarın himayəsi altında öz qan qardaşlarımızla birləşərək siz rəhbərlik etdiyiniz azadlıq və ədalətin şirinliyini

dadacaqsız". 1914-cü ilin noyabrında Tiflisdə olan II Nikolay erməni katolikosu Gevorku qəbul edərək xüsusi vurğulamışdı ki, "erməni məsələsi müharibə bitəndən sonra, sülh danışıqları "Daşnaksutyun" partiyası imperatora müraciətində açıqca vurğulayırdı: "Rus bayrağı Bosfor və

Dardaneldə qoy azad dalğalansın. Böyük hökmdar, qoy Sizin iradənlə Türkiyə əsarətində olan xalqlar azadlığa qovuşsunlar". Çap edilən vərəqələr

əşağıdakı sözlərlə bitirdi: "Yaşasın böyük Rusiya! Yaşasın əziz Fransa! Yaşasın rus Ermənistanı! "Qnçak" partiyasının 1914-cü ilin payızında dərc edilmiş müraciətində deyilirdi: "Qnçak" sosial-demokratik komitəsi müharibə və inqilab şeypurlarını çalır ki, osmanlıları qan içində boğsun".⁶³

⁶⁰ Файгл Эрих. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. Баку, 2000, с. 106.

⁶¹ Денстервиль, с.82.

⁶² Наджафов Б. Лицо врага, с.318.

⁶³ Файгл Эрих, с.44.

"Daşnaksutyun" partiyasının liderlərindən olan Aram Turabyan yazırdı: "Bizim yerimiz əvvəlcə bizim

dostlarımız Rusiya, Fransa və İngiltərə tərəfindən təsdiqlənməlidir".

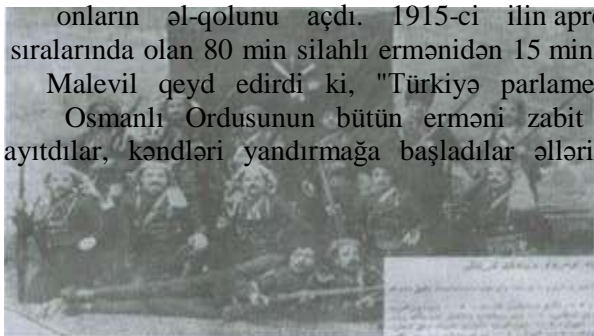
"Daşnaksutyun" partiyasının liderlərindən biri, 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının

rəhbərliyində olmuş Ovanes Kaçaznuni XX əsrin 20-ci illərində mühacirətdə yazdığı kitabında xatırlayırdı:

"1914-cü ilin payızında, Türkiyə hələ müharibəyə qatılmayanda Zaqafqaziyada böyük səs-küy və böyük enerji ilə könüllü drujinalar təşkil edilməyə başlanmışdı... 1914-cü ilin payızında erməni könüllü dəstələri təşkil edildi və onlar türklərə qarşı çıxdılar, çünki başqa cür mümkün deyildi. Bu, erməni xalqının beyninə yeridilən

psixologiyanın təbii və qaçılmaz nəticəsi idi".⁶⁴

Osmanlı dövləti ermənilərin törədə biləcəyi təhlükəni əvvəlcədən görmədi. Ölkənin digər vətəndaşları kimi onları da hərbi xidmətə çağırır, silah verir, döyüş mövqelərini etibar edirdi. Çox keçmədi ki, bunun nə qədər səhv olduğu üzə çıxdı. Ermənilər türk ordusu sıralarından fərariyyət edər, düşməne kəşfiyyət xarakterli məlumatlar ötürürdülər. Osmanlı ordusunun Sarıqamış məğlubiyyəti onların əl-qolunu açdı. 1915-ci ilin aprelində Sivas qubernatoru teleqramda göstərirdi ki, türk ordusu sıralarında olan 80 min silahlı ermənidən 15 min silahlı birlikdə düşmənin tərəfinə keçib. Tədqiqatçı Jorj Malevil qeyd edirdi ki, "Türkiyə parlamentinin Ərzurumdan olan deputatı Qarro Pasdermacyan III Osmanlı Ordusunun bütün erməni zabit və əsgərləri ilə Rusiya tərəfinə keçdi. Sonra onlar yenə ayıtdılar, kəndləri yandırmaya başladılar əllərinə keçən bütün dinc müsəlmanları qırdılar." İngilis tarixçisi

Erməni silahlı dəstələrindən biri. Osmanlı mənbələri. N.Qəhrəmanovun materiallarından.

K Prays göstərir ki,

Türkiyə hökuməti yerdə qalanları cəbhə hissələrindən çıxardaraq mühəndis qoşunlarına yazdı, lakin tezliklə məlum oldu ki, onlar da xəyanət etmək üçün fürsəti əldən buraxmırlar.⁶⁵

Bunun ardınca Rusiya hökumətinin himayəsi ilə erməni hərbi hissələrinin yaradılmasına başlandı. Bunun üçün 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan ərazisində müsəlmanların soyqırımlarını həyata keçirən, polis axtarışında elan edilən, əslində isə elə çar polisinin mühafizəsi ilə Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində yaşayan

terrorçu dəstə başçıları kölgədən çıxıb hərbi hissə komandirlərinə çevrildilər. Hərbi rütbə və vəzifələr alaraq Rusiya ordusunun ştatlarına salınan bu quldurlardan bir şey tələb olunurdu: erməni başkəmənlərindən dəstələr toplamaq və bu dəstələr vasitəsilə Osmanlı ordusu arxasında yaşayan erməni əhalisinin qiyamlarını və müsəlman əhalisinin əraziləri tərk etməsini təmin etmək.

Erməni qazetində -qəhrəman- erməni quldurunun təsviri. N.Qəhrəmanovun materiallarından.

Beləliklə, müharibə ermənilərə nadir imkan yaratdı: çar hökuməti hesabına toparlanmaq, təşkilatlanmaq, silahlanmaq, hərbi kadrlara malik olmaq. Qısa müddət ərzində yaradılan 1000-1200 nəfərlik dəstələr (sənədlərdə erməni drujinaları adı ilə göstərilirdi) Osmanlı dövlətinin ərazisinə İrandan keçirdi (müharibə başlanan kimi Rusiya qoşunları şimali İrana yeridilmişdi). Sonralar Fransa ordusu tərkibində Erməni legionu adlı

hərbi hissə yaradılmış və Kilikiyada istifadə edilmişdi. Lakin bu dəstənin törətdiyi vəşiliklər fransızları onu ləğv etməyə məcbur etdi. Müharibə genişləndikcə çar hökuməti erməni hərbi hissələri üçün ehtiyat qüvvə hazırlamaq məqsədiylə Cənubi Qafqazda ehtiyat tabor və alaylar yaradır, onları silahlandırır, təlimlər keçirirdi. N.Korsun qeyd edirdi ki, Sarıqamış əməliyyatları zamanı Cənubi Qafqazın "demək olar ki, bütün erməni əhalisinə silahlar paylanmışdı, Zaqafqaziyaya türk qoşunlarının

⁶⁴ Наджафов Б. Лицо врага, с.318.

⁶⁵ Файгл Эрих, с.50.

⁶⁶ Корсун Н.Г. Кавказский фронт Первой Мировой войны. Москва, 2004, с.406.

⁶⁷ Корсун. Кавказский фронт, с.407.

Erməni drujinaları öz "qəhrəmanlıqlarını" dinc əhali ilə "döyüşlərdə" gös-tərir, nizami hissələrlə üzləşdikdə isə qaçmağa başlayırdılar. Rusiya Qafqaz ordusu qərargahının məlumatlarının birində göstərilir: hərbi mükəlləfiyyətli və hərbi xidmətə çağırılmış ermənilər arasında fərarilik, xəstəliklərin simulyasiya edilməsi, özünə xətər yetirmə və hətta türk ordusu tərəfinə keçmə halları müşayiət olunur". Rusiya hökumətinin etimadını itirməkdən qorxan erməni liderləri yeni-yeni könüllüləri cəlb etməklə bunun qarşısı almağa çalışırdılar. Rus hərbi raportlarının birində qeyd edilirdi: "Bizim hər bir nizami

Qafqaz ordusunun arxa cəbhə idarələrində əksər intendant (təminat) məsələləri ilə ermənilər məşğul olurdular. Ordunun Van dəstəsinin komandiri general-mayor Voronsov qeyd edirdi: "Buradakı təşkilatlar bütünlüklə ermənilərin əlindədir. Yaradılmış xeyriyyə təşkilatlarında da ermənilər çoxluq təşkil edir və parazitlik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, dövlət pullarını mənimsəməklə hətta rus zabitlərinin də nifrətini qazanıblar".⁶⁸

Bunu xarici müşahidəçilər də qeyd edirdi. Misal üçün, Amerika Xeyriyyə Komitəsinin (ABŞ) nümayəndəsi doktor Brot yazır-dı: "Qarakilsə və Dilican rayonlarında mən beş aydır işləyirəm, bu dövrdə cəmi 6 dürüst erməniyə rast gəlmişəm, qalanları ya etibarsız, ya da dövlət pullarını mənimsəyəndirlər, ümumiyyətlə, mənəvi baxımdan çirkəbə batmış insanlardır; Amerika-Xeyriyyə Komitəsindən pul alanlar, Komitədə işləyənlər də yalançıdırlar."⁶⁹

Rusiya ordusu irəlilədikcə erməni hərbi dəstələri türk-müsəlman kəndlərini yandırır, əhalini məhv edirdilər. Bir yandan da osmanlı ordusu arxasında yerləşən erməni əhalisi ordu hissələrinin azlığını görəndə qiyamlar qaldırır, rus ordusunun Türkiyə torpaqlarına yolunu açırdılar. 1915-ci ildə

Van, Zeytun, Bitlis, Muş qırğınları törədən ermənilər 1916-cı ildə Ərzurum, Muş, Ərzincan, Trabzon, Oqnotda eyni qırğınları törətmişdilər. Nəticədə 1914-cü ildə bölgədə 2-3 mln. müsəlman yaşayırdısa, müharibədən sonra onların sayı 600 minə düşmüşdü. Ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər hətta onları himayə edən Rusiya ordusunun zabitlərini də dəhşətə gətirmişdi.⁷⁰ Rus ordusunun polkovniki Doluxanov yazırdı ki, Ərzurumda olanda "rus zabitlərinin ermənilərə nifrəti" onu heyrətləndirdi.

1915-ci ilin sonunda ermənipərəst siyasəti ilə seçilən Qafqaz canişini qraf Voronsov-Daşkov vəzifədən kənarlaşdırılmış, onun yerinə böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç göndərilmişdi. Lakin Rusiyanın erməniləri dəstəkləyən siyasəti dəyişmədi.

1915-ci il fevralın 15-19-da Tiflisdə "Daşnaksutyun" partiyasının IX qurultayı keçirildi. Bu qurultay "Erməni drujinalarının fəaliyyəti və onun gələcək istiqaməti" mövzusunda məruzə ilə general Andranik çıxış

etdi. O, erməni drujinalarının saylarının artırılması, onların vahid mərkəzdə birləşdirilməsi, yeni silah və sursatla təmin edilməsi məsələsini qaldırdı. Rusiya Dövlət Dumasının deputatı Papacanov dərhal çıxış edərək bildirdi ki, rus hökuməti tərəfindən erməni drujinalarının sayının artırılması müsbət həll edilib və bu xəbər alqışlara səbəb oldu.

1916-cı il mayın 10-da Petroqradda erməni komitələrinin "Ümummilli erməni qurultayı" adını almış birgə qurultayı keçirildi.⁷¹ Qurultayda əsas məqsəd xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılması olsa da, "müharibə bitdikdən sonra ermənilərin taktika və fəaliyyətinə dair siyasi xarakterli məsələlər" müzakirə edilirdi. Rusiya hökuməti onları dəstəkləyirdi. Qafqazda erməni qaçqınlarına kömək edən komitə yaradılmış və ona mənşəcə erməni olan general-mayor Tamaşev rəhbər təyin edilmişdi.

ordusu ilə bərabər Qafqaz sərhədlərinə keçdilər. Erməni doğru müəllifi Ovannesyan yazırdı ki, "200 mindən artıq geri çəkilən rus ordusu

⁶⁸ Наджафов Б. Лицо врага, с.328.

⁶⁹ Yəne orada, с.329.

⁷⁰ Наджафов Б. Лицо врага, с.335.

⁷¹ Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. Баку, 1990, с. 10-11.

(1877-1878-ci illər müharibəsindən sonra Qars Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmışdı)

yerləşdirilmiş

ermənilər yerli müsəlman əhalini, o cümlədən burada yaşayan azərbaycanlıları qırmağa başladı Rus

quberniyalarının müsəlman ziyalıları və digərləri Qafqaz ordusunun komandan müavini Mışlayevskinin qəbulunda olmuş, "ermənilər tərəfindən törədilən qanlı qırğınlardan müsəlmanları qorumağı və qətlə yetirilən tatar (azərbaycanlı) ailələrinin xeyrinə pul yığmağa icazə verməyi" xahiş etmişdilər. Qırğınlara son qoyulsa da, onların səbəbkarları və icraçıları nəinki cəzalandırılmadı, heç Rusiya ordusu ştatlarından da kənarlaşdırılmadı.⁷²

Tarixi mənbələr müharibə dövründə formalaşdırılmış erməni hərbi hissələrinin sayını və strukturunu da müəyyən etməyə imkan verir.

Erməni Milli Deleqasiyasının prezidenti Poqos Nübar 1917-ci il dekabrın 1-də Sena deputat Alber

Tomasa məktubunda yazırdı: "Ermənilərə öz doğma torpaqlarını müdafiə etmək üçün rus ordusunun müxtəlif cəbhələrdə səpələnmiş 150 000 erməni əsgərini Qafqazda toplamaq lazımdır. Kerenski hökumət bizim

müraciətə cavab olaraq toplanmış üçün göstəriş verib, hal-hazırda burada 35 000 erməni əsgəri toplanıb. Tanınmış komandir Andranikin əmri ilə erməni könüllüləri onlara birləşdirildi... Bizə məlumdur ki, rus əsgərləri öz silahlarını satırlar və bu silahları çoxlu sayda tatar (azərbaycanlılar - A.Y., Ə.S.) alır, bu isə böyük təhlükədir. Qafqazda 6-7 milyon tatar türklərin gəlişini gözləyir ki, erməniləri qırınsınlar və Qafqazı Rusiyadan ayırınsınlar".

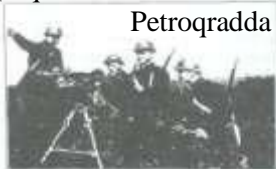
Sonra o izah edirdi ki, toplanmış 35 min nizami erməni əsgərinə 30 mindən 50 minədək könüllü birləşə bilər.⁷³

Erməni Sosialist Partiyasının 1918-ci il sentyabr memorandumunda qeyd edilirdi: "Hələ inqilabdan əvvəl 160 min erməni rus ordusu tərkibində Qalisiya, Bukovina və Şərqi Prussiyada vuruşub. Bundan başqa, 20 min erməni könüllüsü Qafqaz Cəbhəsində milli qəhrəman Andranik və onun qəhrəman yoldaşları Vartan, Dro, Amazasp, Sepu, Murad, Aşot, Aram, Ruben və digərlərinin rəhbərliyi ilə döyüşüb, hamısı ali komandanlıq

tərəfindən təltif edilib. 800-1000 erməni könüllüsü Rusiya ordusuna yazılıb və müxtəlif cəbhələrdə vuruşub. Bu gün Fransa hərbi xidmətində bir neçə batalyon erməni könüllüsü var ki, onlar Fələstin və Suriyada vuruşurlar".⁷⁴

30 noyabr 1918-ci ildə Erməni Milli Deleqasiyasının adından onun prezidenti Poqos Nübar yazırdı ki, Fransa, Fələstin və Suriyada çoxlu sayda erməni vuruşmuş, onlardan başqa rus ordusu tərkibində 15 min erməni hərbi və 4000 könüllü Andranik və Nazarbekovun rəhbərliyi ilə "erməni vilayətlərinin bir qisminin azad edilməsinə nail olmuşdular".

"1914-1918-ci il müharibəsi zamanı rus qoşunları Qafqaz cəbhəsini tərk edəndən sonra Qafqaz ermənilərinin rolu" adlı xatirələrin müəllifi kapitan Yegizarov göstərir ki, 1917-ci ilin sonunda

Petroqradda Erməni Milli Komitəsi yaradıldı.⁷⁵ Ermənilər Türkiyəyə qarşı müharibədə fəal

iştirak etmək qərarına gəldilər. "Hökumət (Rusiya hökuməti nəzərdə tutulur - A.Y., Ə.S) erməni milli qoşunlarının formalaşdırılmasına razılığını bildirdi. 1914-cü ilin sentyabrında milli qəhrəmanlar Andranik, Dro, Amazasp (Hamazasp) və Kenin (Keri) başçılığı ilə 4 dəstə yaradıldı. Hər dəstədə 1000-1200 könüllü var idi. Erməni Milli İdarəsi bu qoşunların təşkili və təminatını həyata keçirirdi. Ehtiyat alay İrəvanda idi. Bundan başqa, ermənilər Qafqazdakı rus qoşunlarına yazılırdılar.

1916-cı ilin yayında rus ordusunun nizami hissələri kimi qəbul olunan 6 dəstə atıcı batalyona çevrildi və bunlardan briqada təşkil edildi".⁷⁶

⁷² Файгл Эрих, с.47.

⁷³ Файгл Эрих, с.48

⁷⁴ Файгл Эрих, с.48, 93

⁷⁵ Файгл Эрих, с.49.

⁷⁶ Файгл Эрих, с.49.

Azərbaycan tarixşünaslığında XX əsrin inqilabi hadisələri zamanı ermənilərin antiazərbaycan siyasəti

işıqlandırılarkən Petroqradda erməni lobbisinin hərbi fəaliyyəti kölgədə qalır. Hesab edirik, aşağıdakı faktlar bu məqamın daha ətraflı öyrənilməsinin vacibliyini sübut edəcək.

İmperiyanın parçalanmasını və ordunun dağılmasını görən Rusiyadakı erməni lobbisi 1917-ci ilin əvvəllərində geniş miqyaslı fəaliyyətə keçir. I Dünya müharibəsindəki döyüşlərdə elə də böyük məharət göstərməmiş və 1916-cı ilin noyabr ayında 8-ci Türküstan atıcı alayının komandiri təyin edilən polkovnik Akop Baqratuni müxtəlif vasitələrlə irəli çəkilməyə başlayır.⁷⁷ 1917-ci ilin

mayında Petroqradda ümumrusiya zabidlər qurultayının üzvü seçilən Baqratuni iyunda Baş Qərargaha keçirilir, iyulda Petroqrada hərbi dairəsinin qərargah rəisi təyin edilir, avqustda general-mayor rütbəsi alır və Baş Qərargahın Hələ 1917-ci mayında general-mayor L.T.Tiqranyan, podpolkovniklər N.A.Məlik-Parsacanyan İ.T.Taqranyan Erməni komitəsi nəzdində erməni hərbi komossiyasını yaratdılar. Komitənin tapşırığına əsasən, üvəqqəti hökuməti inandırmaq lazım idi ki, "cəbhənin dağılmasından ehtiyat edən ermənilər öz milli korpuslarını yaratmağa çalışırlar ki, türklərlə son mübarizəyə qalxmaq üçün onun ətrafında iirləşsinlər". Petroqrada və Tiflis erməni təşkilatlarının çoxsaylı xahişlərinə, Baqratuninin söylərinə cavab olaraq

Müvəqqəti hökumətin sədri və hərbi nazir A.F.Kerenski belə qətnamə imzaladı: "Erməni atıcı taborlarının alaylara çevrilməsi və onlardan diviziyaların təşkil edilməsinin yubadılmamasını təsdiq edirəm".⁷⁹

Avqustun 4-də L.Tiqranyan və erməni hərbi nazirin köməkçisi erməni B.Savinkova təqdim korpusunun yaradılması layihəsini döyüş təşkilatı" terrorist qrupunun lideri B.Savinkov hər zaman "Daşnaksutyun" partiyası ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

Daşnak liderlərindən olan və Türkiyə

torpaqlarında "Qərbi Ermənistan" yaratmağa çalışan Y.X.Zavriyan Tiflisdə erməni hərbi komissarı vəzifəsinin yaradılmasını təklif etdi.

Müvəqqəti hökumət belə vəzifəni yaratdı və Erməni Milli Şurası A.Baqratunini bu vəzifəyə seçdi.⁸⁰ A.Baqratuni L.Tiqranyan, N.Məlik-Parsacanyan, M.Ter-Poqosyan, İ.Axverdyan, Bozoyan və digər erməni zabidlərdən ibarət Hərbi Şura təşkil etdi və onun sədri oldu. Erməni hərbi komissarı cəbhələrə səpələnmiş erməniləri

siyahıya alıb (hesablamalar nəticəsində 120 min erməni zabit və əsgəri qeydə alındı), onlardan ən azı 40 min nəfəri Qaf-qazda yerləşdirməyi planlaşdırdı.

Sonralar general-mayor Kulebyakin yazırdı ki, erməni korpusunu yaratmaq üçün Baqratuni və onu dəstəkləyənlər Petroqradaın ən yüksək hərbi dairələrinə təsir edirdilər. 1917-ci il oktyabrın 23-də

Baqratuni Petroqrada hərbi dairəsinin komandanı təyin edildi.⁸¹ Rusiyada inqilabın qarşısını naqdan çox erməni məsələlərinin həlli bərəsində düşünən Baqratuni ona tabe edilmiş qoşunları idarə edə və vəqqəti hökuməti qoruya

Aralıq dənizinin sahillərində qəddarlığı ilə ad çıxarmış erməni legionunun Siveve kanalı yaxınlığında fransız təlimatçıları tərəfindən hazırlanması. 1915-

⁷⁷ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Документы и материалы, Л. 1957, с.405.

⁷⁸ Аветисян Г. Генерал Акоп Багратуни (1879-1943)// «Армянское воинство» İNTERNET səhifəsində bu və digər erməni hərbiçiləri bərəsində verilən materiallarda bəşəriyyətin ən möhtəşəm sərkərdələrinin erməni olması fikri yeridilir. Sən demə, nəinki türk dünyasının Çingiz xan, Teymur kimi

⁷⁹ Аветисян Г. Генерал Акоп Багратуни (1879 - 1943)// «Армянское воинство» İNTERNET səhifəsi.

⁸⁰ Аветисян Г. Генерал Акоп Багратуни (1879 - 1943)// «Армянское воинство» İNTERNET səhifəsi.

⁸¹ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Документы и материалы. Ленинград, 1957, с.405.

⁸² Рябинский К. Революция 1917 года. Москва, 1976. Хроника событий. Т. 5, с.151-152, 160, 175.

Əksinqilabçılara qarşı qüvvələrini toplayan, az qala hər tufəngi, tapançanı siyahıya alan bolşeviklərin

gözü qarşısında Petroqradaın hərbi anbarlarından erməni korpusu üçün silah və sursat seçilməyə başlandı.

1917-ci il noyabrın 8-də II Ümumrusiya Sovetlər qurultayı Sülh haqqında Dekret qəbul etdi və çar hökumətinin Antanta ölkələri ilə imzaladığı gizli müqavilələr dərc edildi. Sənədləri tamamlayan xəritələr çapı

sensasiyalara səbəb oldu, ermənilər çox böyük təəccüblə gördülər ki, müharibədən sonrakı vəziyyəti nəzərdə

tutan xəritələrdə nə "ermənilər", nə də "Ermənistan" sözü yoxdur. Çar hökuməti ermənilərdən müharibədə istifadə edir, vədlər verir, lakin erməni dövləti yaratmağa tələsmirdi. Təbii ki, çar hökumətinin etdiyi yaxşılıqları unudan ermənilər siyasi istiqaməti dəyişərək bolşevik qüvvələri ilə birləşməyə meylli oldular.

1917-ci ilin sonlarında general Donskoy Rusiya-Osmanlı sərhədinin mühafizəsi üçün erməni və gürcü korpuslarından istifadə etmək planını tərtib edəndə, 30 min erməni və 12 min gürcü döyüşçüsünün olduğunu nəzərə almışdı.⁸³

Baqratuni və onun zabitlərinin anbarlardan seçdikləri silahlar, o cümlədən bir neçə zirehli qatar, bir sanitariya qatarı və avtomobillər dekabrın 15-dən başlayaraq Qafqaza, erməni korpusunun ünvanına göndərildi. Əvvəllər korpus hissələrinin Tiflisdə yaradılması planlaşdırılsa da, tədricən dislokasiya yeri kimi Bakıya üstünlük verilməyə başlandı. Bakının strateji mövqeyi, limanı, dəmiryol stansiyası, neft mədənləri ələ keçirilərdisə, bütün regionda hərbi-siyasi vəziyyətə nəzarət imkanı yaradılmış olardı. Fevralın 6-da Bakıya general-mayor T S Baqramyan, martın 7-də isə general-mayor A.Baqratuni gəldilər. Nədənsə hər yerdə əksinqilabla mübarizə aparacağını bəyan edən, Bakıya gəlmiş azərbaycanlı general-mayor Talışinskini çar generalı adı ilə həbs edən Bakı Sovetinin rəhbərləri erməni generallarının Bakıya gəlişinə, qoşun hissələri toplamasına barmaqarası baxırdılar. Bu məsələyə sonralar general-mayor Denstervil cavab vermişdir: "Unutmaq lazım deyil ki, Bakı bolşeviklərinin lideri Şaumyan özü erməni idi".⁸⁴ Bakıda azərbaycanlıların soyqırımında iştirak etmiş erməni korpusunun rəhbərliyi Bakı-Gəncə (Yelizavetpol) və Gəncə-Tiflis dəmir yolunu təmizləmək və erməni korpusunu ehtiyat qüvvə ilə təmin etmək üçün bir neçə zirehli qatardan ibarət dəmiryol dəstəsi yaratdı. Lakin qərbə doğru yollar Müsəlman Korpusunun qüvvələri tərəfindən bağlanmışdı. Belə şəraitdə erməni korpusunun generalları bolşeviklərin hakimiyyətini tanıdılar və öz qüvvələrini onların sərəncamına verdilər.

Axalsixdə erməni quldur dəstəsi. 1917-ci il. Dəstə isti paltar, silahlar, nəqliyyat vasitələri ilə tam təmin edilib. E.Fayqlın materiallarından.

Erməni-bolşevik "mənbətinin" yuxarıda göstərilən səbəblərdən başqa bir səbəbi də var idi. 1918-ci il yanvarın 13-də Lenin və Stalinin imzası ilə gələcəkdə Ermənistan dövlətinin yaradılması və erməni hökumətinin formalaşdırılması barədə vədlər nə qədər uzaq olsa da, konkret vəd idi və bolşeviklərə ermənilərin dəstəyini təmin etdi. 1918-ci ilin yanvarında RSFSR Millətlərlə İş üzrə Xalq Komissarlığında erməni komitəsi təşkil edildi (nə gürcü, nə də Azərbaycan komitəsi yaradılmamışdı).

Klemanso və Fransanın Londondakı

səfiri Pol Kambona ünvanladığı 31 yanvar

1918-ci il tarixli məktublarında

Fransanın xarici işlər naziri Stefan Pişon qeyd edirdi ki, ermənilər öz qoşunları üçün çoxlu pul yığıblar və "ermənilərin Rusiyadakı rəhbəri Andranik Tiflisdə onların korpusuna başçılıq edir".⁸⁵

Erməni hərbi hissələri Qərbi Azərbaycanda cəmləşməklə bərabər Bakıda da təşkil edilməyə başlandı.

1918-ci ilin yaz-yay aylarında erməni hərbi dəstələrinin Azərbaycan ərazisində törətdikləri qırğınlar göstərdi ki, onları bolşeviklərlə birləşməyə sövq edən səbəb azərbaycanlıları fiziki cəhətdən məhv etməkdir.

⁸³ Qasımlı M. Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqaz siyasəti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, s.99.

⁸⁴ Денстerville, с.50.

⁸⁵ Файгл Эрих, с.51.

⁸⁶ Насиров Т. Борьба за власть, с. 28.

⁸⁷ Доклад Члена Чрезвычайной Следственной Комиссии Новацкого. ARMDTA, f.1061, siyahı 1, iş 95, v.5-8.

Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının mənəvi durumu barəsində ətraflı qeydlər general

Denstervilin xatirələrində öz əksini tapmışdır". Erməni qoşunları və onların liderlərinə simpatiyasını nümayiş etdirən general Denstervil onların nə dərəcədə qorxaq olmasını gizlədə bilməmişdir. Mart-aprel aylarında

Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırma görə gec-tez cavab verəcəklərini başa düşən ermənilər vahimə içində gah Sovet Rusiyasının, gah da ingilislərin ətəyindən yapışır, çoxlu silah və texnikaları olmasına baxmayaraq uduzurdular.

Qeydlərinin əvvəlində general yazırdı ki, "ingilislərdən 200 nəfər zabıt və elə o qədər də əsgər yeni təşkil edilmiş hissələrdə təlimatçı olmalı idi".⁸⁸ Başqa sözlə desək, 10-15 minlik yerli qoşunun yenidən təşkil edilməsi və təcrübəli ingilis zabıtləri ilə təlim keçib döyüşə göndərilməsi, generalın fikrincə, kifayət etməli idi. Lakin o, "yerli qoşunların" necə qorxu içində olmasından bixəbər idi. Avqustun 7-də Erməni Milli Şurasının nümayəndəsi doktor Araratyansa ünvanladığı mək-tubunda general yazırdı: "Ermənilə müdafiəçilərin

əksəriyyətini təşkil edirlər. Müdafiədə olanların qoşunları qüvvələrin düzgün təşkil olunmamasından əziyyət

çəkirlər və onların qəhrəmanlıqları nahaq yerə sərf edilir. Bu qüsuru aradan qaldırmaq üçün mənim tezliklə kifayət qədər zabitim olacaq".⁸⁹ Göründüyü kimi, avqustun əvvəllərində Ənzəlidə olan və Bakıdakı mövcud vəziyyətdən xəbəri olmayan general zənn edirdi ki, erməni dəstələrini yenidən təşkil etməklə qələbə qazanmaq olar.

Avqustun 15-də polkovnik Keyvortun göndərdiyi raportda maraqlı məqam var: "Ruslar ermənilərlə işləmək istəmir. Deyirlər ki, rus zabıtləri türklərin cərgələrində bizə qarşı vuruşurlar, ona görə də yerli rus zabıtləri cəbhəyə getməkdən imtina edirlər. Ermənilər isə ruslarla bərabər işləmək istəyirlər, əgər ruslar buna icazə versələr". Artıq mart-aprel qırğınlarından sonra Qırmızı Ordu tərkibində olan ruslar (söhbət qatı bolşeviklər və ya monarxistlərdən deyil, şovinist şüarlar ("azərbaycanlılar bütün xristianları qıracaqlar" və s.) ilə qoşunlara al-dadılaraq cəlb edilən rusalardan gedir) Qafqaz İslam Ordusunun sıralarında xidmət etməyə razı idilər, nəinki erməni qoşunlarının tərkibində vuruşmağa.

Keyvortun raportunda daha bir maraqlı məqama rast gəlirik: "Yerli qoşunlar, əksər hallarda ermənilər səngər qazmaq az məşğul olurlar onları buna məcbur edəndə isə deyirlər: "Nəyə görə biz səngər qazmalıyıq?

Biz səngər qazmaq istəmirik: bu, qorxaqların işidir, biz döyüşmək istəyirik". Onlar qayalar arxasında uzanır, oradan havaya güllə atırlar. Onlar bu manevri türklər heç hücumla keçməyəndə belə edirlər.."⁹⁰ Beləliklə, ermənilər arasında olan ingilis polkovniki onların əsl mahiyyətini anlamağa başlayır: döyüşmək fikrində olmayan ermənilər özlərini döyüş həvəskarı kimi göstərir, döyüş xəttinə gətiriləndə isə sursatı havaya boşaldırdılar ki, sursat çatışmazlığından onları geri çağırınsınlar.

Öz zabıtlərindən fərqli olaraq ermənilərə bel bağlayan general Denstervil müxtəlif xülyalarla yaşayırdı; gah hesab edirdi ki, erməni dəstələrinə yeni struktur vermək lazımdır, gah da düşünürdü ki, onları ingilis

hissələri arasında yerləşdirməklə vəziyyəti kökündən dəyişmək olar.

Lakin çox keçmir ki, o əsil vəziyyəti anlamağa başlayır. General yazırdı: "Hərbi sursatın qənaətlə

istifadəsi barədə ciddi əmrə baxmayaraq həm top, həm də tüfəng sursatı hədəf yerə sərf olunurdu. Mən

mövqələrin sağ cinahına rəhbərlik edən bir polkovnikin diqqətini onun mənasız yerə atəş açan artilleriyasına cəlb etdim. Polkovnik cavab verdi: "Bəli, onlar düşməni atəş açmırlar, lakin səngərdə olanlar bizim toplar atəş açanda çox xoşlanırlar və əgər mən ara-sıra topdan atəş açmasam, onlar səngərlərdə qalmazlar".⁹¹ Bu fakt göstərir ki, erməni silahlılarını hətta döyüş olmayanda belə səngərdə saxlamaq müşkül məsələdir, o ki qaldı döyüş olanda.

Öz qeydlərinin bir çox yerində general "Bakı qoşunlarının ağciyərliyi", "əsil əsgərlər olmaması", "kağız üzərində qoşun" olması barəsində yazır.

General-mayor Denstervil daha sonra yazırdı: "Əgər biz yerli qoşunlara qəhrəmanlıq ruhu aşılaya

bilsəydik, kənardan kömək gəlmədən vəziyyətdən çıxmaq olardı, lakin kütləvi qorxaqlıq və əmrə tabe olmamaq məhvedici təsir göstərirdi. Mən bütün erməniləri qorxaqlıqda günahlandırmaqdan uzağa

⁸⁸ Денстerville, с.11.

⁸⁹ Денстerville, с.88.

⁹⁰ Денстerville, с.95.

⁹¹ Денстerville, с. 104

şəkil alacaq. Belə təhlükə barədə sadəcə bir işarə kifayət idi ki, Qafqaz İslam Ordusunda vahimə başlasın".

1915-1916-cı illərdə ermənilərin vuruşan türk ordusunun arxasında qiyamlar qaldıraraq, dinc əhaliyə qarşı qətlər törətməsi, Diyarbəkirdə rus və Kilikiyada fransız ordusunun hücumlarına arxadan kömək etməsini xatırlayan

general həmin hadisənin indi də, yəni 1918-ci ilin yayında təkrarlanacağına bel bağlayırdı. Tam əminliklə söyləmək olar ki, erməni milli komitə və şuraları ingilislərə bu barədə müxtəlif vədlər vermişdilər. Lakin general - mayor L.Denstervil unudur ki, 1915-1916-cı illərdə erməni qiyamçıları dinc müsəlman əhalini qırır, nizami türk hissələri yaxınlaşanda isə rus və fransız ordularına qısıldılar. General Denstervilin bu ümidlərinin

də puça çıxması erməni xislətinə görə labüd idi.

Qorxaqlığın səbəbini araşdırmağa çalışan general Denstervil yazırdı: "Kişilərdə döyüş ruhunun olmamasını qorxaqlıqla deyil, hərbi xidmətin əsaslarının başa düşülməzliyi və intizamın olmaması ilə izah etmək lazımdır".⁹² Çoxsaylı ingilis təlimatçıların təsiri, erməni hissələrinin ingilis hissələri arasında yerləşdirilməsi və s. tədbirlərlə general erməni qoşunlarında intizamı qaldırmışdı. Qoşunlara baxış keçirən general yazırdı ki, "polkovnik Arutyunovla bizim mövqeləri gəzərək mən yerli qoşunların intizam sahəsində qazandığı uğurlara təəccüblənmişdim". Lakin çox keçmədi ki, döyüş əməliyyatları başlandı və "intizamlı" erməni qoşunları yenə də qaçmağa üz qoydular. General yazırdı: "Yerli erməni zabitləri bütün gücləriylə çalışırdılar ki, onların adamları döyüşə getsin. Əgər erməni əsgərləri döyüşməkdən imtina edirdilərsə, bu, onların rəhbərlərinin günahı deyil". Beləliklə, general oxucuda "qəhrəman rəhbərlər, qorxaq qoşunlar" təəssüratını yaratmağa çalışır, lakin çox keçmir ki, başqa nəticəyə gəlir. "İki dəfə Bakı qoşunları əks-hücum keçdi, lakin bacarıq olmadan qəhrəmanlıq az nəticə verir: rəhbərlik heç nəyə qadir deyildi və hər iki əks-hücum məğlubiyyətlə nəticələndi".

Beləliklə, general nəhayət ki, ermənilərin necə döyüşçü olduğunu anlamağa başlayır. Onun göstərdiyi növbəti fakt çox şeydən xəbər verir: "Bir dəfə türklər öz mövqelərindən çıxdılar və günün günortasında dəmiryol xətti olan açıq vahə ilə irəliləməyə başladılar ki, bizim cəbhənin bir hissəsinə hücum etsinlər. Mənim erməni taboruna rəhbərlik edən zabitlərimdən biri öz adamlarına səngərlərdən çıxıb əks hücum keçməyi əmr etdi. Qoşunlar irəli getməkdən imtina etdilər, onların nümayəndəsi bağırdı: "Necə yəni ora getmək lazımdı? Axı orda türklər var!"⁹³

Bütün bunlardan sonra ön xətdə ingilis qoşunlarını yerləşdirən general Denstervil erməniləri arxada ehtiyat qüvvə kimi saxlayır, lakin yenə də istədiyinə nail ola bilmir. Təsadüfi deyil ki, Bakı uğrunda son döyüşlərdən xəbər verən general erməni hissələrinin birdən-birə yoxa çıxması barədə danışır: "Biləcəridə olması əmr edilən yerli taborlar hücum başlayanda heç Bakıdan çıxmamışdılar... general Dokuçayev məni əmin edirdi

ki, bu, son belə hadisədir, belə hal bir daha təkrarlanmayacaq". Həmişəki həyasızlıqla fəaliyyət göstərən ermənilər növbəti döyüşlərdə də yoxa çıxır, sonra isə ingilislərə and-aman edib bildirirdilər ki, təsadüfən belə olub: "Erməni ehtiyat qüvvəsi ona tapşırılan yerdə yox idi, halbuki cəbhənin bu hissəsinin rəisi polkovnik Qazarov məni əmin edirdi ki, onun bütün adamları yerindədir, Təkcə bir gün, onlara ehtiyac duyulduğu gün yerlərində olmadılar".⁹⁴

Sentyabrın əvvəllərində baş vermiş döyüşlər generalın gözlərini tam açdı. O, Sentrokaspi Diktaturasına yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, yaxşı silahlanmış və öz şəhərini xilas etmək əzmində olan 15000 döyüşçü 2-3 min nizami qoşun və toplarla gücləndirilsə, müdafiə üçün çox şey edə bilər. Lakin "bu gün şəhər türklər hücum edəndə mən Binəqədi təpələrində idim. Mövqə xəttinə yaxınlaşanda şəhərə tərəf gedən çoxlu əsgər gördüm. Bu zaman 70 nəfərdən ibarət kiçik ingilis dəstəsi onlara tapşırılmış mövqeni fədakarcasına qoruyurdu.

Onlar Binəqədidə yerləşmiş Bakı qoşunları ehtiyat hissəsinin köməyə göndərilməsini istəmişdilər.

Bizim

qoşunlar səhrada çıxıran adam kimi cavab almadı və geri çəkilib öz mövqelərini düşməyə təhvil verməyə məcbur oldu".

Növbəti məktubunda general Denstervil açıq-aydın yazırdı: "Biz hələ şəhər və limanı xilas edə bilərik, bir

⁹² Денстервиль, с. 105

⁹³ Денстервиль, с. 106

⁹⁴ Денстервиль, с. 107.

⁹⁵ Денстервиль, с. 117

Əgər Bakıya təzə gəldiyində Denstervil ermənilərin qəhrəmanlığından yazır, lakin bir dənə d: olsun

qəhrəmanlıq nümunəsi göstərə bilmirdisə, sonralar o, növbəti döyüşləri belə təsvir edirdi: "Ön mövqelərə göndərilən qoşunlar çox vaxt heç ora gedib çatmırdı"; "yerli qoşunlar tamamilə etibarsızdır"; "bütün əks - hücumlar onunla nəticələnirdi ki, hücumu keçmək əmrini alan hissələr yavaş-yavaş toplaşır və möcüzəli şəkildə harasa yoxa çıxırdılar".

Şəhərin erməni əhalisinin mənəvi keyfiyyətləri də elə erməni qoşunlarının keyfiyyətindən üstün deyildi. General yazırdı: "Güclü top atəşinə məruz qalan, lakin bundan az ziyan gören Bakıda əhali deyirdi: "her şey məhv oldu". Türklər atəşi qoşunlara keçirəndə və doğrudan da hər şeyin məhv edilməsi təhlükəsi yarananda isə əhali deyirdi: "biz xilas olduq".⁹⁶

Və nəhayət, sentyabrın 14-də baş vermiş döyüş barəsində general acı-acı yazırdı: "Bütün üstünlüklərə malik olan qoşunlar elə döyüş başlanan kimi darmadağın edildilər".

Qoşunların döyüş ruhu barədə general Denstervilin son nəticəsi belə olmuşdu: "Yaxşı döyüşçü olmaq üçün mətin inam və dəyişməz ideallar olmalıdır. Döyüş stimullarından ən güclüsü - vətənə məhəbbətdir".

Xatirələrində o qeyd edirdi: "Uğursuzluqların səbəbi eynidir: inqilabçı öldürə bilər, lakin vuruşa

3.4. Polkovnik L.Biçeraxovun qoşunları

Dövrün hadisələrində müstəsna rol L.Biçeraxov və onun silahlı dəstəsinə məxsus idi. Belə ki, hələ I

General N. Baratov, 1918-ci il. L. Denstervilin kitabından fotosu.

Dünya müharibəsinin gedişində İran ərazisinə rus ekspedisiya korpusu yeridilmişdi (komandir, general-mayor N.Baratov, qərargah rəisi: general-mayor Lastoçkin). Korpus Türkiyə sərhədində fəaliyyət göstərməli və ingilislərin Mesopotamiya korpusunun arxadan müdafiəsini təşkil etməli idi.⁹⁸ 1915-1916-cı illərin əməliyyatları göstərdi ki, İranın yaşayış

az olan ərazilərində ənənəvi müharibə aparmaq çətindir və istənilən səmərəni vermir. Bu səbəbdən korpusun tərkibindən kazaklardan ibarət iki partizan dəstəsi seçilərək düşmənin arxasında fəaliyyət göstərmək üçün reyde göndərilmişdi (o dövrdə partizan termini düşmən arxasına göndərilən nizami qoşunlara da şamil edilirdi). 1500-2000 nəfər şəxsi heyəti olan kazak reyd dəstələri geniş əməliyyatlar başladıqda düşmənin arxasında vahimə yaratmalı, qərargahları, anbarları və digər hərbi obyektləri

Rus qoşunlarının İrandan qayıtması. 1918-ci il. L. Denstervilin kitabından foto.

Mesopotamiya ərazilərində irəliləyən polkovnik L.Biçeraxovun dəstəsi ingilis qoşunları ilə əlaqə yaratmış və elə buradaca Rusiya imperiyası və onun

ordusunun dağılması xəbərini almışdı. General-mayor Baratovun Korpusu təxliyyə olunmağa başladıqda bolşevik təbliğatına

uymuş və tamamilə nizam-intizamı itirmişdi. General Denstervilin yazıları göstərir ki, yalnız İrandan çıxıb tezliklə vətənə qayıtmaq istəyi rus hərbi hissələrini tamamilə dağılmaqdan saxlayır, onlar

Baratov və onun zabitlərinin əmrlərini həvəssiz də olsa, yerinə yetirirdilər. Bara-tovdan fərqlənən

L.Biçeraxov öz dəstəsi üzərində nəzarəti tam saxlamış, təxminən 1500 nəfər kazak döyüşçüsündən ibarət olan

⁹⁶ Densterville, c.124.

⁹⁷ Densterville, c. 10.

⁹⁸ Корсун Н.Г. Кавказский фронт первой мировой войны, Москва, 2004, с.387.

⁹⁹ Корсун. Кавказский фронт, с.388-389.

¹⁰⁰ Densterville, c.16.

L. Biçeraxovun qüvvələri İrandan Azərbaycana doğru hərəkət edir. 1918-ci il. Rusiya Siyasi Tarix Muzeyi (Sankt Peterburq).

əlaqələrini genişləndirmişdi. Müstəqil şəkildə hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün kifayət qədər qüvvəsi olmayan ingilis komandanlığı məhz Biçeraxovun dəstəsindən istifadə etmək qərarına gəlmişdi. İngilis komandanlığının Baratovun korpusunun ayrı-ayrı hissələrini maraqlandıraraq İranda saxlamaq cəhdləri boş çıxdı və onlar nisbətən azsaylı, lakin intizamlı Biçeraxov dəstəsinə arxalanmağı qərarlaşdırdılar. General Denstervil yazırdı ki, "Bizim seçimiz yoxdur. Biçeraxov qayda-qanunu ən dəhşətli üsullarla yaradır və onun sadıq poruçiki Sovlayev kefi istədiyi qədər günahsız insan həbs edib ki, onların arasında bəlkə bir nəfər günahkar tapıla-tapılmaya".

Artıq 1918-ci ilin martında Biçeraxovla general Denstervil arasında müqavilə imzalanmışdı. Müqavilənin şərtlərini general Denstervil öz xatirələrində tam göstərir: Denstervil kifayət qədər qoşun toplayan qədər

Biçeraxov öz dəstəsini İrandan çıxarmır; əvəzində ingilislər ona maddi yardım göstərir; ingilislərin razılığı olmadan Biçeraxov heç bir əməliyyat keçirmir, əks təqdirdə maliyyə yardımı kəsiləcək; Biçeraxovun ingilislər qarşısında ilk öhdəliyi Xəzərə doğru yolları Denstervilin üzünə bağlayan inqilabçı Kiçik xanın qoşunlarını məğlub etməkdir; İranda fəaliyyəti səmərəli olarsa, Biçeraxov Qafqazda da ingilislərin tam dəstəyini alacaq. Denstervil hətta seçim qarşısında qaldığını yazırdı: "ya kazaklar, ya da biz sonrakı işlərdən imtina etməliyik".¹⁰¹

Beləliklə, ingilis qoşunlarının tərkib hissəsi və ilk dövrlərdə hətta əsas zərbə qüvvəsi olan Biçeraxovun dəstəsi iyunun əvvəllərində Kiçik xanın qoşunlarını məğlub etdi. Məhz Biçeraxov martın 28-də Qəzvinə daxil olmaqla şəhərin Kiçik xan tərəfindən tutulmasının qarşısını aldı.

Qafqaza girmək üçün fürsət axtaran L.Biçeraxov ingilislərin məsləhəti ilə Bakı Soveti ilə əlaqə saxladı və bolşeviklərə öz xidmətlərini təklif etdi. Nəyin bahasına olursa-olsun Bakını türk-Azərbaycan qoşunlarına vermək istəməyən S.Şaumyan və əlaltıları əvvəllər əksin-inqilabçı saydıqları şəxsin təklifini qəbul etdilər.¹⁰²

Halbuki bu zaman L.Biçeraxovun qardaşı Georqi Biçeraxov Mahaçqala-Dərbənd arasında bolşeviklərə qarşı qiyam qaldıraraq sovet hakimiyyəti ilə vuruşdu.¹⁰³ Bakı Soveti doğrudan da sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparsaydı, qatı əksinqilabçının, özü də ingilislərlə əlaqələrini gizlətməyən əksinqilabçının köməyini qəbul etməzdi. Görünür, Bakı Sovetinin erməni liderləri sovet hakimiyyəti və onun prinsipləri ilə

az maraqlanmışlar. Bakı Sovetinin göndərdiyi gəmilər Biçeraxovu öz dəstəsiylə Ənzəli limanından götürüb Ələt yaxınlığında sahilə çıxarmışdı. Bu zaman Biçeraxovun 1500 kazak döyüşçüsü, məsləhətçi qismində 5 ingilis zabiti və Kroufordun briqadasından zirehli avtomobillər qrupu (4 zirehli ingilis avtomobili) var idi. Sənədlərdə göstərilir ki, ingilislər ona 180 milyon rubl verərək 10 min nəfərlik qoşun toplamağı tapşırsalar da, Biçeraxov, çox böyük çətinliklə öz ətrafında 6 min nəfər cəmləşdirə bilmişdi. General Denstervil yazır ki,

L. Biçeraxov. İNTERNET sahifəsindən foto-
səhifə

Biçeraxovun dəstəsini gəmiyə mindirməzdən əvvəl "mən onu Ənzəlidə görməyə getdim və biz gələcək birgə fəaliyyətimizlə bağlı razılığa gəldik. Bu planlara mən böyük ümid bəsləyirəm, ancaq onlar barəsində bu kitabda susacam".

General Denstervil yazırdı ki, Biçeraxov ilk döyüşlərini Kür çayı üzərindən

salınmış Yevlax körpüsü uğrunda aparmış, lakin əməliyyatlar uğursuz olmuşdu". Qoşunların komandanı təyin edilsə də, sol cinaha rəhbərlik etməyə göndərilən Biçeraxov türk-Azərbaycan qoşunlarına güclü müqavimət göstərmiş, lakin Qafqaz İslam Ordusunun cənub qoşun qrupunun (komandan polkovnik H.Səlimov) səyləri

ilə məğlub edilmişdi. Döyüşlərdə itkilər verən Biçeraxov bir zirehli avtomot də itirmişdi. Bunun günahını isə onu dəstəkləməli olan sovet qoşunlarında gördü. (Uğursuzluqlarını onun ayağına yazmağa başlayan Bakı Soveti Biçeraxovla

3.5. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının say tərkibi

¹⁰¹ Denстerville, с. 17.

¹⁰² Кязымзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921) // Литературный Азербайджан, 1993, № 3-4, с.70.

¹⁰³ Гражданская война. Энциклопедия, с.67.

¹⁰⁴ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.272.

¹⁰⁵ Denстerville, с.118.

1917-ci ilin sonlarında yaradılmağa başlayan Bakı Sovetinin qırmızı qvardiyası dekabr ayın 400

nəfərdən ibarət idi. İnqilabçı fəhlə və əsgərlər hesabına 1918-ci il yanvarın əvvəllərinə qırmızı qvardiyanın sayı 3500 nəfərə çatdırıldı. Xəzər dəniz donanmasının 200-300 nəfərlik matros dəstəsi Bakı Sovetinin əsas dayaqlarından biri sayılırdı.¹⁰⁶ Şəhərdə olan Rus Milli Şurası da öz silahlı dəstəsini yaratmağa

Bakı dəniz aviasiyası məktəbinin M-5 hidrotayyarələri. ARMDTA.

yerli rəhbərləri silahlı dəstələrin yaradılmasında çox fəal idi.¹⁰⁷ Belə təşkili və formalaşması uzun vaxt tələb etdiyindən Rusiyadan 36-cı Türkünstan atıcı alayı göndərildi. Əksəriyyəti inqilabçı əsgərlərdən ibarət olan alay etibarlı qüvvə hesab olunurdu, üstəlik, onun komandir heyəti digər hərbi hissələrin təlimatçısı rolunu oynaya bilərdi. Hərbi hissələrin fəaliyyətini təmin etmək üçün xüsusi mühəndis-tikinti idarəsi yaradıldı ki, onun da tərkibində 5 tikinti dəstəsi, 4 fəhlə arteli var idi. Toplanmış dəstələr 1-ci beynəlmiləl

alayın tərkibində cəmləşdirilirdi. 1918-ci il martın əvvəllərində S.Şaumyan Moskvaya göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, Bakı Sovetinin qoşunları 7 min bolşevik və 4 min erməni silahlısından ibarətdir. Tədqiqatçıların fikrincə, burda ilk növbədə ermənilərin sayı qəsdən kiçildilmişdir. Xəzər hərbi donanmasından 200-400 matros Bakıdakı mart hadisələrində fəal iştirak etmişdi.

Müxtəlif siyasi partiya və hərəkatların, qeyri-azərbaycanlılardan ibarət milli şuraların silahlı dəstələrinin birləşdirilməsi nəticəsində Bakı Soveti qoşunlarının sayı 7500 nəfərə çatdırıldı. Ermənistan Respublikası Tarix İnstitutunun keçmiş direktoru akademik Hrant Avetisyan yazırdı ki, Bakıda "Sovet hakimiyyəti uğrunda Qafqaz ordusunun dörd briqadası - 25 tabor və 18 min qırmızı qvardiyaçı vuruşurdu; qırmızı qvardiyaçıların 70 %-i ermənilər idi". Ehtimal ki, o, milli Azərbaycan qüvvələrinə qarşı duran bütün qüvvələri qırmızı qvardiyaçı kimi hesablamışdır: Erməni Milli Şurasına tabe olan dəstələr, "Daşnaksutyun" partiyasının dəstələri və s. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki 1918-ci ilin əvvəlində Bakıda "erməni korpusunun 4 min döyüşçüsü var idi".

Toplanmış qüvvələr 4 briqada və əlavə hissələrdən ibarət 1-ci korpus tərkibində fəaliyyət göstərməli idi. Aprelin 20-də Erməni Milli Şurasına tabe olan hissələrin Qırmızı Orduya qatılması barədə qərar qəbul edildi. Bu işə yeni hərbi hissələr yaratmağa imkan verdi. Bununla belə, ermənilər öz əllərində müəyyən sayda hərbi hissə cəmləşdirməyə çalışırdılar. Aprelin 26-da İnqilabi Müdafiə Komitəsi ilə Erməni Milli Şurasını birgə

iclasında belə qərar qəbul edildi ki, 2-ci erməni ehtiyat piyada alayı ləğv edilsin, onun şəxsi heyəti Amazaspın taboruna verilsin. Amazaspın taboru əsasında Qırmızı Ordunun 16-cı və 17-ci taborları təşkil edildi.¹⁰⁸ Sonralar 1918-ci il erməni vəhşiliklərini araşdırmaq üçün yaradılan fövqəladə istintaq komissiyasının sədri A.Novaski

yazırdı ki, Qubada qırğınlar törədən Amazaspın dəstəsində "iki minə yaxın adam var idi, onlara "Daşnaksutyun" partiyasından olan ermənilər rəhbərlik edirdi".

"Garkov-Putilovs" zirehli avtomobili. Foto. L.Qoqolevin materiallarından

May ayında geniş miqyaslı döyüşlərə hazırlaşan Bakı Sovetinin hərbi rəhbərliyi səfərbərliyin müddətini uzatdı ki, yeni hərbi hissələr yaradılsın. Mayın sonlarında Bakıda 19-cu və 20-ci taborlar yaradıldı, Xüsusi hücum bölüyü və dəmir bölük təşkil edildi. Nəticədə döyüşçülərin ümumi sayı 18 min nəfərə çatdı. Bakı XKS- nin hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarı Q.N.Korqanovun 1918-ci il mayın 22-də RSFSR Xalq Komissarı Sovetinə göndərdiyi məruzədə

¹⁰⁶ Дарабади П.Г. Военные проблемы. с.92.

¹⁰⁷ Дарабади П.Г. Военные проблемы, с.106-107.

¹⁰⁸ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.66.

Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin 1918-ci il 24 may qərarı ilə Bakı və ətraf rayonlarda "hərbi hazırlıq dərsləri icbari mütləq və ümumi" elan edildi.

Qərbə doğru irəlilədikcə bolşevik-erməni qoşunları erməni kəndlərinin sakinlərindən hərbi hissələr təşkil edir, onların bir qismini ordu tərkibinə qatır, digər qismini isə yerli dəstələr kimi saxlayırdılar.

Qaraməyərni

döyüşündə ətraf erməni kəndlərinin silahlı sakinləri də iştirak edirdi. Şamaxı və Kürdəmirdə müsəlman əhalidən silahlar yığılır, erməni kəndlərinin əhalisi isə hərbi dəstələr şəklində toplanıb silahlandırılırdı. Şamaxı ətrafındakı döyüşdə erməni kəndlərinin əhalisi 800 nəfərlik tabor təşkil etmişdi.

Erməni Milli Şurası və "Daşnaksutyun" partiyasının fəalları döyüş getməyən bölgələrdə də hərbi hissələr yaratmağa çalışırdılar. Məsələn, Gəncədə pulemyotlara malik 600 nəfərlik erməni taboru təşkil edilmişdi.

Fransanın Rusiyadakı səfiri Nulens 1918-ci il iyunun 10-da Fransa xarici işlər naziri Stefara

Pişona

məruzə edirdi ki, "regionda ermənilər müttəfiqlərə sadıq qalan yeganə xalqdırlar. Ermənilər Bakı, Dərbənd və Petrovskun sahibləridir. Onların burada qoşunları var: 10 min təşkil olunub, 15 min nəfəri pərakəndədir. Digər erməni qruplaşmasında 20 min nəfər var: onlar İrəvan dağlarına çəkilən Qars ordusunun qalıqlarıdır". Bu məruzədən aydın olur ki, Qırmızı Ordudan başqa erməni dəstələri pərakəndə halda mövcud olmuş, üstəlik, keçmiş çar ordusunun Diyarbəkir bölgəsində fəaliyyət göstərmiş hərbi hissələrindən qalan 20 minə yaxın erməni Cənubi Qafqaza keçmişdir.

B.Şeboldayev Sovet Rusiyası hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarına göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, iyunun 10-da Bakı Sovetinin əsas zərbə qüvvəsi olan korpusda 4 atıcı briqada (12.000-13.000 süngü), 3 yüzlik süvari, topçu və çevik qüvvələr var.

Rusiyadan əlavə qüvvələr almağa çalışan S.Şaumyan 1918-ci il iyunun 14-də V.Leninə göndərdiyi teleqramda qeyd etmişdi ki, iyunun 10-da Hacıqabuldan yürüşə başlayan sovet qoşunlarının tərkibində

on min döyüşçü var. Rəqəmləri kiçiltməklə əlavə qüvvə almağa çalışan S.Şaumyan Rusiyadan canlı qüvvə göndərmək qeyri-mümkün idi: vətəndaş müharibəsi cəbhələrində bolşeviklərin vəziyyəti ağır idi. Şaumyan isə vəziyyəti

düzəltmək üçün 2-3 nizami diviziya və 25 min dəstə hərbi geyim istəmişdi.

1918-ci il iyunun 26-da Moskvada Ümumrusiya Hərbi Komissarlıq bürosunun təlimatçılarından birinin Trotskinin adına yazdığı məruzəsində qeyd edilirdi ki, Bakıya böyük hərbi qüvvə göndərməlidir; gələcəkdə 23 min nəfərlik ştatı olan diviziyanın 9 min nəfərdən ibarət əsas hissəsi Moskvada təşkil edilməli və Bakıda tam formalaşdırılmalıdır. Diviziya iki həftə ərzində yaradılmalı idi. Bu təklif Hərbi Dəniz İşləri Xalq Komissarlığının əməliyyat bölməsinin rəisi S.İ.Aralov tərəfindən dəstəklənsə də, icrası mümkün deyildi.

Rusiyadan canlı qüvvə sarıdan kömək gəlməyəcəyini görəndə S.Şaumyan yerli imkanları axtarıb-arıyırdı. 1918-ci il iyunun 21-də Bakıda "dəmir dəstə", iyunun 22-də sovet taboru adlı hərbi hissə yaradılmağa başladı. İyunun 30-da 1893-1897-ci il təvəllüdü kişilərin hərbi mükəlləfiyyəti elan edildi. Bununla yanaşı 1900-1917-ci illərdə hərbi xidmətdə olmuş dənizçilərin səfərbərliyi də elan edildi və onun əsasında dənizçi taboru yaradıldı. Lakin yaradılan hərbi hissələr ştatdan aşağı say tərkibinə malik idi: siyahıya almanların cəmi 30 %-ni toplamaq mümkün oldu.¹⁰⁹ S.Şaumyanın əmri ilə şəhərdə silahlı yoxlamalar keçirilir, erməni və ruslar tutularaq cəbhəyə göndərilirdi. Başda V.F.Poluxin olmaqla 170 nəfərlik dənizçi dəstəsinin Bakıya gəlişi də vəziyyəti dəyişə bilmədi.

Bakı Sovetinə qoşulan L.Biçeraxovun dəstəsində 1500 nəfərdən çox döyüşçü var idi.

İyulun əvvəllərində cəbhədə vəziyyətin kəskinləşməsi nəticəsində Bakı qırmızı təlimatçıları

məktəbinin

şəxsi heyəti cəbhəyə göndərildi. Bu dövrdə Muğanda toplanmış 5-6 minlik silahlı qüvvəni Qafqaz

İslam

Ordusuna qarşı vuruşmağa sövq etmək üçün 2 min nəfərlik qoşun göndərilmişdi. Onun tərkibi 200 nəfər rus, 300 iranlı, 1500 ermənidən ibarət idi. Lakin Sura-Qarabulaq kəndləri arasında Kür çayı üzərindəki

keçidlər

uğrunda döyüşdə türk-Azərbaycan qoşunları tərəfindən məğlub edilən bu qüvvələr geri çəkildilər. İyulun 1-nə olan vəziyyəti təsvir edən general Denstervilin qeydlərinə görə, vuruşan Qırmızı Ordunun sayı azı

on minə çatırdı.

İyulun 19-da Petrovun 780 nəfərlik dəstəsi Bakıya gəldi. Artıq iyulun 20 və 23-də Şaumyan teleqramlar vuraraq Moskvadan yeni hərbi hissələr istədi. Bakının qeyri-türk millətlərində millətçi-şovinist hissələr oyatmaq

¹⁰⁹Кадишев А. Б. Интервенция, с.112.

¹¹⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.242-243.

İyulun 26-da Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin qərarı çap edildi. L. Biçeraxovun dəstəsi Qırmızı Orduya tabe edilir, şəhərdə hərbi vəziyyət elan olunur. İyulun 28-də 1885-1892-ci illər təvəllüdü kişilərin səfərbərliyi elan edildi, onlar üçün hərbi xidmət müddətinin 6 ay olacağı bildirildi.

Bakı ətrafında kənd sovetləri əmək mükəlləfiyyəti tətbiq etməli idilər: əhali 50 nəfərlik dəstələr şəklində istehkamların inşasında iştirak etməli idi.

Görülüş tədbirlərə baxmayaraq qoşunların sayını nəinki artırmaq, heç əvvəlki sayı saxlamaq da mümkün olmurdu. Döyüşlərdə verilən itkilər və fərarilik halları Qırmızı Ordunun sayını əhəmiyyətli şəkildə azaltmışdı. Denikin Ordusunun generalı Lyadov yazırdı: "Qırmızı Ordu daşnak zabitlərin rəhbərliyi altında toplaşmış vuruşmaq bacarığı olmayan erməni könüllülərindən ibarət idi. Onlar ətraf kəndləri talayır və müsəlman kəndlilərinin nifrətini oyadırdılar. Onların cəbhədən qaçmamaqlarının səbəbi isə evlərinin uzaqda yerləşməsi idi. Xəzər donanmasının ən yaxşı matrosları hələ mart hadisələrindən əvvəl səfərbər edilmişdi. Donanma yalnız şəhər alverçilərindən ibarət idi, onlar da donanmaya alver və dələduzluq etmək fürsətinə görə gəlirdilər. Qırmızı qvardiyaçılar az idi, onların şücaəti vəziyyəti dəyişə bilmirdi".¹¹¹

Ən etibarlı hissə sayılan Q. Petrovun dəstəsi ağır zərbələr alaraq böyük itkilər vermiş, 780 nəfərlik dəstədə 200 nəfərə yaxın döyüşçü qalmışdı.

İyulun 30-31-də Biçeraxov öz dəstəsini götürərək cəbhəni tərk etdi. Bakıda olduğu müddətdə Biçeraxov Muğan və Bakının rus əhalisindən bir tabor təşkil etmiş, onu böyüdüb alaya, sonra isə briqadaya çevirmişdi. Bu briqada Biçeraxov tərəfindən Dərbənd istiqamətinə aparılmış, sentyabr ayında dəniz yolu ilə geri qaytarılaraq (general Denstervilin yazdığına görə, 10 pulemyotla silahlanmış təxminən 500 nəfər) Bakı uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdi. Generalın yazdığına görə, onlar Biçeraxovun avqustda özü ilə apardığı bakılılar taboru idi "və onlar sadəcə öz evlərinə qayıtdılar. Lakin onlar bizim (ingilislərin) yerli qoşunlardan daha yaxşı təlim keçdiyindən və nizamlı olduqlarından onların yardımı bizim üçün arzu edilən idi".

İyulun sonlarında Bakı Soveti qoşunlarında vahimə dəhşət həddinə çatmışdı Q. Korqanovun teleqramları göstərir ki, Ələtdən geri çəkilən 1600 nəfərlik dəstədə 200 nəfər qalmış, digərləri isə fərarilik etmişdilər. İyulun sonlarında V. Leninin əmri ilə Lenin adına 1-ci İncilab alayı Bakıya göndərildi. Rusiya Qırmızı Ordusunun ilk hərbi dəstələrindən olan bu alay Belorusiyada fəaliyyət göstərmiş qırmızı qvardiyaçılar və partizanlardan ibarət idi. Avqustun 14-də alay Həştərxana çatdı, lakin səhəri gün burada əksinqilabi qiyam başlandığından və qiyamı yatırmaq üçün bu alayın istifadəsinə ehtiyac olduğundan onun Bakıya göndərilməsi yubadıldı.

Bakıda iyulun 30-dan 31-nə keçən gecə daşnak partiya liderləri və bolşevik dəstələrinin rəhbərləri müşavirə keçirərək cəbhəyə 3000 erməni göndərilməsi barədə qərar qəbul etmişdilər. Lakin daşnak liderləri gözləniləndən az qüvvə toplaya bildilər.

Bakı Sovetində bolşeviklərin istefası, Sentrokaspi Diktaturasının bolşeviklərdən fərqli siyasət yürüdəcəyi barədə vədləri, ingilislərin Bakıya desant çıxarmağa hazırlaşması xəbəri fərariliyi azaltdı.

Avqustun 3-də Biçeraxovun qayıtmaq barədə Sentrokaspi Diktaturasına göndərdiyi teleqram erməni və rus dillərində çap edilərək şəhərin hər yerinə yapışdırılmışdı. O, uğursuzluqlarını bolşevik hökumətin ona

inamsızlığı ilə izah edir, bu qayıdışda qələbə qazanacağına söz verirdi. Lakin onun dəstəsi quru yolla Dərbənddən Xaçmaza qədər gəlsə də, Bakıya yaxınlaşa bilmədi, çünki türk zabitlərinin Quba-Qusar bölgəsində azərbaycanlılardan yaratdıqları hərbi hissələr bu yürüşün qarşısını aldı.¹¹²

Avqustun 3-də Bakı və rayonlarda səfərbərlik üzrə komissar R. Bekzadyan və komissarlığın katibi Qukasyan əhaliyə müraciət edib kişilərin siyahıya alınmasını istədilər. Siyahıya salınanlar hərbi hissələrə cəlb olunmalı idi. Avqustun 5-də Bakı Sovetinin bolşevik hissələri və Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları Qafqaz İslam Ordusuna qarşı birlikdə vuruşurdu. İtkilərin yerini doldurmaq üçün 42 yaşınadək olanların yeni səfərbərliyi keçirildi və 1 alay formalaşdırıldı.

Avqustun 4-də ilk ingilis hərbi hissələri Bakıya gəlməyə başladı.

Sentrokaspi Diktaturasına göndərdiyi məktubların birində general Denstervil qeyd edirdi ki, Bakının

15.000 fəal şəhər müdafiəçisi var. Onların döyüş səviyyəsi aşağı olsa da, yaxşı silahlanıblar.

¹¹¹ Ратгаузер Э. Революция и гражданская война, с. 194.

¹¹² Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.271-272.

¹¹³ Денстервиль, с.91.

Avqustun 15-də Polkovnik Keyvortdan aldığı raportu şərh edən general Denstervil qeyd edir ki, "adamlar hər birində 150 nəfərdən 500 nəfərədək hərbi olan 22 taborda cəmləşdiriliblər." Deməli, raporta əsasən,

taborların heyətini 3300-11000 nəfər arasında hesab etmək olar.

Avqustun 27-nə hazırlanan irimiqyaslı əks-hücum planından aydın olur ki, Sentrokaspi Diktaturasının kifayət qədər qoşunu var idi. Müdafiə mövqelərində dayanan qoşunlardan başqa bu qüvvələr hücumda iştirak etməli idi: bir piyada alayı (8 bölük tərkibində), 7 piyada taboru (14 bölük tərkibində), 37 piyada bölüyü, bir süvari bölüyü, 3 zirehli avtomobil. Lakin Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının fəaliyyəti əks-hücumu təşkil etməyə imkan vermədi.

Şahidlərdən biri yazır ki, Bakıda zorla səfərbərlik keçirilsə də, toplanan əsgərlər rüşvətlə evlərinə buraxılırdı. Siyahıya görə, Sentrokaspi Diktaturasının 72 min əsgəri var idi ki, onlardan da 40 mininə silah paylanmışdı, reallıqda isə 3-4 min nəfər toplanmışdı. Osmanlı mənbələrinə əsasən, Bakıda son hücum ərəfəsində 12.500 döyüşçü var idi.¹¹⁴ Sentyabrın 14-də baş vermiş döyüşlərdə

3.6 Bakı Soveti qoşunlarının komandanlığı

Hələ 1917-ci ilin noyabr ayından bolşeviklər hərbi hissələrdə toplantılar keçirərək əsgər sovetləri

vasitəsi ilə komanda heyətini dəyişir, köhnə zabitləri kənarlaşdırır, əvəzinə onların tərəfini saxlayan komandirlərin seçilməsinə nail olurdular. Nəticədə Bakı qarnizonu rəisi vəzifəsini podporuçik Yefremov, Bakı

şəhər komendantı vəzifəsini hərbi olmayan Kleşov icra edir və kobud səhvlər buraxırdılar.

Çar ordusunun zabitləri bolşeviklər tərəfindən təqib olunduğundan yaradılan hərbi hissələrdə komandirlərə ehtiyac böyük idi.

Eyni zamanda müəyyən edilmişdi ki, iri hərbi birləşmələri idarə etmək, hərbi hissələri döyüşə aparmaq elə də asan iş deyil. Şəmkir stansiyasında baş vermiş toqquşma göstərmişdi ki, yaxşı silahlanmış inqilab ruhlu çoxsaylı əsgər komanda heyəti zəif olduqda kütlədən başqa bir şey deyil və kiçik, lakin döyüş təcrübəsi, hərbi bilikləri olan peşəkar zabitlərin idarə etdiyi qüvvəyə məğlub olurlar. Bundan nəticə çıxaran S.Şaumyan Bakıda mart qırğınlarına hazırlaşarkən Erməni Milli Şurası vasitəsi ilə Petroqraddan erməni generalları A.Baqratuni və İ.Baqramyanı çağırmış, onların köməkliliyi ilə plan tərtib etmişdi. Bakıda bolşeviklər tərəfindən xüsusi komandirlər məktəbi yaradılmış, praporşik Solnsev onun rəhbəri təyin edilmişdi.¹¹⁶ Bununla belə, mart-aprel toqquşmaları komanda heyətinin nə qədər zəif olmasını göstərdi. Texniki üstünlüyə malik olan Bakı Soveti qoşunları uzun müddət azərbaycanlıların ayrı-ayrı mövqelərdə təşkil etdikləri müdafiəni yara bilmir, üstünlük qazanmaq üçün əlavə qüvvə, ağır

artilleriya, donanma və hətta hidroplanlardan istifadə etməyə məcbur olurdular.

Qırmızı qvardiya təzə-təzə yaradılanda onun tərkibinə bir neçə azərbaycanlı qəbul edilmişdisə də, (bolşeviklər və ya "Hümmətçilər), çox keçmədən onlara hərbi işdən uzaq olan vəzifələr tapşırıldı. Belə ki, tanınmış inqilabçı Əli Bayram oğlu Bayramov 1917-ci ildə Bakı Sovetinin üzvü seçilmişdi, lakin Qırmızı Ordu formalaşdırılanda kiçik sovet hərbi gəmisinin kapitanı təyin edildi, bununla da hadisələrə təsir göstərmək imkanını itirdi. "Hümmət" təşkilatı Mərkəzi Komitəsinin və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin üzvü Həmid Həsən oğlu Sultanov 1918-ci ilin əvvəlində Qırmızı Qvardiya Baş Qərargahının məsul katibi təyin edilmişdi, sonradan vəzifəsi dəyişdirildi və o, Bakı qəzası Kəndli Deputatları Şurası icraiyyə komitəsinin

¹¹⁴ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu ve ermeniler. İstanbul, 2007, s.137.

¹¹⁵ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.356.

¹¹⁶ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.24.

¹¹⁷ Гражданская война. Энциклопедия, с.571.

1918-ci ilin aprelindən komanda heyətini hazırlamaq üçün qırmızı təlimatçılar məktəbi və digər təlim

hissələrindən istifadə edilirdi. Bakı XKS-in hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarı Q.N.Korqanovun 1918-ci il mayın 22-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi məruzədə qeyd edilirdi ki, ən böyük problem

komanda heyətinin çatışmazlığıdır. 1918-ci ilin yayında Bakı Sovetinin Moskvaya ezam edilən nümayəndəsi xəbər vermişdi ki, ən böyük çatışmazlıq təcrübəli mütəxəssislər və komanda heyəti ilə bağlıdır.

Şaumyan S.G. 26 Bakı komissarının XX əsrin 30-cu illərindəki təbliğat şakilləri komplektindən. MATM.

Bakı kommunası qoşunlarının komandirlərlə təmin edilməsində böyük köməyi Rusiya Kommunist (bolşeviklər) partiyasının Mərkəzi Komitəsi, RSFSR Xalq Komissarları Soveti və şəxsən V.İ.Lenin göstərirdi. Lakin Rusiyadan çoxlu

sayda silah və sursat göndərmək imkanı olduğu halda təbliğat peşəkarı hərbi

kadrlar göndərilməsi çətin idi, çünki oradakı Qırmızı Ordu hissələri də eyni vəziyyətdə idi.

Mayın 24-də Bakıda yaradılan Ali Hərbi Şura təlimatçı məktəbi və topçu

kursunda təlim prosesini təşkil etməli idi.

Qüvvələrin 60-70 %-nin ermənilərdən ibarət olması ona gətirdi ki,

komandanlıq da əsasən ermənilərin əlinə keçdi.

Qoşunlara ümumi komandanlığı S.Şaumyan həyata keçirirdi. Şaumyan Stepan Georgiyeviç (1878-1918) 1905-ci ildə Berlin universitetini bitirib, əsasən inqilabi təbliğatla məşğul olub. 1917-ci ilin fevralında qiyabi olaraq (!) Bakı Sovetinin sədri seçilən S.Şaumyan 1917-ci ilin dekabrından Qafqaz işləri üzrə

Korqanov Q.N. 26 Bakı komissarının XX əsrin 30-cu illərindəki təbliğat şakilləri komplektindən. MATM.

RSFSR XKS fəvqəladə komissarı təyin olunub. Bu, onun əlində daha böyük səlahiyyətlər cəmləşdirmiş, ona Şimali Qafqazda yerləşən bolşevik qüvvələrindən istifadə imkanı vermişdi. Bakıda azərbaycanlıların mart soyqırımının təşkil edilməsi onun hərbi işdən heç bir anlayışı olmadığını göstərdi. Azərbaycanlıların ən kiçik müqavimətini qırmaq üçün əlavə qüvvə və texnika cəlb etməkdən başqa üsul tanımayan S.Şaumyan aprel ayında Bakı XKS sədri və xarici işlər üzrə komissar vəzifələrinə seçildi. Bununla belə, Qafqaz işləri üzrə RSFSR XKS fəvqəladə komissarı vəzifəsi faktiki olaraq baş komandan funksiyalarının icrasını tələb edirdi.¹¹⁸

Erməni sərkərdələrindən olan Q.N.Korqanov Qafqaz ordusu Müvəqqəti İnkilabi Komitəsinin sədri seçilməklə qoşunların komandanı vəzifəsini icra edirdi. Q.N.Korqanov 1914-cü ildə Moskva universiteti tarix-filologiya fakültəsini bitirib,

I Dünya müharibəsi başlayanda orduya çağırılaraq zabit kurslarında oxuyub, zabit kimi I Dünya müharibəsində iştirak edib. 1917-ci ildə milli korpuslar yaradılanda o

erməni süvari briqadasının komandiri təyin edilib, briqadanın hissələri Osmanlı qoşunları ilə döyüşlərdə məğlub ediləndə Bakıya gəlib.¹¹⁹

1918-ci ilin aprelində Bakı XKS hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarı təyin edilib və ümumi komandanlığı həyata keçirib. İyul ayında L.Biçeraxov komandan təyin olunanda Bakı XKS onu sol cinaha göndərüb, Korqanov isə mərkəz və sağ cinahı qorumaq tapşırılıb.¹²⁰ Faktiki olaraq Korqanov yenə də komandan vəzifəsini icra edirdi.

Caparidze P.A. 26 Bakı komissarının XX əsrin 30-cu illərindəki təbliğat şakilləri komplektindən. MATM.

Bakı Soveti qoşunlarının təşkilində əhəmiyyətli rolu Caparidze Prokofiyev (Alyoşa) oynayıb. Tiflisdə Aleksandrov müəllimlər

¹¹⁸ Bakı Sovetinin hərbi rəhbərləri barəsində sovet tarixşünaslığında kifayət qədər böyük ədəbiyyat mövcuddur: Патгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Баку, 1927; Шаумян С. Бакинская Коммуна. Баку, 1927; Памяти 26: Материалы к истории Бакинской Коммуны 1918 г./Ред. М. Лифшица и П. Чагина. Баку, 1928; Патгаузер Я. Арест и гибель комиссаров Бакинской Коммуны. Баку, 1928; Кулиев М. Враги Октября в Азербайджане. Баку, 1929; Раевский А. Партия "Мусават" и её контрреволюционная работа. Баку, 1929; Очерки истории коммунистической партии Азербайджана / Под ред. М. С. Искендерова и др. Баку, 1963; Гулиев Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970; Кадишев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М., 1960; Смирнов Н. Г. Ушедшие в бессмертие: Очерки истории Бакинской Коммуны. М., 1986; Бурджалов Е.Н. Двадцать шесть бакинских комиссаров. М., 1938 və s.

rəisi Avetisov və digərləri yürüşə başladılar... Komanda heyəti zəifdir və "rus oriyentasiyasını" saxlayana qədər sovet hakimiyyətinin dəstəyi olacaqlar. Oriyentasiyanın ingilis meylli olması mümkündür və ordunun bu vəziyyətdə özünü necə aparacağını demək çətindir, çünki ordunun 60-70%-nin ermənilərdən ibarət olması

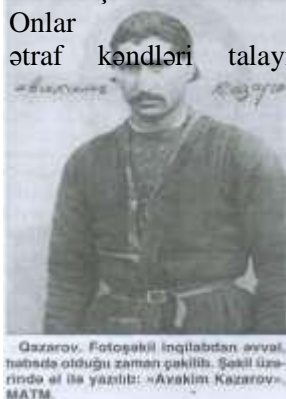
istənilən gözlənilməzliklərə gətirə bilər". Başqa sözlə desək, qüvvələrin mənəvi durumuna cavabdeh olan şəxs - komissar etiraf edir ki, bolşevik qoşunlarının zabitləri "siyasi baxışlarına görə daşnak"dır siyasi

"oriyentasiyaları"nı istənilən məqamda dəyişə bilərlər. Maraqlıdır ki, baş verənlər barədə tam və dürüst məlumat verən B.Şeboldayevi Bakıda saxlamadılar və 1918-ci ilin yayında o, Q.F.Biçeraxovun əksinqilabçı dəstələrinə qarşı vuruşmaq tapşırığı ilə Şimali Qafqaza göndərildi.

Denikin ordusunun generalı Lyadov Bakı Soveti qoşunlarına qiymət verərkən yazırdı: "Qırmızı ordu daşnak zabitlərin rəhbərliyi altında olan və vuruşmaq əlindən gəlməyən erməni könüllülərindən ibarət idi.

Onlar

ətraf kəndləri talayır, müsəlman kəndlilərin də özlərinə qarşı nifrətini oyadırdılar. Cəbhədən ona görə qaçmırdılar ki, öz evlərindən uzaqda idilər. Xəzər donanmasının ən yaxşı matrosları hələ mart hadisələrindən əvvəl səfərbər edilmişdi, indi donanma yalnız şəhər alverçilərindən ibarət idi, onlar da donanmayaalver və dələduzluq etmək imkanlarına görə gəlirdilər".¹²¹

Qazarov. Fotoşəkil inqilabdan əvvəl, həbsdə olduğu zaman çəkilib. Şəkil üzərində əl ilə yazılıb: «Avəxim Qazarov». MATM.

Qırmızı ordunun 1-ci korpusunun komandiri Qazarovun nisbətən böyük döyüş təcrübəsi vardı. Hərbi məktəbi bitirmiş keçmiş çar ordusunun polkovniki rütbəsindəki yüksəlmiş Qazarov öz məqsədlərinə çatmaq üçün siyasi oriyentasiyasını dəyişən bir çox ermənilər kimi çar polkovniki olmasını unutmuş və bolşeviklərin tərəfində olduğunu bildirmişdi. Əslində isə

Bakı Sovetinə xidmət qırmızı bayraq altında da olsa, azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirməyə imkan verirdi. 1-ci korpusun qərargah rəisi Avetisov da ondan fərqlənmirdi. Keçmiş çar ordusunun qərargah zabiti polkovnik Avetisov da Qazarov kimi daşnak meylləri ilə seçilsə də, vaxtı gələndə bolşeviklərin tərəfini saxlamışdı. Hələ avqustun 1-də o, ağ bayraq

qaldırıb təslim olmaq təklifini vermişdi, lakin təklif qəbul olunmadı. Bolşeviklərin hakimiyyəti devrildəndə və Bakıda Sentrokaspi Diktaturası qurulanda o, siyasi simasızlığını və erməni xislətini bir daha nümayiş etdirib diktaturaya qoşulmuşdu. Maraqlıdır ki, general Denstervil öz qeydlərində yazır: "Diktatura qoşunlarının qərargah rəisi Avetisov yaxşı erməni zabiti nümunəsidir. O, qorxmadan inqilabçılar barədə öz fikirlərini bildirirdi (həlbuki bir ay əvvəl onların bütün ideyalarını dəstəkləyirdi - A.Y., Ə.S.). Lakin o, xəstə idi və fikirləşirəm ki, xəstəlik onun işinə təsir göstərirdi". Göründüyü kimi, diktatura dövründə Avetisovun buraxdığı səhvləri Denstervil onun xəstəliyi ilə izah edir.

Berq E.A. 26 Bakı komissarının XX əsrin 30-cu illərindəki təbii rəng şəkili komplek-tindən. MATM.

Bakı Soveti qoşunlarının təşkilatçılarından və komandirlərindən olan

E.A.Berq Sovet Rusiyasının sınaqmış döyüşçülərindən olub. Hərbi gəmilərdə matros kimi xidmət göstərmiş Berq inqilab dövründə matroslar dəstəsinə rəhbərlik edib, Kornilov, Kerenski, Kaledinin əksinqilabçı qüvvələrinə qarşı mübarizədə fərqlənib.

1918-ci ilin aprelində o, Dəniz işləri üzrə Xalq Komissarlığı tərəfindən Xəzərdə

sovet hərbi donanmasının təşkili məqsədi ilə Bakıya göndərilib, həmin ilin iyulunda Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin üzvü, Bakı Soveti qoşunlarının rabitə xidməti rəisi vəzifəsinə təyin edilib.¹²²

Hərbi donanmanın təşkili ilə V.F.Poluxin də məşğul olub. Fəhlə - elektromontyor işləmiş Poluxin 1907-ci ildən Baltik donanmasında matros, 1915-ci ildən isə teleqrafçı kimi xidmət edib. Bolşevik fəaliyyəti ilə məşğul olan Poluxin Petroqradda Oktyabr çevrilişin iştirakçısı olub, 1917-ci ilin dekabrında Dəniz Nazirliyi (Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dəniz seksiyası) Qanunverici Şurasının sədri təyin edilib.

¹²¹ Ратгаузер Э. Революция и гражданская война в Баку. Ч.1.1911-1918 г. Баку, 1927, с. 194.

¹²² Гражданская война. Энциклопедия, с.64.

¹²³ Yənə orada, c.466

¹²⁴ Yənə orada, c.340

dəstələrinin yaradıcısı olub, sonra dəstə komandiri kimi Kaledinin əksinqilabi qüvvələrinə qarşı vuruşub. Gənc olmasına baxmayaraq 1918-ci ilin mayından Ukrayna Mərkəzi Radasına qarşı vuruşan qoşunların komandanı olan Petrov iyul ayında yeni təyinat alıb: Bakı rayonunda RSFSR XKS hərbi komissarı və Bakı XKS-yə köməyə göndərilmiş dəstənin komandiri.¹²⁵ Dəstəsində yaratdığı ciddi intizam, peşəkar hərbcilərin bilik

və bacarıqlarından istifadə etmək qabiliyyəti, müxtəlif qoşun növlərindən olan kiçik hissələri dəstədə birləşdirmək bacarığı və çoxsaylı texnika onu Qafqaz İslam Ordusunun ən ciddi rəqiblərindən birinə çevirmişdi. Maraqlıdır ki, Petrovun topçuları mənşəcə latışlar idi.¹²⁶

Qırmızı Ordunun briqada komandiri İ.Y.Qabişev və Qırmızı təlimatçılar məktəbinin yaradıcısı, 1918-ci ilin iyul ayından isə dəstə komandiri praporşik F.F.Solnsev az da olsa, hərbi bilikləri ilə seçilirdilər.

Qırmızı ordunun əks-kəşfiyyat xidmətinin rəisi vəzifəsini Cigityan adlı erməni icra edirdi. İngilislərlə gizli sövdələşmədə olan bu şəxs məhz S.Şaumyanın təklifi ilə belə məsul vəzifəyə təyin edilmişdi.

Bakı Soveti qoşunlarının komandirləri sırasında xüsusi yeri Amazasp tuturdu.¹²⁷ Amazasp Srvatyan. 1873-cü ildə Türkiyənin Van şəhərində anadan olub, gənc yaşlarından daşnaklara qoşularaq vətəndaşı olduğu Osmanlı dövlətinə qarşı təxribatlarda iştirak edib. Polis təqibindən şəhərində yaşadığı dövrdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım hazırlayanlardan biri olub.

Poluzin V.F. 26 Bakı komissarının XX əsrin 30-cu illərindəki təbliğat şəkilləri komplektindən. MATM.

1905-1906-cı illərdə Gəncə (Yelizavetpol) şəhərində azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmək planları boşa çıxan və toqquşmalarda məğlub olan Amazasp məğlubiyyətinin səbəbini Rusiya məmurlarının erməni inqilabi hərəkatı az

dəstəkləməsində görürdü. Lakin çar hökumətinə qarşı planlar qurması onun 1908-ci ildə çar polisi tərəfindən həbs olunub 15 il müddətinə Sibirə sürülməsi ilə

nəticələnir. 1913-cü ildə müəmmal şəraitdə sürgündən qaçan Amazasp Avropaya, oradan isə axtarışda olduğu yerə - İstanbula yollanır. Müasir erməni tədqiqatçıları onun Sibirdən qaçışını, İstanbulda "heç kimin dəstəyi olmadan"

fəaliyyət göstərməsini az qala möcüzə kimi qələmə verir, lakin "mücüzənin" səbəbi 1914-cü ildə Amazaspın rus iyyəsi olduğu aşkar ediləndə üzə çıxır. Təsadüfi deyil ki, 1908-ci ildə 15 illik

Malgin I.V. 26 Bakı komissarının XX əsrin 30-cu illərindəki təbliğat şəkilləri komplektindən. MATM.

sürgünə məhkum edilmiş Amazasp Rusiya ordusunun 3-cü erməniköüllü drujinasının komandiri təyin edilir, ona silah, sursat, təlimatçı və məsləhətçilər verilir. Sürgündən "qaçdığına" görə barəsində "axtarış" elan edilən caniyə hətta

Rusiya ordusunun polkovniki rütbəsi verilir. Bu bir daha sübut edir ki türk-

müsəlman əhalisinə qarşı törədilən soyqırımlarda təkcə ermənilərin deyil, müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən Rusiya imperiyasındakı ən yüksək dairələrin

əli olub. Nizami Osmanlı qoşunları ilə üzbəüz döyüşə girməkdən çəkinən Amazasp erməni xislətinə xas olan tərzdə hərəkət edir: doğulub boya-başa çatdığı Van şəhərinin dinc müsəlman əhalisinə qarşı qırğın törədənlərdən biri olur. Osmanlı qoşunları yaxınlaşanda qaçıb Rusiya ordu hissələrinə qatılan Amazasp "etnik toqquşmalarda neytral mövqe tutmağa çalışan" çar hökuməti Alaşkert bölgəsində polis rəisi olmağı tapşırır.

Beləliklə, sözdə erməni vəhşiliklərini pisləyən çar məmur

və hərbciləri bu vəhşilikləri törədən bir şəxsə səlahiyyət və qüvvə verərək Rusiya ordusunun yenicə işğal etdiyi ərazilərdə "qayda-qanun yaratmağı", yəni bölgəni müsəlman əhalidən təmizləməyi tapşırırlar. 1917-ci ilin əvvəllərindən bu vəzifəni canla-başla icra etməyə başlayan Amazasp Osmanlı ordusunun əks-hücumu, eyni zamanda rus ordusunun parçalanması qaçmağa vadar edir. Xisləti ona çıxış yolu tapmaqda kömək göstərir: Bakıya

Bekasov G.K. 26 Bakı komissarının XX əsrin 30-cu illərindəki təbliğat şəkilləri komplektindən. MATM.

¹²⁵ Yenə orada, c.452.

¹²⁶ Активные борцы за Советскую власть в Азербайджане. Баку, 1957, с 181, Токаревский Е.А. Из истории, с. 149-150.

¹²⁷ ru.Hayazg.info - İNTERNET səhifəsi. Bura da digər erməni cəlladları barəsində məlumatlar verilir. Müasir ermənilər dinc, silahsız müsəlmanları

qəddarlıqla öldürən qatilləri «qəhrəman» hesab edirlər. XX əsrin sonlarında Xocalı faciəsini törədən vəhşilər məhz belə məlumatlar əsasında

tanınmış daşnaksakan Amazasp və onun köməkçisi Nikolayın başçılığı ilə dəstə şəhəri (Qubanı) mühasirəyə alaraq onu toplardan, pulemyotlardan və tüfənglərdən atəşə tutdu. Dəstə maneəsiz şəhərə daxil oldu. Şəhə tutulması müsəlman əhalinin qırılması və onlara işgəncələr verilməsi ilə müşayiət olunurdu.

Ermənilər

küçələrdə rast gəldikləri kişi, qadın və uşaqları amansızcasına qırır, evlərə soxulur və bütöv ailələri məhv edirdilər, heç südəmər uşaqlara da rəhm eləmədilər... Ümumən iki minə yaxın müsəlman kişi, qadın və uşaq öldürüldü, Amazaspin dəstəsi tərəfindən şəhər talan edilmişdi: dörd milyon rubl nəğd pul, 4,5 milyon rubl dəyərində qızıl, qızıl əşyalar və daş-qaş, iyirmi beş milyon rubl məbləğində müxtəlif mallar və ərzaq məhsulları. Bundan başqa, Amazaspin dəstəsi Quba şəhərində yüz beş ev və tikilini yandırmışdı... "Yanğınlardan mülk sahiblərinə 100 milyon rubl dəyərində ziyan dəymişdi. Qubaya gəlməzdən əvvəl Amazaspin dəstəsi dəmir yolunun hər iki tərəfində yerləşən

müsəlman kəndlərini məhv etmişdi.. Ümumən Quba qəzasında Amazaspin dəstəsi 122 müsəlman kəndini darmadağın etmişdi... Dəstə Qubaya Şaumyanın istəyi ilə göndərilmiş, dəstənin tərkibi o vaxtkı hərbi komissar Korqanov tərəfindən toplanmış, iki min ermənidən ibarət olmuşdur, onların hamısı "Daşnaksutyun" partiyasına mənsub olan ermənilər idi... Dəstənin komissarı Venuns adlı birisi idi".¹²⁸ "Cəza dəstəsi" adlanan bandanın siyasi məqsədləri yox idi. Bunu Amazaspin bəyanatları da təsdiqləyir: "Mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun maraqlarının müdafiəçisiyəm... Mən qayd qanun yaratmaq və sovet hakimiyyəti qurmaq üçün gəlməmişəm. Mənə əmr ediblər Xəzər dəniz sahillərindən

Şahdağa qədər ərazidə olan müsəlmanları məhv edim". Bu sözlər bir daha sübut edir ki, Bakı Soveti

komandanlığında olan ermənilər bolşevik şüarları altında azərbaycanlıları qırıb onların torpaqlarında

məskunlaşmaq istəyirdilər.

Amazasp - E. Şəkil erməni İNTERNET sahifəsindən götürülüb.

Qafqaz İslam Ordusunun türk-Azərbaycan hissələri ilə

üz bəzülər gəlməkdən qorxan Amazasp məğlubiyyətlər silsiləsi başlayan kimi Bakıdan İrana qaçır, sonra isə Ermənistana

keçərək Nor- Bəyazid bölgəsində erməni hissələrinin komandiri təyin edilir. 1920-ci ildə türk qoşunları ilə döyüşlərdə məğlub edilən Amazasp Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını səbirsizliklə arzulayır və sovetlər yaxınlaşanda Ermənistanda qalır. Lakin bu dəfə Amazasp sahiblərini dəyişməyə imkan tapmır,

1921-ci ildə həbs edilərək İrəvan həbsxanasına atılır və burada öldürülür.

Əlbəttə, Sovet Rusiyasının rəhbərliyi bütün baş verənlərdən xəbərdar idi. Lakin nəyin bahasına olursa olsun Bakı neftinə nəzarəti itirmək istəməyən bolşevik

hökuməti məqsədinə çatmaq üçün şəhərdə onun adından fəaliyyət göstərən Bakı

Soveti və onun üzvlərinin bütün cinayətlərinə göz yumurdu.

İyulun 6-da L. Biçeraxov Qafqaz İslam Ordusuna qarşı vuruşan qoşunların baş komandanı təyin edildi, bundan sonra Qırmızı Ordunun komandanlığı tərkibində

dəyişmələr olacağı ehtimal edilə bilərdi. Lakin Bakı Soveti rəhbərliyi Biçeraxovu sol cinaha göndərdi, sağ cinah və mərkəz qoşunlarına əvvəlki kimi Q. Korqanov rəhbərlik edirdi. Faktiki olaraq komanda heyətində nə

keyfiyyət, nə də kəmiyyət dəyişikliyi baş verdi.

Dövrün sərkərdələri sırasında Biçeraxov xüsusi yer tutur. Əslən osetin olan Lazar Fyodoroviç Biçeraxov 1882-ci ildə İmperator Mühafizə Konvoyunun zabiti ailəsində anadan olub 1-ci

Peterburq realni məktəbini, sonra isə Alekseyev hərbi məktəbini bitirib, Tersk kazak qoşununun Qorsk-Mozdok alayında xidmət edib. I Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz cəbhəsində vuruşub, İranda olan kazak reydlərindən

¹²⁸ Доклад Члена Чрезвычайной Следственной Комиссии Новацкогс. ARMDTA, f.1061, siyahı 1, iç 95,

¹²⁹ Денстервиль, с.15.

¹³⁰ Гражданская война. Энциклопедия, с.68.

Biçeraxov ağ qvardiyaçılar tərəfindən də general-mayor rütbəsinə layiq görülüb. 1919-cu il Bakıya gələn

Biçeraxovun dəstəsi ingilislərin təkidi ilə buraxıldıktan sonra, o, Denikinə tabe olacağını bəyan edib. Azərbaycan hökumətinin təkidi ilə Bakını tərk edərək Dağıstana keçib, Rusiya vətəndaş müharibəsində sovetlər

qalib gələndən sonra İngiltərəyə mühacirət edib. 1928-ci ildə Almaniyaya köçən L.Biçeraxov 1952-ci ildə orada vəfat edib.

İyulun 19-da Q.Petrovun dəstəsi müdafiə xəttinə gəldi və o, Bakı rayonunun hərbi komissarı təyin edildi. Bu tipli dəyişikliklər əməliyyatların gedişində dönüş yarada bilməzdi. İnkilab ideyalarına sadıqlıq və döyüşkənlik nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, bəzi hallarda say və texnika sarıdan türk-Azərbaycan qüvvələrindən üstün olan Q.Petrov da peşəkar hərbiçi olmamış və kobud səhvlər buraxmışdı. Üstəlik

3.7. Sentrokaspi Dikturası qoşunlarının komandanlığı

Bolşeviklərin hakimiyyəti devrilib Sentrokaspi Dikturası qurulanda qoşunların etnik tərkibində elə də böyük dəyişiklik baş vermədi. Əvvəlki kimi qoşunlarda erməni hissələri üstünlük təşkil edir, qatı bolşeviklər istisna olunmaqla komandirlər öz vəzifələrində qalırdılar. Sadəcə onların hər birinə çar ordusunun rütbələrinə uyğun rütbə verildi. Misal üçün, "yoldaş A.Baqratuni" "general-mayor A.Baqratuni", "yoldaş Avetisov" "polkovnik Avetisov" kimi göstərilməyə başlandı. Qoşunların texniki hissələrinə (zirehli qatarlar, zirehli avtomobillər, donanma, aviasiya, artilleriya) keçmiş çar ordusunun zabitləri cəlb edildi.

Sentrokaspi Dikturası qoşunlarının komandanlığı haqqında ingilis generalı Denstervil yazırdı: "O dövrdə Bakı qoşunları tərəfindən buraxılmış digər kobud səhv bu idi ki, hərbi əməliyyatlar döyüş haqda təsəvvürü belə olmayan adamlara tapşırılmışdı".¹³¹

Sentrokaspi dikturası qoşunlarının komandanı general-mayor Dokuçayev qərargah rəisi Avetisov, Sentrokaspi Dikturasının hərbi naziri general-mayor Baqratuni təyin edilmişdi. General Dokuçayevi "xoş və incə centlmen" kimi təsvir edən Denstervil yazırdı ki, o, "inkilabi qoşunlara komandanlıq etmək üçün lazım olan keyfiyyətlərə malik deyildi". Dolayısı ilə komandanın öz qoşunlarına komandanlıq edə bilmədiyini vurğulayan Denstervil "xəstə Avetisovu"da hərbiçi kimi deyil, boşboğaz kimi xatırlayır. Denstervil Avetisovun yavəri polkovnik fon der Flessi, "öz işini bilən azsaylı Bakı hərbiçilərindən olan peşəkar gənc rus zabiti" kimi təsvir edir. General Baqratunini təsvir edən ingilis generalı belə yazır: "O, xoş təəssürat bağışlayırdı". Döyüşən ordunun hərbi nazirinə "xoş təəssürat bağışlayan" birisi kimi qiymət verilməsi onun hərbiçi kimi özünü göstərə bilməməsinə dəlalət edir. "Xoş təəssürat bağışlayan" sərkərdələrin və onların tabeçiliyində olanların avqust döyüşlərində necə iştirak etdiyini görəndən Denstervil tədricən münasibətini dəyişir: "mən Direktoriyaya bildirdim ki, onların hərbi hakimiyyətindən heç kimi (fon der Fless istisna olunmaqla) indiyədək cəbhədə görməmişəm. Onlar öz kabinetlərində xəritələri öyrənir və raportlara, özü də çox vaxt yanlış raportlara əsaslanan əmrlər verirlər; bir dəfə də olsun raportları cəbhədəki real vəziyyətlə tutuşdurmağa cəhd etməyiblər".¹³²

Sentrokaspi Dikturasının 5 üzvünü təsvir edən General Denstervil onlardan ikisinin - Lyamlin və Yermakovun dənizçi zabit olduqlarını qeyd edir. Maraqlıdır ki, Denstervil erməni və qismən rus komandirlərinin gücsüzlüyünü görəndən ingilis zabitlərinin rəhbərliyi ilə vahid hissələr yaratmaq təklifi vermişdi. Təklif qəbul edilsə də, "diktatorlar təkid edirdilər ki, briqada komandirləri rus və ya erməni zabitlərindən olmalıdır". Buna etiraz etməyən Denstervil bildirmişdi ki, onun istəyi komandir vəzifələrində real döyüş təcrübəsi olan şəxsləri görməkdir. Beləliklə, Denstervilin təklifi həyata keçirilmədi və o, ümumi rəhbər kimi general Dokuçayevi qəbul etsə də, ingilis hissələrinin komandanlığını nə ona, nə də onun zabitlərinə həvalə etdi. Sentrokaspi Dikturasının ordu rəhbərliyinin zəifliyini dəfələrlə vurğulayan Denstervil xüsusi olaraq göstərir

3.8. Bakı Sovet və Sentrokaspi Dikturası qoşunlarının silahları

¹³¹ Денстервиль, с.82.

¹³² Денстервиль, с.109.

¹³³ Денстервиль, с. 121.

Bolşeviklərin əsas dayaqlarından biri keçmiş çar ordusunun inqilabi təbliğatın təsirinə düşmüş əsgər və matrosları idi. Dəfələrlə onları silahları təhvil vermədən sovet hissələrinə qoşulmağa çağıran bolşeviklər bir çox

hallarda öz istəklərinə nail olurdular. Rusiyaya qayıtmaq istəyənlərə silahları Azərbaycanın milli hissələrinə deyil, məhz sovet qoşunlarına təhvil vermək çağırışları da öz işini görürdü. Hələ müharibə getdiyi dövrdə çar hökuməti tərəfindən yaradılan erməni hərbi hissələri Türkiyə ordusuna qarşı vuruşmaq üçün ən müasir silahlarla təmin olunmuşdur. 1917-ci ilin sonlarında Qafqazda cəmləşdirilən bu hissələrin zabıt və əsgərlərinə müraciətlərində

"Daşnaksutyun" partiyası və

Erməni Milli Şurası silahları təhvil verməməyi tələb edirdi.

Nəticədə istər bolşevik hərbi hissələri, istərsə də onlarla əlbir olan er-məni-daşnak bölmələri kifayət qədər müasir silah və sursatla təmin edilmişdilər. Məsələn, cəbhədən tərxis olunan hissələrdən bir zirehli qatar, xeyli zirehli avtomobil ya top götürülmüşdü. Üstəlik, Rusiyadan əhəmiyyətli kömək gəlirdi. RSFSR XKS Bakı Soveti ordusunun yaradılması üçün 30 milyon 800 min rubl pul və hərbi təlimatçılar göndərmişdi, şərait imkan verən kimi isə ağır silahlar, ilk növbədə zirehli texnika və top da yollayırdı.

1917-ci ilin əvvəllərinə bütün hissələr atıcı silahlarla təmin edilmişdi. Toplanan süah ehtiyatları Bakıda erməni və rus əhalini silahlandırmağa imkan verirdi. Dəniz aviasiyası məktəbi və Xəzər dəniz donanmasının dəstəyi, iki zirehli qatarın və bir zirehli avtomobilin olması həlledici üstünlüyü ələ keçirməyə imkan verirdi. Mənbələr təsdiq edir ki, Bakıda martın 30-da türk-müsəlman əhalini qırmağa başlayan bolşevik-erməni hissələri azsaylı silahlı azərbaycanlıların müqaviməti ilə üzləşsə də, topların, donanmanın işə salınması və hidrotəyyarələr vasitəsi ilə manevr keçirilməsi sayəsində müqaviməti qıra bilmişdilər. S.Şaumyan ağır texnikanın şəhərdə tətbiqinə bəraət qazandırmaya çalışaraq Moskvadakı havadarlarına yazırdı: "İnqilabi Müdafiə Komitəsi qarşısında belə bir sual dayanırdı - biz ya əlimizdə bomba hər bir ev uğrunda mübarizə aparmalı, ya da hərəkəti başqa vasitələrlə dayandırmalı idik".¹³⁴

Aprəlin əvvəllərində Azərbaycan milli qüvvələri və imam N.Qosinskiyin Bakı istiqamətində yürüşünün

qarşısını almaq üçün aviasiya çatışmırdı, çünki Bakıda mövcud olan hidrotəyyarələr yalnız sahilyanı ərazidən havaya qalxa bilər, onların məhdud fəaliyyət radiusu cəbhə xəttinə çatıb geri qayıtmağa imkan vermirdi. Bu səbəbdən Rusiyaya müraciət edən Bakı Soveti dərhal istədiklərini almışdı: Saritsın şəhərindən göndərilən döyüş aeroplanları döyüşlərdə iştirak etmişdir. Eyni zamanda Həştərxandan Bakıya böyük silah partiyası çatdırılmışdı.¹³⁵

Lakin Bakı Soveti tərəfindən veridilən siyasət (zabıt və mühəndis kadrlarına həqarətli münasibət və hətta repressiv xarakterli tədbirlər; Azərbaycan milli qüvvələrin əlinə keçməsinə deyərək anbarlarda olan sursatın hərbi hissələrə paylanması və bu hissələrdə mənasız yerə israf edilməsi; təmir zavod və emalatxanalarının normal iş rejimini təmin edə bilməməsi), hərbi hissələrdə intizamın zəifliyindən silahların itirilməsi ya vaxtından əvvəl sıradan çıxması, üstəlik, təminat - təhcizat məsələlərinin həll olunmaması (məsələn, silahların sıradan çıxmış hissələrini əvəz edəcək qurumların yoxluğu) texnika və silahlardan səmərəli istifadəyə imkan vermirdi.

1918-ci ilin mayında Bakı Sovetinin Moskvaya ezam edilən nümayəndə heyəti

¹³⁴ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.60.

¹³⁵ Дарабади П.Г. Военная помощь Советской России, с. 111.

yaradılan Ali Hərbi Şura müxtəlif tədbirlər həyata keçirsə də əhəmiyyətli dönüş yarada bilmirdi. Bakının

itirilməsindən qorxan Sovet Rusiyası Bakı kommunasına əlindən gələnləni göstərirdi. Bakıya kömək Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, RSFSR Xalq Komissarları Soveti və şəxsən

V.İ.Leninin nəzarətində idi. İyun-iyul aylarında Rusiyadan əlavə olaraq göndərilən böyük sayda silah və sursat tezliklə Bakıya çatdırıldı.

İyunun əvvəllərində Tula zavodlarından pulemyot, tüfəng və patron alındı. B.Şeboldayev Sovet Rusiyası hərbi dəniz işləri üzrə xalq komissarına göndərdiyi məktubda yazırdı ki, iyunun 10-da Bakı Sovetinin əsas zərbə qüvvəsi olan korpusda 3 səhra batareyası, 1 dağ və 1 mortir batareyaları, o cümlədən digər silah və texnika

vardı. İyunda Rusiyadan 12 ədəd dördümlük top, üç keşikçi gəmisi və üç minadaşıyan gəmi gətirildi. Həmçinin Bakıya yeni "Nyupor" təyyarələri ilə silahlanmış aviadəstə göndərildi. Bu təyyarələri də gətirən üç

eşelon həmçinin Ter-Qabrielyanın Saratovdan aldığı zirehli avtomobillər, silah - sursat Həştərxanda gəmilərə yükləndi və iyunun 23-də Bakıya çatdı. Həmin gün Moskvaya teleqram vuran Şaumyan yazırdı: "Əziz Vladimir İliç! Bu gün, nəhayət, Ter-Qabrielyan gəldi və bizə 4 zirehli avtomobil, 13 aeroplan və tələb olunan çoxlu, çoxlu sayda sursat çatdırdı. Bütün bunlara görə böyük, çox böyük minnətdarlığımızı bildiririk. Çatışmayan var idisə, aldıq, bütün bunlar bizə xeyir gətirəcək".

Qafqaz İslam Ordusu ilə döyüşlərdə əhəmiyyətli itkilər verən Bakı Soveti qoşunları texniki vasitələrini də itirdilər. Məsələn, iyunun 3-də İvanovka kəndi (indiki İsmayilli rayonu) yaxınlığında baş vermiş döyüşdə 1 top, iyulun 6-da Gürcüvan kəndi (indiki Ağsu rayonu) yaxınlığındakı döyüşdə 1 top, 1 cəbbəxana arabası, 5 pulemyot, 30 tüfəng, müsəlman əhalinin talanmış əmlakı ilə doldurulmuş 10-15 araba qənimət kimi türk-azərbaycan döyüşçüləri tərəfindən ələ keçirilmişdi.

İyulun 13-də S.Şaumyan V.Leninə teleqram göndərərək yenə kömək və silah istədi. İyulun əvvəllərində Həştərxandan Bakı Soveti qoşunlarının avtonəqliyyat dəstəsi üçün 100 pud karl həmçinin

Saratovdan böyük silah və sursat partiyası göndərildi. Başda Sovet Rusiyası Dəniz işləri üzrə Xalq Komissarlığının tapşırıqlar üzrə komissarı V.F.Poluxin olmaqla 170 nəfərdən ibarət dənizçi dəstəsi gəmilərlə Bakıya gəldi. Dəstə Baltik donanmasından dəniz topları olan üç eşelon və onlar üçün sursat gətirmişdi. İyulun

ortalarında Bakı Soveti aviasiyası üçün böyük məbləğdə sursat və silah göndərildi. İyulun 23- 24-də Rusiyadan Bakıya yeni silah - sursat partiyası çatdırıldı. İyulun 24-də Həştərxandan dördtoplu atlı batareya, daha sonra

silah - sursat dolu 8 gəmi Bakıya gəldi. İyulun 27-də Bakı Soveti üçün iki mobil səhra apteki, tibbi ləvazimat, dərman və sargı materiallarından ibarət böyük karvan göndərildi. İyulun axırlarında Petrovun silahlanmış dəstə şəhərə bir altıtoplu başçılığı ilə Bakının müdafiəsi üçün göndərilmiş yaxşı

növ	təyinat	mühərrik	faydalı yük	sürət	hündürlük	heyət
Nyupor-11	qırıcı aeroplan	80 at gücü	160 kq	145 km/s	5000 m	1 nəfər
M-5	dəniz kəşfiyyatı üçün hidroplan	130 at gücü	350 kq	125 km/s	4450 m	2 nəfər

köməyinə bel bağlayan Sentrokaşpi Diktaturasının hərbi aviasiyadan, liderləri qatar və avtomobillərdən, eləcə də artilleriya sistemlərindən daha bacarıqla istifadə texnikanın bütün imkanlarından yararlanmağa çalışırdılar. İngilis təlimatçılarının köməyi, bir çox hallarda isə birbaşa rəhbərliyi də bu istiqamətdə aparılan işlərə öz təsirini göstərirdi. Bununla belə,

vəziyyətdə dönüş yaratmaq, hərbi təşəbbüsü ələ almaq yenə də mümkün olmadı.

Aviasiya. Hələ 1915-ci il noyabrın 22-də təntənəli şəraitdə Bakı dəniz aviasiyası zabıt məktəbinin açılışı oldu. Belə ki, I Dünya müharibəsinin erkən mərhələsində dənizçi aviator kadrlarına ehtiyacı ödəmək üçün Petroqraddən dəniz aviasiyası məktəbinin Bakı filialını yaratmaq planlaşdırılmışdı. Müasir avadanlığın gətirilməsi, yerli icra strukturlarının köməyi ilə yaşayış və təlim binalarının, təsərrüfat tikililərinin inşası nəticəsində filial tədricən öz anqarları, apparelləri, emalatxanaları, qaraj və meteostansiyası olan müstəqil

¹³⁶ Дарабади. П.Г. Военная помощь Советской России, с.110-113.

¹³⁷ Yəni orada, с.112.

qarşılanırdılar, təlim prosesində isə cəmi üç qəza hadisəsi baş vermişdi (bir ədəd M-10 təyyarəsi uç üçün yararsız olmuş, iki M-5 təyyarəsi isə tam dağılmışdı).¹³⁸

Məktəbin 20-yədək hidrotəyyarəsi var idi. Əsas təyyarə parkı səkkiz ədəd M-5 tipli təyyarədən, iki M-9 və bir ədəd M-30 təyyarəsindən təşkil olunmuşdu. Onlardan başqa burada sınaq təyyarələri də vardı. Bakı məktəbində yüksək ixtisaslı kadrların olması burada təlimlərlə bərabər yeni təyyarələrin sınaq uçuşlarını da keçirməyə imkan verirdi. Məktəbdə D.Qriqoroviçin M-9 hidrotəyyarəsi sınaqdan keçirilmiş və bu təyyarə tədricən M-5-ləri əvəz etməyə başlamışdı. D.Qriqoroviçin M-12 qırıcı və M-15 kəşfiyyətçi hidrotəyyarələri də Bakıda sınaqdan keçirilmiş, silahlı qüvvələrə qəbul ediləndən sonra hər təyyarədən iki ədədi burada saxlanmışdı. Bakı aviasiya məktəbinin emalatxana müdiri E.K.Engels bir neçə yeni təyyarə növü icad edərək yığmış, lakin 1916-cı il dekabrın 5-də növbəti sınaq zamanı həlak olmuşdu. Bundan başqa A.Y.Villişin VM-2 və VM-4 hidrotəyyarələri də Bakıda sınaqdan keçirilmişdi. İstər Engelsin, istərsə də Villişin təyyarələrinin aqibəti, onların 1918-ci il döyüşlərində iştirak edib-etməməsi barədə məlumat yoxdur.¹³⁹

Məktəbin hidrotəyyarə parkını ixtiraçı mühəndis D.P.Qriqoroviçin M-5 hidrotəyyarələri təşkil edirdi (M-5 təyyarələri Petroqradda S. Şetininin zavodunda istehsal edildiyindən Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində qorunan bir çox sənədlərdə "Şetinin təyyarələri" adlandırılır). Bir mühərrikli, iki yerli bu təyyarələr havada olduqca dayanıqlı və təhlükəsiz idi, bu isə təlim uçuşlarının əsas şərti sayılırdı. "M-5" hidrotəyyarəsində mühərrikin gücü, təyyarənin ağırlığı, qanadların sahəsi elə münasib seçilmişdi ki, "uçan qayıq" həm havada, həm də dənizdə çox sadə idarə olunurdu. Gövdənin forması təyyarəyə hündürlüyü 0,5 m olan dalğalardan da havaya qalxmağa imkan verirdi. 100 at gücündə olan mühərrik zəif olduğundan təyyarə bir pulemyot və bir neçə yüngül bomba götürür və kəşfiyyət təyyarəsi kimi istifadə edilirdi. 3300 m hündürlüyə qalxan, 3,5- 4 saat havada qala bilən təyyarə əsasən dənizyanı ərazilərdə istifadə edilirdi. Bakı Soveti qoşunları, sonra isə Sentrokaspi Diktaturası tərəfindən fəal istifadə edilən M-5 təyyarələrindən biri hal-hazırda İstanbulda hava muzeyində nümayiş etdirilir.¹⁴⁰

D.P.Qriqoroviçin M-9 hidrotəyyarəsi M-5-in növbəti inkişaf mərhələsi idi. 3300 m hündürlüyə qalxa bilən, 5 saat havada qalan təyyarə etibarlılığı ilə seçilirdi. 150 at gücündə olan mühərrik 3 nəfər heyət, bir pulemyot və bir neçə yüngül bomba (1610 kq yük) götürməyə imkan verirdi. Bakıda olan iki M-9 dan biri

Qafqaz İslam Ordusuna qarşı döyüşlərdə istifadə edilib. Məhz bu təyyarə ilə hidroplanlar sırasında : dəfə

havada dairə cızma ("myortvaya petlya") əməliyyatı həyata keçirilmişdi. "M-5" və "M-9" hidroplanlarının zəif tərəfi az sürətə (100-110 km/s) malik olması idi. M-12 və M-15 təyyarələrindən Qafqaz İslam Ordusuna qarşı döyüşlərdə istifadə edilməsi barədə məlumat yoxdur, ehtimal ki, müasir tipli bu təyyarələr 1917-ci ilin əvvəlində Petroqrada aparılıb, çünki məktəbdə 1917-ci ilin aprel ayından hissə-hissə Petroqrada köçürülməyə başlandı.¹⁴¹ Martın 31-də erməni-bolşevik qüvvələrinin 1-ci beynəlmiləl alayı və 36-cı Türküstan alayının hücumunu dəstəkləmək üçün havaya 1 hidroplan qaldırılmışdı. Bununla belə, sənədlərdə Qafqaz İslam Ordusuna qarşı döyüşlərdə məktəbin texnikasından istifadə edilməsi barədə məlumatlar var. Bu qurum bolşevik sənədlərində "təyyarəçilər məktəbi", Sentrokaspi Diktaturasının sənədlərində isə "hidroaviasiya divizionu" adlandırılır.

üzerinə yürüşünü üçün adi aerodromdan qalxa bilən aeroplanlar göndərildi 1918-ci ilin mayına Qırmızı Ordunun 1-ci korpusunda 10-dan artıq təyyarə var idi. İyunda Bakıya yeni "Nyupor" təyyarələri ilə silahlanan aviadəstə göndərildi. Bu təyyarələri gətirən üç eşelon Bakıya iyunun 23-də çatdı. Həmin gün S.Şaumyanın V.Leninə göndərdiyi teleqramdan aydın olur ki, eşelonla 13 aeroplan gətirilibmiş. İyulun ortalarında Bakı Soveti aviasiyası üçün böyük məbləğdə sursat, ehtiyat hissələri və silah göndərildi. "Nyupor-17" qırıcı təyyarələri Antanta ölkələri silahlı qüvvələrində ən çox istifadə olunan təyyarə olmaqla bərabər, I Dünya müharibəsinin ən uğurlu qırıcısı hesab olunurdu. Q.Delyaj

¹³⁸ Маслов М. Русские самолеты. 1914-1917 г. Москва, 2006, с. 26.

¹³⁹ Маслов М. Русские самолеты, с.79-81.

¹⁴⁰ Yənə orada, s.25-26.

¹⁴¹ Маслов М. Русские самолеты., с.27-31.

qanadın ensiz olması pilot kabinəsindən görünüşü daha aydın edirdi. "Nyupor-17" pulemyotlardan baş bir neçə yüngül bomba da götürmək iqtidarında idi.¹⁴²

Qafqaz İslam Ordusunun sərəncamında təyyarələrin olmaması bolşevik aviasiyasını təhlükəli qüvvəyə çevirirdi, lakin Bakı Sovetinin hərbi rəhbərliyi bundan kifayət qədər yararlı bilmədi. Belə ki, hidrotəyyarə və aeroplanların sayı uçağı bacaran təyyarəçilərin sayından çox idi (Bakı Sovetinin apardığı siyasət nəticəsində

çar ordusunun zabitləri kimi pilotlar da "sinfi düşmən" qismində təqib olunmuş, bu isə 1918-ci ilin yay döyüşlərində özünü büruzə vermişdi). Üstəlik, I Dünya müharibəsinin cəbhələrində ingilis təyyarələrinə qarşı döyüş aparmaq təcrübəsi olan türk hərbi hissələri havadan hücum zamanı vahiməyə düşmür, əksinə, atıcı silahlardan açılan atəşlə düşməni uzaqlaşdırırdılar. Nəticədə erməni-bolşevik aviasiyası qarşısına qoyulan tapşırıqları yerinə yetirə bilmirdi. Təyyarələr ardıcıl olaraq təkcə iyulda uçuşlar etmişdi; bu zaman Hacıqabuldan qalxan 2 təyyarə, demək olar ki, hər gün Salyan istiqamətində vuruşan türk-Azərbaycan döyüşçülərini bombalayır və ya kəşfiyyat aparırdı.¹⁴³

Sentrokaspi Diktaturasının hərbi rəhbərliyi aviasiyaya xüsusi önəm verirdi. Çar ordusunun aviasiyasında xidmət etmiş pilotlar orduya çağırılmış, ingilislərin köməyi ilə hidroaviasiya divizionu və Kuban təyyarə dəstəsi aviadivizionu təşkil edilmişdi.

Artıq avqustun 1-də Sentrokaspi Dikturası döyüşlərdə 3 təyyarə istifadə etmişdi. Getdikcə aviasiyanın tətbiqi genişləndirdi. Təyyarələr kəşfiyyat uçuşları aparır, bombalar atır, imkan olduqda pulemyot atəşi ilə qoşunların əməliyyatlarını dəstəkləməyə çalışırdı. Qafqaz İslam Ordusunun 1918-ci il avqustun 5-də Bakıya hücumunun qarşısını almaq üçün hidroaviasiya divizionu və Kuban təyyarə dəstəsinin, demək olar ki, bütün təyyarələri havaya qaldırılmışdı. Avqustun 7-si və 8-də Gəncə istiqamətindən Bakı ətrafına yeridilən türk-Azərbaycan qoşunlarının cəmləşməsinin qarşısını almaq üçün təyyarələr Ələt stansiyası və dəmir yollarını bombalayır.¹⁴⁴ Hər dəfə atəşlə qarşılanan təyyarələr istədiklərinə nail ola bilmirdi. Döyüşdə zədələnmiş aeroplanlar tezliklə təmir edilirdi, çünki Kuban təyyarə dəstəsinin "Nyupor"ları ingilislərin özləri ilə gətirdikləri "Nyupor"lardan az fərqlənirdi. Lakin hidroaviasiya divizionunun təyyarələrini bərpa etmək olmurdu, çünki onların ehtiyat hissələri yalnız Petroqradda istehsal edilirdi. Döyüşə yararlı təyyarələrin sayı tədricən azalırdı. Uçuş meydançası Bakının Ermənəkənd adlanan hissəsində salınmışdı.

Avqustun 10-da Ələt - Puta arasında türk-Azərbaycan hissələrinin sərrast atəşi ilə bir təyyarə vurularaq məhv edildi.¹⁴⁵

Sentrokaspi Dikturası və ingilis komandanlığının avqustun 27-nə planlaşdırdığı, lakin həyata keçirə bilmədiyi birgə irimiqyaslı əks-hücum əməliyyatında hidroaviasiya divizionu və Kuban aviadivizionu fəal iştirak etməli idi.

Avqustun sonlarında Sentrokaspi Dikturasının cəmi iki hava maşını, ingilislərin də elə bu qədər təyyarəsi döyüşdə iştirak edə bilirdi. Ordunun digər təyyarələri təmirə qoyulmuşdu. General Denstervilin

qeydləri göstərir ki, avqust-sentyabr döyüşlərində ingilis və Sentrokaspi qoşunlarının əməliyyatlarını "i rus

hidroplanı və iki bizim (ingilis) təyyarə" dəstəkləyirdi. "Düşmənin hava qüvvələrinin olmaması bizim böyük üstünlüyümüz idi. Lakin sentyabr ayında Bakıda güclü isti küləklər və şimal küləyi əsdiyindən hava kəşfiyyatının istifadə edə biləcəyimiz üstünlükləri meteoroloji şəraitə görə heçə endirildi".¹⁴⁶

Sentyabrın 1-də Balaxanı yaxınlığında türk-Azərbaycan hissələrini bombardman etmək istəyən bir təyyarə vuruldu və Salyan qışlaları (kazarmaları) yaxınlığında yerə çırpıldı.¹⁴⁷ Bu hadisədən sonra təyyarələrin tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, onlardan əsasən kəşfiyyat uçuşları üçün istifadə edildi. Yalnız sentyabrın

12-də bir ingilis təyyarəsi Binəqədi istiqamətində türk-Azərbaycan qoşunlarını bombalamağa cəhd göstərdi.

Sentyabrın 14-də Bakıya həlledici hücum zamanı ingilislərin hərbi hissələrini iki aeroplan dəstəkləyirdi. 14 sentyabr döyüşlərinin gedişinə toxunan general Denstervil yazır ki, "iki aeroplan hücum edən türkləri pulemyotlardan atəşə tutur və bombalar atırdı". Daha sonra ingilis qoşunlarının Bakıdan təxliyyə olunduğunu bildirən general etiraf edir: "türk güllələrinin deşik-deşik elədiyi iki aeroplanı, sıradan çıxardıq".

¹⁴²Корсун. Кавказский фронт, с.561.

¹⁴³Сüleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.250-251.

¹⁴⁴Сüleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.303

¹⁴⁵Yenə orada, s.304.

¹⁴⁶Денстеровиль, с. 117.

¹⁴⁷Сüleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.317-318.

Hərbi donanma. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə, Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququ vardı. Xəzərdə Rusiya imperiyasının güclü rəqibinin olmaması Xəzər dəniz donanmasının texniki təchizatına da təsir göstərmişdi.¹⁴⁸ Lakin ingilislərin Əfqanıstan və İranda möhkəmlənmək dləri,

«Ərdahan» hərbi kanoner gəmisi. 1918-ci il. RƏHTA.

Bakının iri sənaye mərkəzinə çevrilməsi, neft bazalarının dəniz yaxınlığında yerləşməsi hərbi donanmanı gücləndirmək ehtiyacını yaratdı. 1911-ci ildə Xəzər dəniz donanması dünyada ilk suüstü dizel hərbi gəmiləri - "Ərdahan" və "Qars" kanoner (artilleriya) gəmiləri ilə gücləndirildi.¹⁴⁹ Məxsusi Xəzər şəraiti üçün layihələndirilmiş bu gəmilər müxtəlif təyinatlı əməliyyatlar keçirmək iqtidarında olsa da, onların əsas vəzifəsi dənizyanı ərazilərdə döyüş zamanı

qoşunları top atəşi ilə dəstəkləmək idi. Bununla belə, Xəzərin imperiya mərkəzindən uzaq olması Baltik və Qara dəniz donanmalarında inqilabi fəaliyyətdə şübhəli bilinən matrosların Xəzər dəniz donanmasına göndərilməsinə səbəb oldu. Nəticədə 1917-ci ildə donanma azsaylı olsa da, Bakı Sovetinin ən etibarlı dayaqlarından birinə çevrildi.¹⁵⁰ General Denstervil Xəzərdə inqilabdan əvvəlki ümumi vəziyyəti şərh edərkən yazırdı ki, "Qars", Ərdahan", "Göytəpə" silahlı gəmilərdən ibarət olan kiçik donanma bu daxili suları qoruyur və müqavimətə

rast gəlməsə, sabitliyi bərpa edə bilər". Xəzər hərbi donanması 1917-ci ildə 2 kanoner gəmisi, 2 çapar gəmisi, bir neçə nəqliyyat gəmisi, dəniz aviasiyası mək-təbi və sahil idarələrindən ibarət idi.¹⁵¹

General Denstervilin yazdığına görə, "donanma inqilab dövründə böyük siyasi rol oynayırdı.

Hökumət

(ehtimal ki, ümumilikdə V.Leninin Petroqradda yerləşən bolşevik hökuməti, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası nəzərdə tutulur -A.Y., Ə.S.) iqamətgahı dəniz sahilində yerləşdiyindən gəmilərdəki silahlar ölkənin həyatı əhəmiyyətli mərkəzlərini təhdid etdiyi zaman inqilabi hökumət donanmanın tələblərinə diqqətlə qulaq asırdı".

İrmiqiyaslı dəniz əməliyyatları keçirmək üçün güclü təminat bazası, hərtərəfli hazırlıqlı, bilikli və

təcrübəli komanda heyəti lazım idi, bütün bunlar isə bolşeviklərdə yox idi. Donanma infrastrukturu fəaliyyət göstərmir, hərtərəfli hazırlıq keçmək üçün vaxt və imkan çatışmır, komanda heyəti çar zabitlərindən ("qızıl paqonlu sinfi düşmənlər") ibarət olduğundan təqiblərə məruz qalırdı. Bütün bu səbəblərdən bolşeviklər quruda aparılan döyüşlərdə matroslardan piyada kimi istifadə etməyə məcbur olmuşdular. Xəzər dəniz donanmasının matrosları Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı vuruşan bolşevik-erməni qoşunlarının əsas zərbə qüvvəsi idi. Lakin onların ağır döyüşlərə göndərilməsi itkilərlə nəticələnmiş və 1918-ci ilin yarısına qədər donanmada təsadüfi adamların tədricən çoxluq təşkil etməsinə səbəb olmuşdu. Vəziyyəti dəyişmək üçün Bakı Sovetinin rəhbərliyi ənənəvi üsula - Moskvadan yeni qüvvə istəməyə əl atmışdır.

Bakı Soveti Xəzər donanmasının əsas qüvvəsini "Ərdahan" və "Qars" kanoner gəmiləri, "Göytəpə" köməkçi gəmisi və silahlı "Astrabad" çarxlı paroxodu təşkil edirdi. Bununla bərabər, müxtəlif nəqliyyat gəmilərinə yüngül toplar və pulemyotlar da qoyulmuşdu ki, bu "hərbiləşdirilmiş" gəmilərlə birgə donanmada 14 gəmi var idi.¹⁵²

"Ərdahan" zirehli kanoner gəmisi ("Qars" gəmisi ilə layihələri eyni olduğundan göstərici də eyni idi) dünyada ilk dizel energetik qurğulu suüstü hərbi gəmi olmuşdur. Gəmi 1908-ci ildə

¹⁴⁸ Алиев Н.А. Военно- морская история Азербайджана. Баку, 2002, с.76-78.

¹⁴⁹ Əhmədov S.Ə. «Qars» və «Ərdahan» gəmiləri // Hərbi bilik, s.95.

¹⁵⁰ Маковски А.Р., Радченко Б.М. Каспийская краснознаменная. Москва, 1982,42-45; Евсеев ИМ.Бушует Каспий. Баку, 1970, с.35-38.

¹⁵¹ Гражданская война. Энциклопедия, с.253.

¹⁵² Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.115.

¹⁵³ Веселов П. Канонерская лодка «Ленин» // Моделист-конструктор, 1988, № 4, с.12-15; Боевые и революционные традиции моряков Каспийского флота. Баку, 1960, с. 25. Каспийская Краснознаменная флотилия. Баку, 1990, с. 11 -14.

"Göytəpə" köməkçi hərbi gəmisi 1882-1883-cü illərdə istehsal olunmuş, 1911-ci ildə isə yeni silahlarla təhciz edilmişdi. 720 at gücündə olan kömür mühərriki 10 düyün (uzel) sürəti ilə hərəkət etməyə imkan verirdi. 70-83 nəfər heyəti olan gəminin silahlanması 4 ədəd 47 mm-lik top və 4 ədəd pulemyotdan ibarət idi.

"Astrabad" çarxlı paroxodu əvvəllər mülki paroxod olmuş, müharibə dövründə yüngül toplarla silahlandırılmışdı.

1918-ci ilin mart hadisələrində Xəzər dəniz donanması gəmilərinin Azərbaycan milli qüvvələrinə toplardan açdığı atəş onların müqavimətini qırmağa imkan vermişdi. Bu gəmilərlə Lənkərana bolşevik qoşunları göndərilmiş, Həştərxan-Bakı dəniz xəttinin təhlükəsizliyi təmin edilmişdi.

«Ostin-Putilov» zirehli avtomobili. Foto. L.Qoqolevin materiallarından.

barəsində xəbər verilirdi. Lakin Xəzərdə bu tip katerlər yox idi. İyulun 13-də sənədlə tanış olan V.Lenin belə bir dərkənar qoymuşdu: "Dəniz işləri üzrə Xalq Komissarlığına Xəzər dənizinə uyğun olan bütün hərbi dəniz gəmilərinin göndərilməsini sürətləndirməyi çox xahiş edirəm."¹⁵⁴ Lakin təşkilatı məsələləri həll edilmədiyindən kater göndərmək mümkün olmadı. Əvəzində iyunda Rusiyadan Bakıya üç keşikçi gəmisi və üç minadaşıyan gəmi gətirildi, lakin gəmilər Kür çayında hərəkət edə bilmədiyindən Həştərxana aparıldı. Belə olduğu halda bolşeviklər Kür çayında üzən balıqçı gəmilərini silahlandıraraq döyüşə göndərdilər. Onların əsas vəzifəsi Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Kür çayını keçmək cəhdlərini pozmaq, Kür üzərindən salınmış körpü və bərələri qorumaq, çayı maneəyə çevirmək idi.

İyunun 26-da bolşeviklərin ilk çay gəmiləri döyüşə göndərildi, lakin gözlənilən sərəməni vermədi.

Hərbi gəmilərin Bakı ətrafında geniş istifadəsi Sentrokaspi Diktaturası vaxtına təsadüf edir. Dənizçi zabıtları gəmilərə qaytaran hərbi rəhbərlik onlardan təyinatı üzrə (quru qoşunlarının dənizdən atəşlə dəstəklənməsi və dəniz desantlarının atəş təminatının həyata keçirilməsi) istifadə etməyə çalışdı. Xırda, Hacıqabul döyüşlərində hərbi gəmilər geniş tətbiq edilirdi. Mənbələrin məlumatı göstərir ki, əsasən 3 gəmidən istifadə edilirdi: "Ərdahan", "Qars" və "Göytəpə". Onların atəşi avqustun əvvəllərində Ələt istiqamətindən türk- Azərbaycan qoşunlarına irəliləməyə imkan vermirdi.

Xəzər dənizinə nəzarət etmək üçün ingilislər burada güclü donanma yaratmağı planlaşdırırdılar. Donanmanın əsas hərbi gəmiləri bolşevik meyilli olduğundan kommodor Norris iri ticarət gəmilərini toplarla silahlandıraraq donanma yaratmağı təklif edirdi. Çox böyük çətinliklə "Ventur" və "İqnati" gəmilərini Sentrokaspi Diktaturasından bu məqsədlər üçün alan ingilislər Bakını tərk edənə qədər gəmiləri silahlandırma bilmədilər.¹⁵⁵

Dənizdən gələn təhlükəni nəzərə alaraq Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı sahil müşahidə postları yaratmışdı. Avqustun 11-də Ələt - Puta arasında gəmilərdən dəniz desantı çıxarmaq cəhdi həyata keçirildi, lakin 50 nəfərlik ilk dəstə sahilə çıxan kimi irəli yeridilən Azərbaycan zirehli qatarı desantı atəşə tutdu, sonra isə atəşlə gəmiləri sahilə uzaqlaşmağa məcbur elədi.¹⁵⁶

General Denstervil Sentrokaspi Diktaturası donanmasının fəaliyyətini istehza ilə təsvir edir və döyüş qabiliyyətinin aşağı olmasını ilk növbədə donanma heyətinin qorxaqlığı ilə izah edir. Yazır ki, kommodor Norris kanoner gəmilərinin birində Bakıdan cənubda Xəzər sahilə boyunca uzanan dəmiryol xəttini atəşə tutub keçən qatarları məhv etmək məqsədi ilə dənizə çıxır. "Əlverişli mövqe seçildəndən sonra atəş açıldı, ancaq nəticə yox dərəcəsinə idi, odur ki, Norris kapitana daha dəqiq atəş açmaq üçün sahilə yaxınlaşmaq cəhdinə qədər olan məsafəni azaltmaq təklifini verdi. Müvafiq göstərişlər verilən kimi matrosların üzündə təəccüb və narazılıq cizgiləri görsəndi, onların nümayəndəsi dərhal kapitana yaxınlaşdı". Norrisin sözlərindən kapitanla gəmi heyətinin seçdiyi komitəsinin uzun-uzadı danışıqlarını təsvir edən Denstervil sonda yazır: "Komitənin iclasında qərara alındı: düşmənin hardasa sahilə

¹⁵⁴ Военные моряки в борьбе за власть Советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918-1920 г. Сб. документов. Баку, 1971, с.42, 43,346.

¹⁵⁵ Денстеровиль, с.96.

¹⁵⁶ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu..., s.304.

¹⁵⁷ Денстеровиль, с. 106.

Təmir bazasının olmaması gəmilərin tətbiqini çətinləşdirirdi, buna baxmayaraq onlar hərbi əməliyyatlarda yenə də iştirak edirdilər. Avqustun 27-nə planlaşdırılan irimiqyaslı əks hücumda "Göytəpə" hərbi gəmisi

qoşunların hərəkətlərini öz atəşi ilə daim müşayiət etməli idi. Avqustun 30-da yenidən desant çıxarmağa cəhd oldu. Nasosnuya 3 gəmidən 150-200 nəfərlik desant dəstəsi çıxarıldı, lakin sahil müşahidə postlarından xəbər alan Qafqaz İslam Ordusu komandanı desantı mühasirəyə almaq üçün süvari hissələr göndərdi. Desant dəstəsi döyüşü qəbul etməyib gəmilərə çəkildi.¹⁵⁸

Donanmanın təhlükəli olduğunu nəzərə alan Qafqaz İslam Ordusu Bakıya həlledici 14 sentyabr

hücumunu Abşeron yarımadasının dərinliklərindən, dənizdən uzaq ərazilərdən həyata keçirdi, "Volçi vorota"

məntəqənin adı Osmanlı sənədlərində də belə göstərilir) təpəlikləri tutulandan sonra burada toplar quruldu və limana bir neçə mərmə atılandan sonra hərbi gəmilərin hərəkəti dayandırıldı.

Zirehli texnika. Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarında zirehli texnika zirehli qatar və

avtomobillərlə təmsil olunmuşdu.

Zirehli qatar I Dünya müharibəsinin ağır silahlarına aid edilir, qoşunları atəşlə dəstəkləyən manevrli silahlardan hesab olunurdu. Müharibə təcrübəsi göstərdi ki, zirehli qatarın dəmiryolla hərəkət etməsi onun fəaliyyət radiusunu daraldır, üstəlik belə silahın tətbiqi böyük risklə bağlı olur: dəmiryol

"Ford-Puttliver" zirehli avtomobil, L. Gəqolevin materiallarından.

xətlərinin sıradan çıxarılması zirehli qatarın ən yaxşı halda fəaliyyətsiz dayanması ilə nəticələnir. Bununla belə, süvari hissələrin müşayiəti ilə hərəkət edən zirehli qatarlar şəhərlər və dəmiryol stansiyaları uğrunda gedən döyüşlərdə əhəmiyyətli rol oynayır. Zirehli qatar hərbi hissə statusuna malik idi. Döyüş vəziyyətində qatarın zirehli parovozu iki zirehli vaqonun arasına qoyulurdu. Zirehli qatarın

hərəkəti adətən baza qatarın (bir parovoz, 6-8 vaqon) hərəkəti ilə müşayiət olunurdu (baza qatar zirehli qatardan arxada, ondan aralı gedir, mərmə və patron ehtiyatı, təmir üçün lazım olan avadanlıq daşıyırdı).¹⁵⁹

Bakı Sovetinin dəstələri 1917-ci ilin sonunda cəbhədən tərxis olunan ordu hissələrindən bir zirehli qatar götürmüş, 1918-ci ilin mart ayının əvvəllərində onların iki, mayda isə üç ədəd zirehli qatarı vardı.¹⁶⁰

Bu qatarlar yüngül zirehli qatar növünə (Rusiya ordusunda qəbul edilmiş cədvələ görə - "B" tipli qatar) aid idilər. Belə qatarın 46 nəfərlik heyəti, zirehli parovozu, zirehli meydançası (iki ədəd 42 xətlə topla), zirehli bazası (4 ədəd "Maksim" pulemyotu, mətbəx, emalatxana, seyxaqaz) olurdu.¹⁶¹ Orta sürəti 8-10 km/s, maksimum sürəti 25-30 km/s olan zirehli qatar gün ərzində 100-120 km məsafə qət etmək imkanında idi. 10-15

mm-lik zirehli lövhələrlə örtülmüş qatarın uzunluğu 50 m, eni 2 m, hündürlüyü 4,5 m idi. Hər top üçün 200-250 mərmisi, hər pulemyot üçün 10-14 patron lenti olan zirehli qatar əhəmiyyətli hərbi texnika növü idi. Qatarın qabaq və arxa hissələrinə yarımplatformalar qoşulur, burada ehtiyat detallar, relslər, şpallar daşınırdı, platformalar eyni zamanda qatarın əsas hissələrini yolda ola biləcək təsadüf və təxribatlardan qoruyurdu.¹⁶²

Zirehli qatarlar bolşeviklərin gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır. 1918-ci ilin aprelində Hacıqabul döyüşlərində bolşevik zirehli qatarı Müsəlman Korpusunun zirehli qatarı ilə üz-üzə gəlmişdi, ancaq onlar arasında baş verən artilleriya dueli piyada qoşunlar tərəfindən dəstəklənmədiyindən lazımı effekt verməmişdi.

¹⁵⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.315.

¹⁵⁹Гражданская война. Энциклопедия, с.75.

¹⁶⁰Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.105.

¹⁶¹Поцелуев В.А. Броненосцы железных дорог. Москва, 1982, с.37.

¹⁶²Зун В.А. Броневые поезда и их боевая служба. Москва, 1930, с. 37; Ромадин С. Броневая гвардия революции // "Моделист- конструктор". 1989, № 11-12.

¹⁶³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.267-268.

¹⁶⁴Yenə orada, s.64.

Zirehli avtomobillərin nisbətən yüngül çəkili və kiçik ölçülü (zirehli qatardan fərqli olaraq) olması onları dəniz yolu ilə Rusiyadan gətirməyə imkan verirdi. İyulun 23-də Bakıya gələn gəmilərlə 4 zirehli avtomobil gətirilmişdi.¹⁶⁵

3-düymlük səhra topu. Rusiya Siyasi Tarix Muzeyi (Sankt-Peterburq).

Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının hansı növ zirehli avtomobillərlə silahlanması barədə ədəbiyyatda məlumat yoxdur. Burası məlumdur ki, zirehli avtomobillərin bir neçəsi qənimət kimi ələ keçirildikdən sonra bərpa olunmuş və 1919-20-ci illərdə Azərbaycan ordusunda istifadə edilmiş "Ostin-Putiloves", top və pulemyotlarla silahlanmış "Qarford-Putiloves"

və "Perley" adlandırılan zirehli avtomobillər olub.¹⁶⁶ Birinci və ikinci növ avtomobillərin taktiki-texniki göstəricilərini müəyyən etmək çətin olmasa da, "Perley" zirehli avtomobili haqda məlumat yoxdur, ümumiyyətlə, dünyada bu adda zirehli avtomobil olmayıb. Ehtimal ki, sənədlərdə söhbət adətən "Pirles" adı ilə göstərilən zirehli avtomobildən gedir. "Pirles" zirehli avtomobili Britaniya istehsalı olsa da, Rusiya da ondan müxtəlif cəbhələrdə istifadə edib. 2 pulemyotla silahlanan avtomobilin iki nəfərlik heyəti vardı.

1915-ci ildən istehsalına başlanan "Ostin-Putiloves" zirehli avtomobili 8 mm-lik zireh lövhələrlə örtülmüş korpusdan ibarət olmaqla, 2 qüllədə qurulmuş iki ədəd "Maksim" pulemyotu ilə silahlanmışdı. Zirehli avtomobilin göstəriciləri: çəkisi- 5,2 t, ölçüləri - 4,9 x 1,75 x 2,4 m, heyəti - 5 nəfər, mühərriki - benzin yanacaq, 4 silindri, 50 at gücündə, təkər formulu 4x2, sürəti - 50 km/ saat, yanacaq çəninin bir dəfə doldurulması ilə dəf edilən məsafə - 200 km.¹⁶⁷

1914-cü ildən istehsal edilən "Qarford-Putiloves" zirehli avtomobilinin daha ağır silahları vardı.

Bu avtomobil xüsusi qüllədə qurulmuş bir ədəd 76,2 mm-lik səhra topu və üç ədəd "Maksim" pulemyotu ilə silahlanmışdı. Zirehli avtomobilin göstəriciləri: çəkisi - 8,6 t, heyəti - 8 nəfər, mühərriki - benzin yanacaq, 4 silindri, 35 at gücündə təkər formulu 4x4, sürəti - 20 km/ saat, yanacaq çəninin bir dəfə doldurulması ilə dəf edilən məsafə - 120 km.¹⁶⁸

8-düymlük mortir döyüş mövqeyində. Foto, 1917-ci il. RDHTA.

Tətbiqi böyük bilik və bacarıq tələb etməyən zirehli avtomobillərdən Bakı Soveti qoşunları geniş istifadə edirdi. Bəzi hallarda zirehli avtomobillərin fəaliyyətini zirehli qatarla uzlaşdırmaq müsbət nəticə verirdi. İyulun 10-14- də Müsüslü və Karrar stansiyaları uğrunda

gedən döyüşlərdə 2 zirehli qatar, 5 zirehli avtomobil və 8 topdan ibarət qrup çevik qüvvə kimi kim bolşevik qoşunlarının atəş üstünlüyünü təmin etmişdi. Göyçay döyüşlərində bolşeviklərin 6 zirehli avtomobili iştirak

edirdi. Şamaxı şəhərinin azad edilməsi zamanı Qafqaz İslam Ordusu bir zirehli avtomobil qənimət kimi

götürülmüşdü.¹⁶⁹

L. Biçeraxovun dəstəsində 4 zirehli ingilis avtomobili var idi. Yevlax yaxınlığında gedən döyüşlərdə

¹⁶⁵ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.113.

¹⁶⁶ Suleymanov M. Azərbaycan Ordusu, s.241.

¹⁶⁷ Гоголев Л.Д. Бронемашини. Москва, 1986, с.17.

¹⁶⁸ Yənə orada, с.20.

¹⁶⁹ Suleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). Bakı, 1998, s.111.

Avqustun 27-də hazırlanan irimiqyaslı əkshücumda diktaturanın 3 zirehli avtomobili iştirak etmədi.

Sentyabrın əvvəllərində Bakıda Sentrokaspi Diktaturasının və ingilislərin 6 zirehli avtomobili var idi ki, onlardan sentyabrın 14-də baş verən döyüşdə geniş istifadə edilmişdi.¹⁷⁰

Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturasının toplarının taktiki-texniki göstəriciləri.

növ	1902-ci il nümunəli səhra topu	1909-cü il nümunəli dağ topu	1910-cü il nümunəli qaubitsa	1883-cü il nümunəli mortir
Lülənin çapı	3 düym (76,2 mm)	3 düym (76,2 mm)	48 xətt (122 mm)	6 düym (152 mm)
Döyüş vəziyyətində topun çəkisi	1092 kq	624 kq	1331 kq	1300 kq
Yürüş vəziyyətində topun çəkisi	2017 kq	1236 kq	2375 kq	1800 kq
Mərmirin çəkisi	6,5 kq	6,5 kq	23 kq	30,8 kq
Mərmirin ilkin sürəti	588 m/ san	381 m/ san	335 m/ san	231,8 m/ san
Atış məsafəsi	8,5 km	7 km	7,7 km	3,7 km
Atış tezliyi/ dəqiqədə	10	10	2	2
Lülənin şaquli enib- qalxma bucağı: (dərəcə)	-6 + 16	- 10 + 35	- 3 + 44,5	-

avtomobillər markiz d Albissinin tabeliyində idi; onların hamısı öz işini gözəl bilirdi". 14 sentyabr döyüşlərinin gedişinə toxunan general Denstervil yazır ki, "altı zirehli avtomobil düzən ərazidə uğurla çalışırdı". Daha sonra ingilis qoşunlarının Bakıdan təxliyyə olunduğuna toxunan general bu zirehli avtomobillərin və otuz ədəd "ford" yük maşınlarının sıradan çıxarılaraq şəhərdə qaldığını da etiraf edir.¹⁷¹

Artilleriya. Digər silahlar kimi, toplar da Bakı Soveti qoşunlarına tərxis olunan ordu hissələrindən keçmiş və ya hərbi anbarlardan götürülmüşdü. Həmçinin Rusiyadan göndərilən toplar da Qırmızı Ordunun artilleriya parkınşı böyüdüdü. 1918-ci ilin mayına Qırmızı ordunun 1-ci korpusunda 12 səhra və 3 dağ topu, 4 mortir var idi. Onların əsasında 3 səhra batareyası, 1 dağ və 1 mortir batareyaları tərtib edilmişdi. İyunda Rusiyadan 12 ədəd dördümlük top göndərilmişdi. İyulun axırlarında Bakının müdafiəsinə göndərilmiş Q.K.Petrovun yaxşı silahlanmış dəstəsində altıtopluq batareya var idi. Tələb olunandan artıq toplara malik olan Bakı Sovetinin qoşunlarına əsasən onların ehtiyat hissələri və mermilər gərəkli idi.

Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları da çoxsaylı artilleriyaya malik idi. General Denstervil gündəliyində yazır ki, anbarlarda olan toplar və onların ehtiyat hissələri hesabına Bakıda mühafizə olunan topların sayı otuza çatdırıldı (avqustun əvvəlləri). Onun qeydlərinə görə, "Bakı artilleriyası kifayət qədər yaxşı idi".

Avqustun 27-nə planlaşdırılan irimiqyaslı əkshücumda 2 qaubitsa, 28 səhra topu və 2 dağ topu iştirak

etməli idi (mövqelərin qorunması üçün ayrılan topları da əlavə etsək, kifayət qədər böyük rəqəm alınır). Sentyabrın əvvəllərində baş verən döyüşlərdə səhra və dağ toplarından başqa 4 qaubitsa iştirak edirdi. Bakı uğrunda gedən döyüşlər zamanı mövqelərini itirən Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları salamat qalmış topları Ermənikənddə yerləşdirmiş və elə buradaca sentyabrın 14-də türk-Azərbaycan qoşunları tərəfindən 2 ədəd qaubitsa, 8 səhra və 2 dağ topu tam işlək vəziyyətdə və mermi ehtiyatı ilə ələ keçirildi.

Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları tərəfindən aşağıdakı top növləri istifadə

¹⁷⁰ Yenə orada, s.123.

¹⁷¹ Денстеровиль, с.126.

Bakı Soveti, Sentrokaspi Diktaturasının və Densterfors əl qumbaralarının taktiki-texniki göstəriciləri.

növ	təyinatı	ümumi çəkisi	partlayıcı kütlənin çəkisi
1912-ci il nümunəli (Rusiya)	Canlı qüvvəyə qarşı	1,23 kq	0,615 kq
1914-cü il nümunəli (Rusiya)	Canlı qüvvə və istehkamlara qarşı	0,73 kq	0,410 kq
Lemon növü (İngiltərə)	Canlı qüvvəyə qarşı	0,625 kq	0,128 kq

1902-ci il nümunəli üçdümlük (76,2 mm-lik) səhra topu dövrün ən yaxşı səhra topu sayılır, I Dünya

müharibəsində əla nəticələr göstərmişdir. Top trotili, melinitli, boğucu, zəhərli, şrapnel mərmiləri ilə atəş açma bilərdi. 1909-cu il nümunəli üçdümlük dağ topu çətin keçilən ərazilərdə əvəzəlməz idi, tələb olunanda sökülmüş vəziyyətdə at və ya qatır belində göstərmişdilər: lülənin enib-bucağının qalxma böyük olması evlərin damına və mərtəbələrə

«Lyuiss» əl pulemyotu.

qumbarası ilə atəş açırdı.

1910-cu il nümunəli 48 xətlilik (122 mm-lik) qaubitsa 23,3 kq mərmilərlə atəş açaraq səhra istehkamlarının dağıdılması zamanı istifadə edilirdi. Eyni məqsədlərlə ona nisbətən az çəvik olan 6 düymlük (152 mm-lik

)1883-cü il səhra mortirləri istifadə edilirdi.

Əl qumbaraları və atıcı silahlar. I Dünya müharibəsinə qədər nadir istifadə edilən əl qumbaraları müharibə cəbhələrində olduqca səmərəli silah olmasını sübut etmişdi. Canlı qüvvəyə qarşı və sadə səhra maneələrinin dağıdılması üçün istifadə edilən qumbaralar haqlı olaraq "cib artilleriyası" adlandırılırdı. Maraqlıdır ki, dövrün əksər sənədlərində əl qumbaraları "bomba" və ya "əl

Bakı Soveti, Sentrokaspi Diktaturasının və Densterfors əl və dəzgahlı pulemyotlarının taktiki-texniki göstəriciləri.

növ	Maksim pulemyotu, 1905-ci il nümunəli	Maksim pulemyotu, 1910-cu il nümunəli	Kolt pulemyotu	Lyuiss pulemyotu
Lülənin çapı	7,62 mm	7,62 mm	7,62 mm	7,71 mm
İş prinsipi	hərəkət edən lülə	hərəkət edən lülə	barıt qazları hesabına	barıt qazları hesabına
Pulemyotun çəkisi	28,2 kq	20 kq	16 kq	11,8 kq
Dəzgahın növü	üçayaq	təkərli	üçayaq	soşka (ikiayaq)
Dəzgahın çəkisi	20,4 kq	36,5 kq	25 kq	2,7 kq
Ümumi çəki	48,6 kq	56,5 kq	41 kq	14,5 kq
Atəş tezliyi/dəqiqədə	500-600	500-600	600	500
Atəş məsafəsi	2000 m	2000 m	2000 m	1800 m
Patron lenti növü və tutumu	Parça, 250 patron	Parça, 250 patron	Parça, 250 patron	Disk, 47 patron
Soyutma sistemi	Su ilə	Su ilə	Hava ilə	Hava ilə

Sentrokaspi Diktaturasının qoşunları 1912-ci il nümunəli Rusiya, 1914-cü il nümunəli Rusiya və İngiltərənin

Lemon əl qumbarasından istifadə edirdilər. 1912 və 1914-cü il nümunəli Rusiya əl qumbaraları ənənəvi formaya malik olaraq hücum qumbarası kimi 20-60 addım məsafəyə atılırdı. 1914-cü il nümunəli Rusiya qumbarasının üstündə bərkidilən iplər düşmənin tikanlı məftillərdən ibarət maneəsində partlatmağa imkan verirdi.

Lemon əl qumbarası onu icad etmiş ingilis mühəndisinin şərəfinə ad almışdı. O, Rusiya ordusunda

"Limon" adı ilə tanınırdı. Qumbaranın limon citmə məqsətinə uyğun olaraq belə adla tanınması onun

etmişdi. Müdafiə qumbarası (səngərdən və ya sipərin, maneənin arxasından atılmalı idi) olan Lemon əl

qumbarasının qəlpələri daha böyük ərazidə səpələnirdi, lakin bəzi texniki qüsurlarına görə təhlükəli idi.

Bakı Soveti və Sentrokaspi diktaturasının qoşunları 1905-ci il nümunəli üçayaq üstündə "Maksim"

dəzgahlı və 1910-cu il nümunəli Sokolov dəzgahı üstündə "Maksim" dəzgahlı pulemyotları, həmçinin yüngül əl pulemyotları olan "Lyuis" və "Kolt" pulemyotlarından istifadə edirdilər. İncilab və Rusiyada vətəndaş müharibəsinin rəmzinə çevrilən "Maksim" dəzgahlı pulemyotuna daha çox üstünlük verilirdi. Təsadüfi deyil ki, Moskvaya az qala hər teleqramında S.Şaumyan bu pulemyotlardan mümkün qədər çox göndərilməsini xahiş edirdi. Pulemyotlar əsasən piyada taborlarda

bölüşdürülürdü (təxminən bir taborda 4 dəzgahlı pulemyot olmaq şərti ilə). Həmçinin əlahiddə "pulemyot komandaları" da yaradılmışdı. 40 nəfər heyəti olan pulemyot komandasında 8-10 pulemyot başqa pulemyotları, şəxsi heyəti, ehtiyat hissələrini və patron ehtiyatını daşımaq üçün nəqliyyat olur, komanda ən sərrast pulemyotçular daxil edilirdi. Alay və briqadaların ehtiyat atəş qüvvəsini təşkil edən pulemyot komandaları döyüşün ən ağır sahəsinə göndərilirdi. 1918-ci ilin mayında Qırmızı Ordunun 1-ci korpusunda 3 pulemyot komandası mövcud idi.

General Denservilin qeydlərinə görə, ingilislər "şəhərdə pulemyot atəşinə öyrənmək üçün təlimatçı

3-xətli piyada tufəngi. MATM.
Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturasının tufənglərinin taktiki-texniki göstəriciləri.

növ	lülənin çapı	ümumi uzunluq / süngüsüz	ümumi çəki / süngüsüz	daraq tutumu	atəş məsafəsi	güllənin sürəti
 <p>3-xətli Neqan revolyeri. MATM.</p>	Mosin	1734 mm / 1306 mm	4,5 / 4,2 kq	5 patron	2000 m	860 m/s
		1666 mm / 1238 mm	4,5 / 4,0 kq	5 patron	2000 m	840 m/s
		1666 mm / 1238 mm	4,5 / 4,0 kq	5 patron	2000 m	840 m/s
Mosin karabini	7,62 mm	1016 mm / -	3,5 kq / -	5 patron	1500 m	840 m/s
Lebel tufəngi	8 mm	1825 mm / 1306 mm	4,3 kq / 3,8 kq	5 patron	2000 m	830 m/s
Arisaka tufəngi	6,5 mm	1660 mm / 1270 mm	4,3 kq / 3,9 kq	5 patron	2400 m	770 m/s

Rusiya ordusunun rəsmən silahlanmaya qəbul etdiyi 1891-ci il nümunəli piyada üçxətli (7,62 mm-lik)

tufəngi (Mosin sistemli) 5 patronluq sandığa malik olmuşdur. Ondan başqa silahlanmaya piyada tufənginin

növləri olan 1891-ci il nümunəli draqun üçxətli (7,62 mm-lik tufəngi, 1891-ci il nümunəli kazak üçxətli (7,62 mm-lik) tufəngi və 1907-ci il nümunəli üçxətli (7,62 mm-lik) karabin qəbul edilmişdir. Mosin sistemli tufəngdən başqa qoşunlar Fransa istehsalı olan 1907/1915-ci il nümunəli 8 mm-lik "Lebel" tufəngi ilə, həmçinin Arisaka, Berdan 2, Vetterli, Manlixa sistemli tufənglər də istifadə edilirdi.

Tapança və revolverlər sırasında ən çox istifadə edilənlərdən biri Smit-Vesson III (1880-ci il nümunəli) revolveri idi. 10,67 mm-lik, 6 patronluq bu revolver ABŞ-da icad edilsə də Rusiya zavodlarında da istehsal olunurdu. Populyar revolver 1895-ci il nümunəli 3 xətlə revolver (Naqan sistemli) idi. 7,6 mm-lik çap, 7 patrona malik olan bu silah XX əsrin əvvəllərində texniki baxımdan sadə və ən etibarlı revolver kimi tanınırdı. Çar ordusunda zabıtlərə tapança və revolveri öz hesablarına almağa icazə verilirdi. Rəsmən silahlanmaya qəbul edilmiş Smit-Vesson və Naqan revolverlərindən başqa 7,65 mm-lik Brauning avtomatik tapançası və 1912-ci il nümunəli 7,63 mm-lik Mauzer tapança-karabini geniş isti-fadə edilirdi.

zabit şaşkası (Asiya növü), 1907-ci il nümunəli pulemyot hissələrinin əsgər xəncəri, 1907-ci il nümunəli topçu hissələrinin əsgər xəncəri, 1909-cu il zabit palaşı, 1910-cu il kazak növü zabit şaşkası.

Yuxarıda adları çəkilən silahların sursat və ehtiyat hissələri tələb olunandan da çox idi.

Sentrokaspi

Diktaturasına məktubunda general Denstervil qeyd edirdi ki, Bakıdan aldığı məktublarda "15.000 fəal şəhər

müdafiəçisi var. Onlar az təlim keçsələr də, yaxşı silahlanıblar" kimi məlumatlar var idi.

Şaumyan və Petrov öz tərəfdaşları ilə Həştərxana qaçarkən 13 gəmilik silah-sursatı özləri ilə aparmağa cəhd göstərmişdilər. General Denstervil yazırdı ki, "əgər yeni hökumət bu gəmilərə getmək imkanı yaratsaydı, Bakının sonrakı müdafiəsi mənasız olardı, lakin xoşbəxtlikdən kiçik gəmilərin heyətləri Direktoriya tərəfində idi və o, tərəddüdlə də olsa, bolşeviklər tərəfindən tutulmuş gəmilərin qaytarılması əmrini verdi. Kanoner gəmiləri artıq olan gəmilərin arxasınca düşmüş və bütün donanmanı limana geri qaytarmışlar..."

Daha sonra general göstərir ki, "tərkisilahlı proses bir neçə gün çəkdi... Biz arsenalı qəbul edəndə onun bütün əmlakı bir yerə tökülüb qalmışdı... Şaumyan və Petrovun gəmiləri boşaldılarkən bütün növ sursat ayrılmadan anbarlarda olan əmlakın üstünə yığılırdı. Qoşunların hansısa tələbini yerinə yetirmək olmurdu, misal

üçün, lazım olan kalibrli mərmiləri tapmaq üçün bütün qalaqlanmış əmlakı axtarmaq lazım gəlir. Silah

Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturasının tapança və revolyerlərinin taktiko-texniki göstəriciləri.

növ	lülənin çapı	çəki	döyüş sursatı	güllənin sürəti
Smit- Vesson III nümunə	10,67 mm (4, 2 xətt)	1100 qr	6 patron	200 m/s
Naqan, 1898-ci il növü	7,6 mm (3 xətt)	750 qr	7 patron	
Brauning	7,65 mm	580 qr	6 patron	
Mauzer, 1912-ci il növü	7,63 mm	1180 qr	10 patron	

Qeyd

etmək
lazımdır
hələ anbarlarda

Rusiya süvari hissələrinin qılıncları. I Dünya müharibəsi dövrü. MATM.

qaydaya salınmadan polkovnik Keyvort 15 avqust raportunda göstərirdi ki, onun "sərəncamında (ingilislərin öz silahlarından başqa) 6000 ədəd tufəng var. Materiallarda qıtlıq hiss olunur, lakin şəhərdə kifayət qədər lazım olan material var; onların müsadirəsinə başlamaq lazımdır. Əhalinin böyük hissəsi - həm bizim tərəfimizdə olanlar, həm də bizi görməyə gözləri olmayanlar əla silahlanıblar və hökumət bizim üçün arzuolunmaz qruplaşmaları tərkisilahlı etmək üçün özündə kifayət qədər qüvvə görmür... Hərbi materiallar üzərində nəzarət yoxdur və çox material hədəf yerə sərf edilir".

General Denstervil də materialların israf edilməsinə diqqət yetirmişdir. O, yazırdı: "hərbi sursatların

qənaətlə istifadəsi barəsində ciddi əmrə baxmayaraq həm top, həm də tufəng sursatı hədəf yerə sərf olunurdu. Mən mövqelərin sağ cinahına rəhbərlik edən bir polkovnikin diqqətini onun mənasız yerə atəş açan artilleriyasına cəlb etdim, Polkovnik cavab verdi: "bəli, onlar düşməyə atəş açmırlar, lakin səngərlərdə olanlar bizim toplardan atəş açmağımızı çox xoşlayırlar və əgər mən ara-sıra toplardan atəş açmasam onlar səngərlərdə qalmazlar".

İngilis qoşunlarının tərkibində olmuş kapitan Sesil Cadd özünün "General Densterville İran və Zaqafqaziyada" adlı kitabında qeyd edir ki, Bakı uğrunda sentyabrın 14-də baş vermiş döyüşdə

¹⁷²Денстerville, с.103.

¹⁷³Captain Cecil G. Judge. With General Dunsterville In Persia And Transcaucasus // Kitabın mətni İNTERNET səhifədən götürülüb.

4. "Densterfors"¹⁷⁴

4.1. "Densterfors"un təşkili

1917-ci ilin payızında ingilislər artıq anlamışdılar ki, rus ordusu, demək olar ki, yoxdur və Qafqaza yol tapmaq üçün fürsət yaranır.¹⁷⁵ Öz məqsədlərini "Hindistana gedən yolları almanlardan qorumaq" şüarı ilə gizlətməyə çalışsalar da, aydın idi ki, onları

İngilis qoşunları İranda. 1918-ci il. L.Denstervilin kitabından foto.

maraqlandıran Cənubi Qafqazın strateji mövqeyi və Bakının neftidir. Lakin baş verən hadisələrə dərhal reaksiya vermək elə də asan olmadı: general Denstervil yazır ki, Bağdaddan Bakıya qədər 800 mil məsafə var, bu məsafəyə qoşun göndərmək üçün isə güc yoxdur. Nəticədə ingilis komandanlığı tərəfindən qərara alır ki, hərbi təlimatçıların başında general Denstervil Tiflisə göndərilsin, rus, gürcü və erməni hərbi hissələrini yenidən təşkil etsin və "türk-alman təhlükəsinə qarşı" mübarizə

aparsın. Generalın qeydləri göstərir ki, onlar "osmanlı ordusunun yorğunluğu və az ehtiyatlara malik olması", gürcü və ermənilərin isə "öz torpaqlarını qoruduqlarına görə böyük ruh yüksəkliyi ilə vuruşacağına" və bütün əməliyyatları təmin edəcək "ingilis qızılına" ümid

L.Denstervilin komandanlığı ilə İngilis avtomobil karvanı Ənzəli yolunda. 1918-ci il. L.Denstervilin kitabından foto.

edirdilər. "Türklər almanlardan da bezikiblər və onların pulu yoxdur. Almanlar isə türklərlə daim

planları alt-üst oldu: və gürcülər

"erməni dini

motivlərlə bağlı olmayan səbəblərə görə xristianların hərəkətləri isə ona gətirdi ki, tatarlar

türklərlə əlaqə yaratdılar".

Cəbhə xəttində mövcud olan boşluğu

doldurmaq üçün ingilis ko-mandanlığı general Baratovun rus korpusunu yenidən təşkil etməyə çalışsa da, buna nail ola bilmədi. Təkcə polkovnik L.Biçeraxovun dəstəsi ingilislərin təklifini qəbul etdi və onlara xidmət etməyə başladı, lakin sayca az olan bu dəstə əməliyyatların gedişində dönüş yaratmaq iqdidarında deyildi. 12 zabıt, 40 əsgər, 1 zirehli və 41 minik avtomobili ilə Həmədan-Qəzvin-Ənzəli marşrutu ilə hərəkət edən ingilis dəstəsi rəsmən "Densterfors"¹⁷⁶, yəni "Denstervilin qoşunları" adını aldı.

Biçeraxovun dəstəsi general Denstervilə Ənzəliyə qədər yol açdı, çünki onun rəqibləri zəif silahlanmış, hərbi təhsili və təcrübəsi olmayan yerli əhalidən ibarət idi. Lakin nizami Osmanlı qoşunlarını məğlub edib Qars tərəfdən Tiflisə yol açmaq və ya Bakı Sovetini məğlub edib Bakıdan Tiflisə yol açmaq Biçeraxovun imkanları xaricində idi. Nəticədə ingilis komandanlığı planlarını dəyişməyə məcbur oldu. General Denstervil regionda olan qüvvələrlə əlaqə yaradıb ingilis qoşunları gələcəyə qədər onların Osmanlı qoşunlarına qarşı müqavimətini təşkil etməli, eyni zamanda ərazilərin ingilis nəzarəti altına keçməsi üçün şərait yaratmalı

idi. Generalın yazdığına görə özü ilə kifayət qədər, "ingilis qızılı və İran gümüşü" götürən Denstervil siyasi

baxışlarından asılı olmayaraq ingilislərlə işləmək istənilən qüvvəni öz tərəfinə çəkməli idi.

Arxada təhlükəsizliyi təmin etmək üçün general Denstervil əkskəşfiyyat işinə böyük diqqət yetirirdi. Bu işi o, kapitan Saundersə tapşırırmışdı. Nəticədə o, alman və türk agentlərini zərərsizləşdirmişdi.

İnqilabi təbliğatçıları aradan götürə bilmişdi. Kəşfiyyat işinin yaxşı təşkili onun dəstəsini dəqiq məlumatlarla təmin edirdi. Eyni zamanda general öz qüvvələrinin sayını artırırırdı. O, qeyd edir ki, "Bakı

¹⁷⁴Bakıya çıxarılmış ingilis qoşunlarının komandanı L.Denstervil təyin edildiyinə görə rəsmi sənədlərdə bu qoşunlar «Densterfors», yəni «Denstervilin qoşunları» adlanırdı.

¹⁷⁵Rihtim M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda cəhdləri // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, s.488-491.

¹⁷⁶Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.1, s.303.

zabiti qoşuldu. Polkovnik Şardinyinin rəhbərlik etdiyi bu zabitlərdən ikisi sonralar Fransaya qayıtdı təkcə

leytenant Puadebar, Bakının tərəfimizdən itirilməsinə qədər bizimlə qaldı".¹⁷⁷

Bakıda baş verənlər barəsində Denstervilə Erməni Milli Şurasının mütəmadi olaraq yolladığı nümayəndələr və Bakıdakı ingilis konsulu Mak-Donnel xəbər verirdilər. Mayın əvvəlində Denstervilin qoşunları cəmi bir süvari eskadron, 4 zirehli avtomob. 50

İngilərə piyada hissələrinin əsgəri, I Dünya müharibəsi dövrü. Müasir rekonstruksiya.

nəfər piyadadan ibarət olduğundan Azərbaycanda baş verən hadisələrə hərbi yolla müdaxilə edə bilmirdi. O, yazırdı: "İndi erməni koloniyası və bolşeviklər Qafqaz İslam Ordusuna qarşı vuruşurlar. Ermənilərə əsl nifrət bəsləyən gürcülər onlara kömək etmirlər. Biz onlara nə ilə kömək edə bilərik? Mənim fikrimcə, bu mümkün deyil. Təkcə qoşunlar qayda-qanunu bərpa edə bilər, bizim işə qoşunlarımız yoxdur... Onlar tam əldən düşənədək bir-birlərini öldür-məkdə davam etməlidirlər, bəlkə onda biz orada qayda-qanun yarada bildik".

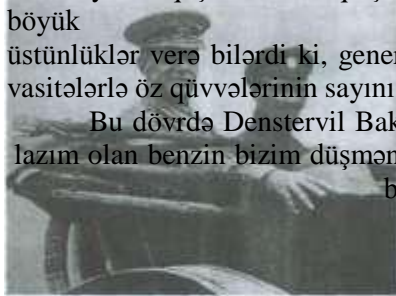
May ayında Denstervil öz dəstəsinə "əsasən Bakı aviaməktəbindən olan təyyarəçilər,

iyirmiyə yaxın ciddi seçilmiş və çox bacarıqlı rus zabidləri" əlavə etdi. General yazır ki, onlar mənə Qafqazın gələcək işğalı üçün lazım olacaqlar. Hələlik isə onlar Bakı ilə əlaqə yaradıb məlumat toplamaqda çox xeyirlidirlər". Həmin dövrdə Denstervilin dəstəsinə Baş Qərargah zabiti, polkovnik Stoks təhkim edildi. Mayın ortalarında general Qəzvində eser partiyasına mənsub olan bir neçə rus zabiti ilə görüşdü və "gələcək Bakı əməliyyatlarında onlardan kömək" alacağı barəsində razılığa gəldi. Mayın 25-də Denstervilin dəstəsinə 50 zabıt və 150 əsgəri olan polkovnik Keyvort birləşdi. Onlarla birgə İngiltərədən göndərilmiş rus qvardiya

süvari hissələrinin zabidləri də gəlmişdi. Məhz bu dövrdə ilk dəfə olaraq general anladı ki, əskərlərinin sayı türk-Azərbaycan qoşunlarının qarşını almaq üçün kifayət etməyəcək. Bununla belə, Bakının tutulması elə böyük

üstünlüklər verə bilərdi ki, general avantüraya getməyə hazır idi. Hələlik Biçeraxovu göndərən general bütün vasitələrlə öz qüvvələrinin sayını artırmağa çalışırdı.

Bu dövrdə Denstervil Bakı Soveti ilə gizli sövdələşmə imzalayır. O, özü qeyd edir ki, "texnikamız üçün lazım olan benzin bizim düşmənlərin - bolşeviklərin əlində idi; onlar bizə benzin verməsəydilər bizim İrandakı bütün əməliyyatlarımız dondurulardı... Onlara isə maşınlar lazım idi... Biz qərara gəldik ki, 300 funtluq hər benzin partiyasına görə mən dəyə 100

General L. Denstervil və polkovnik Arutyunov (Sentrəkaspı Diktaturası qüvvələri) Bakı, 1918-ci il. L. Denstervilin kitabından foto.

funt olan bir avtomobil verəcəyəm... Mən Bakı Sovetindən 50.000 funt sterlinq məbləğində benzin aldım və ona görə 10 ford göndərməli idim,

lakin bu hökumət artıq devrilmişdi və mən avtomobilləri hər gün Bakı ilə əlaqə saxlayırdıq, sosialist-inqilabçılar (eserlər) tezliklə çevriliş etməklə Bakıda yeni hakimiyyət qurub ingilisləri çağırmağa bilirdilər. Hər gün yarana biləcək fürsətdən istifadə etmək üçün isə mənim kifayət qədər qüvvəm yox idi".

"Tezliklə mən xəbər aldım ki, polkovnik Favielin komandanlığı ilə

39-cu piyada briqadası yük maşınlarında tam sürətlə mənim sərəncamıma göndərilib. Bu briqadanın tərkibinə aşağıdakı hissələr daxildir: Qloçester

General-mayor L. Denstervil. Bakı, 1918-ci il. L. Denstervilin kitabından foto.

və Şimali Staftord alaylarının 7-ci yığma taboru və Uorçester və Varvik alaylarının 9-cu yığma ta-boru".

¹⁷⁷Денстервиль, с.141.

¹⁷⁸Лавров СВ. Политика Англии на Кавказе и Средней Азии в 1917-1921 годах // Вопросы истории, 1979, № 5, с.83.

Erməni Milli Şurasının və Sentrokaspı Diktaturasının nümayəndələri dəfələrlə Densterville görüşüb onun qoşunlarının sayca az olmasını bildirirdilər. Buna cavab olaraq Densterville deyirdi ki, onun qoşunları təkbaşına vuruşmağa gəlməyiblər, çoxsaylı və yaxşı silahlanmış erməni qoşunlarına təlim keçib onlarla bərabər vuruşacaqlar. Bununla bərabər o, yazırdı ki, "imkan olan kimi Bakıya bütün mümkün ola qüvvələr göndəriləcək".

Avqustun 17-də general Densterville və onunla bütün dəstəsilə Bakıya gəldi. Çoxsaylı ingilis

4.2. İngilis qoşunlarının komandanlığı

Lionel Çarlz Densterville 1865-ci ildə anadan olmuş və "The United Services College" kollecini

bitirmişdir. Bu kollec Kral ordusu üçün gənc kadrları hazırlamaqla kadet korpusu rolunu oynayır (yeri gəlmişkən, L.Densterville məşhur yazıçı Redyard Kiplinqlə bir sinifdə təhsil almışdır; tədqiqatçılar hesab edirlər

ki, yazığının "Stalki və K" əsərində Stalki obrazı L.Densterville xarakterinə əsasən yaradılmışdır). 1884-cü ildə kral piyada qoşunlarında xidmətə başlayan gənc zabıt Hindistana göndərilir. Burada o, şimal-qərb sərhəddində Vəziristan vilayətində, sonra isə Çində xidmət edir.¹⁷⁹

I Dünya müharibəsi dövründə Hindistanın şimal-qərbində 1-ci piyada briqadasının komandiri vəzifəsində çalışan polkovnik Densterville 1917-ci il dekabrın 24-də yeni məxfi əmr aldı. Bu əmr ingilislərin Qafqaza

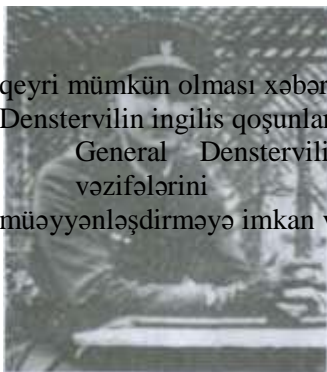
müdaxiləsinin təşkili ilə bağlıydı. Məhz Densterville

dəstə rəhbəri kimi seçilməsi, zənnimizcə, onun rus dilini yaxşı bilməsi, Rusiyaya simpatiya ilə yanaşması və avantüra xarakterli tədbirlərə meyilli olmasıyla əlaqədar idi. Ekspedisiya toplananda L.Densterville general-mayor rütbəsi verildi. L.Densterville 1946-cı ildə İngiltərədə vəfat edib.

General Densterville komandanlığı həyata keçirərkən Mesopotamiyada olan ingilis qoşunlarının rəhbərliyi ilə əlaqə saxlayır, onlardan təlimatlar alırdı. Ancaq yerlərdə onun fəaliyyətinə birbaşa nəzarət yox idi, təkcə sentyabrın əvvəllərində Bakının qorunmasının

qeyri mümkün olması xəbərini aldıqda Bağdaddan general Lyuin gəlmiş, lakin o, Bakıda cəmi bir gün qalmış və Densterville ingilis qoşunlarını təxliyyə etmək qərarı ilə razılaşmışdı.

General Densterville qeydləri onun dəstəsində fəaliyyət göstərmiş bir çox zabıtlərin vəzifələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

General Densterville missiyasının xüsusi xarakterini nəzərə alaraq onunla işləyəcək zabıtlər "müharibənin müxtəlif cəbhələrindən: Fransadan, Salonikidən, Misirdən və Mesopotamiyadan seçilmişdi. Onlar əslən Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Cənubi Afrika respublikalarından idi".¹⁸⁰ Ehtimal

ki, bu seçim Qafqazın iqlim və relyef şəraitinin xüsusiyyətləri ilə, yuxarıda göstərilən bölgələrdə anadan olmuş zabıtlərin belə iqlim və relyefə daha tez uyğunlaşacağı məqsədilə aparılmışdı. Seçilmiş zabıt və

¹⁷⁹Menefee S.P. "Dunsterville, Lionel Charles," In H.C.G. Mathews and Brian Harrison (eds.), Oxford Dictionary of National Biography, vol. 17 (2004): p. 361-363.

¹⁸⁰Денстервиль, с.11.

Baş Qərargah zabiti olan polkovnik Stoks əməliyyatların planlaşdırılmasında əvəzsiz idi. O, həmçinin əməliyyat vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə məşğul idi. Ehtimal ki, bunları nəzərə alan Denstervil Bakıya gəlmiş ilk ingilis dəstəsinin komandiri vəzifəsinə polkovnik Stoksu təyin etmişdi. Generalın özü-nün Bakıya gəlişindən sonra Stoks ingilis qoşunlarının qərargah rəisi təyin edilsə də, Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının komandanı Dokuçayevin qərargahına göndərilmiş və burada məsləhətçi, əlaqə üzrə zabit və eyni zamanda, Denstervilin "göz və qulaqları" vəzifələrini icra edirdi.

İngilis qoşunlarının komandanı vəzifəsini kral səhra artilleriyasının zabiti, polkovnik Q.Keyvor icra edirdi. Mayın 25-də Denstervilin dəstəsinə qoşulan polkovnik avqustun 11-dən döyüşlərin sonuna qədər qoşunların komandanı vəzifəsini icra etmişdir.

Bakıda olan ingilis qoşunlarının əsasını 39-cu piyada briqadasının alaylarından toplanmış yığıma taborlar təşkil etdiyindən bu hissələrə 39-cu piyada briqadasının komandiri polkovnik Faviel rəhbərlik edirdi. Bakıda uğrunda son döyüşlərdə o, müdafiə xəttinin sağ cinahına rəhbərlik edirdi.

İngilis qoşunlarının zabiti, kapitan Noel, Denstervilin dəstəsində kəfiyyət üzrə zabit. INTERNET saytıdan foto.

İngilis qoşunlarının zabiti, mayor Makdonal, 1917-1918-ci illərdə Bakıda İngiltərə konsulu. Internet saytıdan foto.

Polkovnik Uorden piyada qoşunların müfəttişi təyin edilmişdi. O, əsasən erməni qoşunlarının təlimi ilə məşğul olurdu. General Denstervil yazı ki, "onun vəzifələrinə cəbhə xəttini hər gün gəzmək və yerli qoşunların onlara tapşırılmış mövqelərdə olmasına (bunu o bir dəfə də olsun görməmişdir), onların ərzaq və sursatla vaxtında təmin edilməsinə nəzarət etmək, insanların Bakıya təzə gələndə polkovnik Raulinsona arsenalda qaydalar yaradılması tapşırığı verilir. qanun

O, bu tapşırığı bacarıqla həll etmişdi. Daha keçirməyi tapşırır. Plana əsasən Raulinson gəmi ilə Lənkərana gəlməli, daha sonra Muğan qiyamçılarının köməyi ilə avtomobillər Muğan düzünün şimal hissəsinə hərəkət etməli və Kür üzərində salınmış dəmiryol körpüsünü dağıtmalı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip əməliyyatlar məşhur polkovnik Lourensin rəhbərliyi ilə ingilislər tərəfindən İngilis qoşunlarının zabiti, mayor Osmanlı ordusunun arxasında Ərəbistanda da keçirilmiş və çox səmərəli olmuşdu. Toplanmış təcrübənin Azərbaycanda da tətbiqi türk-Azərbaycan qoşunları üçün təhlükəli ola bilərdi. General Denstervil qeyd edir ki, "Raulinson əməliyyatı hərtərəfli hazırlamışdı və sentyabrın 13-də Lənkərana yollanmalı idi". Sentyabrın 12-də Bakıya həlledici hücumun hazırlanması barəsində xəbər alan Denstervil Raulinsonun əməliyyatını təxirə salmağa məcbur oldu. Sentyabrın 14-də isə təxliyyə başlayanda Raulinsona başqa tapşırıq verildi. O, 200 ton yük qaldıra bilən "Armyanın" gəmisinə silah, sursat və partlayıcı maddələr doldurub Ənzəli limanına yollanmalı idi. İngilislərin getməsinə maneçilik törətməyə çalışan rus-

erməni heyətinin müqavimətinə baxmayaraq Raulinson tapşırığı yerinə yetirdi. Raulinsona bütün tədbirlərində ABŞ vətəndaşı Dana köməklik edir (o, əvvəllər Bakıda neft mədənlərində çalışmışdı), həmçinin tərcüməçi rolunu oynayırdı.

Kral mühəndis qoşunlarının zabiti mayor Xaslam mövqelərin mühəndis təminatına cavabdeh idi. Ondan ilk növbədə müdafiə xəttində səngərlərin qazılması və onların qarşısında tikanlı məftillərin çəkilməsi tələb edilirdi. Avqustun 26-da türk-Azərbaycan qoşunlarının Palçıq Vulkanı təpəsinə hücumu zamanı mayor müdafiəçilərlə birgə vuruşmuş və həlak olmuşdu.

İngilis topları mövqelərə dağır. 1918-ci il, Bakı. Internet saytıdan foto.

İngilis qoşunları Bakıya gələndə zirehli avtomobillər dəstəsinə (3 ədəd avtomobil) polkovnik Krouford rəhbərlik edirdi. Lakin ona qoşunların ərzaqla təminatı tapşırılmışdı. Zirehli avtomobillər dəstəsinə 3 ədəd rus avtomobili də əlavə edilmiş və dəstəyə rəhbərlik markiz d Albissiyə tapşırılmışdı.

Yük maşınlarına cavabdehlik isə kapitan Aldqama tapşırılmışdı.

zabit etibarlı rabitə sistemi yarada bildilər.

Dəstənin maliyyə məsələləri ilə Kanada piyada hissəsinin zabiti mayor Nyukom məşğul olurdu. General Denstervil yazırdı ki, "maliyyə əməliyyatlarında onun böyük təcrübəsi var".

Cənubi - Afrika qoşunlarının zabiti mayor Vanderberq mövqelərin pulemyotla müdafiəsinin rəhbəri təyin edilmişdi.

Mayor Raulandson "Densterfors" tərkibində olsa da generalın əmri ilə Biçeraxovun dəstəsi ilə birgə Şimali Qafqaza göndərildi. O, burada olan ingilis polkovniki Paykla bərabər çalışmalı idi. Lakin Payk həlak olduğundan Raulandson çox çətinliklə də olsa qayıtdı.

Kapitan Noel Qafqaz İslam Ordusunun arxasında diversiyalar törədilməsi üçün hazırlanırdı, lakin türk Azərbaycan hissələrinin hücumları ona da (polkovnik Raulinson kimi) əməliyyatı həyata keçirməyə imkan vermədi.

Kapitan Saunders əkskəşfiyyat işi ilə məşğul idi.

"Kommodor Norris rəhbərlik etdiyi bir neçə dördümlük topla silahlanmış kral dəniz piyadaları

dəstəsi"nin komandiri olmaqla bərabər Xəzərdə yaradılacaq dəniz qüvvələrinin rəhbəri təyin edilmişdi.

Qoşunlarda fəaliyyət göstərən zabitlərə gəldikdə isə general aşağıdakı zabitlərin adlarını göstərir: mayor Ley (Şimali Stafford alayının komandiri), mayor Enqeldyu (polkovnik Qazarovun yerli erməni taborlarında

ingilis nümayəndəsi; sentyabrın 14-də iki ingilis zabiti ilə bərabər qaçan erməni dəstələrin komandiri), mayor (həlak olub), B.Qavelok Denstervilin yavəri), Suttor, kapitan Brey komandiri), kapitan Turkinqton (bölük komandiri), leytenant Makbet, kapitan Sparrou (bölük komandiri), leytenant Pitti

həlak olub), leytenant Puadebar.

Kapitan Sesil Cadd döyüşlərin ön cərgələrində olmuş və öz təəssüratlarını müharibədən sorçaq

etdirdiyi "General Denstervillə İran Zaqafqaziyada" adlı kitabında qələmə almışdır.

İngilis qoşunları sentyabrın ortalarında Azərbaycana tərک edəndən sonra "Norspersfors" ("Şimal

4.3. İngilis qoşunlarının say tərkibi və strukturu

General Denstervilin öz qeydləri göstərir ki, toplam halda ingilis qoşunları üç tabor piyada, bir top

batareyası, üç yüngül zirehli avtomobil iki aeroplardan ibarət olmuşdur.

Denstervilin ingilis qoşunlarının azlığını yaxşı anlayırdı: "Bu qədər qoşun olanda bizim hissələrdən ehtiyat qüvvə ayırmaq çətinidir, ona görə də bütün ehtiyat qüvvələr yerli şəhər dəstələrindən təşkil olurdu,

lakin onlar tələb olunanda heç vaxt tapılmırdılar. Bizim qüvvələrdən yalnız yerli döyüşçüləri dəstəkləmək üçün bir dəstə və yerli əhəmiyyətli kiçik ehtiyat qüvvəsi yarada bildik. Bakı mövqelərində dayanan ingilis qoşunlarının sayı 900 süngüdən artıq olmamışdır".¹⁸² İngilis qoşunları müdafiə xəttinin strateji nöqtələrində mövqe tutmuşdur. Şəhərdə keşikçi xidmətlərini yerinə yetirən təminat hissələrinin zabit və əsgərləri də əlavə ediləndə ingilislərin canlı qüvvəsinin sayı 1300 nəfər təşkil edirdi. Bu döyüşçülər Qloçester, Şimali Stafford, Uorçester və Varvik alaylarının yığma taborlarından başqa kral səhra artilleriyasının 8-ci batareyası (mənbələrdə 8-16 top olması göstərilir) və 730-cu avtomobil bölüyünə ("Ford" avtomobilləri), həmçinin qərargaha aid idilər.

Döyüşlərin ən ağır yerlərində Şimali Stafford və Varvik alaylarının taborları yerləşdirilmişdi ki, bu da təsadüfi deyildi.

¹⁸¹ Агаев Ф. «Британский лев» на Кавказе // Азербайджан в мире, 2006, № 2, с.115.

¹⁸² Денстеровиль, с.94.

¹⁸³ A Short History of The Staffordshire Regiment, published by the regiment, 1972; Swinson A. A Register of the Regiments and Corps of the British Army, London, 1972. Kitablarnın materialları en.wikipedia.org/wiki/North_Staffordshire_Regiment İNTERNET səhifəsində yerləşdirilib.

məhz 1881-ci ildən götürülməsi bu ildən onun nizami qoşun hissəsi kimi fəaliyyətə başlaması ilə bağlı olmuşdur. İki nizami, iki milis və iki könüllü tabordan ibarət olan alay tədricən ordunun əntizamlı

hissələrindən birinə çevrilirdi. Onun tərkibində olmuş milis taboqları ehtiyat qüvvələri tərkibinə, könüllülərdən ibarət taboqlar isə ərazi hissələri tərkibinə verilmişdi. Yarandığı dövrdən İngiltərənin Amerikadakı

koloniyalarında, Barbados adasında (1884-1887), daha sonra Cənubi Afrika (1887-1893), Malta (1893-1895) və Misirdə (1895-1897) xidmət edən hərbi hissənin 1-ci taboqlu ilk döyüşlərini Sudanda keçirmiş (1897), Hindistanda (1897-1903) və İrlandiyada (1903-1912) dislokasiya edilmişdi. Hərbi hissənin 2-ci taboqlu 1881-

1886-cı illərdə Hindistanda olmuş, 1884-cü ildə Zab vadisinə yürüşdə iştirak etmiş, Aden limanından

İngiltərəyə göndərilmişdir. 1886-1893-cü illərdə taboqlu İngiltərədə, 1893-1899-cu illərdə İrlandiyada dislokasiya edilmişdi. 1899-cu ildə Cənubi Afrikaya göndərilən taboqlu 2-ci Bur müharibəsində 1902-ci ilədək iştirak etmiş və İngiltərəyə qaytarılmışdı. 1903-cü ildən Hindistanda yerləşmişdir. I Dünya müharibəsində alayın 1-ci taboqlu

1914-cü ildə Armentir, 1916-cı ildə Somma, 1917-ci ildə Messina, İpr, Sen-Kventin kanalı, Sell, Sari Bair, Kut əl-Əmar döyüşlərində iştirak etmiş, 2-ci taboqlu Hindistanın şimal-qərb sərhədində yerləşmişdi. Sonrakı dövrlərdə İngiltərənin apardığı çoxsaylı müharibələrin əksəriyyətində alayın hissələri iştirak etmiş 1959-cu

ildə Şimali Stafford alayı Cənubi Stafford alayı ilə birləşdirilmiş və Stafford alayı (Şahzadə Uelsin alayı) adı ilə indi də Britaniya silahlı qüvvələrinin tərkibindədir.

Varvik alayının tam adı "Kral Varvik fuzilərlə (fuzi-ağır fuzeyə tüfəngi ilə silahlanmış piyada) alayı" kimi göstərilir. 1674-cü ildə Hollandiya hökuməti muzzdu ordu yaradarkən iki ingilis alayı təşkil etmiş, 1685-ci ildə İngiltərə kralı II Yakob onları İngiltərəyə çağıraraq hakimiyyətə iddialı olan və krala qarşı qiyam qaldırmış qraf Monmuta qarşı istifadə etmişdir. Qiyam yatırıldıqdan sonra 5-ci və 6-cı piyada alayları adı ilə tanınan alaylar İrlandiyaya qayıtmışlar. 1688-ci ildə Oranlı Vilhelm (III Vilhem) İngiltərə taxtına dəvət edilib kral elan ediləndə ("Şanlı inqilab" hadisələri), onunla birlikdə alaylar da İngiltərəyə gəlmişdilər. 6-cı alay Hollandiya qvardiyası" adını almış və İrlandiyada üsyançılara qarşı bir neçə döyüşdə iştirak etmişdir. "İspaniya

göndərilən 6-cı alay 1782-ci il islahatına görə Varvik alayı adını almışdır. Bu adla alay Fransa inqilabının yatırılmasında iştirak etmiş, Amerikada gedən döyüşlərdə Martinika, Qvadelupa və Santa Lyuçiya adalarını fransız qoşunlarından

qorumuşdur. Napoleon müharibələrində əsasən İberiya yarımadası və Cəbəllütarixdə vuruşan alay 1814-cü ildə Kanadaya göndərilir. 1832-ci ildə alayın adı dəyişdirilərək 1-ci kral Varvirşir alayı adlandırılır və o, Şimali

Afrikaya göndərilir. Burada alay 1846-1853-cü illərdə ingilis hökumranlığı əleyhinə üsyan qaldırmış müsəlmanlara qarşı vuruşurdu. 1881-ci il islahatına əsasən alay Kral Varvik alayı adını almışdır. 1881-ci ildə

Sudanda gedən döyüşlərdə iştirak edən alay Bur müharibələrinin ən qızğın döyüşlərində də vuruşmuşdur. I

Dünya müharibəsində alayın adı altında birləşdirilmiş 30 taboqlu 80-dən artıq döyüşdə iştirak etmiş və nəticədə alay 6 dəfə Viktoriya Xaçına layiq görülmüşdü. Sonrakı dövrlərdə İngiltərənin apardığı çoxsaylı müharibələrin əksəriyyətində alayın hissələri iştirak etmişdi. 1968-ci ildə Varvik fuzi alayı digər fuzi alayları ilə 4 taboqlu tərkibində birləşdirilmiş və bu taboqlar indi də Britaniya silahlı qüvvələrinin tərkibindədir.¹⁸⁴

Azərbaycanda gedən döyüşlərdə ingilis qoşunlarının əsas taktiki bölməsi piyada bölüyü idi. Taqımlardan ibarət bölüklər üç yığma taboqlu şəkildə toplansalar da əslində pərakəndə halda fəaliyyət göstərirdilər. General Denstervil bölükləri strateji əhəmiyyətli mövqelərdə yerləşdirmiş, onların cinahlarında və arxada erməni taboqları üçün mövqelər seçilmişdi. Erməni taboqlarını döyüşə sövq etmək üçün general hər birində 1 ingilis və

¹⁸⁴ en.wikipedia.org/wiki/Royal_Warwickshire_Fusiliers İNTERNET səhifəsi.

İngilislər həmçinin "Prezident Kryuger", "Kursk" və "Abo" gəmilərinə yiyələndilər.¹⁸⁵ "Prezident Kryuger" nəqliyyat gəmisi Xəzərdə üzən bütün nəqliyyat gəmiləri sırasında ən sürətli olmaqla bərabər, böyük tutumlu idi və təsadüfi deyil ki, məhz burada Denstervil öz müvəqqəti qərargahını yerləşdirdi. O yazırdı: "Gəmidə mənim bütün qərargahım, karguzarlar, dəftərxana və üstəlik 300 əsgər üçün otaqlar vardı; ehtiyac yarandıqda gəminin üst göyertəsində daha 800 əsgər yerləşdirmək olardı. Gəmidə biz səhra radiostansiyasını da quraşdırdıq". Sonra ingilislər daha iki gəmi, "Ventur" və "İqnati" gəmilərini əldə etdilər və onları silahlandırmağa başladılar. Bu gəmilərdə onlar özləri ilə gətirdikləri bir neçə dördümlük top yerləşdirməyə çalışsalar da, Bakını tərk edəndək bu işi sona çatdırma bilmədilər. Təxliyyə zamanı ingilislərdə olan beş gəminin beşi də Ənzəliyə aparılmışdı. İngilis dənizçilərinin

4.4. İngilis qoşunlarının silahları və hərbi texnikası

General Denstervilin öz qeydlərindən aydın olur ki, o, qoşunların say azlığını düşmən üzərində texnik üstünlüyə nail olmaqla kompensasiya etməyə çalışırdı. Cəbhələrdə olan ağır vəziyyət, Bakının ingilis qoşunlarının əsas bazalarından uzaq olması qısa müddət ərzində ağır texnika ilə silahlanmış ingilis qoşunlarını döyüş mövqelərinə göndərməyə imkan vermirdi. Bununla belə, generalın fikrincə şəhəri qoruyub düşməni məğlub etmək üçün Bakıda kifayət qədər silah və sursat vardı.

İngilis qoşunları havada tam üstünlüyə malik idilər. Türk-Azərbaycan qüvvələrində təyyarə y idi. Denstervilin qoşunları isə əməliyyatlarda iki rus və iki ingilis aeroplanı tərəfindən dəstəklənirdi. İngilis

təyyarələrinin növləri sənədlərdə göstərməsə də ehtimal etmək olar ki, onlar 1918-ci ilin yayınadək ən geniş yayılmış ingilis qırıcısı "Sopviç-Tabloid" olmuşdur. Mühəribənin əvvəlində vurulmuş "Sopviç-Pop" təyyarəsinin yeni modeli olan və Tomas Sopviçin ən uğurlu təyyarələrindən "Sopviç-Tabloid" mühəribənin ən yüngül, kompakt və manevrli təyyarələrindən idi. İstehsalına 1913-cü ildən başlanan təyyarə iki pilot götürür,

100 at gücündə olan mühərrik saatda 148 km sürəti ilə hərəkət etməyə imkan verirdi. Təyyarə pulemyotla silahlanmış və yüngül bombalar götürə bilirdi.

«Rolls-Roys» zirehli avtomobili. 1918-ci il. İnternet saytıdan foto.

İngilis qoşunları yüngül zirehli avtomobilə malik idilər.

Bakıda çəkilmiş fotosəkillərdən (Bakı ətrafında döyüşlər zamanı və neft mədənləri yaxınlığında) görsənir ki, Denstervilin qoşunlarında "Rolls-Roys" tipli zirehli avtomobillər var idi. "Rolls-Roys" zirehli avtomobili 1914-cü ildən istehsal edilirdi, qüllədə yerləşdirilmiş bir pulemyotu vardı. 8 mm qalınlığı olan zirehlə örtülmüş avtomobilin 2-3 nəfərlik heyəti, 3,5 t çəkisi var idi. 40-50 at gücünə malik mühərrik şosse

yolunda 80-96 km/saat sürətlə hərəkət etməyə imkan verirdi. Əsasən piyada hissələrə atəşlə dəstək olmaq üçün nəzərdə tutulmuş bu zirehli avtomobil çevikliyi və çətin şəraitə dözümlüyü ilə seçilirdi.

İngilis qoşunlarının topları barəsində olan məlumatlar azdır. Onların səhra topları kimi göstərilməsi ingilis

+16-yadək, tuşlama bucağı
üfiqi 8
dərəcə Top 8,4 kq
olmuşdur.

¹⁸⁵ Denстerville, с.86.

Sonda ingilis zabıtlərinin istifadə etdikləri «Smith- Wesson» revolyeri (model III). MATM. Sağda ingilis zabıtlərinin istifadə etdikləri «Kolt» tapançası. MATM.

Bakıda və onun ətraflarında ingilis qoşunlarını təsvir edən fotosəkillərdə ordunun "Lyuis" yüngül əl pulemyotları və "Li-Enfild" tüfəngləri ilə silahlanması aydın görünür. "Li-Enfild" tüfəngi 7,69 mm çapında olmuş, İngiltərə və onun koloniya və dominionlarında ən geniş yayılmış tüfəng növü idi. 1825 m məsafədən hədəfi vurmağa imkan verən tüfəngin ən mükəmməl növü MK III adı ilə 1916-cı ildən istehsal olunurdu. Yeni nəsil "Ross-Enfild" tüfəngində Rusiyanın Mosin tipli piyada tüfəngi və "Li-Enfild" tipli tüfəngin ə yaxşı xüsusiyyətləri birləşdirilmiş, mükəmməl piyada tüfəngi yaradılmışdı. MK III tüfənginin bıçaqvari süngüsü var idi.

İngilis ordusunun zabitləri 1913-cü ildən silahlanmada olan "Vebley MK VII" beş düymlük (11,5 mm), həmçinin "Smit-Vesson 455 (11,5 mm)" revolverləri gəzdirirdilər. "Smit-Vesson 455 (11,5 mm)"

5. Qafqaz İslam Ordusu

5.1. Müsəlman Korpusunun təşkil edilməsi

1917-ci ilin sonunda Cənubi Qafqazda yaranmış kəskin hərbi-siyasi vəziyyət real qüvvələrə arxalanaraq sürətli və çevik hərəkətlər tələb edirdi. Lakin milli mənafehlərin keşiyində dayanan ziyalılar və burjuaziya həqiqətlə üzləşdi: Azərbaycan xalqının dayağı və istinadgahı ola biləcək real hərbi qüvvə yox idi. Tədqiqatçı M.Süleymanov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, "Milli hərbi qüvvələrin yaradılması Azərbaycan xalqının milli mənafehlərinin qorunması zərurəti ilə deyil, bəlkə də yaranmış şəraitdə millətin fiziki mövcudluğunun qorunması zərurəti ilə şərtlənirdi. Azərbaycan xalqının fiziki məhvində maraqlı olan qüvvələrin hərbi

Müsəlman Korpusunun azərbaycanlı üzvləri. MATN.

gücə malik olması və ondan istənilən vaxt, istənilən şəkildə istifadə edilməsi ilə artmaqda olan ümummilli təhlükə yalnız müvafiq hərbi qüvvələrin təşkili ilə aradan qalxa bilərdi". Çar üsuli-idarəsinin yeritdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində

ermənilər və gürcülərlə müqayisədə azərbaycanlıların hərbi hazırlığı yox idi. Milli

tərkibli hərbi qüvvələrin yaradılmasını təşkil etmək istiqlal mübarizəsinin qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri idi. I Dünya müharibəsinin gedişində yaradılmış Tatar süvari alayının fəaliyyəti sübut etdi ki, azərbaycanlılar döyüşkənlik ruhunu və vuruşmaq qabiliyyətini itirməyiblər. 1917-ci ilin aprelində Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında xüsusi büro yaradıldı və bu büroya Azərbaycanın səfərbərlik imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün

hissələrinin böyüdülməsinə rəvac versə də müsəlman milli qoşun

yaradılması məsələsini heç müzakirə belə etməmişdi.

Bölgədə xidmət edən azərbaycanlı zabitlər pərakəndə halda fəaliyyət göstərirdilər. Ayrı-ayrı

könüllü

dəstələr təşkil edilir, onlara təlimlər keçilir və bu dəstələrdən şəhərlərdə sabitliyi qorumaq üçün istifadə olunurdu. Lakin bu pərakəndə, azsaylı, zəif silahlanmış, ərazi prinsipi əsasında təşkil edilmiş

dəstələr qoşun sayıla bilməzdi. 1917-ci ilin oktyabr ayının əvvəllərində Tatar süvari alayı

Yelizavetpola gəldi və təntənəli surətdə qarşılandı. Müsəlman Milli Şurası noyabrın 5-də burada Qafqaz müsəlman hərbcilərinin I qurultayını keçirdi və azərbaycanlıların milli hərbi hissələrinin

yaradılmasına imkan verməyən Müvəqqəti hökumətin mövqeyi tənqid edildi.¹⁸⁷

Bakı yaxınlığında İmam N.Qosinskiyin dəstəsindən bir qrup döyüşçü. 1918-ci il. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusundan (AXC və QİO toplusundan) foto.

1917-ci il dekabrın 6-da

Zaqafqaziya Komissarlığınınövbəti

iclasındaqəbul edilən qərar

Qafqaz Ordusunun milli hərbi hissələr əsasında təşkilinin təməlini qoydu.

Qafqaz cəbhəsinin komissarı Donskoyun əmrinə əsasən "Ordu milli tərkibli nizami vahidlərdən təşkil edilməli"

ermənilərdən, gürcülərdən,

azərbaycanlılardan və rüslardan ibarət milli korpuslar yaradılmalıdır. Qafqaz

cəbhəsinin komandanı general Prejevalski Bakıda olan milli tərkibli hərbi hissələr istisna olmaqla bütün hərbi

hissələrin saxlanması

barəsində əmr imzaladı. Rusiya ordusunda mövcud olmuş milli xarakterli hərbi hissələr dərhal milli korpusların tərkibinə qatıldı və nəticədə Rus Korpusunun komandanı general Drasenko, Gürcü Korpusunun komandanı

general Axmeteli, Erməni Korpusunun komandanı general Nazarbekovun rəhbərliyi ilə vahid hərbi hissələr təşkil edildi.

1917-ci il dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən Müsəlman Korpusunun

¹⁸⁶Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.33.

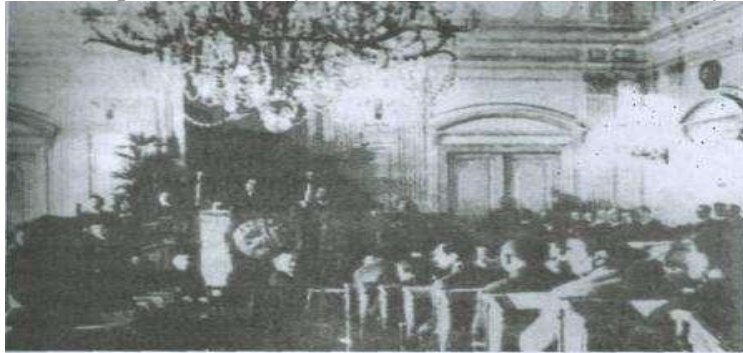
¹⁸⁷Дарабади П.Г. О вооруженных силах АДР (1918-1920 гг) // Изв. АН АЗССР, серия ИФП, 1991, № 1, с.27.

general-leytenant Əli ağa Şıxlinski Müsəlman Korpusunun komandanı təyin edildi.¹⁸⁸ Milli hərbi hissələrin yaradılmasında bütün bilik və bacarığını istifadə edən məşhur sərkərdə bir çox problemlərlə üzləşmişdi. Korpusun əsas hissələrinin təşkili üçün Yelizavetpol şəhəri seçilmişdi.

Təminatla bağlı problemi həll etmək üçün müsəlman ictimai təşkilatları bazarlardan lazım olanları aqoşun hissələrinə təhvil verirdilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev və digərləri korpusun

yaradılmasına kömək göstərirdilər. Hacı Zeynalabdin və Şəmsi Əsədullayevin oğulları korpusda zabit kimi xidmət edirdilər. Əhali korpusun yaradılması xəbərini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır, gənclər həvəslə korpusa yazılırdılar.

Korpusun ilk döyüşçülərindən olan Mirəziz Seyidli öz xatirələrində yazır: "Hacı Zeynalabdi

Tiflisdə Qafqaz canişininin binasında Azərbaycanın müstəqillik deklarasiyasının qəbul edilməsi. 28 may 1918-ci il. ARMDTA.

kimi zənginlərdən para toplanıldı və qeydiyyatına başlandı. Könüllülərin toplanması işinə süvari zabit İsgəndərbəyli rəhbərlik edirdi. Çəmbəkənddə məktəb binasında qışla (kazarma) düzəldildi və orada təlimlərə başlandı. Zabit çatışmazlığı Tabasaranskinin rəhbərliyi ilə məktəb yaradıldı. ilkin komandir Orada bilikləri öyrədilirdi". Bakı Soveti və onun törətdiyindən könüllülər Müsəlman süvari

divizionu şəklində (80 nəfər) tərtib edilərək Lənkərana köçdülər.¹⁸⁹

Zaqafqaziya Komissarlığı rus ordusunda Azərbaycan hissələrinə silah ayrılması məsələsini yubadırdı. Bolşeviklərin təbliğatı öz rolunu oynamışdı. Silah çatışmazlığı problemini həll etmək üçün yeganə yol rus

ordusunun anbarlarına hücumlar təşkil etmək idi. Tatar süvari alayı və Müsəlman Korpusunun Gəncədə formalaşmaqda olan alayı (sonralar 5-ci piyada alayı) könüllülərin dəstəyi ilə tərksila sürətlə həyata

keçirirdilər. Əksər hallarda qansız ötüşən tərksilah 1918-ci ilin yanvarında Şəmkirdə toqquşmalara və qan tökülməsinə səbəb oldu. Böyük insan itkiləri və maddi ziyan vurulmaqla müşayiət olunan toqquşma göstərdi ki, Bakıda möhkəmlənən bolşevik-erməni qüvvələri Azərbaycan milli qüvvələrinin yaradılmasına istənilən şəkildə əngəllər törədəcəklər.

"Müsəvat" partiyasının xalq arasında artan nüfuzu, Korpusun günü-gündən güclənməsi bolşevik-erməni rəhbərlərini qorxudurdu. Onlar kifayət qədər qüvvə toplayaraq, Sovet Rusiyasından texnika və siləldə

etməklə birdəfəlik milli Azərbaycan qüvvələrini məhv etmək qərarına gəldilər. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında baş vermiş azərbaycanlıların soyqırımını düşmənin nə qədər qəddar olmasının göstərməklə bərabər, milli qoşun hissələrinin dəyanətini də sübut etdi. Tam təşkil edilməmiş, təlim keçməmiş, zəif silahlanmış, gözlənilmədən hücumla məruz qalmış və düşməndən sayca az olan Müsəlman Korpusunun ayrı-ayrı hissələri və onlara qoşulan könüllülər inadlı müqavimət göstərmişdilər. Bolşeviklərin qərbə doğru hücumunun qarşısını almaq üçün dərhal əkshücum təşkil edilmiş, polkovnik L.Maqalovun rəhbərliyi ilə 7-ci və 8-ci müsəlman nişançı alayları, Milli hərbiyyə məktəbinin müdavimlərindən ibarət dəstə Hacıqabula qədər irəliləyə bilmişdi. Zaqafqaziya Komissarlığının vəd etdiyi köməyi göstərməməsi, İmam N.Qosinskinin cüzi qüvvə göndərməsi, silah və sursatın çatışmazlığı, düşmənin sayca və texnika sarıdan ...

5.2. Qafqaz İslam Korpusunun təşkil edilməsi

Arxiv sənədləri sübut edir ki, Osmanlı dövlətinin siyasi və hərbi kursunu faktiki olaraq müəyyən edən

Ənvər paşa hələ 1917-ci ilin sonlarında azərbaycanlılara hərbi kömək göstərilməsini planlaşdırırdı.

¹⁸⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.1, s.230-233.

¹⁸⁹ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.40.

¹⁹⁰ Протоколы заседаний, с.88.

əmaliyyatlar aparmaq üçün kifayət qədər qüvvəsi olmayan Ənvər paşa 1918-ci ilin əvvəllərinə göstəriləcək

köməyin formasını müəyyənləşdirdi: Azərbaycana göndərilən təlimatçılar yerli əhalidən toplanmış köni dəstələri öyrədəcək və beləliklə Azərbaycan qoşunları (tərkibində 3 piyada diviziya olan b korpus)

yaradılacaqdı. Lakin Azərbaycan milli hərəkət liderləri ilə görüşlər (ilk növbədə Nağı bəy Şeyxzamanlının rəhbərlik etdiyi heyətlə danışıqlar qeyd edilməlidir, məhz bu qrupla danışıqlardan sonra Ənvər paşa real hərbi kömək göstərmək qərarına gəldi),¹⁹¹ erməni-bolşevik qoşunlarının gözlənilmədən böyük qüvvə ilə sürətlə qərbə doğru irəliləməsi, Almanyanın Sovet Rusiyası ilə sövdələşməyə girməsi və ən əsası, vəziyyəti dəyişə biləcək yerli qüvvə yaratmaq üçün vaxt çatışmazlığı Ənvər paşanı planlarını dəyişib Azərbaycana bilavasitə osmanlı qoşunlarını göndərməyə sövq etdi.¹⁹²

Milli Şuranın üzvləri (soldan sağa) Rəsulzadə, Kazımzadə, Cəfərov, Vəkilov. 1918-ci il. ARMDTA.

Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında 1918-ci ilin iyunun 4-də imzalanmış müqavilənin IV maddəsində deyilir: **"Azərbaycan Hükuməti Cümhuriyyəsi tərəfindən tələb qüvvətiylə müavinətdə bulu-nacaqdır"**¹⁹³

(imzalandılar: Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, Xarici İşlər Naziri M.H.Hacinski; Osmanlı tərəfindən Ədliyyə Naziri

Xəlil bəy, 3-cü ordu komandanı Vehib paşa).

Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi heyət Mosulda Təbrizə, oradan da Naxçıvana gəldi. Naxçıvanda və Ordubadda bir neçə zabit saxlanıldı ki, mayın 20-dən etibarən yerli hissələrin yaradılmasına başlanılsın.

Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər-Yevlax-Gəncə marşrutu ilə hərəkət edən heyət hər yerdə yerli dəstələr yaratmaq üçün zabitlər saxlayırdı. Bir çox yerlərdə əhali türk əsirlərini azad etmiş və onlar yerli dəstələr təşkil etmişdilər. Lakin bütün bunlar kifayət deyildi. Nəticədə 3-cü Ordu tərkibindən 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin bölmələrinin hissə-hissə Azərbaycana göndərilməsi və burada Müsəlman Korpusu ilə birləşməsi əmri verildi. Beləliklə, 1918-ci ilin iyununda, Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında dostluq haqqında müqavilə imzalanandan dərhal

Fətəli xan Xoyski, 1918-ci il. ARMDTA.

sonra Azərbaycan və Osmanlı hərbi hissələrindən Qafqaz İslam Ordusu yaradılmağa başladı. Orduya rəhbərlik ikili xarakter daşıyırdı: istər türk, istərsə də Azərbaycan hərbi hissələrinin komandirlərinin raportları həm Nuru paşaya, həm də Müsəlman Korpusunun komandanı Əli ağa Şıxlinskiyə göndərməli idi.¹⁹⁴

Azsayılı, lakin döyüş təcrübəsinə malik və hərbi hissələr şəklində təşkil edilmiş Osmanlı qoşunları Qafqaz İslam Ordusunun əsas zərbə qüvvəsini təşkil edirdi. Onların gəlişi mart-aprel döyüşlərindən sonra ruh düşkünlüyünə qapılmış, pərakəndə halda öz şəhər və kəndlərini qorumağa hazırlaşan azərbaycanlıların mənəvi durumunda dəyişikliyə səbəb olmuş, artıq müdafiədən hücumla keçib mənfur düşməndən işğal edilmiş ərazilərin azad ediləcəyinə əminlik yaratmışdı.

Yaradılarda Qafqaz İslam Ordusunun məqsədləri də açıqlanmışdı: ermənilərin ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etməsinə maneçilik törətmək; Bakıda islamlar (müsəlmanlar) və bolşeviklər arasındakı müharibəyə müdaxilə etmək; Bakı ilə bağlı "almanların ehtiraslarına mane olmaq"; Qafqaz islamlarını təcavüzdən qurtarmaq".¹⁹⁵

İlk əvvəl Azərbaycan hissələrini dəmir yollarının qorunmasında istifadə etməyə başlayan Nuru paşa tədricən onların döyüşkənliyini görərək döyüş əməliyyatlarının ən vacib istiqamətlərinə yönəlmiş, azərbaycanlı zabitlər müxtəlif qoşun hissələrindən tərtib edilmiş qrup komandirləri də təyin edilirdilər.

Gənc və siyasi oyunlarda təcrübəsiz olan Nuru paşa onun ətrafında peyda olmuş bir neçə ilhaqçının təsiri ilə vaxtaşırı Azərbaycanın siyasi və hərbi rəhbərliyi ilə münasibətlərdə tələsikliyə yol verirdi.

¹⁹¹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s. 102-104.

¹⁹²Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s.226.

¹⁹³Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Əlavə 1, s.576.

¹⁹⁴Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.1, s.99-101.

¹⁹⁵Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.234.

könüllülərin sayı artırdı. Nəticədə döyüşlərdə itkilər versə də QİO-nun say tərkibi nəinki azalmır, əksinə, artırdı. Eyni zamanda onun tərkibində azərbaycanlıların da sayı kəskin surətdə artmışdı. Azərbaycanlı əsgərlər təkcə

Azərbaycan hərbi hissələrində deyil, Osmanlı hərbi hissələrinin də tərkibində vuruşurdular (ti hərbi hissələrinin itkiləri azərbaycanlı döyüşçülər hesabına bərpa edilirdi).

1918-ci il avqustun 13-də Nuru paşanın əmri ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu ləğv edil
lakin

Azərbaycan hərbi hissələri öz mövcudluğunu saxladı. Onların komandirləri vəzifələrinə osmanlı zabidləri təyin

¹⁹⁶Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.267.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حکومت مملکت ایران آزادیخواه حکومت جمهوری
چنین شرط چهارم را در معاهده

بطرفه حکومت عثمانیه بر طرفه اولیاً استقلال این آزادیخواه
حکومت جمهوری سیاسی، حقوقی، اقتصادی و فکری ساخته کرده و
آزادی، مساوات و برابری و همچنین تأسیس و تصحیح معاهدات دیگر
در خصوص اولیاً آورده

لغته عثمانیه

عبارت مملکتی و سواد ای دولت عثمانیه را در مورد این آزادیخواه
تقصیر جبهه عثمانیه را در مورد مملکت ایران و در وجهی
و آزادیخواه حکومت جمهوری
عبارت مملکتی و سواد ای دولت عثمانیه را در مورد این آزادیخواه
تقصیر جبهه عثمانیه را در مورد مملکت ایران و در وجهی
و آزادیخواه حکومت جمهوری
عبارت مملکتی و سواد ای دولت عثمانیه را در مورد این آزادیخواه
تقصیر جبهه عثمانیه را در مورد مملکت ایران و در وجهی
و آزادیخواه حکومت جمهوری

برین ماده

حکومت مملکت ایران آزادیخواه حکومت جمهوری
سود چهارم را در معاهده

اینچنین ماده

آیه ای که خط حدود و ممالک عثمانیه را در آزادیخواه
ارضا به جمیع طرفین ممالک عثمانیه را در
حدود قره و زوز و جولوه و سوری و صلیح با سواد
معاذ حق - ۵۶ - ۷۸ - هر چند که اولیاً حدودی تعیین آید

Azərbaycan Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında 4 İyun 1918-ci il müqaviləsinin üz qabığı.

Bu tipli anlaşılmazlıqlara baxmayaraq Qafqaz İslam Ordusunun türk və azərbaycanlı zabıt və əsgərləri

5.3. Müsəlman Korpusunun strukturu

1917-ci ilin yayından Rusiya ordusunda mövcud olmuş gürcü və erməni milli hərbi hissələri Qafqazda cəmləşdirilməyə başlandı. Azərbaycanlılardan ibarət yeganə nizami hərbi hissə olan Tatar süvari alayı Qafqaz yerli süvari diviziyası tərkibində Qalisiyada vuruşurdu. Bununla belə bölgədə xidmət edən azərbaycanlı zabıtlar pərakəndə halda olsa da fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycan süvarisinin qılıncı. MATM.

Polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev 1917-ci ilin iyulunda Yelizavetpola ezamiyyətə göndərildi. Öz vəzifə-sini icra etməklə bərabər, o, Müsəlman Milli Komitəsi ilə əlaqə yaradıb şəhərdə hərbi kurs təşkil etdi və 150 nəfər gəncə hərbi işin ilkin vərdişlərinin öyrədilməsinə başladı. Kursun müdavimləri hərbi işi öyrənməklə

çox köməklik etmişdilər.¹⁹⁷

1917-ci il dekabrın 6-da ZK-nın növbəti iclasında qəbul edilən qərar Rusiyanın Qafqaz Ordusunun milli hərbi hissələr əsasında təşkil edilməsi üçün əsas oldu. Qafqaz cəbhəsinin komissarı Donskoyun əmrinə əsasən "ordu milli tərkibli nizami vahidlərdən təşkil edilməli", ermənilərdən, gürcülərdən, azərbaycanlılar və

ruslardan ibarət milli korpuslar yaradılmalıydı.

Müsəlman Korpusunun strukturu (M.Süleymanova görə).

Azərbaycanlılardan ibarət korpus Müsəlman Qolordusu (Korpusu) azərbaycanlı deputatların təkidlərindən 1917-ci il sonra

Komissarlığı tərəfindən Müsəlman Korpusunun yaradılması barəsində qəbul edildi. Qətnaməyə əsasən müsəlmanların əsgərliyə çağırışı könüllü xarakter daşımalı, toplanma işi Mərkəzi Zaqafqaziya Müsəlman Komitəsinə tapşırılmalı idi.¹⁹⁸

Korpusun təşkilinə köməklik məqsədi ilə Tiflisdə "Qafqaz Müsəlmanlarının Hərbi Şurası" təşkil

edildi. Dekabrın 2-də Rusiya ordusundan tərxis olunan general-leytenant Ə.Şıxlinski Müsəlman Korpusunun komandanı təyin edildi. Korpusun əsas hissələrinin təşkili üçün Yelizavetpol şəhəri seçilmişdi, bu da təsadüfi deyildi. Belə ki, məhz burada milli Azərbaycan partiyaları və təşkilatlarının mövqeləri güclü olmuş, üstəlik oktyabr ayından etibarən Tatar süvari alayı burada yerləşməyə başlamışdı.

Tatar (Azərbaycan) süvari alayı 1914-1917-ci illərdə.¹⁹⁹

1914-cü il avqustun 23-də "Qafqaz yerli süvari diviziya"sının (Кавказская туземная конная дивизия) yaradılması barəsində imperator II Nikolay əmr imzaladı. Diviziyada üç briqada tərkibində birləşdirilmiş 6 alay olmalı idi: Qabarda, 2-ci Dağıstan, Çeçen, Tatar (azərbaycanlılar "qafqaz tatarları" kimi göstərildiyindən alay da Tatar alayı adını almışdır), Çərkəz və İnuş alayları. Rusiya ordusu tərkibində Qafqaz süvari diviziya və beş Qafqaz kazak diviziyası olduğundan yeni yaradılan hərbi hissənin adına "yerli" sözü əlavə edildi. İmperatorun qardaşı böyük knyaz general-mayor Mixail Aleksandroviç Qafqaz yerli süvari diviziyasının komandiri, Litva müsəlmanlarından olan polkovnik Y.D.Yüzefoviç diviziyanın qərargah rəisi təyin edilmişdilər. 1914-cü ilin noyabrında Tiflisə gələn imperator "Diviziya tərkibinə altı alay təşkil etmiş Qafqazın müsəlman əhalisinə ürəkdən təşəkkür"ünü bildirmişdi.²⁰⁰

1915-1917-ci illər döyüşlərində fədakarlıqla vuruşmuş Qafqaz yerli süvari diviziyası Rusiya ordusunun ən tanınmış hərbi hissələrindən biri olmuşdur. Avstriya, Almaniya və Rumın cəbhələrində vuruşmuş diviziya

¹⁹⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.33-34.

¹⁹⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.36-37.

¹⁹⁹Tatar (Azərbaycan) süvari alayının yaradılması və fəaliyyəti barəsində tarixi materialların sürətlərini bizim üçün Moskva arxivlərindən aş

edib göndərdiyinə görə Eldar İsmaylova öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

²⁰⁰Иванов Р.Н. Именем Союза Советских, Москва, 2007, с.85.

olmuşdur. Diviziyanın 3500 döyüşçüsü Georgi xaçları ("əsgər Georgi nişanı") və Georgi medalları ilə təltif edilmişdilər. Bu məqama ətraflı toxunmağı lazım bilirik. Rusiyanın ordenləri sırasında ən yüksək dərəcəli hərbi təltif nişanı Müqəddəs Georgi ordeni sayılırdı. Orden sırf zabidlərə verildiyindən onun "əsgər" variantı - "Hərbi ordenin fərqlənmə nişanı" ("Знак отличия военного ордена") təsis edilmişdi. İstər orden, istərsə c onun "əsgər" variantı üzərində at belində əjdahanı məhv edən süvari - Müqəddəs Georginin təsviri verilirdi.

Müqəddəs Georgi xristianlığa aid əfsanəvi şəxsiyyət sayıldığından qeyri-xristianlara təltif nişanı verildikən üzərində Rusiya gerbinin əsas elementi - ikibaşlı qartal olan nişan verilirdi. Maraqlıdır ki, bu müsəlman süvariləri arasında narazılıqla qarşılanırdı. Təsvirin mahiyyətinə varmadan bir çox sıravilər, "Bizə quş vermə, istəmirik, bizə yigiti ver" deməklə məhz süvari təsviri olan nişan tələb edir-dilər. Bu səbəbdən "Hərbi ordenin fərqlənmə nişanı"nın üzərində sadə təsvir olan yeni forması təsis edilmişdi.²⁰¹

Diviziyanın bütün zabidləri ordenlərlə təltif edilmişdir. Təsədüfi deyil ki,

düşmən Qafqaz yerli süvari diviziyasını "Vəhşi diviziya" adlandırır.

1917-ci ilin iyununda çar ordusunun parçalanması ərəfəsində döyüşlər aparmağa məcbur olan Qafqaz yerli süvari diviziyası hərbi anda axıra qədər sadıq qalmışdır. 1917-ci il iyunun 29-da Kaluş şəhəri istiqamətində başda azərbaycanlı general Feyzulla Mirzə Qacar olmaqla irəliləyən 2-ci süvari briqada düşməndən geri çəkilən 466-cı piyada alaya rast gəlmiş, alayı toplayaraq yenidən sənədlərə göndərmiş, daha sonra isə döyüşü davam etdirmişdir. Əgər əvvəllər təkcə düşmən Qafqaz yerli süvari diviziyasını "Vəhşi diviziya" adlandırırıdysa, indi əksər mətbuat orqanlarında, əsasən də inqilabi qəzetlərdə diviziyaya belə adın verilməsi onun zabit

və süvarilərinə toxunurdu. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, diviziyanın belə

adla çağırılmasına rus ziyalılarından da etiraz edənlər də vardı. "Rusiyanın səhəri" ("Утро России") qəzetində "Rusiyanın sadıq oğulları" məqaləsində yazılmışdır: "Qafqaz yerli süvari diviziyası düşmənlə "qardaşlaşan" rus ordusunun ticarət - satqınlıq hesablarını öz "vəhşi" həyatları ilə ödəyir. Bu "vəhşilər" rus ordusunu Rumuniyada xilas etdilər. Bir həftə əvvəl qarşısızalmaz zərbə ilə avstriyalıları yenən, bütün Bukovinadan keçib Çernovisani ələ keçirən "vəhşilər" Qaliçə girdilər və avstriyalıları qovdular. Dünən isə geri çəkilən və mitinq

edən kolonları xilas etmək üçün irəli atılan "vəhşilər" düşməni dayandırdılar və müvazinət yaratdılar. Arxa cəbhədə qurulmuş mitinqlərə qaçan "nizamlı" əsgərlərin torpaq və azadlıq tələblərinə görə Rusiyaya qan haqqını "vəhşilər" ödəyirlər".²⁰² Maraqlıdır ki, belə məqalə həmişə qafqazlılara həqarətlə yanaşan ifrat monarxist - şovinist qaraguruhçuların ("Черносотенцы") qəzetində nəşr edilmişdir.

Diviziya döyüş fəaliyyəti dövründə böyük itkilər vermişdir və hər dəfə itki olduqca Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan yeni süvarilər göndərilirdi. 3 il ərzində diviziyada 7 mindən artıq süvari xidmət etmişdir. Diviziya alaylarının heyətləri bir neçə dəfə arxa cəbhədən gələn heyətlərlə dəyişdirilmişdir. Bütün müharibə dövründə diviziyada bir dəfə də olsun fərarilik halı qeydə alınmamışdır! 1917-ci ilin avqust ayında Qafqaz süvari diviziyasına Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilmiş bir neçə alay əlavə edilmiş və Qafqaz yerli süvari korpusu təşkil edilmişdir (komandir general-leytenant knyaz Baqraton, Qafqaz yerli süvari diviziyasının komandiri general-mayor knyaz Qaqarin). Lakin sentyabrın 2-də Qaqarin və Baqraton vəzifələrindən azad edilmiş, Qafqaz yerli süvari korpusunun komandiri general P.A.Polovsev, Qafqaz yerli süvari diviziyasının komandiri isə şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar təyin edilmişdilər.²⁰³

Qafqaz yerli süvari diviziyasının ən yaxşı hissələrindən biri Tatar süvari alayı idi. Tatar süvari alayı 1914-cü il avqustun 9-da Yelizavetpolda təşkil edilməyə başlandı. Əslən Bakıdan olan podpolkovnik V.Staroselskinin müvəqqəti rəhbərlik etdiyi alay 4 yüzlükdən təşkil edilməli idi. 1-ci yüzlüyün süvariləri Qazax, 2-ci - Şuşa və Cavanşir, 3-cü - Ərəş, Zəngəzur, Karyagin, Nuxa, 4-cü - Borçalı qəzalarının könüllülərindən təşkil edilməli idi. Podpolkovnik Staroselskinin 1914-cü ilin sentyabr ayında verdiyi raportda qeyd edilirdi: "Çağırış

²⁰¹Кузнецов А. Награды. Москва, 1999, с.452.

²⁰²Informasiya Azərbaycan hərbi tarixinə həsr olunmuş www. savaş. az saytından götürülmüşdür.

²⁰³Иванов Р.Н. Именем Союза, с. 127.

²⁰⁴РГВИА, ф. 3642, оп.1, д.7, л.74-74об.

Mirzə Qacar başçılıq edirdi. Avqustun 5-də Qafqaz hərbi dairəsinin qərargah rəisi Yelizavetpol qubernatoruna çağırışı başlamaq barəsində məktubla xəbər vermiş, avqustun 27-də isə qubernator tələb olunan 400 süvari əvəzinə 2000-dən artıq könüllünün toplandığını bildirmişdir. Qubernator yazırdı ki, alayın heyəti döyüş bayrağı

kimi onlara 1-ci atlı müsəlman alayının (1828-ci ildə təşkil edilib, 1830-cu ildə fəxri bayraqla təltif edilib) Şuşa qəza idarəsində saxlanılan fəxri bayrağını verməyi xahiş edir.²⁰⁵

Milli süvari paltarı ilə bərabər qaragül dərisindən papaq və yapıncı geyən, nizami silahlardan (tüfəng, nizə və şaşka) başqa ənənəvi xəncər daşımaq hüququ olan süvarilərin göndərilməsi təntənəli şəkildə həyata keçirildi. Alay yola düşərkən onu əhali ilə birlikdə axund Hüseyn Əfəndi Əfəndiyev yola salmışdır. Alay Ukraynada olan zaman onun tərkibinə Şərqə vurğunluğu ilə seçilən Fransa vətəndaşı Şarl Testenuar qatılmış və alayın süvarisi olmaq hüququ ona da verilmişdir. Tatar süvari alayı cəbhə bölgəsinə beş eşalonla 1914-cü il, 11-13 sentyabr tarixlərində yollandı. Sentyabrın 12-də Qafqaz süvari diviziyasının komandiri Böyük knyaz Mixail Aleksandroviç Yelizavetpol qubernatoruna teleqram ünvanlayaraq alayın təşkilinə görə "şəhər əhalisi, qəza nümayəndələri və igidlərə" təşəkkürünü bildirmişdir. Alayın baş axundu vəzifəsinə görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Hadi təyin edilmişdi.

Tatar süvari alayının ilk komandiri podpolkovnik P.A.Polovsev (01.09.1914-25.02.1916), sonra polkovnik F.N.Bekoviç-Çerkasski (25.02. 1916-05.07.1917), axırda isə polkovnik L.Maqaşov (05.07.1917-ci ildən) olmuşdur.²⁰⁶ Bessarabiya zadəganlarından olan Pyotr Aleksandroviç Polovsev 1874-cü ildə erburqda anadan olmuşdur. Qusar alaylarında xidmət etmiş Polovsevin məhz Tatar alayına komandir təyin edilməsi təsadüfi deyildi. Azərbaycanlılara böyük hörmətlə yanaşan, Azərbaycan adət-ənənələrini alayda saxlamağa imkan verən, şücaət və qorxmazlığı ilə seçilən Polovsev barəsində rus zabıtları deyirdilər ki, "onun bədəni rus, ruhu isə tatar"dır". Alay komandirinin köməkçiləri əslən Bakıdan olan podpolkovnik Vsevolod Staroselski və rotmistr Şahverdi xan Əbülfət xan oğlu Ziyadxanov təyin edilmişdilər. 1916-cı ilin əvvəllərində polkovnik A.Polovsev Qafqaz yerli süvari diviziyasının qərargah rəisi təyin edildi. 1917-ci ilin mayında Petroqrada hərbi dairəsinin komandanı təyin edilən general-mayor P.A.Polovsev şəxsən hərbi nazirə müraciət edərək yeni vəzifədə Tatar süvari alayının uniformasını daşımaq hüququnu qazanmışdır. 1917-ci il sentyabrın 2-

Tatar süvari alayının döyüşçülərinin papağı və başlığı. MATN.

də general P.A.Polovsev Qafqaz yerli süvari korpusunun komandiri təyin edilmişdir. Polovsev inqilabi hadisələrin dəhşətlərini görərək Müvəqqəti hökumətdən hissələrinin Qafqaza göndərilməsi barədə razılıq almağa nail ola bildi. Korpusun hissələrini Şimali Qafqazda yerləşdirən Polovsev özünə doğma bildiyi Tatar alayını Azərbaycana göndərdi. Oktyabrın 26-da Polovsev Yelenendorfa (Yelizavetpol yaxınlığında alman koloniyası) gələrək burada Tatar süvari alayına baxış keçirdi və alayın hazır hərbi hissə olmasını təsdiqlədi.²⁰⁷ Polovsevin sonrakı taleyi məlum deyil.

Tatar alayının formalaşmasında 8-ci ehtiyat süvari alayının müsəlman zabıt və unter-zabıtları iştirak edir, onlara alayın təşkilində köməklik göstərmək üçün 16-cı Tver draqun alayından polkovnik Şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar başçılıq edirdi. Şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar 1872-ci ildə çar ordusunun polkovniki Şəfi Xan Qacarin ailəsində anadan olub.²⁰⁸ Tiflis kadet korpusu və Nikolayev süvari məktəbini bitirdikdən sonra draqun alaylarında xidmət edən Feyzulla Mirzə 2-ci Dağıstan alayının (komandir Hüseyn Xan Naxçıvanski) tərkibində

Rus-Yapon müharibəsində iştirak etmiş, şəxsi şücaəti ilə seçilmişdir. Ayağından ağır yaralanan Feyzulla Mirzə dəfələrlə təltif edilmişdir. I Dünya müharibəsi başlayanda rotmistr rütbəsində olan Feyzulla Mirzə eskadron komandiri idi. 15 fevral 1915-ci il tarixində Brın kəndi uğrunda gedən döyüşdə geri çəkilən Uman kazak alayının dörd süvari bölüyünü saxlayıb, ona ürək-dirək verən, onları yenidən düzənləyib döyüşə aparan və qələbə qazanan Şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar Müqəddəs Georgi ordeninin 4-cü dərəcəsi ilə təltif edilmişdir.

1915-ci fevralın 17-də polkovnik F.M.Qacar Çeçen süvari alayının komandiri təyin edildi. İyul ayında Şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar 2-ci süvari briqadanın (Çeçen və Tatar alayları) komandiri təyin edildi. Dekabrın 9-da polkovnik Feyzulla Mirzə Qacar ağır yaralanmış, lakin sağalandan sonra 1917-ci ilin fevralında yenidən diviziyaya qayıtmış, Çeçen süvari alayının komandiri təyin edilmişdir. May

²⁰⁵РГВИА, ф. 3642, оп.1, д.7, л.47-47об.

²⁰⁶РГВИА, ф. 3642, оп.1, д.8, л.41.

²⁰⁷Иванов Р.Н. Именем Союза, с.95.

²⁰⁸Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры-азербайджанцы. Москва, 2005,с.203-205.

²⁰⁹Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры, с.206- 221.

Ordusuna xidmətə qəbul edilir. O 1-ci süvari diviziyasının komandiri təyin olunur, eyni zamanda Gəncə şəhəri hərbi qarnizonu rəisi vəzifəsini də icra edir.²¹⁰ Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra onun taleyi məlum deyil.

Bu zaman Tatar və Çeçen alayları diviziyanın 2-ci süvari briqadasını təşkil edirdi (briqada komandiri polkovnik K.Xaqandokov).

1914-cü il noyabrın əvvəllərində diviziya 2-ci süvari korpusun (komandir general-leytenant Hüseyn Xan Naxçıvanski) tərkibinə verildi.²¹¹ Lvov şəhərində hissələrə baxış keçirən Xan Naxçıvanski onların hazırlıqlarından razı qaldı. Jurnalist İlya Tolstoy (məşhur yazıçı Lev Tolstoyun oğlu) özünün "Al başlıqlar" ("Алые башлыки") oçerkində yazırdı: "Biri digərindən gözəl olan alaylar süvari şəkildə yürüş qaydası ilə keçirdi, bütün şəhər indiyənədək görmədiyi tədbiri seyr etməyə yığılmışdı... Öz tütəklərində hərbi xalq mahnılarını çalan zurnaçıların müşayiəti ilə sinirli, gözəl atlar üzərində oturmuş, qəşəng çərkəzi paltar geymiş, qızıl və gümüşlə işlənmiş silahlara malik olan, al-qırmızı başlıqlı qarabəniz, çevik, qürurlu və ləyaqətli süvarilər bizim yanımızdan keçirdi". Baxışdan dərhal sonra Sana çayı sahilinə çıxarılan alaylar Polyançik, Rıbnə, Verxovina-Bıstra istiqamətlərində ağır döyüslərə atıldılar. 1915-ci ilin yanvarında düşmənin Peremışl istiqamətinə yürüşünün qarşısını almaq üçün Tatar alayı hətta piyada halda vuruşmalı olmuşdur. "Müharibə salnaməsi" adlı topluda "Dıkaya diviziya" oçerkində qeyd edilmişdir: "Karpatlarda qar var, hər tərəf ağdır. Qabaqda təpələrdə, qar səngərlərində avstriya piyadaları yerləşiblər. Hər tərəfdə güllələr uçur... Hamısı özümüzükülərdir. Əhmədi yaralasa İbrahim çıxardar, İbrahimi yaralasa İsrayıl çıxardar, Abdullanı yaralasa İdris onları daşıyar. Daşayıb çıxararlar, nə yaralını, nə də ölünü düşməne qoymazlar... Alay yürüş üçün düzüldü. Ehtiyat kolonunda qəhvəyi - boz atlar üzərində süvarilər dayanmışdı. Yəhərlərin arxasına qara yapıncılar asılmış, atların yanlarından əlvən xurcunlar sallanı, qəhvəyi papaqlar alınlar düşür. Qarşıda döyüş var, çünki düşmən yaxındadır. Ağ atın belində, çiyində tüfəngi olan molla kolonun qabağına çıxır... Molla döyüşdən əvvəl dua edir... Qaş-qabaqlı üzlər ona dinməz qulaq asırlar. "Amin"- cərgələr səslənir, Amin, Allah, Allah!" Əllərini alınlarına apardılar, üzlərinə çəkildilər, sanki ağır fikirləri sildilər, yüyənləri çəkildilər. Döyüşə getməyə hazırdılar. Ya Allah, Allah yolunda irəli!"²¹²

Qalisiya əməliyyatında Tatar alayı Karpatt dağlarını aşaraq düşmən arxasına keçməklə nəticələnən məşhur bir reytdə olmuşdu. 1915-ci ilin fevralında diviziya uğurlu hücum əməliyyatları keçirir. Fevralın 15-də

Brin kəndinə Çeçen və Tatar alayları hücum etdi. Əlbəyaxa döyüşdən sonra kənd alınmış və A.Polovsev

Austro-Mecar plakətində "Vətəşi diviziya" süvarisinin təsviri. 1916-cı il. R.İvanovun materiallarına əsasən.

Müqəddəs Georgi ordenin 4-cü dərəcəsi ilə təltif edilmişdir. Yelizavetpol qubernatoruna məktubunda Polovsev yazırdı: "Yerli diviziyada birinci olaraq Tatar alayı öz komandirinə Georgi xaçını qazandırmışdır. Yüksək təltif nişanı ilə fəxr edərək onu tatar süvarilərin yüksək

Vinyatınsı rayonunda 250 süvari itirməklə düşmənin 5 hücumunu irimiqyaslı

Çerkasski dəf etmişdir. Əslən qabardin olan Tembot Janxotoviç Bekoviç-alayına komandir təyin olundu. 1916-cı il yanvarın 21-də diviziya tərkibində yeganə olaraq Tatar alayına imperatorun əmri ilə fəxri standart verilmişdir.²¹⁴ Rusiya ordusunda standartla təltif edilmə kollektiv təltif nişanları sırasında ən vacibi sayılırdı. Mayın 31-də Tatar alayı yenidən fərqləndi. Tışkovsı

kəndi hücumla alınarkən burada düşmənin 6 zabiti və 171 əsgəri əsir götürülmüşdü. Dərhal mövqelərini vəziyyəti bərpa etməyə çalışan avstriyalılar iri qüvvələrlə bir neçə dəfə hücum etmiş, lakin 256 nəfər itirərək geri çəkilməyə məcbur olmuşdular. Bu döyüşə görə Bekoviç-Çerkasski Müqəddəs Georgi ordenin 3-cü dərəcəsi

ilə təltif edilmişdir.

1916-cı ilin yayında Tatar süvari alayı Cənub-Qərb cəbhəsinin "Brusilov əməliyyatı"nda iştirak edir.

İyunun əvvəllərində ağır Çernovıtsı döyüşlərində qalib gələn Tatar alayı Çeremoş çayına çıxmış, sonra isə Çeçen

²¹⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.1, s.94.

²¹¹ Иванов Р. Н. Генерал-адъютант его величества. Москва, 2006, с.211-219.

²¹² İnformasiya Azərbaycan hərbi tarixinə həsr olunmuş www.savaq.az saytından götürülmüşdür.

²¹³ Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры, с.212.

²¹⁴ РГВИА, ф.3530, оп.1, д.131, л.12.

1917-ci ilin avqustunadək döyüşlərdən çıxmayan Tatar süvari alayı döyüşçülərinin qəhrəmanlığı yüksək qiymətləndirilmişdi.²¹⁵ Alayın 6 nəfər zabiti Müqəddəs Georgi ordeninin 4-cü dərəcəsi, 5 nəfər zabiti isə ona bərabər tutulan "Qızıl silah"la təltif edilmişdilər. Onların sırasında gələcəyin məşhur sərkərdəsi, alayının korneti Cəmsid Xan Naxçıvanski da var idi. Alayın bütün zabitləri imperiyanın digər ordenləri ilə də mükafatlandırılmışdı. Digər alayların tərkibində vuruşan azərbaycanlılar da mükafatlandırılmışdı. Belə ki, Kabarda süvari alayının ştab - rostmistri Kərim Xan İrəvanski "Qızıl silah"la təltif edilmişdi. Sıravilər sırasında

da fərqlənənlər az deyildi. Əli bəy Nəbibəyov, Sayad Zeynalov, Mehti İbrahimov, Ələkbər Hacıyev Daso

Daurov, Aleksandr Kaytukov tam Georgi kavalərləri (4 "əsgər" Georgi nişanına layiq görülənlər tam kavale sayılırdılar) olmuşdur. Üç Georgi xaçı və üç Georgi medalı ilə Osman ağa Gülməmmədov təltif edilmişdi. Şuşalı Zeynal bəy Sadıxov xüsusi qeyd edilməlidir: kəşfiyyat dəstəsində unter - zabit kimi xidmətə başlayaraq

o, üç Georgi xaçı və bir Georgi medalı ilə təltif edilmiş, bilik və bacarığına görə zabit rütbəsinə layiq görüləndən sonra daha dörd döyüş ordeninə layiq görülmüşdü. 4-cü dərəcəli "əsgər" Georgi nişanı ilə Paşa Rüstəmov, Xəlil bəy Qasimov, Şahzadə İdris ağa Qacar, Kərim Qulu oğlu təltif edildilər. 1917-ci il iyunun 24-

dən etibarən Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə "əsgər" Georgi xaçı ilə zabitlər də təltif edilə bilərdi. "Əsgər"

nişanının 4-cü dərəcəsi ilə L.Maqalov, Cəmsid Naxçıvanski, Xaitbəy Şerəşidze, N.Bobrinski, rotmistr Şahverdi Xan Ziyadxanov, ştab - rotmistrlər Süleyman bəy Sultanov və Ehsan Xan Naxçıvanski, ştabs - kapitan Cəlal bəy Sultanov, poruçik Səlim bəy Sultanov təltif edildilər.

Petroqrada hərbi dairəsinin komandanı general-mayor P.A.Polovsev Məmməd Xan Ziyadxanova yazdığı məktubunda qeyd edirdi: "Qalisiya və Rumuniya çöllərində saysız-hesabsız qəhrəmanlıqlar etmiş müsəlmanlar özlərini böyük əcdadlarının layiqli davamçıları və bizim böyük vətənin sadıq oğulları kimi göstərmişdilər."

Polovsev inqilabi hadisələrinin dəhşətlərini görərək Müvəqqəti hökumətdən korpus hissələrinin Qafqaza göndərilməsinə nail ola bildi. Korpusun qərargahı Vladıqafqazda, diviziyanın qərargahı isə Pyatiqorskda idi, Tatar alayı Yelizavetpola göndərildi.²¹⁶ 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra korpus öz təşkilatı və tərkibini saxlayırdı, lakin 1918-ci ilin yanvarında korpus ləğv edildi.

Müsəlman Korpusunun komandanı təyin edilən general-leytenant Ə.Şıxlinski öz xatirələrində yazırdı ki, "bizim əlimizdə silah, cəbhəxana, ərzaq ehtiyatı, paltar və ayaqqabı yox idi". 1918-ci il yanvarın 7-də "Açıq söz" qəzeti yazırdı ki, yaradılmaqda olan Müsəlman Korpusu tədricən Rusiyanın keçmiş 6-cı ordu korpusunu

(5-ci və 7-ci atıcı diviziyalar) əvəz etməli idi.²¹⁷

Dövrün hadisələrində fəal iştirak etmiş İsrail bəy İsrailov öz xatirələrində göstərir ki, Tatar süvari alayı azərbaycanlılardan ibarət yeganə yaxşı təşkil edilmiş silahlı qüvvə idi. Ona kömək məqsədi ilə əsasən tələbələr və ziyalılardan ibarət "Yaşıl qvardiya"nın yaradılmasına başlandı. Qvardiyaya komandanlıq İ. İsrailova tapşırıldı, onun süvari dəstəsini polkovnik Rəfibəyli təşkil etməli idi. Bakı Soveti və onun qurumları Bakıda milli hissələrin yaradılmasına çətinliklər törətdiyindən könüllülər Müsəlman süvari divizionu şəklində (80 nəfər) tərtib edilərək Lənkərana köçdülər.²¹⁸

Təminatla bağlı problemi həll etmək üçün müsəlman ictimai təşkilatları bazarlardan lazım olanları alıb qoşun hissələrinə təhvil verirdilər. Bəzi hallarda torpaq sahibkarları və imkanlı şəxslər öz dəstələri ilə Korpusa

İlirdilər. Belə ki, Rəşid bəy Səmədov adlı birisi öz dəstəsi ilə gəlmiş və dəstə tam heyətlə 1-ci

süvari müsəlman alayına qatılmışdı. Eskadron

Azərbaycan süvarisinin qılınıcı. MATM.

şəklində düzənlənən dəstəyə Xan Naxçıvanski komandir təyin edildi, R.Səmədova praporşik rütbəsi verildi

və o, eskadron komandirinin köməkçisi oldu.²¹⁹

²¹⁵РГВИА, ф- 2100, оп. 2, д.46, л. 13-14об., 45,47-47об., 64-64об., 66-66 об.

²¹⁶Иванов Р.Н. Именем Союза, с151.

²¹⁷Сüleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.38.

²¹⁸Сüleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.40.

²¹⁹Сüleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.53-54.

istehkam rəisinin xidməti, oberkvartirmeyster xidməti, növbətçi zabit şöbəsi, korpusun tibb xidməti və baytar həkim xidməti.²²⁰

Hissələrdə təlim bölmələri və Müsəlman təlim batareyası təşkil edilirdi. Korpusun hərbi məhkəməsinin sədri polkovnik Prixodkonun rəhbərliyi ilə rus ordusunun nizamnamələrinin Müsəlman Korpusunun xidmət və məişət şəraitinə uyğunlaşdırmaq üçün komissiya yaradılmışdı.²²¹

1918-ci il fevralın 24-də Bakıda 1-ci müsəlman atıcı alayının təşkil edilməsi üçün bura gəlmiş general-mayor Xəlil bəy Talışinski və qərargah zabitləri vəqzalda bolşeviklər tərəfindən həbs edildilər. Bu müsəlman əhalisində o dərəcədə böyük narazılığa səbəb oldu ki, bolşeviklər onları azad etdilər. X.Talışinski və onun zabitləri Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin "İsmailiyyə" binasında fəaliyyətə başladılar. "Səadət" məktəbinin zirzəmisində patron sexi açıldı, könüllülər toplandı. Lakin bolşevik-erməni qüvvələrinin cəmləşdiyi Bakıda yalnız iri, tam hazırlıqlı hərbi hissə ilə fəaliyyət göstərmək olardı. Silah-sursatı olmayan, əsasən könüllülərdən təşkil edilməyə başlayan hərbi hissəni belə şəraitdə yaratmaq qeyri-mümkün idi. Bu səbəbdən korpusun hissələrinin aşağıdakı dislokasiya sxemi tərtib edilmişdi (Əli ağa Şıxlinskiyin 11 mart 1918-ci il 58 sayılı əmri

ilə təsdiqlənib): 1-ci müsəlman nişançı diviziyasının qərargahı və 1-ci müsəlman nişançı alayı - Şamaxıda, 2-ci müsəlman nişançı alayı Qubada, 1-ci müsəlman nişançı-topçu briqadasının rəhbərliyi və 1-ci divizionu, İstehkam taboru, Müvəqqəti Milli hərbiyyə məktəb Yelizavetpolda (Gəncədə), 6-cı müsəlman nişançı alayı İrəvan quberniyasında (qərargahı Naxçıvanda), 7-ci müsəlman nişançı alayı Nuxada, 8-ci müsəlman nişançı alayı Abbastumanda (Şərqi Gürcüstan), 2-ci müsəlman nişançı-topçu briqadasının rəhbərliyi və 1-ci divizionu Naxçıvanda, Müsəlman süvari-topçu batareyası Lənkəranda, 2-ci Tatar süvari alayı Ağdamda.²²² Silah və sursatın, komanda heyətinin çatışmadığı şəraitdə belə dislokasiya sxemi ilə korpusun təşkili işi daha da çətinləşirdi. Bütün hərbi hissələrin bir ərazidə, 2-3 təlim mərkəzlərində təşkil edilib bölgələrə göndorilməsi məqsədə uyğun olardı, lakin mövcud hərbi-siyasi vəziyyət yuxarıda göstərilən sxemin tətbiqini tələb edirdi. Hərbi hissələr təlimlə bərabər yerləşdiyi ərazilərdə əmin-amanlığı qorunmalı, bolşevik-erməni dəstələrinin irəliləməsinə imkan verməməli idilər.

1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq rus hissələrinin tərkilənməsi prosesinə Tatar süvari alayının qoşulması nəticəsində iri hərbi hissələri tərkilənməyə imkan olmuşdu. Şəmkir stansiyasının baş vermiş

hadisələrdə də bilavasitə alay komandiri polkovnik L.Maqalovun rəhbərlik etdiyi süvarilərin köməyi sayəsində eşelonlar silahı təhvil vermək məcburiyyətində qaldı. Toplanan silahlar könüllülərdən təşkil edilən korpusun yeni yaradılan hərbi hissələrinə paylanır, lakin onlar hələ döyüşə hazır deyildilər.

Beləliklə, 1918-ci ilin martında – Müsəlman Korpusu hissələrinin formalaşmaqda olduğu vaxt, yeganə

hazır qüvvə Tatar süvari alayı idi. Lakin alay cəmi 600-ə yaxın süvaridən ibarət idi, onların da bir qismi Lənkəran, Bakı və Şamaxıda yaradılan hərbi hissələrdə təlimatçı kimi çalışırdılar. Bakı Sovetinin bolşevik-erməni qüvvələrinin qarşısını almaq üçün

bu kifayət etmirdi. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, daha sonra

Qubada, Salyanda, Şamaxıda, Lənkəranda bolşevik-erməni qoşunları tərəfindən azərbaycanlı əhalinin soyqırımı həyata keçirilərkən, bu məntəqələrdə olan

könüllü dəstələr müqavimət göstərsə də məğlub edilmişdilər.

Müsəlman Korpusunun təşkilini sürətləndirmək üçün Zaqafqaziya hökuməti 100 min rubl, 2 təyyarə, 1 zirehli qatar, silah və sursat ayırmağa, kömək üçün gürcü hərbi hissələrini göndərməyə söz vermişdi. Əslində 1 zirehli qatar, az sayda atıcı silahlar, bir gürcü bölüyü göndərildi. Buna baxmayaraq, bolşevik-erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün dəstə təşkil etmək qərarı qəbul edildi. Dəstə polkovnik L.Maqalovun rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş, onun tərkibinə Müsəlman Korpusunun qüvvələri qatılmışdı. Bilavasitə Maqalovun tabeliyində

²²⁰ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.33.

²²¹Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.34.

²²²Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.54-55.

²²³Кадишев А.Б.Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва, 960, с.90.

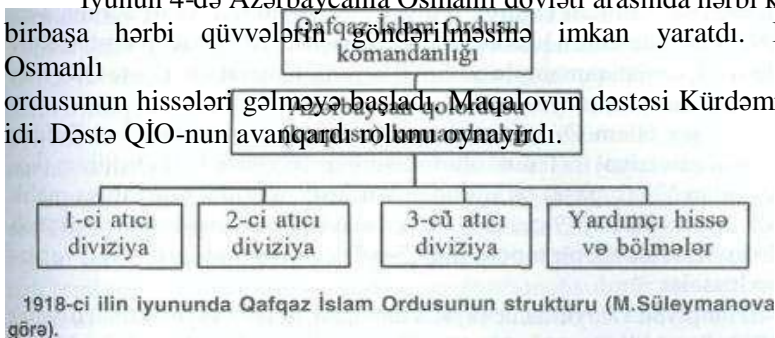
²²⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.64-65.

İsrafil bəy İsrafilov xatirələrində yazır ki, "Tatar süvari alayı gənc respublikanın yeganə yaxşı təşkil edilmiş silahlı qüvvəsi idi. Ona kömək məqsədi ilə "Yaşıl qvardiya"nın yaradılmasına başlandı: əsasən tələbələr və ziyalılardan ibarət hərbi hissə. Qvardiya ilə komandanlıq mənə tapşırıldı. Süvari dəstəyə polkovnik Rəfibəyli cılıq edirdi. Bizim azsaylı dəstəmiz Hacıqabul stansiyasına qədər irəliləsə də geri çəkilməyə məcbur oldu..." Bakı Sovetinə qarşı döyüşlərdə iştirak edən Müsəlman Korpusunun bir hissəsi belə ştatlara uyğun təşkil edilməmiş, ümumiyyətlə Korpus ayrı-ayrı bölmələr şəklində (alay-tabor-böyük) vuruşmuşdur. Məhz bu amil

5.4. Qafqaz İslam Ordusunun iyun-iyul aylarında quruluşu

Ənvər paşanın Azərbaycanla bağlı planı burada yerli qüvvələr hesabına türk zabitlərinin köməyi ilə tərkibində 3 piyada diviziya (hər birində 3 piyada alay) olan 1 korpus yaratmaq idi. Nuru paşa Mosulda 6-cı Ordu komandanlığından 149 zabit və məmur, 488 gizir və əsgər seçərək onlardan təlimatçılar kimi istifadəni planlaşdırırdı. Aprelin 5-də Ənvər paşa tərəfindən təsdiqlənmiş Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid Təlimnamə də bunu təsdiqləyir. Nuru paşa Mosul-Təbriz-Naxçıvan marşrutu ilə hərəkət edərkən Naxçıvanda, Or-dubadda, daha sonra Cəbrayıl, Ağdam, Tərtər və Yevlaxda bir neçə osmanlı zabiti yerləşdirərək onlara yerli könüllülərdən ibarət dəstələr yaratmağı tapşırırdı.²²⁵ Bir çox yerlərdə əhali I Dünya müharibəsində rus ordusu tərəfindən əsir götürülmüş türk zabit və əsgərlərini azad etmiş və onlar yerli dəstələr təşkil etmişdilər. Nuxada Bədri və Sidqi əfəndilər, Zaqatalada Həqqi əfəndi və Ələddin əfəndi belə dəstələrin komandirləri idi. Lakin Nuru paşanın üzləşdiyi reallıq planları pozdu. Bakı Soveti qoşunları sürətlə irəliləyir, Müsəlman Korpusunun kiçik hərbi qüvvələri onun hərəkət sürətini nisbətən ləngitsə də, qarşısını ala bilmirdi. Könüllülərdən yaradılan hərbi hissələr silah və sursatla təmin edilməmiş, təlim keçməmiş, zabit heyəti demək olar ki, yox idi. Belə şəraitdə təlimatçılar vasitəsi ilə hərbi hissələrin yaradılması prosesi çox vaxt tələb edərdi. Nuru paşa teleqramlarının birində xəbər verirdi ki, Müsəlman Korpusunda 1000-ə yaxın döyüşçü var, bu isə göstərir ki, toplanan könüllü dəstələri o real qüvvə kimi heç nəzərə almırdı.²²⁶ Belə vəziyyətdə məhz nizami osmanlı qoşunlarının göndərilməsi ehtiyacı açıq-aydın görünürdü. Bu qüvvələr komandanı Vehib paşa olan 3-cü Ordu tərkibindən götürülməli idi.

İyunun 4-də Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında hərbi kömək göstərilməsi barədə imzalanan müqavilə birbaşa hərbi qüvvələrin göndərilməsinə imkan yaratdı. İyunun əvvəllərindən Azərbaycana 3-cü Osmanlı ordusunun hissələri gəlməyə başladı. Maqalovun dəstəsi Kürdəmir-Ucar istiqamətində olub 900 nəfərdən ibarət idi. Dəstə QİO-nun avanqard rolunu oynayırdı.

Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Osmanlı qoşunları 5-ci Qafqaz firqəsi (diviziya) ilə təmsil olunmuşdular. Əvvəllər 3-cü Ordunun (komandan Vehib paşa) tərkibində olan firqə aşağıdakı quruluşa malik idi: üç piyada alay (9-cu, 10-cu, 13-cü alaylar), bir süvari alayı (mürəttəb 2-ci süvari alayı), bir topçu alayı (5-ci Qafqaz səhra topçu alayı) və əlavə hissələr.²²⁷

Hər piyada alayında üç piyada tabor, bir pulemyot (makinalı tufəng) bölüyü var

idi. 9-cu piyada alayı (komandir minbaşı Cəmil Cahid bəy sonra qaimməqam Həmdi bəy) 25-ci, 26-cı və 27-ci piyada taboqlarından ibarət idi. 10-cu piyada alayı (komandir qayməqam Osman bəy, sonra Dəmirəli bəy) 28-ci,

²²⁵Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.230-231.

²²⁶Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.107-108.

²²⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.119-120.

Əlavə hissələrə istehkam böliüyü, səhiyyə böliüyü, telsiz teleqraf taqımı, 24-cü səyyar xəstəxana, orkestr və iaşə taqımı aid idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ müharibə başlamazdan əvvəl Osmanlı ordusunun ən zəif cəhətlərindən biri təminat məsələsi ilə bağlı idi. Belə ki, döyüşən ordunun tərkibində təminat məsələləri ilə bağlı ayrıca strukturun olmaması əməliyyatların keçirilməsinə maneçilik törədirdi. Təminat əsasən qoşunların yerləşdiyi ərazilər

hesabına həyata keçirilir, ölkənin mərkəzi bölgələrindən daşınmalar isə olduqca pis təşkil edilmişdi. Yaradılan anbarlarla döyüşən hissələr arasında daşınmalar da ləng aparılırdı. Buna səbəb bir tərəfdən texnika sarıdan geridə qalma idisə (avtomobillərin azlığı, arabaların əksər hallarda döyüş gedən bölgənin əhalisindən iğılması), digər səbəb xüsusi nəqliyyat hissələrinin olmaması idi. Nəticədə hətta alman zabidləri qeyd edirdilər ki, manlı qoşunları

5-ci Qafqaz fırqəsinin quruluşu (M.Süleymanova görə).

irəliyə bilirlər, lakin sürətli hücumlar etmək iqtidarında deyillər. Döyüş zamanı ilkin uğur qazanan qoşunlar azacıq irəlilədikdən sonra ərzaq və sursat ehtiyatını bərpa etmək üçün hərəkəti dayandırır, ərzaq və sursatın gətirilməsini gözləyirdilər. mövqelər qurmaq imkan üçün qazanırdı. Osmanlı qoşunlarının hücumları bir mövqedən digərinə

Vuruşan hissələrin su və ərzaqla

təminatını Azərbaycan Cümhuriyyəti

Ərzaq Nazirliyi öz boynuna götürdü. Əhalidə olan məhsulun 1/10 yığılır, eyni miqdarda ərzaq anbarlardan götürülürdü. Azərbaycanı tərk etmiş ermənilərə məxsus olan topraqların məhsulunu ətraf azərbaycanlı əhali toplamalı və toplanmış məhsulun 50 %-i dövlətə, vuruşan hissələrə keçirməli idi. Əvəzi ödənilməklə əhalidən minik heyvanları götürülürdü. Sentyabr döyüşləri ərəfəsində zəkat da yığılaraq orduya keçirilmişdi. Cənub və Şimal hücum xətti boyunca ərzaq anbarları yaradılmışdı. Təkcə 5-ci Qafqaz piyada fırqəsinə bir gündə 10.774

kq ərzaq tələb olunurdu.²²⁸ Ərzaq Nazirliyindən ərzağın götürülüb hissələrə paylanması üçün 5-ci fırqənin tərkibində əlavə struktur vahidi - Mənzil Müfəttişliyi yaradılmışdı ki, bu qurum ərzağın daşınması, təminat və

digər məsələlərlə məşğul olurdu. Onun səmərəli işi nəticəsində Mənzil Müfəttişi idarəsi yaradıldı.

5-ci Qafqaz fırqəsində 330 zabıt, 7403 əsgər (5277-si döyüşən hissələrdə) və 1939 heyvan var idi.²²⁹

Fırqənin 3-cü Ordu ilə bağlılığı Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa vasitəsi ilə həyata keçirilməli idi. İdarəetməni asanlaşdırmaq üçün Qafqazda yerləşən 3-cü və 9-cu Ordular Şərq Ordular qrupu tərkibində birləşdirildi (komandan Vehib paşa, iyunun 29-dan Xəlil paşa). Bu zaman 3-cü Ordunun komandanı Esat paşa təyin edilmişdi. Maraqlıdır ki, iyun ayında 5-ci piyada fırqəsinin (komandir Mürsəl paşa, sonralar Mürsəl Bakı adını götürmüşdür; Ərkani-Hərb (qərargah) rəisi-minbaşı Rüşdübəy) adı dəyişdirildi və o, Azərbaycan qolordusunun 3-cü atıcı diviziyası adını aldı.²³⁰

QİO-nun komandanı Nuru paşa və Ərkani - Hərb rəisi Nazim bəy qərargaha arxalanaraq fəaliyyət göstərirdilər. Qərargah aşağıdakı şöbələrə ibarət idi: 1-ci şöbə - hərəkət şöbəsi (əməliyyat-planlaşdırma); 2-ci şöbə - heyət şöbəsi (zabitlərin siyahıları, təltif edilmələr); 3-cü şöbə-hərbi divan və məhkəmə; 4-cü şöbə - təminat şöbəsi - ərzaq və paltarla təminat; 5-ci şöbə - tibbi; 6-cı şöbə - baytarlıq; 7-ci şöbə - pulemyotların inspeksiyası; 8-ci şöbə - qərargahın rəhbərliyi.

İyun-iyul döyüşləri nəticəsində osmanlı hərbi hissələrinin quruluşunda dəyişikliklər baş verdi. İ bir tərəfdən osmanlı hissələrinin verdiyi itkilər və bu itkilərin azərbaycanlı döyüşçülərlə əvəzlənməsi, digər tərəfdən azərbaycanlı könüllülərin sayının artması nəticəsində yeni-yeni Azərbaycan hissələrinin yaradılması ilə bağlı olmuşdur.

Könüllü dəstələr və çağırış içi. Azərbaycana gəldikdə Nuru paşa şahidi olmuşdur ki, əhali vuruşmaq əzmindədir və könüllü dəstələr artıq mövcuddur. Bir çox yerlərdə əhali I Dünya müharibəsində rus ordusu tərəfindən əsir götürülmüş türk zabıt və əsgərlərini azad etmiş və onlar yerli

²²⁸Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.256.

²²⁹Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.241.

²³⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.127

cəm ediləcək milis ətrafı haqqında təlimat" adlı bir sənəd tərtib edilmiş, burada könüllü dəstələrin postlarının yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı məqamlar öz əksini tapmışdır. Təlimata əsasən Poyludan Gəncəyə qədər ərazidə dəmir yolu boyunca yerli əhalidən milis dəstələri yaradılmalı idi. Bu dəstələrin yaradılmasında Qafqaz İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti köməklik göstərirdi.²³¹

Osmanlı hərbi hissələri Azərbaycana daxil olarkən əhaliyə müraciət qəbul edilmişdi. Müraciətdə QİO-nun məqsədləri göstərilmişdi: ermənilərin ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etməsinə maneçilik törətmək, Bakıda müsəlmanlar və bolşeviklər arasındakı müharibəyə müdaxilə etmək, Bakı ilə bağlı "almanların ehtiraslarına mane olmaq", Qafqaz müsəlmanlarını təcavüzdən qurtarmaq. Bu müraciətin könüllülərin sayının artmasına çox təsiri olmuşdur.

Qafqaz İslam Ordusu yaradıldıqdan sonra könüllülərdən ibarət dəstələr iki məqsədlə istifadə edilirdi:

1.Arxa cəbhəni təşkil edən şəhərlərdə sabitliyin qorunması, yolların mühafizəsi; 2. Azərbaycan və Osmanlı hərbi hissələrinə ehtiyat qüvvə hazırlanması. Misal üçün, iyunun 22-də 389 nəfərlik Ağdaş könüllülər dəstəsi Osmanlı hərbi hissələrinin 9-cu, 10-cu və 13-cü alayları arasında bölüşdürüldü. 150 nəfərlik Göyçay milis dəstəsi Müsüslü dəstəsinin Azərbaycan bölmələrinə verildi. Nəticədə həm Azərbaycan, həm də türk hissələrinin itkiləri məhz azərbaycanlı könüllülər hesabına doldurulurdu, çünki komplektləşdirilmə üçün Türkiyədən sırayı heyət göndərilirdi. M.Süleymanov osmanlı sənədləri əsasında 5-ci Qafqaz firqəsində nə qədər yeni qüvvənin olmasını müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, 30 iyun tarixində 8229 sırayı olan firqə 1-15 iyul tarixlərində müxtəlif səbəblərdən (həlak olanlar, itkin düşənlər, yaralıları, xəstələr) 1200 nəfər itirmiş, həmin dövrdə firqəyə 1992 nəfər azərbaycanlı gəlmiş və iyulun 15-də firqənin sırayı heyətinin sayı 9021 nəfərə çatmışdır.²³² Türkiyədən əlavə nizami qüvvələrin göndərilməsini istəyən Nuru paşa Ənvər paşanı buna sövq etmək üçün məktublarında döyüşçülərin çatışmadığını, könüllülərin əvvəlki kimi 1000 nəfər olmasını göstərirdi.

QİO rəhbərliyi və Azərbaycan hökuməti səfərbərlik işini daim nəzarətdə saxlayırdı. Belə ki, 1894-1899-cu illər təvəllüdü müsəlman gənclər hərbi xidmətə çağırılırdı. İlk dəfə olaraq Yelizavetpolda Əxzi-Əsgər idarəsi yaradıldı və toplanma işinə vəsait ayrıldı. Hərbi xidmətə çağırılırdılar: xəstələr, dəlillər, həbs olunanlar, nazirlər, nazir müavinləri, valilər, ziraət idarələri müdirləri, dövlət xəzinədarı, məhkəmə rəisləri prokurorlar, prokuror müavinləri, polisler, ruhanilər, 60 yaşına çatmış və ya dul qalmış ananın tək oğlu, atadan, anadan yetim olub himayəsində kiçik qardaş - bacısı olanlar, baba və ya nənənin himayəsində olan tək nəvə, bir neçə uşağı olanlar. Çağırışdan azad olanlara xüsusi sənəd verilir.²³³

Toplanma işi aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilirdi. Yaradılmış Milli Müdafiə Cəmiyyətləri əhali

arasında təbliğat aparır və orduya səfərbər olunmanın vacibliyini vurğulayırdılar. Eyni zamanda bildirilirdi ki, öz silahları olan gənclər bu silahlarla xidmətə gəlsələr daha yaxşı olardı. Daha sonra xidmət yaşını çatmış gənclər qəza mərkəzlərinə göndərilir və burada Əxzi-Əsgər komissiyasında həkimlər tərəfindən müayinə

1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Müsəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək Xüsusi Azərbaycan Korpusu qoyulmuşdur.²³⁶ Xüsusi Azərbaycan Korpusunda (komandan Əlağa Şıxlinski) əvvəlki Müsəlman Korpusuna daxil olan hissələr yenidən düzənlənərək qərargah və iki Azərbaycan diviziyası

yaradıldı. Dəyişiklik zamanı azərbaycan hissələrinin komandirləri türk zabitlərindən təyin edilirdi

1-ci Azərbaycan diviziyası (komandir miralay Cəmil Cahilbəy, Ərkani-Hərb rəisi minbaşı Tahir bəy) üç piyada alayı (1-ci, 2-ci və 3-cü) və bir Sərhəd alayından ibarət olmuşdur. 1-ci piyada alayına qaimməqam Məhyəddin bəy, 2-ci piyada alayına əvvəlcə İsmayıl Həqqi bəy, sonra Əhməd Həmdi bəy, 3-cü piyada alayına qaim məqam

Xalis bəy rəhbərlik edirdilər. Sərhəd alayının komandiri İsmayıl Həqqi bəy təyin edilmişdi. 2-ci Azərbaycan

diviziyası (komandir qaimməqam Nazim bəy, Ərkani - Hərb rəisi minbaşı Cəmil bəy) üç piyada (4-cü, 5-ci və 6-cı) alayından ibarət olmuşdur. 4-cü piyada alayına Həlim Pərtöv bəy, 5-ci piyada alayına Yusif Ziyabəy, 6-cı

²³¹Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.232.

²³²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.164-165.

²³³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.169.

²³⁴Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.279-280.

²³⁵Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 1998-ci il 22 may tarixli fərmanı ilə iyunun 26-sı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələr günü elan edilmişdir.

²³⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.1, s.233.

²³⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.160.

bölküdə ibarət taborda isə 19 zabıt, 772 əsgər, 12 minik və 76 yük heyvanı olmalı idi.²³⁸ Əli ağa Şıxlınskinin 27 iyun tarixli 189 sayılı əmri göstərir ki, Korpusun tərkibində 115 saylı sanitar qatırı, Yelizavetpol stansiyasındakı 200 nəfərlik lazaret mövcud olmuş, həmçinin döyüşlərdə bir Azərbaycan zirehli qatırı da iştirak etmişdir.²³⁹

Toplanmış əsgərlər iki hissəyə bölünürdü: türk hissələrinə göndərilən əsgərlər və Azərbaycan hissələrinə göndərilən gənclər. Belə ki, əsgərlərin paylanması zamanı müəyyən fərqlər var idi. Türk hissələrinə göndərilən gənclər doğulduqları yerdən asılı olmayaraq hərbi hissələr arasında bölüşdürülürdülər: Gəncədən çağırılmış əsgər Şəkidən və Qazaxdan olan əsgərlə bərabər türk hərbi hissəsinə göndərilir və türk əsgərləri ilə çiyin-çiyinə vuruşurdu.

Toplanmış könüllülərin Azərbaycan hissələrinə bölüşdürülməsi isə ərazi prinsipi əsasında aparılırdı:

Müsləman Korpusu Tətar süvari alayının iki azərbaycanlı zabiti. Sol tərəfdə A. Yusifov. 1916-cı il. MATM.

Qazax qəzasından toplanmış gənclər 1-ci piyada alayı, Şuşa və Qarabağ qəzasından - 2-ci piyada alayı, Ağdaş qəzasından - 4-cü piyada alayının 1 və 2-ci taborlarına və 1-ci və 2-ci süvari bölkülərinə, Cavanşir qəzasından - 4-cü piyada alayın 3-cü

taborunun formalaşdırılmasına göndərilirdi.

Toplanma işi sürətlə gedirdi: misal üçün, iyulun 2-dən 29-dək Ağdamda 462 nəfər toplanıb. 3-cü piyada alayında 560-dan artıq nəfər, 4-cü piyada alayında 2028 nəfər, 2-ci piyada alayında 1018 nəfər, Şəki dəstəsində 285 nəfər, Bərdə dəstəsində 472 piyada və 245 süvari, Tərtər dəstəsində 245 süvari var idi. Təkcə Cəbrayıl da könüllülər yığımaq olmurdu. Raportlarda bunun səbəbi belə açıqlanırdı: "hər bir kənd digəri ilə ədavətdədir və qan davası aparır".²⁴⁰

Ənvər paşa Əlimərdan bəy Topçubaşovla görüşündə könüllülərin toplanmasından xəbəri olmasını göstərmişdir: "Mənə məlumdur ki, çağırışda böyük çətinlik olmayıb, adamlar həvəslə gəlirlər. Belə də olmalıdır. Qafqaz müsəlmanları əsgəri mükəlləfiyyətə cəlb olunmamışdılar. Onlar əsgəri tələbkarlıqla tanış deyillər. Ancaq görünür ki, əsgəri ruh hələ də qalmaqdadır. Bu isə zəruri şərtidir".²⁴¹

Ərazilər azad edildikcə gənclərin əsgərliyə çağırışı təşkil edilirdi. Belə ki, QİO hissələri Bakıya yaxınlaşanda artıq Göyçay və Şamaxıda çağırış işi təşkil edilmişdi.

Erməni təhlükəsi olan kəndlərdə Akıncı dəstələri təşkil edilməli idi: 150 nəfərlik bölkülərə bölünmüş dəstəyə nüfuzlu şəxs rəhbərlik edir, döyüşçülər öz evlərində yaşasalar da mütəmadi təlim keçir və siqnal olan döyüşə çağırılırdılar.

Heyvanların da səfərbərliyi həyata keçirilirdi. İyunda QİO-da 2374 heyvan olub, onlardan 297 tələf olub, lakin əhali tərəfindən 340 yeni heyvan gətirilib. Araba və dəvələr, həmçinin arabaçı və dəvəçilər də orduya cəlb edilirdi.²⁴²

Avqustda qoşunların strukturunda növbəti dəyişikliklər aparıldı. Ətrafında olan bəzi ilhaqçılar sonradan Azərbaycanın Türkiyəyə qatılacağını bildirərək Azərbaycan milli hissələrinin yaradılmasının zərərli olmasını gənc və siyasi cəhətdən təcrübəsiz olan Nuru paşaya təlqin etmək istəyirdilər. Digər tərəfdən Azərbaycan Korpusunda zabıt heyəti sıralarında rusların çox olması, bütün hərbi yazışmanın və sənədləşmənin hətta azərbaycanlı zabıtlər tərəfindən də rus dilində aparılması (azərbaycanlı zabıtlər rus ordusu sıralarında xidmət etmiş və bu dildə hərbi təhsil almışdılar) Nuru paşanın narazılığına səbəb olan məqamlar idi.

Nəticədə 1918-ci il avqustun 2-də Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycan hissələrinin

yaradılması barəsində əmr verdi. Əmrə əsasən iki diviziyadan (firqə) ibarət korpus yaradılmalı idi və korpus

Osmanlı komandanlığı altında xidmət etməli idi. Əmrə əsasən mövcud hissələrdən 1-ci Qazax, 2-ci Qarabağ, 3-cü Zaqatala, 4-cü Ağdaş piyada alayları və dörd süvari alayı düzənləndi. Hər piyada alayda üç tabor, pulemyot bölyü, depo bölyü, istehkam bölyü yaradıldı. Süvari alayda iki bölkük olmalı idi.²⁴³

1918-ci il avqustun 13-də Azərbaycan Korpusunun ləğvi barəsində əmr imzalandı, 1918-ci il avqust 20-də Nuru paşanın əmri ilə 124 azərbaycanlı zabıt yeni təyinatlar aldı. Nuru paşanın avqustun 2-20-də verdiyi

²³⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.173-174.

²³⁹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.127.

²⁴⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.174-175.

²⁴¹Топчубашев А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919). Баку,1994, с. 17.

²⁴²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.175.

²⁴³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.129-130.

5.6. Bakıya son hücum ərəfəsində Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu

Müasir tarixşünaslıqda Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu və say tərkibi göstərilərkən Bakıya hücum

zamanı mövcud olan maksimum sayda hərbi hissələr göstərilir və döyüşlərin elə birinci günündən bütün bu hissələrin vuruşması bildirilir. Halbuki bu, belə deyil. İyun -avqust döyüşlərində Osmanlı qoşunlarının yalnız

5-ci Qafqaz piyada firqəsi iştirak etmişdir, üstəlik onun tərkibində olan qüvvələr Azərbaycana hissə-hissə gəlir və elə hissə-hissə də döyüşə qatılırdılar. Sovet tarixşünaslığı Bakıya qədər olan döyüşlərdə iki, Bakıya hücum zamanı isə əlavə olaraq üç diviziyanın iştirak etməsini göstərirdi. Halbuki tarixi sənədlər sübut edir ki,

Azərbaycanda cəmi iki Osmanlı piyada diviziyası (firqəsi) olmuş, onlardan 5-ci Qafqaz piyada firqəsi ilk

günlərdən vuruşmuş, 15-ci piyada firqə isə yalnız sentyabrın 9-10-da Bakı ətrafına gəlmiş və təbii ki, Bakı uğrunda döyüşdə iştirak etmişdir. Sovet tarixçisi E.Ludşuveyt yazırdı ki, son həmlədə 5-ci, 15-ci və 36-cı piyada

firqələri iştirak etmişdilər, lakin onun 36-cı diviziya ilə bağlı mənbə göstərməməsi bu məlumatı şübhə altına alır.²⁴⁴ Ümumiyyətlə, sovet tarixşünaslığında türk diviziyalarının sayı olduğundan dəfələrlə çox göstərilir. Misal üçün, "Гражданская война и военная интервенция в СССР" ensiklopediyasında Bakıya hücum ərəfəsində türklərin 2 piyada diviziyası, iyulun sonlarında daha iki diviziyası, və nəhayət, avqustun əvvəllərində daha üç diviziyanın gəlməsi və beləliklə Bakıya hücumda 7 (!) türk diviziyasının iştirakı bildirilir.²⁴⁵

5-ci Qafqaz piyada firqəsi ilə eyni quruluşa malik 15-ci piyada firqə döyüşlərinin Bakı ətrafında getdiyi vaxt QİO-nun tərkibinə qatılmışdı.²⁴⁶ Firqənin komandiri miralay Süleyman İzzət bəy, Ərkani-Hərb rəisi minbaşı İhsan bəy idi. Azərbaycan sərhəddini keçəndə firqənin tərkibində olan 38-ci piyada alayına miralay Səlim bəy, 56-cı alaya qaimməqam Fəzli bəy, 107-ci alaya qaimməqam Fəhmi bəy rəhbərlik edirdilər. Bununla belə, toplanmış döyüş təcrübəsi, yeni gəlmiş hərbi hissələr arasında döyüşlərdə iştirak etmiş hərbi hissələr yerləşdirmək istəyi, çoxsaylı azərbaycanlı könüllülərdən maksimum yararlanmaq zərurəti 15-ci piyada firqəsinin tərkibində dəyişikliyə səbəb oldu.

1918-ci il sentyabrın 10-da Qafqaz İslam Ordusu aşağıdakı quruluşa malik idi: 5-ci Qafqaz piyada firqəsi, 15-ci piyada firqəsi, Cənub qrupu (Azərbaycan diviziyası), 106-cı Qafqaz piyada alayı (əlahiddə göstərilib).

5-ci Qafqaz piyada firqəsi (komandan miraliva Mürsəl paşa, qərargah rəisi Rüştü bəy), 4 piyada alayı

(onlardan üçü əvvəllər 5-ci firqənin tərkibində olanlar idi, biri isə 106-cı Qafqaz piyada alayından götürülmüşdür), 1 topçu alayı və əlavə hissələrdən ibarət idi. Piyada və süvari alaylarının strukturunda dəyişiklik

baş verməmiş, topçu alayı gücləndirilmişdi. Onun tərkibində 4 topçu batareyası (2 Şnayder, 2 Dağ topçu), səhra topçu, rus səhra topçu, rus dağ topçu tağımaları (cəmi 33 top) var idi. Əlavə hissələrə 5-ci istehkam bölüyü, 5-ci səhiyyə bölüyü, telsiz teleqraf taqımı, 24-cü səyyar xəstəxana, orkestr, iaşə taqımı, 20-ci və 25-ci ərzaq qolları aid idi.

247

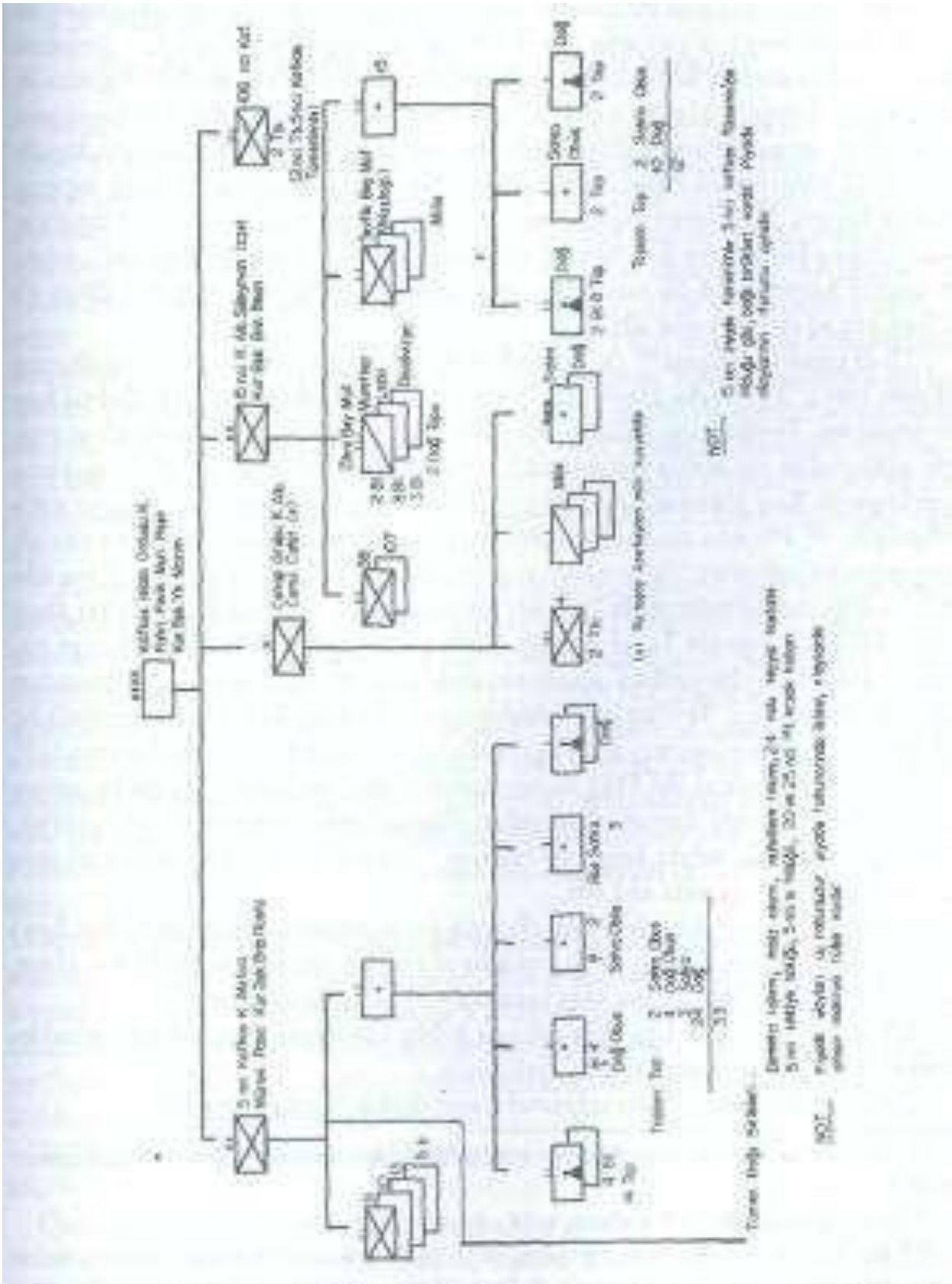
²⁴⁴Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 г. Москва, 1966, с.236.

²⁴⁵Гражданская война. Энциклопедия, с.145.

²⁴⁶Азərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.276.

²⁴⁷15-ci firqə «Çanaqqala firqəsi» adı ilə aşağıdakı əsərdə göstərilir: Лудшувейт Е.Ф. Турция, с.238.

²⁴⁸Görürülməz M. Türk Kafkaz, s.79.

Bakıya son hücum arafesinde 5-ci Qatqaz tırqəsinin quruluşu (N.Yüceerlin kitabından)

azərbaycanlı könüllülərdən düzənlənmişdi.²⁴⁹ 15-ci topçu alayı iki Dağ topçu batareyası, bir səhra topçu taqımından (cəmi 12 top) ibarət olmuşdur. Əlavə hissələrə istehkam bölüyü, səhiyyə bölüyü, telsiz teleqraf taqımı, səyyar xəstəxana, orkestr, iaşə taqımı, iki ərzaq qolu aid idi.

Cənub qrupu (Azərbaycan diviziyası komandan Cəmil Cahit bəy) iki tabordan ibarət olan 4-cü piyada

alayı, üç süvari könüllülər alayı, bir səhra və bir dağ topu alaylarından ibarət olmuşdur.

106-cı Qafqaz piyada alayı digər hərbi hissələrə birləşdirildiyindən tərkibində bir piyada taboru qalmışdı.

5.7. Müsəlman Korpusu və Qafqaz İslam Ordusunun say tərkibi

Müsəlman Korpusunun strukturu təsdiq ediləndə onun tərkibində 30-40 min döyüşçünün olacağı nəzərdə tutulmuşdu. Hərbi mükəlləfiyyət görməyən, əhalisinin əksər hissəsi hərbi xidmətdə olmayan, zabit kadrları, silah və sursat sarıdan korluq çəkən ölkədə bu sayda qüvvəni təşkil etmək üçün azı 4-5 il vaxt tələb olunurdu. Əslində isə hərbi hissələrə ilk zabit və əsgərlər gələndə, az da olsa silahla təmin edilir və döyüşə göndərilirdi. Nəticədə 1918-ci ilin martında Müsəlman Korpusunun Azərbaycan ərazisinə səpələnmiş hərbi hissələri tərkibində 3 minə yaxın döyüşçü ehtimal ki, bir o qədər də erməni-bolşevik təcavüzünə qarşı mübarizə aparan ayrı-ayrı könüllü dəstələr olmuşdur. Bütün bu qüvvələr arasında yeganə yaxşı təşkil edilmiş hərbi hissə Tatar süvari alayı idi ki, onun da tərkibində 500-dən artıq döyüşçü var idi.

1918-ci ilin apreliyində erməni-bolşevik qoşunlarına qarşı Maqalovun dəstəsində təxminən 2 min nəfər, İsmayıl xan Ziyadxanlının dəstəsində təxminən 3 min nəfər, Bakıdan çıxan könüllülər, Quba, Xaçmaz, Dəvəçi könüllüləri cəmi 1-2 min nəfər təşkil edirdilər. N.Qosiskinin göndərdiyi qüvvələrə polkovnik Cəfərov rəhbərlik edirdi.²⁵⁰

Azərbaycanın qərb sərhədlərində - Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda ayrı-ayrı könüllü dəstələr olmuşdur. Onlar Dro, Nzdex və Andranikin erməni dəstələrinə qarşı vuruşduğundan Bakı istiqamətinə cəlb oluna bilməzdilər. Pərakəndə halda, bir-birləri ilə əlaqəsi olmayan qüvvələr, əlbəttə ki, ordu sayıla bilməzdi.

Azərbaycana gələn Nuru paşa yazırdı ki, Müsəlman Korpusunun uğursuzluqlarına baxmayaraq könüllülər toplanır. Onların sayı 1000-ə yaxındır. Bir çox yerlərdə əhali I Dünya müharibəsində rus ordusu tərəfindən əsir götürülmüş türk zabit və əsgərlərini azad etmiş və onlar yerli dəstələr təşkil etmişdilər. Bəzi yerlərdə belə dəstələrin tərkibində 2 minə yaxın könüllü vardı.

1918-ci ilin əvvəllərinə 3-cü ordunun tərkibində 45 min döyüşçü var idi.²⁵¹

Qafqaz İslam Ordusunun say tərkibini müəyyənləşdirərkən tı və

Azərbaycan hissələrinin ştatlarına əsasən döyüşçülərin sayını müəyyən etmək

doğru olmazdı. 5-ci Qafqaz firqəsində 330 zabit, 7403 əsgər (5277-si döyüşən hissələrdə) var idi lakin firqə Azərbaycana hissə - hissə gələrək elə döyüşlərə də hissə-hissə qatılırdı. Eləcə də

Azərbaycan hissələrinin sayı döyüşlər nəticəsində azad edilən ərazilərin əhalisinin hesabına artırdı. Nəzərə

almaq lazımdır ki, ilk döyüşlərdən sonra orduda sadə say artımını həyata keçirmək qarşıya qoyulan əsas məqsəd deyildi, çünki toplananları silahlandırmaq, təşkil etmək, təmin etmək, öyrətmək lazım idi. Bütün bu işə təcridən həyata keçirilirdi.

²⁴⁹ Bu hissələrin quruluşu tərəfimizdən N.Yüceerin kitabında verilmiş tablo əsasında tərtib edilib (N.Yüceer. Birinci Dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı. Ankara, 2002 tablo «Kafkas İslam Ordusunun 10 iyul 1918 kuruluşu»).

²⁵⁰ Дарабади П.Г. Военные вопросы, с.109.

²⁵¹ Enver Ziya Karal. Osmanlı tarihi. Cilt 5, s.527.

²⁵² Кадишев А.Б. Интервенция, с.113.

²⁵³ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.168.

²⁵⁴ Allen V.E.D. ve P.Muratof. 1828-1921 Türk-Kafkas sınırındaki harplerin tarihi. Ankara, 1966, s.445.

2700 əsgər olmalı idi. Ştatların tam dolmamasını nəzərə alsaq belə təşkil edilmiş iki Azərbaycan diviziyası (ən aşağı rəqəmləri götürsək: hər biri 1000-1500 nəfərlik 7 piyada alay), iki süvari alay (hər birində 200-300 nəfər) və topçu hissələrində avqustun əvvəllərinə azı 8-9 min döyüşçü olmalı idi. Düşmən tərəfin (ingilis və erməni mənbələri) Bakıya hücum ərafəsində Qafqaz İslam Ordusu tərkibində 14-15 min döyüşçünün olması haqqında məlumatları doğru hesab oluna bilər. Gəncədən Bakıyadək olan ərazilərdə yaradılmış postlar, hərbi məktəb, yerli dəstələr, Muğan qiyamçılarına qarşı dayanan könüllü dəstələrini nəzərə alsaq bu rəqəm daha da böyük olmalıdır. Üstəlik, Azərbaycanın qərb ərazilərindəki, həmçinin Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağdakı

5.8. Müsəlman Korpusu və Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı

Müsəlman Korpusunun üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri zabit kadrlarının çatışmazlığı idi. Rusiya ordusu tərkibində onsuz da sayı az olan azərbaycanlı zabitlərin bir qismi I Dünya müharibəsinin cəbhələrində həlak olmuş (misal üçün, Nikolayev Hərbi Akademiyasını bitirmiş polkovnik Teymur Mirzə Məmmədəlibəyov kimi sərkərdə), bir qismi isə çar ordusunun zabidləri kimi bolşeviklər tərəfindən saxlanılmış

və min bir əziyyətlə xidmət yerlərindən Azər-baycana qayıtmışdılar (misal üçün, məşhur sərkərdə tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov kimi). Elələri də var idi ki, rus imperatoruna sədaqət andı içdiyini və bu anda sona qədər sadıq qalacaqlarını bildirərək öz imperatorlarından ayrılmaq istəməmiş və onun taleyi ilə eyni tale yaşamışdılar (misal üçün, tam süvari generalı Hüseyn Xan Naxçıvanski kimi). Müsəlman Korpusunun

komandiri Ə.Şıxlinski zabit kadrlarının çatışmazlığını hətta "çıxılmaz vəziyyət" adlandırmışdır.

Belə vəziyyətdə Korpusa Azərbaycana müsbət yanaşan və könüllü olaraq Müsəlman Korpusunda xidmət etməyə razı olan qeyri-müsəlman zabidlər xidmətə

qəbul edilirdi. Korpus yaradılarkən onun qərargah rəisi general-mayor Mençukov təyin edilmişdi. Rus zabidləri sayca Korpus zabidlərinin 65%-ni təşkil edirdi. Bu zaman onların əsas problemi Azərbaycan dilini bilməməsi idi. Azərbaycanlı zabidlərin min bir əziyyətlə xidmət yerlərindən vətənə qayıtması və burada xidmət etmək arzusu sayəsində tədricən 23 zabit toplanmışdı. Onların sırasında general-leytenant Əli ağa Şıxlinski, general - mayorlar X.Talışinski, Əmənulla Mirzə Qacar və Ağausbov, polkovniklər S.Əfəndiyev, Əliiskəndərov, Sədrəddin Mirzə Qacar, C. Şıxlinski, podpolkovniklər H.Səlimov, Xosrov Mirzə Qacar, S.Rəfibəyli, Ə.Qaytabaşı, Hacıbəyli, Məmmədov, Həmid xan, Nuh bəy, rotmistr C.Naxçıvanski, kapitan İ.İsrafilov və digərləri var idi. Əslən çərkəz olan polkovnik M.G.Texas da Müsəlman Korpusunda xidmətə qəbul edilmiş və sonralar Azərbaycan Ordusunda da xidmət etmişdir. Əslən gürcü olan polkovnik L.Maqalov və polyak Dunin-Marsinkeviç də Müsəlman Korpusuna qəbul edilmiş, ən çətin döyüşlərdə azərbaycanlı zabidlərlə çiyin-çiyinə vuruşmuşdular.

Qeyri-müsəlman zabidləri hərbi xidmətə cəlb etməklə zabit çatışmazlığı problemi müvəqqəti olaraq aradan qaldırılrsa da, unter - zabit (yəni zabitlə əsgərlər arasında olan kiçik komanda heyəti) və kiçik zabit kadrlarının çatışmazlığını aradan qaldırmaq mümkün olmadı. Belə ki, məhz unter-zabit və kiçik zabitlər əsgərlərlə bilavasitə təmasda olur, onlara hərbi bilikləri öyrədir, hərbi vərdişlər yaradır, onları döyüşə aparır. H.Z.Tağıyev və Ş.Əsədullayevin oğulları, tanınmış Naxçıvanskilər, Qacarlar nəslinin nümayəndələri də Korpusda zabit kimi xidmət edərək, öz əsgərlərinin tam inamını qazanmışdılar. Komanda heyətinin aşağı təbəqəsi mütləq əsgərlərə eyni din, dil və etnik mənsubiyyətcə bir kökdən olmalıydı ki, əsgərlərin təlim-tərbiyə prosesi sürətlə aparılsın və onlarda öz komandirlərinə qarşı inam olsun. Sadə əhali sırasından toplanmış və ya könüllü olaraq orduya gəlmiş gənclər (əksəriyyəti savadsız və ya mollaxana təhsili ilə) çətin dərk eləyə bilərdi

ki, onlara rəhbərlik edən və bolşeviklərə işləyən xristian rus zabiti onların düşməni olan xristian, rus komandirə qarşı axıra qədər vuruşacaq. Bu dövrdə eyni hadisələrdə milli, etnik, siyasi mübarizələr elə qarışmışdı ki, hətta ali savadlı, zəngin həyat təcrübəsi olan insanlar çaş-baş qalırdılar. Bunu yaxşı başa düşən Müsəlman

Korpusunun rəhbərliyi qeyri-müsəlman millətlərdən kiçik komanda heyətini dəvət etməyin xeyirdən çox ziyan verəcəyini anlamış və başqa yol seçmişdir. Hərbi hissələri kiçik komanda heyəti ilə təmin etmək üçün hərbi kurslar və məktəblər yaratmaq işi həyata keçirilirdi.

Hələ 1917-ci ilin iyulunda polkovnik Süleyman bəy Əfəndiyev Yelizavetpolda hərbi kurs təşkil etdi və

²⁵⁵Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.48-49.

edilməli idi. Təşkilati işlər Tiflisdə həll ediləndən sonra məktəb Bakıya köçməli idi, lakin Bakıda olan hərbi-siyasi vəziyyətin kəskinliyinə görə məktəb Yelizavetpola köçdü və burada fəaliyyətə başladı. Mart 1-də poruçik Nəsirbəyov Milli Hərbiyyə məktəbinin rəisi təyin edildi. Yelizavetpolda bu məktəb əvvəlcə indiki

Dəmir yolu məktəbinin, sonra isə Sənət məktəbinin binasında yerləşdirildi. 1918-ci ilin aprel döyüşlərində komandirlərin çatışmazlığına görə məktəb bağlandı, yunkerlər öz müəllimləri ilə L.Maqalovun dəstəsi tərkibində Bakı Soveti qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etməyə başladılar.²⁵⁶

Osmanlı qoşunları Azərbaycana gəldikdə Müsəlman Korpusunun zabit və unter - zabit çatışmazlığı problemi həll edilməmişdi. Doğrudur, eyni din və dildən olan türk zabit və çavuşları azərbaycanlı əsgərlərlə tezliklə təmas yaradaraq onların tam etimadını qazanmış, onlara tapşırılan hərbi bölmə və hissələri döyüşə aparmışdılar. Lakin onlar az sayda idi, çünki Nuru paşanın özü ilə gətirdiyi sırf təlim məsələləri ilə məşğul olan, könüllülərdən, sözün tam mənasında, əsgər hazırlayan zabit və unter - zabitlərin sayı minlərlə azərbaycanlı könüllüsünün təlimi üçün nəzərdə tutulmamış, üstəlik onun tabeçiliyində olan komandir heyətinin bir qismini Nuru paşa döyüşən hissələrə göndərərək itkiləri bərpa etməyə məcbur olmuşdur. Nuru paşa qeyri-müsəlman zabitlərin Azərbaycan hərbi hissələrində çoxsaylı olmasına şübhə ilə yanaşır, müxtəlif vasitələrlə (ən çox Xüsusi Azərbaycan Korpusu yaradılarkən və digər struktur dəyişiklikləri edilərkən) onların sayını azaltmağa çalışmışdır. Doğrudur, hətta ingilis qoşunlarının komandanı general Denstervil yazırdı ki, Qafqaz İslam Ordusu tərkibində vuruşan rus zabitlərinin sayı Sentrokaspi Diktaturasında vuruşan rus zabitlərinin sayından çoxdur.²⁵⁷

Komandir çatışmazlığı problemini həll etmək üçün Nuru paşa iyun ayının sonlarında Gəncədə miralay

Atif bəyin rəhbərliyi ilə Milli Hərbiyyə məktəbi təşkil etmişdir. Məktəbdə 6 aylıq hazırlıqdan sonra

komandirləri hazırlanmalı idi (məktəbin ilk buraxılışı Bakının azad edilməsindən sonra oldu). Əhaliyə bildirilmişdi ki, burada oxumaq istəyənlər Azərbaycan Hərbi Nazirliyinin Əxzi - Əsgər şöbələrinə müraciət etməlidirlər. İlk olaraq 100 nəfər müdaximə toplamaq planlaşdırılmışdı, lakin arzu edənlərin sayı olduqca çox idi. Ona görə də avqustda Ehtiyat Zabit Namizədləri Təlimgahı yaradıldı. Burada 4 ay ərzində çavuş hazırlanmalı

idi. Təlimgaha 400 nəfər qəbul edilmiş, onların buraxılışı 1918-ci ilin oktyabr ayında olmuşdur.²⁵⁸

Beləliklə, istər Müsəlman Korpusu (sonra Xüsusi Azərbaycan Korpusu), istərsə də Osmanlı hərbi hissələri I Dünya müharibəsi və ya ondan əvvəl hazırlanmış zabit və unter - zabit (çavuş) kadrlarla döyüşlərdə iştirak etməli olmuşdular.

Azərbaycanlı zabitlərin aldığı təhsil və keçdiyi döyüş yolu çar ordusunun hərbi təhsil sistemində əsaslanırdı. Onlar əksər hallarda Tiflis və ya Peterburqun hərbi məktəblərində təhsil alandan sonra Rusiya çar ordusunun tərkibində xidmət etmiş, imperiyanın apardığı müharibələrdə, əsasən 1900-1901-ci ildə Çinə yürüş, 1904 -1905-ci illər Rus-Yapon müharibəsi və I Dünya müharibəsində döyüş təcrübəsi toplamışdılar. Nadir hallarda əvvəlcə əsgər və ya unter - zabit kimi xidmət edən şəxs sonralar hərbi məktəbə də olaraq zabit

rütbəsinə layiq görülmüşdü. Ali Qərargahın Nikolayev Hərbi Akademiyasını bu dövrdə baş verən hadisələri iştirakçılarından təkcə bir nəfər - Həbib bəy Səlimov bitirmişdi. Akademiyada verilən biliklər irimiqyaslı hərbi hissələrin döyüş fəaliyyətini təşkil etməyə, qoşun birləşmələrini idarə etməyə imkan verirdi. Hərbi məktəbi

bitirəndən sonra Ali Qərargahın Nikolayev Hərbi Akademiyasına qəbul olmaq istəyən zabit əvvəlcə qoşunlarda xidmət etməli, bilik və bacarığı ilə seçilməli, təltif edilməli və nəhayət xüsusi çətinliyi ilə seçilən imtahan verməli idi. Beləliklə, akademiyanı bitirmiş şəxs həm təcrübəyə, həm də nəzəri biliklərə malik olurdu.

Osmanlı zabitlərin aldığı təhsil və keçdiyi döyüş yolu standart idi. Belə ki, hərbiçilərin istəyən şəxs orta hərbi təhsilin I pilləsini təşkil edən "rüşdiyyə" hərbi məktəbini bitirməli idi. Osmanlı dövlətinin hər bölgəsində yaradılan belə məktəblər çoxsaylı olsalar da burada əsasən ilkin hərbi biliklər öyrədilir, faktiki olaraq taqım komandirləri hazırlanırdı. Orta hərbi təhsilin II pilləsini hərbi lisey (Askeri İdadəsi) təşkil edirdi. Dövlətdə cəmi

7 belə məktəb mövcud idi və buranı bitirən şəxs, hərbi təhsilli hesab olunurdu. Hərbi təhsilin ali mərhələsini

²⁵⁶Yenə orada s.50.

²⁵⁷Денстеровиль, с.70, 92.

²⁵⁸Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.259-260.

²⁵⁹Ушаков А. Феномен Атапюрка. Москва, 2002, с.16-17.

yaşı ötmüş zabidləri hərbi ierarxiyanın bütün pillələrində əvəz etmişdilər) nail olmuşdu.²⁶⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, 1914-cü ildən I Dünya mübaribəsinin müxtəlif cəbhələrində vuruşan Osmanlı ordusu 1917-ci ilin sonunda böyük itkilər vermiş (600 min əsgər və zabit həlak olmuş, 2 milyon nəfər yaralanmış, onlardan 900 min nəfər həmişəlik əlil qalmışdı),²⁶¹ zabit korpusunda olan itkiləri keyfiyyət baxımından bərpa etmək mümkün olmamışdı. İtkiləri kəmiyyət baxımından bərpa etmək üçün döyüşlərdə fərqlənmiş çavuşlar asanlaşdırılmış imtahanlarla hərbi məktəblərə qəbul edilir, qısa hazırlıq kursundan sonra döyüşən hissələrə göndərilirdi. N.Korsun Osmanlı ordusunun zabit heyətinin hazırlıq səviyyəsini təhlil edərkən qeyd edir ki, kiçik ko-manda heyətinin 75 %-i savadsız idi, orta komandirlərin 40 %-i xüsusi hərbi təhsili olmayan (hərbi məktəb nəzərdə tutulur) unter-zabidlərdən ibarət idi.²⁶² Ali komanda heyəti iri qoşun birləşmələrinin idarəetmə təcrübəsinə malik deyildi. I Dünya müharibəsinin döyüşləri başlayan kimi Osmanlı qoşunlarının digər zəif tərəfi özünü büruzə verdi: xəritdəçəkmə işi olduqca aşağı səviyyədə idi. Belə ki, 1:200 000 miqyasında

köhnə xəritələrlə təmin edilmiş zabidlər real obyektlərin xəritələrdə əks olunmamasını görür, əksər hallarda yerli əhalidən bələdçilər götürməyə məcbur olurdu. Eyni problem özünü Azərbaycanda da göstərmişdir. Belə olduğu halda azərbaycanlı zabidlərin bilikləri əvəzsiz idi. Belə ki, onlar rus qoşunlarının rus dilində tərtib edilmiş 1:84 000 miqyasında olan xəritələrindən istifadə edir, zabidlərin bir çoxu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xidmətlərini başladığında ərazini çox yaxşı tanıyırdılar. Azərbaycanlı könüllülərin QİO-nun komandanlığına göstərdiyi kömək əvəzsiz idi. Hətta ingilis generalı Denstervil qeyd etmişdir ki, osmanlı qoşunlarına bələdçilik edən azərbaycanlı könüllülər ərazini olduqca yaxşı bilirdilər.

Qafqaz İslam Ordusunun azərbaycanlı və türk zabidlərinin tərcümeyi-halı istiqlal mübarizəsi uğrunda vuruşanların kimlərin arxasınca qələbəyə doğru getməsini göstərir.

Azərbaycanlı zabidlər. Əli ağa Şıxlinski 1865-cı ildə zadəgan ailəsində anadan olub. 1883 ildə

Tiflisdə Mixaylov artilleriya məktəbinə daxil olan Şıxlinski oranı fərqlənmə ilə bitirir. O, Qafqaz hərbi dairəsində, 1900-cü ildən isə Zabaykal topçu divizionunda çalışmağa başlayır. Rus qoşunlarının Çinə yürüşündə

General - leytenant Əli Şıxlinski, 1913-cü il (şəkil "Azərbaycan generalları. Kataloq"dan götürülmüşdür.)

iştirak edən Şıxlinski 1904-cü ildə topçu batareyanın komandiri vəzifəsində Port-Artura göndərilir.²⁶³ 1904-1905-ci illər Rusiya-Yaponiya müharibəsi döyüşlərində fəal iştirak edərək o, ayağından yaralanaraq yaponlar tərəfindən əlil hesab olunur və əsir götürülmür. Lakin Peterburqda müalicə alan Şıxlinski çox keçmir ki, yenidən orduya qayıdır. Şıxlinski 1907-ci ildə Ali Zabit artilleriya məktəbinə daxil olur, 1910-cu ildə təhsilini başa vurur və Qafqaz hərbi dairəsində divizion komandiri vəzifəsində xidmətini davam etdirir. 1912-ci ildə onun təklif etdiyi yeni atəş üsulu Şıxlinski üçbucağı" adı altında hərbi elminə daxil edilmişdir. "Səhra toplarının cəbhədə işlədilməsi" kitabı isə artilleriya zabidlərinin stolüstü kitabına çevrilmişdir. 1912-ci ildə Ali Zabit artilleriya məktəbinə rəis müavini, 1913-cü ildə məktəb rəisi təyin edilən

Şıxlinskiyə həmin ildə general-mayor rütbəsi verildi.

1914-cü ildə Şıxlinski yenidən artilleriya hissələrinə qayıdır. O, Rusiya paytaxtı Petroqradın müdafiə

sisteminin artilleriya rəisi təyin edilir. Bu vəzifədə olarkən o, şəhər ətrafında artilleriya mövqelərinin qurulmasında, Baltik dənizi və Fin körfəzi sahillərində artilleriya batareyalarının yaradılmasında həmçinin yeni yaranan zenit artilleriya hissələrinin formalaşdırılmasında yaxından iştirak edir. 1915-ci ildə Şıxlinski Qərb cəbhəsinin ağır artilleriya rəisi və Ali Baş komandan yanında artilleriya üzrə general təyin edilir. Şıxlinski qısa müddət ərzində ağır artilleriya hissələrinin təşkil edilib döyüşlərdə iştirakını təmin edir. Onun təşkil etdiyi artilleriya hissələri Brusilov həmləsində istifadə edilərək özünü tamamilə doğrultmuşdur. 1916-cı ildə Qərb cəbhəsinin artilleriya inspektoru təyin edilən Şıxlinskiyə xidmətlərinə görə 1917-ci ilin əvvəlində general-

leytenant rütbəsi verildi və o, 10-cu ordunun komandanı təyin edildi.²⁶⁴ Rusiya ordusunda xidmət zamanı Rusiya ordenləri sırasında ən yüksək hərbi təltif nişanı sayılan Müqəddəs Georgi ordeninin 4-cü dərəcəsi ilə bərabər Şıxlinski Rusiya və Antantanın bir çox digər orden və medallarıyla da təltif edilmişdir.

²⁶⁰Yenə orada, s.93-94.

²⁶¹Yenə orada,s.126.

²⁶²Корсун. Кавказский фронт, с. 14.

²⁶³ Azərbaycan generalları. Kataloq. N.Vəlixanlının redaktəsi ilə.Bakı, 2005,s.59-1;Арапов Д.Ю. Мусульмане в вооруженных силах России в XIX - начале XX века // Военно- исторический журнал, 2006, № 9, с. 40.

²⁶⁴Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры, с. 144-149.

Şıxlinskiyə əynində hələ də rus uniforması və çarın nişanları var idi. Xəlil paşa ona bir Türk nişanı bağışladı və rus ordusundakı rütbəsinə uyğun "Tümgeneral" rütbəsi və türk uniforması geyinmək icazəsini verdi. Atlarından birini ona hədiyyə etdi".²⁶⁵

1918-ci ilin noyabr ayında türk qoşunları Azərbaycandan çıxarıldı. Azərbaycan Ordusunda Şıxlinski Hərbi nazir Mehmandarovun müavini təyin edildi. Müstəqil Azərbaycan ordusunun yaradılmasında onun böyük əməyi olmuşdur. 1919-cu ildə ona tam artilleriya generalı rütbəsi verilmişdir. 1920-ci ildə müstəqil dövlətimiz süquta uğrayanda Şıxlinski vətəndə qalmaq qərarına gəldi. Sovetlər tərəfindən həbs edilən general 2 aydan sonra N.Nərimanovun səyləri ilə azad edildi və Mehmandarovla bərabər Moskvaya göndərildi. Qızıl Ordunun Dai-mi Artilleriya Komissiyasının üzvü seçilən Şıxlinski, həmçinin Ali Artilleriya Məktəbində sovet artilleriya zabitlərinə dərs demiş, Artilleriya Nizamnaməsi hazırlayan komissiyanın işində yaxından iştirak etmişdir. 1921-ci ildə N.Nərimanov və Ə.Qarayevin xahişi ilə Bakıya qaytarılan Şıxlinski Bakı qarnizonu Hərbi-Elmi cəmiyyətinin sədr müavini olmuş, Sovet Azərbaycan Ordusunun Qərargahında işləmiş, Azərbaycan Komandirlər məktəbində dərs demişdir. 1928-1929-cu illərdə o, Azərbaycanda ilk hərbi jurnal olan "Hərbi bilik" jurnalını nəşr etdirmişdir. Tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olan Şıxlinski hərbi lüğət tərtib etmişdir. Ömrünün son illərində öz xatirələrini qələmə alan Şıxlinski "Mənim xatirələrim" kitabını yazmışdır. Bu kitab müəllifin vəfatından sonra, 1944-cü ildə işıq üzü gördü. Ə.Şıxlinski 1943-cü ildə Bakı şəhərində vəfat edib.²⁶⁶

General-mayor Xəlil bəy Talışxanov (bəzi sənədlərdə Talişinski)²⁶⁷ barəsində məlumat olduqca azdır.

Məlumdur ki, o, 1859-cu ildə Tiflisdə anadan olub, I Dünya müharibəsində iştirak edib və müharibə dövründə general-mayor rütbəsinədək yüksəlib. 1917-ci ildə Azərbaycana qayıdan Talışxanov Müsəlman Korpusunun 1-ci Müsəlman nişançı diviziyasının komandiri təyin edilir. Onun diviziyanın 1-ci piyada alayını formalaşdırmaq məqsədi ilə dərhal Bakıya yollanması vətənpərvərliyi və igidliyindən xəbər verir. Bakı Soveti tərəfindən həbs edilib, azərbaycanlı əhəlinin narazılığı nəticəsində azad edilən Talışxanov alayın təşkilinə başlamış, pərakəndə dəstələri birləşdirmiş, "Səadət" məktəbinin zirzəmisində patron sexi yaratmışdır. Onun yaratmaqda olduğu alayın hissələri Bakıda mart qırğınları zamanı bolşevik-erməni qüvvələrinə qarşı inadlı müqavimət göstərmiş və müqavimət sayəsində dinc əhəlinin bir qisminin Abşeron kəndlərinə çəkilməsini təmin etmək mümkün olmuşdur. Onun Bakıdan çıxarılması məlum olsa da, sonrakı taleyi barəsində məlumat yoxdur.

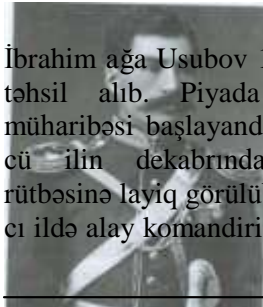
İbrahim ağa Usubov öz həyat yoldaşı ilə. Foto Ə.İsmayilovun materiallarından.

General-mayor Ağausubovun kimliyini müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Belə ki, axtarışlar zamanı "Ağausubov" soyadı ilə çar ordusunda I Dünya müharibəsi dövründə general rütbəsinədək yüksəlmiş şəxs barəsində hələlik məlumat əldə

edə bilməmişik. Üstəlik nə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu, nə də Azərbaycan Ordusu tərkibində belə generalın adına rast gəlməmişik. Lakin istər çar ordusunun, istərsə də

Azərbaycan Ordusunun sənədlərində general-mayor İbrahim ağa Usubovun adı çəkilir. Zənnimizcə, Müsəlman Korpusuna aid sənədlərdə 2-ci müsəlman nişançı diviziyasının komandiri kimi göstərilən general-mayor Ağausubov I Dünya müharibəsinin iştirakçısı general-mayor İbrahim ağa Usubov ola bilərdi. Hər halda, rusdilli sənədlərdə titullu soydanın birgə göstərilməsi o dövr üçün xarakterik idi (misal üçün, Hüseyn xan Naxçıvanski bütün sənədlərdə "Xan Naxçıvanski" kimi göstərilirdi). General-mayor

İbrahim ağa Usubov 1875-ci ildə anadan olub, Tiflis kadet korpusunda və 2-ci Konstantinov hərbi məktəbində təhsil alıb. Piyada hissələrin tərkibində Rusiya-Yaponiya müharibəsində iştirak edib. I Dünya müharibəsi başlayanda kapitan Usubov 122-ci Tambov piyada alayında tabor komandiri idi. 1914-cü ilin dekabrında Müqəddəs Georgi ordeninin 4-cü dərəcəsi ilə təltif edilib. 1915-ci ildə polkovnik rütbəsinə layiq görülüb, 1916-cı ildə alay komandiri təyin olunub. 1917-ci ilin iyul ayında general-mayor rütbəsinə layiq görülərək nişançı

²⁶⁵ Görürsünüz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, qeyd 2.

²⁶⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s. 378-379; Şıxlı S. Tam artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinski// "Xalq qəzeti", 25.05.2001.

²⁶⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.391. Talışxanov (Talişinski) barəsində əlavə məlumatı bizə göndərdiyinə görə Eldar İsmayilova öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

²⁶⁸ Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры, с. 197-199.

²⁶⁹ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.154.

təyin olunub. 1919-cu ilin dekabrında İtaliyaya ezam edilərək Azərbaycan Ordusu üçün lazım olan sursa və

hərbi geyimin alınması barəsində müqavilələr imzalayan general 1920-ci ilin əvvəlində Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun rəisi təyin olunur. Bolşeviklərin gəlişi ilə həbs edilərək o, Nargin adasında güllələnib.²⁷⁰

General-mayor Əmənulla Mirzə Qacar 1862-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, Peterburq hərbi kadet korpusunu bitirmiş, piyada hissələrdə xidmət etmişdir. Rusiya-Yaponiya müharibəsində tabor komandiri kimi iştirak edən Əmənulla Mirzə I Dünya müharibəsində iştirak etmiş, 1917-ci ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. Tiflisə, oradan isə Şuşaya qayıdan general Müsəlman Korpusunun 1-ci müsəlman nişançı alayının komandiri təyin edilir. Nuru paşanın 1918-ci il avqust islahatı nəticəsində təqaüdə göndərilən general türklər Azərbaycanı tərk edəndən sonra yenidən Azərbaycan Ordusuna cəlb edilmiş və 1-ci süvari diviziyasının komandir müavini vəzifəsində Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdir. 1920-ci ildə bolşeviklər Azərbaycanı zəbt edəndə mühacirətə gedən general İrana keçmiş, burada hərbi məktəbdə dərs demiş, ordu quruculuğunda iştirak etmişdir.²⁷¹

Müsəlman Korpusunun təşkilində böyük rol oynayan şəxslərdən biri də polkovnik Süleymanbəy Əfəndiyev olmuşdur. 1864-cü ildə anadan olan Süleyman bəy Yelizavetgrad süvari məktəbini bitirmiş, Kutaisidə mühafizə hissələrində və polis keşikçi dəstəsində xidmət etmişdir. 1917-ci ilin iyulunda Yelizavetpola ezamiyyətə göndərilən polkovnik Süleyman bəy şəhərdə hərbi kurs təşkil etdi və

150 nəfər Gəncə hərbi işin ilkin vərdişlərinin öyrədilməsinə başladı. Daha sonra o, Müsəlman Korpusunun burada təşkil edilən 5-ci piyada alayına komandir təyin olundu, alayın yeni yaradılan hissələri ilə rus unlarının tərkisilahlı edilməsində, o cümlədən Şəmkir hadisələrində iştirak etdi. 1-ci piyada alayının komandiri vəzifəsində Müsəlman Korpusunun döyüşlərində iştirak edən Süleyman bəy Nuru paşa tərəfindən

Azərbaycan hissələrinin strukturu dəyişilərkən mənzil müfəttişi təyin edildi. Azərbaycan Ordusu 1918-ci ilin sonlarından tərtib edilməyə baş-layanda Süleyman bəy 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri təyin olundu. Daha sonra Azərbaycan Ordusunda 1-ci piyada diviziyasının komandiri təyin edilən

eyman bəy 1918-ci il dekabrın 29-da general-mayor rütbəsinə layiq görüldü, 1919-cu ilin fevral ayında səpmə yatalağından vəfat etdi.²⁷² Təntənə ilə dəfn edilən

general barəsində Hərbi nazir S.Mehmandarov demişdir: "General Süleyman bəy Əfəndiyev təmizlikdə, namusda, qeyrət və fədakarlıqda təht idarəmdəki cümlə zabitan arasında ən birinci mövqe tutanlardan idi!"

inqilabından sonra Tiflisə, oradan isə Gəncəyə gələn Sədrəddin Mirzə Korpusunda Müsəlman

Azərbaycan xidmətə başlayıb. QİO-da hansı vəzifədə olması məlum deyil. nazirliyin dəftərxana rəisi vəzifələrində xidmət edən Sədrəddin Mirzə 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən həbs olunaraq Arxangelskyə göndərilib, 1921-ci ildə Ryazana

köçürülərək burada güllələnib.²⁷³

Polkovnik Cavad bəy Şixlinski 1875-ci ildə anadan olub, Tiflis kadet korpusu yayında Azərbaycana gəlib və Əlahiddə Azərbaycan Korpusunda 2-ci piyada alayının komandiri

olunub. Polkovnik Cavad bəy Azərbaycan Ordusunun qərargahında Topçu şöbəsinin rəis müavini, 1919-cu ilin fevralından isə 1-ci piyada diviziyasının komandiri təyin edilib.

1919-cu ilin iyunundan Gəncə qarnizonunun rəisi vəzifəsində işləyən Cavad bəyə general-mayor rütbəsi verildi. 1919-cu ilin noyabr ayında Zəngəzur ekspedisiyasına rəhbərlik edib.

1920-ci ilin mayında Gəncə üsyanın təşkilatçılarından olan Cavad bə İrana mühacirətə gedir.²⁷⁴

Azərbaycanlı zabitlərlə bərabər vuruşmuş polkovniklər L.L.Maqalo və

M.G.Texas xüsusi qeyd edilməlidirlər.

Polkovnik Levan Luarsaboviç Maqalov (Maqalışvili gürcü knyaz nəslindəndir) 1879-cu ildə Tiflis şəhərində anadan olub, Peterburqda Paj korpusu və

²⁷⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c 2, s.415.

²⁷¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c 2, s.93.

²⁷² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c 2, s.324-325.

²⁷³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.94.

²⁷⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c 2, s.377; Süleymanov M.S.Azərbaycan Ordusu, s.444.

²⁷⁵ Грузинский генералитет (1699-1921). Биографический справочник. Составил М. Гогитидзе. Киев 2001// Kitabın surətini aşkar edib bizə

göndərdiyinə görə Eldar İsmaylova öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

müharibəsində iştirak edib. I Dünya müharibəsinə kazak qoşunlarında fəaliyyətə başlayan L.Maqalov Tatar süvari alayına keçirilib, burada xidmət edib, alay komandiri vəzifəsində polkovnik rütbəsinə layiq görülüb.

1917-ci ilin sonunda Maqalov alayla birlikdə Azərbaycana gəlib, ZK-nın və Müsəlma Korpusu

komandanlığının əmrini yerinə yetirərək rus hərbi hissələrinin tərkisilahlı edilməsində iştirak edib. 1918-ci ilin aprel-iyun aylarında Müsəlman Korpusunun hissələri və Zaqafqaziya Seymi tərəfindən göndərilmiş qüvvələrə başçılıq edərək bolşevik-erməni qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir. Sonra o, Gürcüstana keçmiş, gürcü ordusunda general-leytenant rütbəsinədək yüksəlmişdir. Gürcüstana təcavüz etmiş sovet qoşunlarına qarşı mübarizə aparmış L.Maqalov, ölkəsi işğal ediləndən sonra mühacirətə getmiş və 1926-cı ildə Almaniyanın Münhen şəhərində vəfat etmişdir.

Polkovnik Murad Gəray Tlexas əslən çərkəz idi, 1874-cü ildə anadan olub. Mixaylov artilleriya məktəbini bitirdikdən sonra müxtəlif hərbi hissələrdə xidmət etmiş Tlexas Müsəlman Korpusu təşkil olunanda onun

tərkibinə yazılmışdır. 2-ci topçu briqadanın komandiri kimi o, Korpusun artilleriya hissələrinin yaradılmasında böyük rol oynamışdır. QİO tərkibində o, topçu hissələrin müfəttişi işləmişdir. 1918-ci ilin sonunda Azərbaycan

Podpolkovnik Həbib bəy Səlimov²⁷⁷ 1881-ci ildə İrəvan məmur ailəsində olmuşdur. İrəvan müəllimlər seminariyasında bir sinif oxuyandan sonra 156-cı Yelizavetpol piyada alayına

yazılaraq sırası və unter - zabit kimi xidmət etmişdir. 1902-ci ildə Tiflis piyada məktəbinə daxil olan

Səlimov oranı bitirdikdən sonra 3-cü Qafqaz piyada taborunda xidmətə başlayıb. Təlim komandasının komandiri, tabor komandanının adyutantu, bölük komandiri vəzifələrində 3-cü, 5-ci və 6-cı Qafqaz piyada taborlarında xidmət etmiş Həbib bəy 1906-cı ildə Şuşa şəhərinə ezam olunur və burada təxribat törədən erməni quldurlarına qarşı mübarizədə göstərdiyi səylərə görə dinc dövrdə az verilən Müqəddəs Vladimir ordeninin 4-cü dərəcəsi ilə təltif edilir. Xidmətləri ilə komandanlığın diqqətini cəlb edən Səlimov 1909-cu ilin aprelində 2-ci Qafqaz atıcı briqadasının idarə heyətinin zabiti, daha sonra isə İrana göndərilmiş Qəzvin dəstəsinin zabiti, 1910-

cu ilin yanvar - iyun aylarında isə Qəzvin rəisinin qərargah rəisi vəzifəsini icra edən təyin olunur. Rusiya Dövlət

Podpolkovnik H.Səlimov. 1919-cu ildə Lankaranın azad edilməsindən sonra çəkilmiş şəkildə möhkəm bu şəxsin H.Səlimov olması ehtimal edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c. 2, s. 164.

Hərbi - Tarix Arxivində qorunan xidmət siyahısında göstərilir ki, o, "xaricdə ezamiyyətdə olmuş" (hansı ölkədə - göstərilmir), sonra Culfa dərəcəsində, sərhəd mühafizə məntəqəsinin komandiri kimi çalışmış, Tehranda xidmət etmişdir (sənədlərdə göstərilirdiyi kimi - "gizli kəşfiyyat aparmaq məqsədi ilə").²⁷⁸ I Dünya müharibəsini 123-cü piyada Kozlov alayının tərkibində qarşılayan Səlimovun müharibədəki xidmətləri barəsində hələ ətraflı məlumat yoxdur.²⁷⁹ Məlumdur ki, o, bilik və bacarıqlarına görə podpolkovnik rütbəsində Rusiya Ordusu Ali Qərargahın Nikolayev Akademiyasına oxumağa göndərilmiş və 1917-ci ildə oranı bitirmişdir.

1918-ci il martın 14-də Müsəlman Korpusuna qəbul edilib və hərbi nizamnamələrin təkmilləşməsi komissiyasının üzvü təyin olunub. Müsəlman Korpusu tərkibində süvari briqadanın qərargah rəisi vəzifəsində ilk döyüşlərdə fərqlənən Səlimov Azərbaycana gələn Nuru paşanın diqqətini cəlb etmişdi. Nuru paşa sərkərdəni QİO-nun Azərbaycan hissələrinin qərargah rəisi təyin etmişdi. Bakı istiqamətində Azərbaycan-türk qoşunlarının azadlıq yürüşündə Səlimov Cənub qrupunun komandanı təyin edilmiş və ən ağır istiqamətdə - Gəncə-Bakı dəmiryolu boyunca

irəliləmək əmrini almışdı.²⁸⁰ Türk hərbcilərinin xatirələrində Səlimov "cəsur, təcrübəli, döyüş texnikasını yaxşı bilən, igid sərkərdə" kimi xatırlanır. Səlimov daim ön cəbhədə olmuş və Azərbaycanı bolşevik-daşnal hərbi

qüvvələrindən xilas etmək üçün mərdliklə vuruşmuşdur.

Milli Ordunun Baş Qərargah və Dəftərxana rəisi Həbib bəy

²⁷⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c. 2, s.399.

²⁷⁷ Həbib bəy Səlimovun xidmət siyahısının surətlərini bizim üçün RDHTA-dən aşkar edib göndərdiyinə görə Eldar İsmaylova öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

²⁷⁸ РГВИА, ф. 409, оп. 1, д. 37290, л. 1-60б.

²⁷⁹ РГВИА, ф. 2737, оп. 1, д. 128, л. 260б. -27.

²⁸⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.336.

Əbdülhamid bəy Qayıtaş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c. 2, s. 143.

məni darmadağın etmiş, qənimət kimi 1 təyyarə, 24 top, 60 pulemyot, çoxlu sayda atıcı silahlar ələ keçirmişdir. Denikin təhlükəsinə qarşı Bakı ətrafında yaradılan istehkamların inşasına Səlimov da cəlb olunmuşdu. 1920 il martın 22-də, Novruz bayramı axşamı Ermənistan silahlı qüvvələri və qiyamçı ermənilər Şuşa, Laçın, Xankəndi, Xocalı və Əsgərana hücum etdilər. Qarabağa göndərilən Səlimov teleqramda yazırdı: "Təkrar edirəm, məsələ çox ciddidir, artıq Ermənistan və Azərbaycan arasında Qarabağda müharibə gedir". Hərbi nazirinin əmri ilə tərkibində 20 minə yaxın əsgər və zabiti olan Qarabağ Ərazi Qoşunları təşkil edilmiş, H.Səlimov isə ora komandan təyin edilmişdir. Təpədən dırnağadək silahlanmış düşmən hücumunun qarşısı alındı, müdafiə döyüşlərində qarşı tərəf ağır itkilər verdi. Azərbaycanı qoruyan general paltarında Azərbaycan hissələri aprelin 3-

də əks hücum keçdi. 12 günlük ölüm-dirim döyüşlərində erməni qüvvələri darmadağın edildi. Qarabağın bütün məntəqələri üzərində yenidən üçrəngli bayrağımız dalğalanırdı.²⁸¹ 1918-20-ci illərdə Milli Azərbaycan Ordusunun yaranmasında əvəzsiz xidmətləri olan general Səlimovun şöhrəti Qarabağ döyüşlərindən sonra bütün Azərbaycanda yayıldı. 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğal edildi. Bolşeviklər ilk növbədə Milli Ordumuzun zabitlərini məhv etməyə başladılar. Təqib olunan minlərlə ziyalımız Türkiyə, Fransa

və Almaniya mühacirətə getdilər. Səlimov isə Azərbaycanda qaldı. 1920-ci il sentyabrın 1-də həbs olunan

Həbib bəy Səlimov 1920-ci il dekabrın 30-da güllələndi.²⁸²

Podpolkovnik Xosrov Mirzə Qacar I Dünya müharibəsində Şimal draqun alayının komandiri vəzifəsində iştirak etmiş, Müsəlman Korpusu yaradılarda süvari hissələrin təşkili ilə məşğul olmuş, Əlahiddə Azərbaycan Korpusunda 3-cü Şəki süvari alayının komandiri olmuşdur. 1919-cu ilin aprelində polkovnik rütbəsinə layiq görülən Xosrov Mirzə Lənkəran əməliyyatında və Qarabağda gedən döyüşlərdə iştirak etmiş, süvari diviziyasının komandir müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1920-ci ilin mayında Gəncə üsyanının rəhbərlərindən biri olan Xosrov Mirzə üsyan yatırıldıktan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir.²⁸³

Podpolkovnik Səməd bəy Rəfibəyli 1892-ci ildə anadan olmuş, Tiflis kadet korpusunu bitirdikdən sonra Qafqaz sərhəd alayında xidmət etmiş, bölük komandiri vəzifəsində yüksəlmişdir. Müsəlman Korpusu yaradılarda I-cı Bakı alayında bölük komandiri kimi xidmətə başlayan Rəfibəyli Azərbaycan dəmir yolu müvəqqəti hərbi komissarı təyin edilir. Qoşunların və sursatın çatdırılmasında dəmir yolunun əvəzsiz rolunu nəzərə alaraq onun mühafizəsinə və normal iş rejiminin təmin edilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Sonra QİO-da süvari bölüyün komandiri vəzifəsində xidmət edən Rəfibəyli bir sıra döyüşlərdə iştirak etmişdir. Türklər Azərbaycanı tərk edəndən sonra I-cı piyada diviziyasında tabor komandiri, Qarabağ döyüşlərində Şirvan piyada alayının komandiri vəzifəsində çalışan podpolkovnik Səməd bəy 1920-ci ilin əvvəlinə süvari alayın komandiri təyin edilir. Bolşeviklərin hakimiyyəti ilə razılaşmayaraq o, Türkiyəyə keçir, burada İstiqlal savaşında fəal iştirak edir, süvari alayın komandiri vəzifəsinə yüksəlir. Türkiyə Cümhuriyyətinin orden və medalları ilə təltif edilən Səməd bəy Əbdülsəməd Saygın adını götürür. Hərbi xidmətini davam etdirərək o, 1948-ci ildə general rütbəsinə layiq görülüb. 1980-ci ildə İstanbulda vəfat edib.²⁸⁴

Podpolkovnik Əbdülhəmid bəy Şərif bəy oğlu Qaytabaşı 1888-ci ildə anadan olmuş, hərbi təhsil almış və I Dünya müharibəsində iştirak etmişdir. Azərbaycana podpolkovnik rütbəsində

gələn Əbdülhəmid bəy Müsəlman Korpusunda xidməti zamanı polkovnik rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1918-ci il avqustun 20-də Nuru paşanın əmri ilə QİO-nun qərargahına təyin edilən Qaytabaşı (əmrə o, Həmid bəy Qaytabaşı kimi göstərilib)²⁸⁵ təşkilatçılıq qabiliyyətini nümayiş etdirmişdir. Sonralar Azərbaycan Ordusunda növbətçi general vəzifəsini icra edən Əbdülhəmid bəy 1919-cu ilin iyununda general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. Azərbaycan Ordusunun təşkili və fəaliyyətində böyük əməyi olan Qaytabaşı 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən güllələnmişdir.²⁸⁶

Podpolkovniklər Hacıbəyli, Məmmədov, Həmid xan, Nuh bəy

²⁸¹ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.408-412.

²⁸² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.336.

²⁸³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.93.

²⁸⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.299.

²⁸⁵ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu, s.154.

²⁸⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, cild 2, s.143.

²⁸⁷ ATASE, k.3821,d.15, f.57.

²⁸⁸ Cəmşid Naxçıvanskiyin xidmət siyahısı ilə tanış olmaq imkanı yaratdığı üçün Faiq Qocayevə öz dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

²⁸⁹ Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской империи. Москва, 2006, с. 271-272. 314- 319; Иванов Р.Н. Именем Союза, с.91-101.

ilə Azərbaycana rotmistr rütbəsində qayıdaraq Müsəlman Korpusunda xidmət etmiş, 1918-ci il iyulun 30-da podpolkovnik rütbəsinə layiq görülmüşdür. Qafqaz İslam Ordusu tərkibində fəaliyyəti barəsində (ümumiyyətlə türklərlə bərabər xidmət edib - etməməsi barəsində) konkret məlumat yoxdur. Azərbaycan Ordusunun 2-ci Qarabağ süvari alayının komandiri vəzifəsində xidmət etmiş, Qarabağda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdir.

1920-ci ilin apreldən sonra Azərbaycan komandirlər məktəbində rəis müavini, 1921-1931-ci illərdə Azərbaycan dağ – atıcı diviziyasının komandiri olmuşdur. 1931-1933-cü illərdə Moskvada M.Frunze adına Hərbi Akademiyada təhsil almış, 1934-cü ildə həmin akademiya ümumi taktika kafedrasının rəisi təyin olunmuşdur. 1935-ci ildə kombriq (XX əsrin 20-30-cu illərində Sovet vəzifəsində yüksəlmişdi. QİO tərkibində əvvəlcə könüllülərdən tərtib edilmiş dəstələrə, daha sonra isə Azərbaycan zirehli qatarına komandirlik etmiş İsrailov bütün döyüşlərdə, o cümlədən Bakının azad edilməsində iştirak etmiş, Osmanlı ordeni ilə təltif edilmişdir. Azərbaycan Ordusunda xidmət edən zabıt 1920-ci ildə sovet hakimiyyətinə qarşı Azərbaycandakı üsyanlarda iştirak etmiş, onlar yatırıldıqdan sonra İrana, Ərəbistana, Hindistana, Misirə, Türkiyəyə, oradan isə Polşaya keçmişdir. Polşa ordusuna qəbul edilərək Silahlı Qüvvələr Akademiyasını bitirmiş İsrailov Polşa Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahda hərbi xidmətdə olmuş XX əsrin 30-cu illərində Avropada çap edilən mühacir jurnallarında onun xatirələri dərc edilmişdir. 1932-ci ildə Parisdə "Qafqaz dağlıları" ("Горцы Кавказа") jurnalında Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı xatirələri çap edilib (№ 31-34). Girişdə o göstərmişdir ki, hələ 1923-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə QİO və Azərbaycan ordusu barəsində xatirələrini yazdığı ondan xahiş etmişdir. 1939-cu ildə almanlara qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş və Polşa ordusunun məğlubiyətindən sonra əsir düşmüş İsrail bəy Azərbaycan siyasi mühacirlərinin köməyi ilə alman əsirliyindən buraxılmışdır. Azərbaycan legionunun formalaşmasını bolşeviklərlə vuruşmaq şansı kimi qəbul edən İsrail bəy özü şəxsən Sovet Ordusuna qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir. Mühəribədən sonra Qərb işğal zonasında olsa da, SSRİ-nin müvafiq orqanlarının tələbi ilə İngiltərə-ABŞ-Fransa hərbi rəhbərliyi tərəfindən təhfil verilmiş və dərhal güllələnmişdir.²⁹⁰ Azərbaycan hərbi hissələrinə aidiyyəti olmasa da, hesab edirik ki, hadisələrdə dəfələrlə adı çəkilmiş N.Qosinskinin bioqrafiyasına da diqqət yetirmək lazımdır. Qafqazda sovetlərə qarşı vuruşanlar sırasında Nəcməddin Qosinski (Qosalı) (1859-1925) xüsusi yer tutur. Doğrudur, Xırdalan istiqamətində 1918-ci il aprel döyüşlərində o özü iştirak edə bilməmiş və kiçik dəstə göndərmişdi. Lakin onun Azərbaycan milli qüvvələrinin tərəfini saxlaması hərbi-siyasi hadisələrə təsir göstərə bilmişdi. Bu səbəbdən dövrün nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olan Qosinski barəsində ətraflı məlumat verməyi lazım bilirik. Nəcməddin Qosinski Dağıstan vilayətinin Avar dairəsinin Qoso kəndində torpaq sahibkarı və vaxtilə Şamilin naiblərindən birinin ailəsində anadan olmuşdur. Mədrəsəni bitirdikdən sonra o, Dağıstan vilayəti qubernatorunun mühafizə dəstəsinə qəbul edilərək orada xidmət edib. Daha sonra Qosinski Avar dairəsi, 14 kənddən ibarət olan Koysubulin sahəsinin naibi təyin edilmişdir. 1903-cü ildə Türkiyədə olduqdan sonra mədrəsədə dərs deməyə başlayan N.Qosinski şərqşünaslıqla məşğul olmuş və şeirlər yazmışdır. Onun yazdığı şeirlər Suriya, Türkiyə və Qafqazda populyar idi. Tədrisən böyük nüfuz qazanan Qosinski bir neçə tayfa münafişinin, həmçinin Avar və Andı camaatıyla Çeçenistan sakinləri arasında yaranan münafişənin qarşısını alıb. 1917-ci il Fevral inqilabını sevinclə qarşılayan Nəcməddin Qosinski bunu yenidən şəriət qayda-qanunlarına qayıdış şansı kimi qiymətləndirirdi. 1917-ci il martın 9-da Dağıstanın mərkəzi Temur Xan Şura şəhərində yaradılmış Vilayət Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilən Qosinski, may ayında Vladıqafqazda keçirilmiş Dağlı xalqların 1-ci Qurultayında Dağıstan və Çeçenistanın müftisi seçilmişdir. Oktyabr inqilabından sonra İcraiyyə Komitəsində bolşeviklər çoxluq təşkil edərək, Dağıstanda Qosinskinin "şəriət əleyhinə addım" kimi qiymətləndirdiyi bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. 1917-ci ilin dekabrında Qosinski Dağıstan və Çeçenistanın imamı seçildi, bu zaman qurultayda Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan və Ukraynadan gəlmiş nümayəndələr, kazakların nümayəndələri də iştirak edirdi. Yeni seçilən imamın Qafqaz xalqlarına ünvanladığı müraciətində deyilirdi: "Allah tərəfindən qadağan edilmiş cinayətlərdən, qətlərdən, oğurluqdan, banditizmdən, talançılıqdan uzaq olun. Öz alimlərinizə tabe olun, azadlıq və şəriəti qoruya bilən qoşunlar toplayın. Bütün xristianlara və digər dinlərdən olanlara din

²⁹⁰Исрафилов И. Воспоминания об Азербайджанской армии// Зеркало, 12.10.2007, 20.10.2007, 27.10.2007.

azad etməyə çalışan Müsəlman Korpusunun köməyinə kiçik hərbi hissə göndərə bildi. Bolşeviklərlə mübarizə aparan Qosinski Dağıstanın rus əhalisinə zərər yetirməyi qadağan etmişdi. Ruslara və rus qoşunlarına rəğbəti ona 1919-cu ildə Denikin ordusunun dağlılara necə təhlükə törədəcəyini görməyə imkan vermədi. 1919-cu ildə Denikinlə danışıqlara yollanan Qosinski heç nəyə nail ola bilmir, Dağlılar Respublikası denikinçilər tərəfindən dağıdıldıktan sonra o, müxalifətə keçir. Həm Denikin, həm də bolşeviklərə qarşı vuruşan Qosinski bütün məbrumiyyətlərə sinə gərmişdir. Dağıstanda, sonra isə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanda o, qaldırdığı antisovet qiyamının rəhbəri olmuşdu. 1921-ci ilin mayında qiyam yatırıldıktan sonra Çeçenistana keçmiş və

1925-ci ilədək gizli fəaliyyətlə məşğul olmuşdu.²⁹¹ 1925-ci ildə Qosinski sovet orqanları tərəfində aşkar

edilərək öldürülmüşdür. Həmçinin onun 16 yaşlı oğlu və iki qızı, digər qohumları da güllənmişdilər.

Osmanlı zabitləri. Bilavasitə QİO-ya aidiyyəti olan zabitlərə keç-məzdən əvvəl QİO-nun yaradılmasının təşəbbüskarı olan Ənvər paşanın bioqrafiyasının bəzi məqamlarını açıqlamaq lazımdır. Ənvər paşa 1880-ci ildə İstanbulda anadan olub, hərbi təhsil alıb, 1903-cü ildə İstanbulda Baş Qərargah Akademiyasını bitirib.²⁹² 1914-cü ildə Osmanlı dövlətinin Baş qərargah rəisi vəzifəsinə təyin edilən Ənvər bəy general rütbəsinə layiq görülür və faktiki olaraq Osmanlı dövlətinin daxili və xarici siyasətini müəyyənləşdirən şəxslərdən biri olur. Onu yaxından tanıyan şəxslər (istər dostlar, istərsə də düşmənlər) qeyd edirdilər ki, şəxsən şücaətli olan, təhlükə anında soyuqqanlılığını itirməyən Ənvər paşanın mənfi xüsusiyyətləri inadkarlığı, müştəbehliyi, heç kimin, hətta ən yaxın dostlarının belə məsləhətlərinə qulaq asmaması ilə şərtlənirdi. Çılğın təbiətli Ənvər paşa avantüra xarakterli əməliyyatlara atılır, bəzən

Ənvər paşa (yığılı boya da rəsmiti) Rəisən A. Fiqer, 1917-ci il.

qoşunların real vəziyyəti və imkanlarını nəzərə almadan taleyüklü qərarlar qəbul edirdi.

1917-ci ildə ölkənin hərbi naziri təyin edilən və bu vəzifədə QİO-nun yaradılması

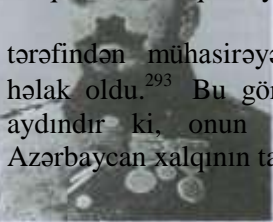
barəsində qərar qəbul edən Ənvər paşa Azərbaycan və azərbaycanlılara daim

hörmətlə yanaşmış, onların istər çar, istərsə də bolşevik Rusiyasının əsarətindən qurtarması üçün əlindən gələni edəcəyini

vurğulamışdır. İdeali bütün türk xalqlarını özündə birləşdirən Böyük Türküstan yaratmaq olan Ənvər paşa

qarşısına əlçatmaz, qeyrireal məqsədlər qoyurdu. Osmanlı dövləti müharibədə məğlub ediləndən sonra istefaya çıxan Ənvər paşa Azərbaycana gəlmək üçün dəniz yolu ilə Krıma keçdi, lakin Şimali Qafqazda yollar bağlı olduğundan Moskvaya yollandı. Türkiyə ilə əlaqələr qurmağa çalışan sovet hökuməti onu qeyri-rəsmi şəxs kimi qəbul etdi, "İslam ihtilal cəmiyyətləri ittifaqı" adlı təşkilat yaratmasına imkan verdi. Bakıya gələrək burada Şərqi xalqlarının qurultayında iştirak edən Ənvər paşa sovetlərin köməyi ilə Orta Asiyaya keçdi. Onun ingilislərə qarşı mübarizə aparacağından əmin olan Sovet hökuməti Orta Asiyada fəaliyyət göstərən basmaç dəstələri ilə əlaqə qurmasına maneçilik törətmədi. Lakin bolşevikləri türk-müsəlman xalqlarının istiqlalı yolunda maneə hesab edən Ənvər paşa sovetlərə qarşı üsyan qaldırdı,

tərəfindən mühasirəyə alınaraq məğlub edilən Ənvər paşa 1922-ci ildə Türküstan çöllərində döyüşdə həlak oldu.²⁹³ Bu görkəmli şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə müxtəlif cür yanaşmaq olar. Lakin bir şey aydındır ki, onun QİO-nun yaradılması və bu ordunun Azərbaycana yeridilməsi barəsində əmri Azərbaycan xalqının taleyində tarixi rol oynamışdır.

Mehmet Vehib paşa. N.Yüceerin kitabından foto.

Mehmet Vehib paşa (Kaçı) 1877-ci ildə anadan olub, hərbi məktəbi və Hərbi

Akademiyasını bitirib. 1909-cu ildə rüşdiyə hərbi məktəblərindən birinə rəis təyin olunan Vehib bəy tezliklə qoşunlara təyinat aldı və 1912-ci il Balkan müharibəsində iştirak etdi. I Dünya müharibəsində firqə, sonra isə korpus komandiri olan Vehib bəy general rütbəsinə layiq görülür, Çanaqqala döyüşlərində onun təşkilatçılıq

Xəlil (Kut) paşa. N.Yüceerin kitabından foto.

²⁹¹Гражданская война. Энциклопедия, с.156.

²⁹²Гражданская война. Энциклопедия, с.670.

²⁹³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.1, s.364-366.

²⁹⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.423.

²⁹⁵Корпусн. Кавказский фронт, с.215, 229.

görülür. 1917-ci ilin sonunda Mosulda 6-cı Ordunun komandanı olan Xəlil paşa Cənubi Qafqaz istiqamətində fəaliyyət göstərən Şərq ordular qrupunun komandanı təyin edilir.

QİO-nun osmanlı hissələrinin döyüş fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi Xəlil paşa həyata keçirirdi. Bakı son hücum ərafəsində bilavasitə cəbhə xəttinə gələrək hücum planını yoxlamış, 14 sentyabr əməliyyatının

dəqiqliklə həyata keçirilməsinə nəzarət etmişdir. Sentyabrın 16-da Bakının azad edilməsi şərafinə Azərbaycan və türk hissələrinin birligə paradını qəbul etmişdi. I Dünya müharibəsi sona çatandan sonra Azərbaycana gələn əlil paşa Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında əlaqələrin yaradılmasında fəal iştirak edib. Ağır hərbi-siyasi vəziyyətdə olan, Antanta ölkələri ilə müharibə aparan Türkiyə Rusiyadan silah və sursat alır, vəzində Xəlil paşa Azərbaycanda təbliğat apararaq XI Qızıl Orduya qarşı atəş açmamağı xahiş edir, bu ordunun tezliklə Azərbaycandan keçib Anadoluya gedəcəyini bildirirdi.²⁹⁶ Azərbaycan parlamentinin

1920-ci il

aprelin 28-də bolşeviklərin ultimatumunu qəbul etməsində Xəlil paşanın verdiyi vədlərinin böyük rolu olmuşdur. 1920-ci ilin sonlarında qeyri-rəsmi şəxs kimi, Moskva şəhərinə yollanaraq Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında müqavilələrin hazırlanmasında iştirak edən Xəlil paşa 1957-ci ildə vəfat edib.²⁹⁷

Nuru paşa Killigil 1889-cu ildə İstanbulda anadan olub. 1906-cı ildə Nuru

İstanbulda yerləşən Kara Küvvətler hərbi okuluna (Quru qoşunları hərbi məktəbinə) daxil olmuşdur. 1909-cu ildə məktəbi bitirən Nuru paşa 3-cü ordunun tərkibində olan

piyada hissələrində xidmət etməyə başlayır. 1912-ci ildə 1-ci ordunun sıralarına keçirilən gənc zabıt öz biliyi və geniş dünyagörüşü ilə seçilirdi. O, 1914-cü ildə Osmanlı dövlətinin Avstriya-Macaristan imperiyasının paytaxtı Vyanada yerləşən hərbi attaşeliyə təyinat alır. 1916-cı ildə döyüşən orduya göndərilən Nuru paşa Şimali Afrikada döyüşlərdə iştirak edib, Trablus cəbhəsində qazandığı uğurlar sayəsində Osmanlı dövləti, Almaniya və Avstriya-Macaristanın bir sıra ordenləri ilə təltif edilib. 1916-cı ildə minbaşı (mayor), 1918-ci ildə yarıbay (podpolkovnik)

rütbəsinə layiq görülüb.²⁹⁸

1918-ci il iyun ayının 4-də Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi öz boynuna götürmüş Osmanlı dövləti bu missiyanı həyata keçirməyi Nuru paşaya həvalə etdi.²⁹⁹

Tapşırıqları uğurla yerinə yetirən Nuru paşa Azərbaycan xalqının böyük məhəbbətini qazanmışdı. Ümumi komandanlığı həyata keçirməklə yanaşı gəlməyi qadağan etmiş ingilislər sərkərdəni Batum şəhərində həbs etdilər.

Azərbaycan hökumətinin Nuru paşanı azad etmək təklifinə ingilislər cavab verdilər

, bunun üçün ermənilər yazılı sürətdə bildirməlidirlər ki, o, ermənilərə qarşı heç bir qəddar hərəkət etməyib. İngilis komandanlığı yaxşı bilirdi ki, ermənilərin Nuru paşa barəsində söylədikləri uydurmadan başqa bir şey deyil, lakin onlar erməni xislətinə yaxşı bələd idilər. Doğrudan da, ermənilər Nuru paşanın qoşunları tərəfindən onlara qarşı hansısa bir cinayət işlənməsi barədə məlumat verə bilmədilər. Buna baxmayaraq ingilislər

Nuru paşanı azad etmirdilər. Xalqımız Nuru paşanı öz xilaskarı sayır və belə münasibətlə

barışmaq istəmirdi. Azərbaycan hökuməti və parlamentinə hansı yolla olursa olsun Nuru paşanı azad etmək tələbləri daxil olurdu. Belə vəziyyətdə Nuru paşanın azad edilməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin əkskəşfiyyət rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlıya tapşırıldı. Onun adamlarının 1919-cu ilin yayında həbsxanaya basqını nəticəsində Nuru paşa azad edilərək Türkiyəyə keçirilir. Lakin Ərzurumdan yenidən Bakıya qayıdan Nuru paşa 1920-ci ilin avqustunda Dağıstana gəlir və sovetlərin hərbi məşinimin bütün Qafqazı zəbt etməsinin şahidi olur. Azərbaycanda baş verən hadisələri izləyən Nuru paşa ölkəmizin Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi xəbərini ürək ağrısı ilə qəbul etdi. Azərbaycanda sovetlərə qarşı üsyanlar başlayanda

o, dözməyərək bura gəlmiş və üsyanlarda iştirak etmiş, Qarabağ antisovet üsyanının

²⁹⁶ Мустафаев Ш. Письмо Хасан бека Агаева Энвер паше // «Зеркало», 28.04.2007.

²⁹⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.21.

²⁹⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.270-273

²⁹⁹ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərl. k. vəz. y. yəti, s.227

imperiyasının qalıqları əsasında Mustafa Kamal paşa Atatürk tərəfindən yenidən yaradılmaqda olan Türkiyə

dövləti Avropa dövlətlərinin birləşmiş hərbi təcavüzü ilə üzleşmişdi. Təcili surətdə yeni ordu yaradılır və

Atatürk hər yerdən köhnə osmanlı ordusunun təcrübəli zabitlərini bu işə cəlb edirdi. Nuru paşa ölkənin şərqində piyada diviziya təşkil etmiş və 12-ci piyada firqəsi adını almış bu hərbi hissə ilə Atatürkün İstiqlal savaşında iştirak etmişdir. Bu savaş nəticəsində türk torpaqları azad edilmiş və Türkiyə Cümhuriyyəti yaradılmışdır. 1923-cü ildə Nuru paşa general-leytenant rütbəsində istefaya çıxmış və İstanbul yaxınlığında poladəritmə zavodunun direktoru təyin edilmişdi.

XX əsrin 30-cu illərində

Türkiyədə soy adları tərtib ediləndə ögey

qardaşı Ənvər paşanın şərəfinə "Killigil" soy adını götürmüşdür. II Dünya müharibəsi başlayanda Nuru paşa

mınaatan və əl qumbaraları istehsal edən zavoda rəhbər təyin edilir. Çətin hərbi ömrü yaşamış bu şəxsin ölümü bütün Türkiyə tərəfindən kədərlə qarşılandı. O, 1949-cu ildə zavod laboratoriyasında baş verən partlayış zamanı həlak oldu.³⁰⁰

Mürsəl paşa (Bakı) 1881-ci ildə anadan olub, 1898-1901-ci illərdə hərbi məktəbdə, daha sonra isə Hərbi Akademiyada təhsil alıb. 1904-cü ildən qoşunlarda xidmət etməyə başlayaraq, 1910-cu ildə Almaniya ezamiyyəyə göndərilir. 1913-cü ildə alay komandiri, 1914-cü ildə isə briqada komandiri təyin edilir. I Dünya müharibəsinin cəbhələrində fərqlənərək 1915-ci ildə diviziya komandiri vəzifəsinə təyin olunmuş Mürsəl paşa

ona verilmiş tapşırıqları vaxtı-vaxtında yerinə yetirirdi. 1918-ci ilin mart ayının 28-də 5-ci piyada firqənin (diviziyanın) komandiri təyin olunur, iyulda general rütbəsi alır. 1919-cu ildə ingilislər tərəfindən Batumda həbs edilən Mürsəl paşa tezliklə buraxılır və Türkiyəyə qayıdaraq İstiqlal savaşında iştirak edir. Atatürkün təşkil etdiyi yeni orduda korpus komandiri vəzifəsində çalışan Mürsəl paşa 1933-cü ildə tümgeneral rütbəsində istefaya çıxır. Ona soy adı götürmək təklif ediləndə "Bakı" soyadını götürür. Mürsəl paşa 1945-ci ildə İstanbulda vəfat edib.³⁰¹

15-ci piyada diviziyasının komandiri Süleyman İzzət bəy haqqında məlumat azdır. Azərbaycana gəlməzdən əvvəl yarbay (podpolkovnik) olan bu şəxsin rütbəsi QİO-nun tərkibinə qatılan bütün zabitlərin çinləri kimi bir pillə qaldırılmış və o, albay (polkovnik) rütbəsində Bakı əməliyyatında iştirak etmişdir. Dərbəndin və Port-Petrovskın alınmasında müstəsna xidmətləri olan diviziya sonralar Türkiyəyə qayıtmışdır.

1936-cı ildə Süleyman İzzət bəy öz xatirələrini "15 piyade firkasının Azərbaycan və Şimali Kafkazyadakı hərəkatı və muharibələri" adı ilə nəşr etdirmişdi.³⁰²

Qafqaz İslam Ordusunun osmanlı hissələrinin alay və tabor komandirləri barəsində də məlumat azdır.

Qafqaz İslam Ordusunun osmanlı hissələrinin alay və tabor komandirləri barəsində də məlumat azdır.

Yalnız 9-cu Qafqaz piyada alayının komandiri Cəmil Cahid bəy barəsində məlumat nisbətən ətraflıdır, bu da onun sonralar Türkiyə hərbi sistemində yüksək vəzifələ tutması

ilə bağlıdır.³⁰³ Cəmil Cahid bəy 1883-cü ildə anadan olmuş, I Dünya müharibəsində iştirak etmişdir. Azərbaycan hüduqlarını keçən ilk Osmanlı hərbi hissəsi 9-cu Qafqaz

piyada alayı idi və ona minbaşı (mayor) Cəmil Cahid bəy rəhbərlik edirdi. Gəncə ermənilərinin tərkisilahını həyata keçirən alay sonrakı döyüşlərdə, o cümlədən Bakının azad edilməsində fəal iştirak etmişdir. Bakıya hücum zamanı

5.9. Müsəlman Korpusu və Qafqaz İslam Ordusunun silah və hərbi texnikası

Milli Azərbaycan hissələrinin yaradıldığı andan üzleşiyi əsas problemlərdən biri müasir silahların

çatışmazlığı idi. Müsəlman Korpusunun komandanı general-leytenant Ə.Şixlinski öz xatirələrində yazır

³⁰⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.272-273.

³⁰¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.228.

³⁰² Yəne orada, c.2, s.358.

³⁰³ Yəne orada, c.1, s.282.

Şəmkirdə 1918-ci il 9 yanvar toqumaların qurbanlarının dəfn. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2 s.366.

çatışmazlığını milli burjuaziyanın söyləri nəticəsində aradan qaldırmaq mümkün olmuşdusa, silah və hərbi texnika ilə təchizat olduqca zəif idi. Gürcü və erməni milli hissələri hələ müharibə dövründə silah təmin

edilmiş, üstəlik 1917-ci ildə erməni diasporunun söyləri ilə Müvəqqəti Hökumətlə əlaqələr yaradılmış və erməni hərbiçilər rus ordusunda hərbi vəzifələrdən çox təminat və təchizata cavabdeh olan vəzifələri tuturdular.

Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdə də Qızıl Ordunun silah və sursatla təminatına cavabdeh olan idarələrdə

ermənilərin sayı kifayət qədər idi. ZK, azərbaycanlı deputatların söylərindən sonra, bəzi rus hissələrinin silah və sursatlarının Müsəlman Korpusuna təhvil verməsi barədə qərar qəbul etdi. 1918-ci il yanvarın 7-də "Açıq söz" qəzeti yazırdı ki, yaradılmaqda olan Müsəlman Korpusu tədricən Rusiyanın keçmiş 6-cı ordu korpusunu (5-ci və 7-ci atıcı diviziyalar) əvəz etməlidir, bu korpusun silah və sursatı Müsəlman Korpusuna veriləcək. Əslində isə bu məsələ yubadılırdı. Yubadılmanın səbəbi bir tərəfdən rus hərbi hissələrinin bolşevik təbliğatına uyması və milli hissələrə silah verməməsi idisə, digər tərəfdən ZK-nın rus, erməni və gürcü deputatları rus hərbi hissələrindən Azərbaycan hissələrinə silah ayrılmasını qəsdən gecikdirirdilər. Silah çatışmazlığı problemini həll etmək üçün yeganə yol rus ordusunun anbarlarına hücumlar təşkil etmək idi. A.Səfikürdski bildirmişdi: "...

.Müsəlmanlar günahkar deyillər ki, komissarlıqda təmsil olunan hökumət öz borclarını yerinə yetirmədiyi bir halda, zorakı yolla silah əldə etməyə məcburdurlar..."³⁰⁴ Nəhayət Zaqafqaziya Komissarlığından tərkisilah prosesini həyata keçirmək üçün razılıq alındı və bu prosesdə Müsəlman Milli şuralarının könüllüləri ilə bərabər əsas rolu Tatar süvari alayı oynamalı idi. Lakin proses olduqca çətin gedirdi. Belə ki, 219-cu atıcı alay öz silahlarını Tatar süvari alayına təhvil verməli idi və bu barədə razılıq əldə edilmişdi. Lakin bolşeviklərin təbliğatı altına düşmüş alay bunu etməkdən imtina etdi. Təkcə Tatar süvari alayının qətiyyəti nəticəsində tərkisilahı həyata keçirmək mümkün oldu, 11 pulemyot, 200-dən çox tüfəng, patronlar, yük arabaları, bir neçə əsgər mətbəxti və 40-a qədər minik atı ələ keçirildi. Lənkəranda 4-cü və 7-ci sərhəd alayları tərkisilah edildi.

Almaniya istehsalı dağqatlı «Maksim» pulemyotu.

Körim bəy Şaxtaxtinskiyin rəhbərliyi altında olan Şahsevən dəstələri İrandan geri qayıdan rus hissələrini bir qismini tərkisilah edərək 6 pulemyot, 3 min tüfəng, 85 min patron, 10 yeşik bomba (qumbara) ələ keçirdilər. Yanvarın 15-də Şahsevən süvariləri Astara Sovetinin 60 nəfərlik dəstəsini tərkisilah etdilər.³⁰⁵

Zaqafqaziya Komissarlığı hərbi hissələrin zabitləri ilə razılıq əldə edir, lakin bolşeviklərin təsiri ilə rus əsgərlərinin öz zabitlərinə qarşı çıxıb (bəzən isə öldürüb) komissarların dedikləri ilə oturub-durması razılaşmanı pozur, bu isə gözlənilməz hadisələrlə nəticələnirdi. Belə gözlənilməz

lisələrdən biri 1918-ci ilin yanvar ayının 8-10-da Şəmkir stansiyasında baş verdi. Şəmkir dəmir yolu stansiyasından bir neçə eşelonun silahları vermədən Bakıya keçəcəyi xəbərini alan Yelizavetpol Müsəlman Milli Komitəsinin üzvləri, Müsəlman Korpusunun komanda heyəti bu eşelonları tərkisilah etmək qərarına gəldi. Başda polkovnik L. Maqalov olmaqla Tatar süvari alayı və polkovnik S. Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi 5-ci Yelizavetpol alayı silahları təhvil almaları idilər. Zaqafqaziya Komissarlığı hərbi hissələrlə razılığın əldə olunmasını bildirmiş, hər ehtimala qarşı bir zirehli qatar və 100 nəfərlik gürcü dəstəsi göndərmişdi. Başda milli ziyalılardan Ələkbər və Xudadat bəy Rəfibəyov qardaşları, A. Səfikürdski, X. Rüstəmbəyov olan Yelizavetpol Müsəlman Milli Komitəsinin bir çox üzvləri də tərkisilahda iştirak etməli idilər.³⁰⁶

Yanvarın 6-da Qarayazı dəmir yolu stansiyasına bir eşelon əsgər gəlmiş, Ukraynadan olan bu əsgərlər razılığa əsasən silahları bir vaqona toplayaraq təhvil

vermiş, əvəzində ərzaq alaraq yola salınmışdılar. Dinc yolla tərkisilahın başa çatması digər eşelonlarla da

³⁰⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s. 43.

³⁰⁵Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s.40-42.

³⁰⁶ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s.43

³⁰⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s.44.

Krup sahra topu. İNTERNET sahifəsindən foto.

ZK-nın qərarı ilə razılaşmır, hətta onu tanımadıqlarını, zirehli qatarın və digər silahların da onlara verilməsini tələb edir, güc mövqeyindən çıxış edərək hətta danışıqlar üçün göndərilmiş parlamentyoru da girov kimi saxlayırdılar. Eşelonlardan birinin əsgərlərini yola gətirmək mümkün oldu, silahlar götürüldü, götürülmüş toplardan birini A.Səfikürdski Yelizavetpola apardı.³⁰⁸ Lakin digər eşelonlarla dil tapmaq mümkün olmadı, onlar zorla yolu açıb Bakıya doğru irəliləməyi planlaşdırırdılar. ZK-nın vəzifəli şəxslərindən olan N.Jordaniya hərbi rəhbərliklə telefon vasitəsi ilə danışıqlar aparmağa çalışsa da heç bir nəticə əldə olunmadı. Yanvarın 9-da danışıqlar kəskinləşdi və ilk atəş səsləri eşidildi. Rus əsgərləri dəmir yolu stansiyası və zirehli qatarı, ətraf Azərbaycan kəndlərini atəşə tutdular. Cavab atəşi açıldı, başlayan döyüşün gedişində bir neçə mərmə qonşu yolda dayanmış yanacaq eşelonuna dəydi və onu partlatdı. Partlayış və ondan sonra başlayan yanğın nəticəsində

hər iki tərəfdən böyük itkilər oldu. Stansiyada 3 hərbi eşelon, iki qatar (onlardan biri səmişin qatarı) və ZK-nın zirehli qatarı sıradan çıxarıldı. Salamət qalan rus eşelonları yolu açmağa bilmədilər və hadisələri araşdırmaq üçün Şəmkirə göndərilən Zaqafqaziya Komissarlığının nümayəndə heyəti ilə (rəhbər kapitan Strelkovski) danışıqları davam etdirdilər.³⁰⁹ F.Xoyski, X. Xasməmmədov, X.Mə-likaslanov azərbaycanlı döyüşçülər və əhaliyə müraciət edərək təmkinli olmağa çağırırdılar. Uzun danışıqlardan sonra eşelonlar 20 top, 70 pulemyot,

15.000 tüfəng təhvil verərək yola davam etdilər.³¹⁰ Hadisələri müsəlmanların azgınlığı kimi qələmə verməyə çalışan bolşevik mətbuatı günahı Zaqafqaziya Komissarlığı və azərbaycanlıların üzərinə atır. Bu münasibət

sovet tarixşünaslığında da öz əksini tapmışdır. Rus tərəfinin itkiləri kitabdan kitaba artırılır və 1983-cü ildə çap edilmiş "SSRİ-də vətəndaş müharibəsi və xarici intervensiya" ensiklopediyasında maksimum həddə çatmışdır. Burada hadisələr "Şamxor qırğını" adlandırılmış, 5 minədək rus əsgərinin qırılması göstərilmişdir.³¹¹

M. Süleymanovun fikrincə, rus hərbi hissələrinin tərkisilah edilməsi təkcə Müsəlman Korpusunu silahla təchiz etmək baxımından deyil, həm də bolşeviklərin öz hakimiyyətlərini Bakıdan kənara yaymaq cəhdlərinin qarşısının alınması baxımından da vacib əhəmiyyətə malik olmuşdur. Şəmkir-Bakı marşrutunda hərəkət edən, bolşevik təbliğatına uymuş eşelonlar dəmir yolu boyunca yerləşən əsas stansiyaları tutmaqla vəziyyəti bolşeviklərin xeyrinə dəyişə bilirdilər. Nəticədə onların qarşısını almaq qeyri mümkün olardı.³¹²

1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq rus hissələrinin tərkisilah edilməsi prosesinə Tatar süvari alayının və formalaşmaqda olan MK-nın təzə yaradılan hissələrinin qoşulması nəticəsində iri hərbi hissələri tərkisilah etmək mümkün olmuşdur. Şəmkir stansiyasında baş vermiş hadisələrdə də məhz onların sayəsində eşelonlar silahı təhvil vermək məcburiyyətində qalmışdı. Bir müddət silah təchizatında problemi olmayan Müsəlman Korpusu çox keçmədi ki, yenidən silah və sursata ehtiyac

duymağa başladı. 1918-ci il mart-aprel aylarında bolşevik-erməni qüvvələrinə qarşı döyüşlər nəticəsində sursat tükənmişdi. Silahların ehtiyat hissələri olmadığından, iri təmir zavodu və emalatxanalarının Bakıda, düşmənin əlində cəmləşdiyindən silahlar sıradan çıxmağa başlamışdı. Bakı Soveti qoşunları bütün lazım olanları Həştərxandan - Sovet Rusiyasından dəniz yolu ilə alırdılarsa Müsəlman Korpusunun hissələri itkiləri bərpa edə bilmirdilər. Xırdalanadək irəliləyən L.Maqalovun təbəçiliyində

cəmi 4 top və 6 pulemyot var idi. Mart qırğınlarından sonra Zaqafqaziya hökuməti MK-na 100 min rubl, 2 təyyarə, 1 zirehli qatar, silah və sursat ayırmalı iclakin zirehli qatarın ayrılması ilə kifayətləndi. Fotoşokillərdən aydın olur ki, N.Qosinskinin

Azərbaycana gəlmiş dəstələrində də əsasən tüfəng və tapançalar var idi.

1918-ci ilin iyununda Bakı Soveti qoşunları qərbə, Gəncəyə doğru yürüşlərini genişləndirəndə Müsəlman Korpusunda silah və sursat problemi özünü yenidən kəskin şəkildə büruzə verdi. Əlimərdan bəy Topçubaşov Ənvər paşa ilə görüşündə demişdi ki, "Təcrübəli təlimatçılar olarsa, bizim əhəlidən həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə yaxşı qoşun təşkil etmək mümkündür. Ancaq bizdə silah, geyim və digər hərbi təchizat çatışmır".³¹³ Türk təlimatçıları ilə Azərbaycanda qoşun yaratmağı

³⁰⁸Yenə orada, s.45.

³⁰⁹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s.46.

³¹⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s.47.

³¹¹Гражданская война. Энциклопедия, с.660.

³¹²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.42.

³¹³Топчубашев А. Дипломатические беседы, с. 16.

³¹⁴Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s. 251.

ya Bakı zavodlarında istehsal etmək olardı. Lakin real vəziyyətin daha ağır olması nəzərə alınaraq Azərbaycana Osmanlı hissələri yeridildi.

Osmanlı ordusunun 5-ci piyada firqəsində döyüşçülərin əsas silahı maqazinli tüfənglər idi. Bundan başqa hər taborda 2 pulemyot (makinalı tüfəng) vardı. Alayın tərkibində 3 piyada taborun və bir pulemyot bölüyünün olması alayda pulemyotların sayını 12-ə çatdırmışdı.³¹⁵ Firqənin üç piyada alayında 36 pulemyot mövcud idi.

Rusiya ordusunda üç tabor nişançı alay şəklində birləşdirilərək ştatlara görə 36 pulemyotla təchiz olunmalı idi. Zəif iqtisadiyyatı olan Osmanlı dövləti ordunun ən müasir silahlarla təmin edilməsində böyük çətinliklərlə üzləşmiş, bu səbəbdən alay şəklində birləşdirilmiş üç tabor cəmi 12 pulemyota malik idi. Rusiya ordusunda üç alay nişançı briqada şəklində birləşdirilir və briqada ştatlara görə 144 pulemyotla təchiz olunmalı idi.³¹⁶ Beləliklə, Rusiya ştatlarına görə tərtib edilmiş üç piyada alayın 144 pulemyotuna Osmanlı ştatları ilə təchiz edilmiş üç piyada alayın 36 pulemyotu cavab verməliydi.

Firqənin 5-ci Qafqaz səhra topçu alayı iki topçu taborundan ibarət olmuşdur (Şnayder topçu taboru və Dağ topçu taboru). Şnayder topçu taboru 1-ci

2-ci batareyalar, Dağ topçu taboru 4-cü və 5-ci batareyalardan təşkil edilmişdi ki, hər batareyada dörd top olmaqla

alayda 16 top mövcud idi. Rusiya ordusunda üç alay nişançı briqada şəklində birləşdirilir və briqadanın döyüş fəaliyyəti onun tərkibində olan 18 minaatan və 30 topla təmin edilirdi. Bakı Soveti qoşunlarında minaatanlı olmasa da, piyada briqadalarını kifayət qədər çoxsaylı artilleriya dəstəkləyirdi.

Osmanlı qoşunları Azərbaycana hissə-hissə gəlir və dərhal döyüşə göndərilirdi. İlk dəfə türk hissələrinin bolşeviklərlə toqquşması iyulun 16-da (Kürdəmir artıq tutulmuşdu) olmuşdu (10-cu Qafqaz piyada alayı). Bu

Şəhərin səhra topçu. Artilleriya, rəhbər və müdafiə qoşunları (hərbi-tarixi muzeyi (Sankt-Peterburq).

zaman hər türk əsgərinin cəmi 200 patronu var idi, sərf edilmiş sursatı bərpa etmək üçün patron və mərmii ehtiyatı yox idi. Döyüşlərin gedişində bu özünü dərhal göstərdi. Üstəlik Müsüslü döyüşündə 2 dağ topu, 41 mərmii, 116 tüfəng itirilməsi qoşunların silah və sursatla təminatını daha çətinləşdirdi. Gürcüstandan keçən dəmir yolları almanların nəzarətində idi, onlar isə hərbi eşelonların hərəkətlərini yubadır, quru yolla göndərilən silah və sursat karvanları ləng hərəkət edir və üstəlik talanma halları ilə rastlaşırdılar.³¹⁷ Osmanlı qoşunlarında olan top və tüfənglər alman

və ya Avstriya-Macaristan istehsalı olduğundan qənimət kimi ələ keçirilmiş sursatdan istifadə etmək olmurdu. Belə şəraitdə çıxış yolu axtaran Osmanlı komandanlığı 5-ci firqənin hər piyada alayının 3-cü taborunda mauzer tüfənglərini yığıb, rus tüfəngləri ilə əvəz etdi.³¹⁸

Artilleriya hissələrinin ştatlarına rus topları ilə silahlanmış Azərbaycan heyətləri əlavə edildi. Qoşunlar Bakıya doğru irəlilədikcə onların təminatı çətinləşirdi. Ağstafaya gətirilən sursat dəmir yolu vasitəsi ilə döyüş bölgəsinə göndərilirdi. Ancaq vaqon və parovozların azlığı bu işi ləngidirdi.

Xüsusi Azərbaycan Korpusu və Azərbaycan könüllü dəstələrinin silahla təminatında da problemlər mövcud idi. Hər könüllüyə yığma məntəqəsinə öz silahı ilə gəlmək tövsiyyə edilir, bu isə onların sursatla təminatında problemlər yaradırdı: əsasən köhnə sistemli tüfənglərlə silahlanan əhalidə müxtəlif çaplı və növlü silahlar var idi. Osmanlı dövlətində olan anbarlardan rus silahlarının bir qisminin Azərbaycana gətirilməsi vəziyyəti nisbətən yaxşılaşdırdı. Hətta bilavasitə döyüşlər gedən ərazidən uzaq olan, lakin erməni-bolşevik təcavüzü ilə üzləşə bilən ərazilərin əhalisinə də silah paylamaq mümkün oldu (300 tüfəng Şəki, Padar, Xaçmaz, Qutqaşın, Axtı kəndlərinə paylandı). Ərazilər azad edildikcə könüllülərin sayı artdığından silahla təminat problemi yenidən üzə çıxırdı. Belə ki, 4-cü

³¹⁵N.Yüceer... tablo «5-ci Kafkas tümeni kuruluşu»

³¹⁶Гражданская война. Энциклопедия, с.569

³¹⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.133.

³¹⁸Yenə orada, s.134.

³¹⁹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.137.

edilməsinə səbəb oldu. QİO-nun yeganə zirehli qatırı vaxtilə ZK-nın L.Maqalovun dəstəsinə göndərilmiş qatar idi. O sənədlərdə "Azərbaycan zirehli treni" kimi göstərilir. Onun heyəti bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət idi, komandiri İ.İsrafilbəyov hətta Osmanlı medalı ilə də təltif edilmişdi.³²⁰ Döyüşlərdə qənimət kimi ələ keçirilmiş bir neçə rus və bir ingilis zirehli avtomobilinin QİO tərkibində istifadə edilməsi barəsində məlumat yoxdur.

Sentyabrın əvvəllərində Bakıya son hücum ərəfəsində görülmüş tədbirlər nəticəsində QİO-ya daxil olan hissələrin tərkibində artilleriya və pulemyotların sayı artırılmış və şatlardan artıq olmuşdur. 1918-ci il sentyabrın 10-da 5-ci Qafqaz piyada firqəsində 48 pulemyot olmuş, topçu alayı gücləndirilmişdir. Onun tərkibində 4 topçu batareyası (2 Şnayder, 2 Dağ topçu), səhra topçu, rus səhra topçu, rus dağ topçu taqımları var

idi (cəmi 33 top). Azərbaycana yenicə gəlmiş 15-ci piyada firqəsində 24 pulemyot, iki Dağ topçu batareyası, bir səhra topçu taqımı (cəmi 12 top) olmuşdur. 15-ci firqənin tərkibində olan və azərbaycanlılardan təşkil edilmiş Zehni bəy müfrezəsi və Təvfiq bəy müfrezəsi (Maştağı könüllülər milisi) çoxsaylı olsalar da, onların tərkibində pulemyotlarının sayını söyləmək çətindir. Cənub qrupunda (Azərbaycan diviziyası) azı 8 pulemyot, 6 top var idi. 106-cı Qafqaz piyada alayında azı 4 pulemyot var idi.

Bakıya son hücum ərəfəsində Qafqaz İslam Ordusunda 80-dən artıq pulemyot, 53 artilleriya silahı olmuşdur. Artilleriya silahlarından 6-cı səhra topu, 39-u dağ topu, 4-ü səhra qaubitsası, 4-ü dağ qaubitsası idi.

Silah növləri. QİO tərkibində olan zirehli qatar ("B tipli"), rus topları (76,2 mm-lik səhra və dağ topları), rus pulemyotları ("Maksim"dəzgahlı pulemyotları), rus tüfəngləri ("üç xətlə Mosin tüfəngləri" və onların növləri) Bakı Soveti və Sentrokaspi Diktaturasının qoşunlarında olan müvafiq tipli silahlarla eyni göstəricilərə malik idilər. Azərbaycan hissələrinin soyuq silahları 1913-cü il süvari qılıncı, 1913-cü il zabit şaşkası (Qafqaz növü), 1913-cü il zabit şaşkası (Asiya növü), 1907-ci il nümunəli pulemyot hissələrinin əsgər xəncəri, 1907-ci il nümunəli topçu hissələrinin əsgər xəncəri, 1909-cu il zabit palaşı, 1910-cu il kazak növlü zabit şaşkası, həmçinin milli xəncər və şaşkalardan ibarət olmuşdur.

QİO-ya aid sənədlərdə aşağıdakı Osmanlı artilleriya sistemlərinin adları göstərilir: "Şnayder topları",

"105 mm-lik səhra qaubitsası", "105 mm-lik Şkoda dağ qaubitsası", "Krupp dağ topu", "Qüdrətli toplar".

Osmanlı qoşunlarının artilleriya silahları sırasında "Şnayder topları"nın adlarına bir neçə yerdə rast gəlinir. Fransanın Şnayder şirkətinin istehsalı olan bu toplar sırasında ən geniş yayılanı və hələ

Osmanlı süvari qılıncı. MATM.

müharibədən əvvəl istehsal olunmağa başlayan "105 mm-lik (4,13 düym)luq

Şnayder topu" idi. Bir sıra yenilikləri sırasında lülənin çıxararaq

lafətdən ayrı daşına bilməsi onu adi arabada uzaq məsafələrə

aparmaq imkanı verirdi. Ehtimal ki, bu toplar Osmanlı ordusu

tərəfindən qənimət kimi Mesopotamiya və Fələstində ələ keçirilmiş və ya Almaniyanın Fransada ələ keçirdiyi qənimətlər sırasında Osmanlı dövlətinə verilmişdi.

Qafqaz İslam Ordusunun Osmanlı hissələrinin artilleriya silahları sırasında "105 mm-lik səhra

qaubitsası"na rast gəlinir. Almaniyanın istehsalı olan 1898/99 il nümunəli 105 mm-lik səhra qaubitsası o dövr üçün tipik quruluşa malik olmuşdur. Digər qaubitsalara nisbətən yüngül və çevik olan bu qaubitsa döyüş zamanı asanlıqla mövqeyini dəyişdirir, təkcə açıq ərazidə deyil, təbii və süni maneələr arxasında gizlənmə

məhv etməyə imkan verirdi. MATM.

"105 mm-lik Şkoda dağ qaubitsası" adından göründüyü kimi Çexiyanın Şkoda zavodlarında istehsal

olunan silahlara aid olmalıdır. Bu zavodların Avstriya-Macar ordusu üçün silah istehsal etdiyindən belə qənaətə gəlmək olar ki,

belə qaubitsanı məhz Avstriya-Macar artilleriya sistemləri sırasında axtarmaq lazımdır. Doğrudan da, potensial hərbi əməliyyatlar teatrının böyük hissəsini dağlıq ərazilər təşkil edən Avstriya-Macar dövləti dağ topları və

³²⁰ ATACE, K.3821, d.15, f.57.

Şkoda dağ qaubitsasının lüləsinin qaldırılıb endirilmə bucağı olduqca böyük idi - 56°, bu isə onu sıldırımli

dağlar və küçə döyüşlərində (evlərin yuxarı mərtəbələrinə atəş açmaq lazım gəldikdə) əvəzsiz edirdi.

QİO-nun Osmanlı komandanlığının əmrlərində "Krupp dağ topu" ifadəsinə rast gəlinir.

Sənədlərdə

"Qüdrətli toplar" adı ilə hansı topların nəzərdə tutulması bizim üçün qaranlıq qalmışdır.

M1903 növlü osmanlı tüfəngi QİO-nun piyada hissələrinin əsas silahı idi. Bu növ tüfənglə əsası

Belçikanın Mauzer sistemli sandıqlı tüfəngi olmuşdur, lakin Osmanlı ordusunda tətbiq edilən tüfəng Almaniya ordusunun "Mauzer 98" tipli tüfəngi əsasında düzəldilirdi. Dövrün ən mükəmməl atıcı silahlarından olmuş bu tüfəngin çapı 7,65 mm, uzunluğu 1240 sm (süngü ilə birlikdə 1750 mm), çəkisi 3,9 kq (süngü ilə birlikdə 4,4 kq) idi, sandığa 5 patron qoyulurdu. Bu tüfənglərə M1903 növlü süngü (tiyənin uzunluğu 527 mm) taxılırdı.³²¹

Süvari qılincının tiyəsinin üzərində müharibə rəmzləri (dəfnə çələngi arasında qılınclar, yay-oxlar) həkk olunmuş, həmçinin istehsal olunma yeri (Almaniyanın Zolingen hərbi zavodu) qeyd edilmişdi.

MATM-in kolleksiyasında qurunan və osmanlı zabitlərinin silahlarından olan "Parabellum, mode 08"

növlü tapança 1914-1917-ci illərdə Almaniya istehsalı modifikasiyasına aiddir. Tapançanın çapı 9 mm uzunluğu 217 mm, çəkisi 890 qram idi, sandığa 8 patron qoyulurdu. Digər zabit silahı, "Mauzer, model 1896" növlü tapança rəsmən heç bir dövlət tərəfindən qəbul olunmasa da, I Dünya müharibəsində iştirak etmiş bir çox dövlətlərin zabidləri tərəfindən istifadə edilirdi. Almaniya istehsalı olan bu tapançanın çapı 7,63 mm, uzunluğu 276 mm, çəkisi 1,1 kq idi, sandığa 10 patron qoyulurdu.³²²

Xayrem S.Maksimın pulemyotları sırasında Almaniya istehsal edilən növlər xüsusi yer tutur. Türkiyəyə bu pulemyotun MG.09 növü satılırdı (kalibr 7,65 mm).³²³ Xüsusi xizəkli dəzgahı olan bu pulemyot Rusiya

³²¹Жук А.Б. Стрелковое оружие. Москва, 1992, с. 500, 507, 670

³²² Жук А.Б. Стрелковое оружие, с. 233, 235, 291, 295.

³²³ Федосеев С. «Максимы» - германская линия //Оружие, № 12, 2007, с.8-10.

³²⁴ Федосеев С. «Максимы» - германская линия //Оружие, № 1, 2008, с.11-12.

6. Tərəflərin məqsəd və planları

6.1. Qırmızı Ordu komandanlığının məqsəd və planları

1918-ci ilin iyununda hücumu başlayan Qırmızı Ordu qarşısında konkret məqsədlər qoymuşdu. Bu,

mövcud şəraiti nəzərə almaqla Bakı Soveti rəhbərliyinin siyasi iradəsini həyata keçirməkdən ibarət idi. Qırmızı Ordu Bakı-Yelizavetpol (Gəncə) istiqaməti ilə irəliləməli, hücum əsasən dəmir yolu boyunca təşkil edilməli idi. Qeyd etmək lazımdır ki, dəmir yolu boyunca hücum təsadüfi element olmamışdır. Rusiyada genişlənməkdə olan vətəndaş müharibəsinin ilkin mərhələsinin əsas döyüş əməliyyatları forması kimi qiymətləndirilən "eşelon müharibəsi" tərəflər arasında bütöv cəbhə xəttinin olmaması şəraitində meydana çıxmışdı. Vuruşan tərəflərin vahid ön və arxa cəbhələri yox idi, qoşunların say tərkibi geniş ərazilərdə döyüş aparmağa imkan vermir.

Əməliyyatların dəmir yolu boyunca aparılması aşağıdakı üstünlükləri təmin edirdi: arxa cəbhədən döyüşən hissələrə ehtiyat qüvvələri və təminat vasitələrinin tez çatdırılması, dəmir yolu xətləri boyunca çəkilmiş teleqraf (bəzi yerlərdə telefon) xətləri vasitəsi ilə qoşunların idarə olunması. Bu səbədən döyüşlər əsasən dəmir yolu xətləri, boyunca yerləşən yaşayış məntəqələri uğrunda aparılır, əsasən zirehli qatarlardan istifadə edilirdi. Döyüşlərin gedişində taktiki məqsədlər bu və ya digər dəmir yolu stansiyası, bəzən isə dəmir yolu qovşağının ələ keçirilməsi, dəmir yolu körpülərinə nəzarətin təşkil edilməsi ilə şərtlənirdi.³²⁵ Döyüş əməliyyatlarının gedişində qoşunlarının sayının artması, onların araba və avtomobillərlə təmin edilməsi, süvari hissələrin piyada hissələrə nisbətən saylarının artırılması, təminat məsələlərinin yaxşılaşdırılması döyüş əməliyyatları aparılan ərazilərin genişlənməsi və onların tədricən dəmiryolu xətlərindən uzaqlaşmasına səbəb olurdu. Bolşeviklərin vətəndaş müharibəsində "eşelon müharibəsi" nə üstünlük verməsinin bir səbəbi də dəmir yolu qovşaqları olan şəhərlərdə fəhlələrin çoxsaylı olması və bu

fəhlələrin bolşeviklərin dayağı olmasından irəli gəlirdi. 1918-ci ilin yayında

başlanan hücumun əsas istiqamətinin dəmir yolu boyunca həyata keçirilməsi təsadüfi seçim olmamışdır. Plana əsasən, eşelonlar L.Biçeraxovun dəstəsilə birləşəndən sonra Kürdəmir-Yevlax-Gəncə, Şamaxı-Göyçay- Kaxetiya-Tiflis istiqamətlərində yürüş təşkil edilməli idi. Yelizavetpol quberniyası və Gürcüstanda yaşayan ermənilər Qırmızı Ordu yürüşə başlayan kimi üsyan qaldırmalı və rəqib arxasında ikinci cəbhə açmalı idilər. Əməliyyatların uğurlu gedişi və Qırmız Ordunun Gəncəyə yaxınlaşması ilə erməni dəstələrinə başçılıq edən, müsəlman kəndlərinə hücumlar təşkil edən Andronik öz qüvvələri ilə Zəngəzurdan Qarabağa, oradan isə Yevlaxa yürüş həyata keçirməli idi.

Tərtib edilmiş plan Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərləri, eləcə də Bakı Soveti, "Daşnaksutyun" partiyası və Erməni Milli Şurasının rəhbərlərinin məqsədlərinə tam cavab verirdi. Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını həll etmək istəyini inqilabi Rusiyaya qarşı xəyanət kimi qarşılayan, "Müsavat"ın sosial bazasının məhv edilməsinə can atan bolşeviklər bu yolda ermənilərin təmsalında müttəfiq tapmışdılar. 1918-ci ilin mart-may aylarında Bakı quberniyasında azərbaycanlıların məhv edilməsini nəzərdə tutan planın həyata keçirilməsində qazanılmış uğurlar bolşevik-erməni cütlüyünün Gəncə, sonra isə Tiflis istiqamətində yürüşünün uğurla həyata keçiriləcəyinə ümid bəsləməyə əsas verirdi. Azərbaycan milli hərbi qüvvələrinin zəifliyi və tam formalaşmaması, ZK və Seyminin azərbaycanlıların problemlərinə biganə münasibəti ciddi müqavimətin olmayacağı təsəvvürünü yaradırdı.

Bakı neftinə sahib olmaq üçün istənilən qüvvə ilə birləşməyə hazır olan

³²⁵ Гражданская война. Энциклопедия, с.675.

6.2. Sentrokaspi Dikturası komandanlığının məqsəd və planları

Sentrokaspi Dikturasına gəldikdə, ehtimal ki, onun xüsusi hərbi planları olmamışdı. Belə ki, avqustun 1-də fəaliyyətə başlayan qurum ağır reallıqla üzləşmişdi: Qafqaz İslam Ordusu Bakının həndəvərində idi, onur qarşısını almaq üçün Diktaturanın öz qoşunları yoxdu. Bakı Sovetindən "miras" qalmış qoşunlarda ermənilərin sayı artmışdı (Biçeraxov öz qoşunları ilə cəbhə xəttindən çəkilmiş, 3 min nəfər bolşevik döyüşçüsü Bakıda meydanlarının birində düşərgə quraraq Diktaturanın əmrlərinə tabe olmurdu). Diktaturanı təşkil edən qüvvələr keçmiş imperiyanı əvvəlki sərhədlərində saxlamaq uğrunda mübarizə aparır, bu səbəbdən azərbaycanlıların fəaliyyəti separatçılıq kimi qəbul edilərək rədd olunurdu. Uzunmüddətli hərbi manevrlər üçün qüvvələri və bacarıqları olmayan Diktatura ingilislərin köməyi ilə Bakını QİO-dan qorumağı planlaşdırır, sonra isə, ehtimal ki, "Vahid və bölünməz Rusiya uğrunda" mübarizə aparən Denikinlə əlaqə saxlayacaq və onu Bakıya dəvət edəcəkdirlər (hər halda, Biçeraxovla aparılan danışıqlar və 1919-cu ildə keçmiş Diktatura üzvlərinin fəaliyyəti belə etimallı irəli sürməyə əsas verir). Qeyd etmək lazımdır ki, bolşeviklərin hakimiyyəti devrilib Sentrokaspi Dikturası qurulanda qoşunların etnik tərkibində elə də böyük dəyişikliklər baş vermədi.

6.3. İngilis komandanlığının məqsəd və planları

Bakını elə keçirmək Böyük Britaniya siyasi rəhbərliyinin çoxdankı arzusu idi. İstər bu dövrdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə hazırlanmış planlar sübut edir ki, İngiltərənin aşağıdakı məqsədləri olmuşdur: Bakı neftinə və onun Avropaya nəqli marşrutlarına nəzarət etmək; Bakı limanına sahib olmaqla bütün Xəzər dənizinə nəzarət edən donanma yaratmaq; düşmən Osmanlı dövləti ilə əlaqələr qurmuş və müttəfiq olmuş qurumları (o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini) ləğv edib əvəzində Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada ingilismeyilli xırda dövlət qurumlarından antirus və antibolşevik zolaq təşkil etmək. Bu global məqsədlərin həyata keçirilməsi

Denstervilin qoşunu Azərbaycana yollanarkən, 1918-ci il. L. Denstervilin kitabından foto.

1917-ci ildə hazırlanmış və icrası general Denstervilə tapşırılmış planın reallaşdırılmasından asılı idi.

Generalın yazılarından aydın olur ki, hadisələrə müdaxilə etmək üçün

kifayət qədər qüvvəsi olmayan ingilis hərbi Denstervil olmalı idi. Generalın göstərir ki, qeydləri onlar

"Osmanlı ordusunun yorğunluğu və ehtiyatlara

qoruduqlarına görə böyük ruh yüksəkliyi ilə vuruşacağına" və qızılına" ümid edirdilər. Lakin real vəziyyəti öz gözləri

bütün əməliyyatları təmin edəcək "ingilis qızılına" ümid edirdilər. Lakin real vəziyyəti öz gözləri ilə görəndə general Denstervil Gürcüstana keçməyə imkan tapmadı və planları dəyişdi. O, mövcud qarışıqlıqdan, bolşeviklərin nüfuzunun düşməsindən istifadə edərək Bakıda möhkəmlənmək, əsasən ermənilərdən təşkil edilən qoşunları silah və təlimatçılarla təmin edərək QİO-nu geri oturtmaq fikrinə düşdü. Təbii ki, onun bu planı komandanlıq tərəfindən dəstəklənmişdi, çünki Mesopotamiya və Hindistandan Denstervilin tabeçiliyinə əlavə qüvvələr, zirehli avtomobillər, top hissələri, aviasiya göndərilmişdi. Avantüra xarakterli plan QİO-nun tərkibindəki Osmanlı hissələrinin yorğunluğuna, azərbaycanlı könüllülərdən təşkil edilmiş hissələrin zəifliyinə, erməni rəhbərlərinin vəd etdikləri "erməni qoşunlarının qəhrəmanlıqları"na, ingilis hərbi texnikası və maliyyə gücünə arxalanırdı. Lakin elə ilk döyüşlər göstərdi ki, torpaqlarının azadlığı uğrunda vuruşan və mart soyqırımının qurbanlarının qanını yerdə qoymamağa can atan azərbaycanlılar, onlara dəstək olan və qardaş xalqın azadlığı yolunda canlarını qurban verən türklər qəhrəmanlıqla vuruşurlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti olmazın çətinliklərlə, iqtisadiyyatın tənəzzülə uğradığı şəraitdə QİO-nu canlı qüvvə, nəqliyyat vasitələri və ərzaqla təmin edir, müttəfiq Almaniyanın ikiüzlü siyasətindən hiddətlənən Ənvər paşa tam qələbə çalanadək vuruşmaq əzmini nümayiş etdirirdi. İngilislərin müttəfiq düşərgəsində isə, general Denstervilin sözləri ilə desək "erməni koloniyası və bolşeviklər QİO-nun hücumuna qarşı vuruşurdular. Ermənilərə nifrət bəsləyən gürcülər onlara kömək etmirdilər...

fikrimcə, bu mümkün deyil. Təkcə qoşunlar qayda-qanunu bərpa edə bilər, bizim isə qoşunlarımız yoxdur...". Nəticədə Denstervil yeni plan tərtib edir. Bu planı öz qeydlərində aşağıdakı şəkildə göstərmişdir: "Onlar ta əldən düşənədək bir-birilərini öldürməkdə davam etməlidirlər, bəlkə onda biz orada qayda-qanun yarada bildik". Başqa sözlə desək, ingilis qoşunları evakuasiya edilir, lakin QİO-ya qarşı vuruşan qüvvələri dəstəkləyir ki,

döyüşlər davam etsin və tərəflər bir-birlərini elə zəiflətsinlər ki, ingilislər yenidən Bakıya qayıda bilsinlər.

Beləliklə, hadisələrin gedişi zamanı ingilis hərbi rəhbərliyinin üç planı ilə üzləşirik: 1-ci plan (1917-ci ilin sonlarında hazırlanmış, 1918-ci ilin may ayında 2-ci planla əvəz edilmişdir): rus, gürcü və erməni qoşunlarını nizamlayıb Almaniyaya və Osmanlı qoşunlarına, sonra isə bolşeviklərə qarşı müdafiə təşkil etmək; 2-ci plan (1917-ci ilin iyunun əvvəllərində hazırlanmış, 1918-ci ilin avqustun sonlarında 3-cü planla əvəz edilmişdir): Bakıda möhkəmlənərək erməni qoşunlarını silah və sursatla, təlimatçılarla təmin etmək, QİO-nun hücumlarının qarşısını almaq, vaxt qazanmaq, əlavə ingilis qoşunları gələndən sonra hücumu keçmək; 3-cü plan (1918-ci ilin avqustun sonlarında hazırlanmış, ingilislərin sentyabrın 14-də evakuasiyası nəticəsində həyata keçirilməmişdir): ingilis qoşunlarını Bakıdan evakuasiya etmək, Sentrokaspi Diktaturasını hərtərəfli

6.4. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının məqsəd və planları

Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığının hərbi planları siyasi məqsədlərlə şərtlənirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin aşağıdakı məqsədi var idi: düşmənin kimliyindən asılı olmayaraq bolşevik-erməni və ya ingilis-erməni) işğal edilmiş əraziləri azad etmək, Bakının azad edilməsindən sonra paytaxt şəhəri olduğundan ölkəni idarə edəcək qurumları orada təşkil etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və müstəqilliyini təmin etmək üçün milli ordunu dövlətinin siyasi planları müxtəlif təsirlərlə də³²⁶ əsasən dəyişilməz qalmışdır: Azərbaycan hökumətinin dövlət və ordu

Azərbaycan hökumətinin binası. Gəncə şəhəri. Müsair vəsiyyəti. Foto "Yol" jurnalından.

quruculuğu, ölkənin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi sahəsindəki fəaliyyətini dəstəkləmək, 1918-ci 4 iyun

müqaviləsinin bütün şərtlərini tam həyata keçirmək). Azərbaycan,

Gürcüstan və Osmanlı dövlətləri arasında 24-27 iyul 1918-ci il tarixlərində imzalanmış "Batumi arasında petrol (neft) mübadiləsi

haqqında itilafnamə" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Əlavə 2, s.584) və Bakı ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etməsinə törətmək; Bakıda müsəlmanlar və arasındakı müharibəyə müdaxilə etmək; Bakı ilə bağlı "almanların ehtiraslarına mane olmaq" Qafqaz

müsəlmanların təcavüzdən qurtarmaq"³²⁷.

Ənvər paşanın tərtib etdiyi ilkin fəaliyyət planı reallıqdan uzaq olsa da (təlimatçılar göndərərək yerli qüvvələrdən ordu təşkil etmək),³²⁸ Nuru paşanın Azərbaycana gəlişi və QİO-nu təşkil etməyə başlamasından sonra hazırladığı planda real hərbi-siyasi vəziyyət nəzərə alınmışdı. Azərbaycanlı zabitlərin iştirakı ilə tərtib edilmiş plan düşmənin qüvvələrini, öz imkanları, təminat və təchizat məsələlərini, isti iqlim və relyefi nəzərə alaraq hazırlanmışdı. Düşmən tərəfindən təklif edilmiş "eşelon müharibəsi" döyüş əməliyyatlarının aparılması üsulu faktiki olaraq qəbul olunmuş, əsas hücum istiqaməti Gəncə-Bakı dəmir yolu boyunca

³²⁶İlhaçqılar Azərbaycan ərazilərini, daha sonra isə Şimali Qafqazı azad edib Osmanlı dövlətinə əyalət şəklində daxil etmək, yerli hökumətləri ləğv etmək təklifi ilə istər sultan və onun ətrafı, istərsə də Nuru paşaya təsir göstərməyə çalışırdılar, lakin son nəticədə Ənvər paşanın Azərbaycanın müstəqilliyini dəstəkləmək ideyası qalib gəldi.

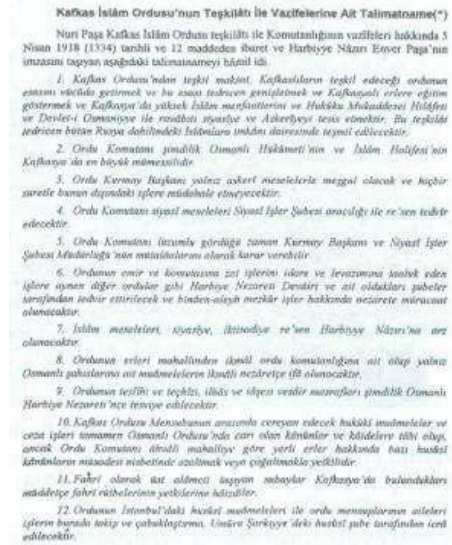
³²⁷Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti, s.234

³²⁸Maraqlıdır ki, istər İngiltərə, istərsə də Osmanlı dövləti I Dünya müharibəsi cəbhələrində elə böyük itkilər vermişdilər ki, 1917-ci ilin sonlarında tərtib etdikləri planlarda müttəfiqləri qar-qar ya qoyma nəzərdə tuturdular; lakin onların siyasi məqsədlərinin genişliyi son nəticədə ingilis osmanlı

əmaliyyatları gedən ərazilərin genişləndirilməsi üçün imkan yaratdı. Yürüş tədricən bir-birindən aralan iki istiqamətdə aparılmağa başladı: qoşunların bir qrupu (əsas qüvvələr) Ağsu-Şamaxı-Mərzə-Abşeron-Bakı, digər qrupu isə Kürdəmir-Hacıqabul-Ələt-Sanqaçal-Bakı istiqaməti ilə irəliləyirdi. Eyni zamanda yerli könüllü dəstələr təşkil edilərək ermənilərin Azərbaycanın qərb sərhədlərində, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağda qarşısını almalı idi. Kür çayının aşağı axarı boyunca (Cavad-Salyan istiqaməti) azərbaycanlı kəndlərindən toplanan könüllülərdən ibarət hərbi hissələr təşkil edilərək Kür çayının şimal sahilində sipər

7.1. 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin Azərbaycana gəlişi

1918-ci ilin iyunun 4-də Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan müqavilənin IV maddəsi Azərbaycana hərbi kömək göstərilməsi üçün birbaşa hərbi qüvvələrin göndərilməsinə imkan yaratdı. Osmanlı komandanlığı 5-ci Qafqaz piyada firqəsini istifadə etməyi planlaşdırırdı. Batumda nləşən firqənin hissələri Gürcüstan dəmir yolları vasitəsilə tezliklə

Qafqaz İslam Ordusu təşkilatı və vəzifələrinə aid təlimatnamə. AXC və QİO kitabından.

Azərbaycana göndərilə bilərdi, lakin Bakı neftində göz olan

Almaniyanın ikili siyasəti nəticəsində bu yol bağlanmışdı: türk hərbi hissələrinin Gürcüstan dəmir yolları vasitəsi ilə daşınmasına Gürcüstanda yerləşən alman qoşunları qadağa qoymuşdular.³²⁹ Eyni zamanda almanların Azərbaycanın Qazax-Ağstafa bölgələrində öz hakimiyyətlərini yaratmaq cəhdlərinin qarşısı türk zabitlərinin rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş könüllü dəstələr və 9-cu türk ordu hissələri tərəfindən alınmışdı.

İyunun 2-də Azərbaycana gəlməsi nəzərdə tutulan 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin 2-ci mürəttəb süvari alayı Cəlaloğluda, Azərbaycan sərhəddi yaxınlığında mövqe tutmuşdu. O, Azərbaycan könüllü dəstələri ilə bərabər QİO-nun əsasını təşkil etdi. Hissənin birinci vəzifəsi Ağstafadan Gəncəyə qədər dəmir yolunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi idi. Batumdan Ağstafaya qədər piyada halda və ya arabalarda daşınan türk ordu hissələri Ağstafada qatarlara mindirilməli və Gəncəyə göndərilməli idi.³³⁰ Türk qoşunlarının 2-ci süvari alayının bölmələri (komandir Zehni bəy) və azərbaycanlı könüllülərdən ibarət süvarilər Qazax-Gəncə dəmir yolunu mühafizəyə götürərək iyunun 5-də ilk qatarları qəbul etməyə hazır oldular. İyunun

4-də 9-cu piyada alayı (1336 nəfər, 10 pulemyot, 2 top)

Azərbaycan sərhəddini keçdi və iyunun 9-da türk qoşunlarının 2-ci süvari alayı və 9-cu piyada alayı tam heyətlə Gəncədə cəmləşdilər. Bu iki alay "Gəncə müfrəzəsi (dəstəsi)" adı ilə taktiki qrupda birləşdirildi.³³¹ Gəncədə türk hərbiçilərinin necə qarşılınmasını Azərbaycanda bir müddət xidmət etmiş

İşin müərin müddəti Kəndliyənin təyinatı. Bu sahədədə tədqiqatçı fəhəl

³²⁹1918-ci il iyunun 8-də imzalanan müqaviləyə əsasən Gürcüstana alman qoşunları yeridilmişdi. Əvvəlcə 3000 nəfərlik qüvvə tədricən artırıldı. Bundan istifadə edən alman hərbi komandanlığı Gürcüstanın daxili və xarici işlərinə qarışırdı. Gürcüstanda almanların 6400 nəfərlik qüvvəsi var idi. Rıhtım M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə, s.513.

³³⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.109.

³³¹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.113.

³³²Müharibə dövründə Türkiyənin Diyarbəkər və Anadolu bölgələrinin bir hissəsi çar ordusu tərəfindən işğal ediləndə erməni dəstələri fürsətdən istifadə edərək minlərlə türk-müsəlmanı qətlə yetirmişdilər. Onların vəhşilikləri hətta rus zabitlərini də dəhşətə gətirmişdir. Bir çox yerlərdə ailələri ermənilər tərəfindən məhv edilən uşaqlar rus zabitləri tərəfindən toplanmış, Azərbaycana gətirilmiş yerli xeyriyyə təşkilatları onları öz himayəsinə götürmüş, uşaqlarına və ya ayrı-ayrı ailələrə paylamışdılar. Türk uşaqlarını öz uşaqları kimi qəbul edən azərbaycanlıların mərhəməti hətta rus məmurlarını da heyrləndirmişdi.

Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən Azərbaycanın hər şəhərində yerləşdirilən kimsəsiz uşaqların dörd yaşından yuxarı olanları da toplu halında meydanda idilər. Meydanın ətrafını saran qadınları-kişili xalq hey əsgərlərə baxırdı. Sevincdən hər kəsin gözləri yaşarmışdı. Uşaqlar əsgərlərə yaxınlaşıp, əllərinə sarılır, hardan olmalarını

bildirirdilər. Əsgərlər də hər bir uşağa nəvaziş göstərərək onları oxşayırdılar. Bu əsnada bir çıxırtı eşidildi, 9 yaşındakı bir uşaq atasını tanımış, onlar bir-birlərinə sarılmışdılar, ətrafdakı minlərlə insan bu mənzərəni görüb ağlayırdılar. Bu, sevinc göz yaşları idi".³³³

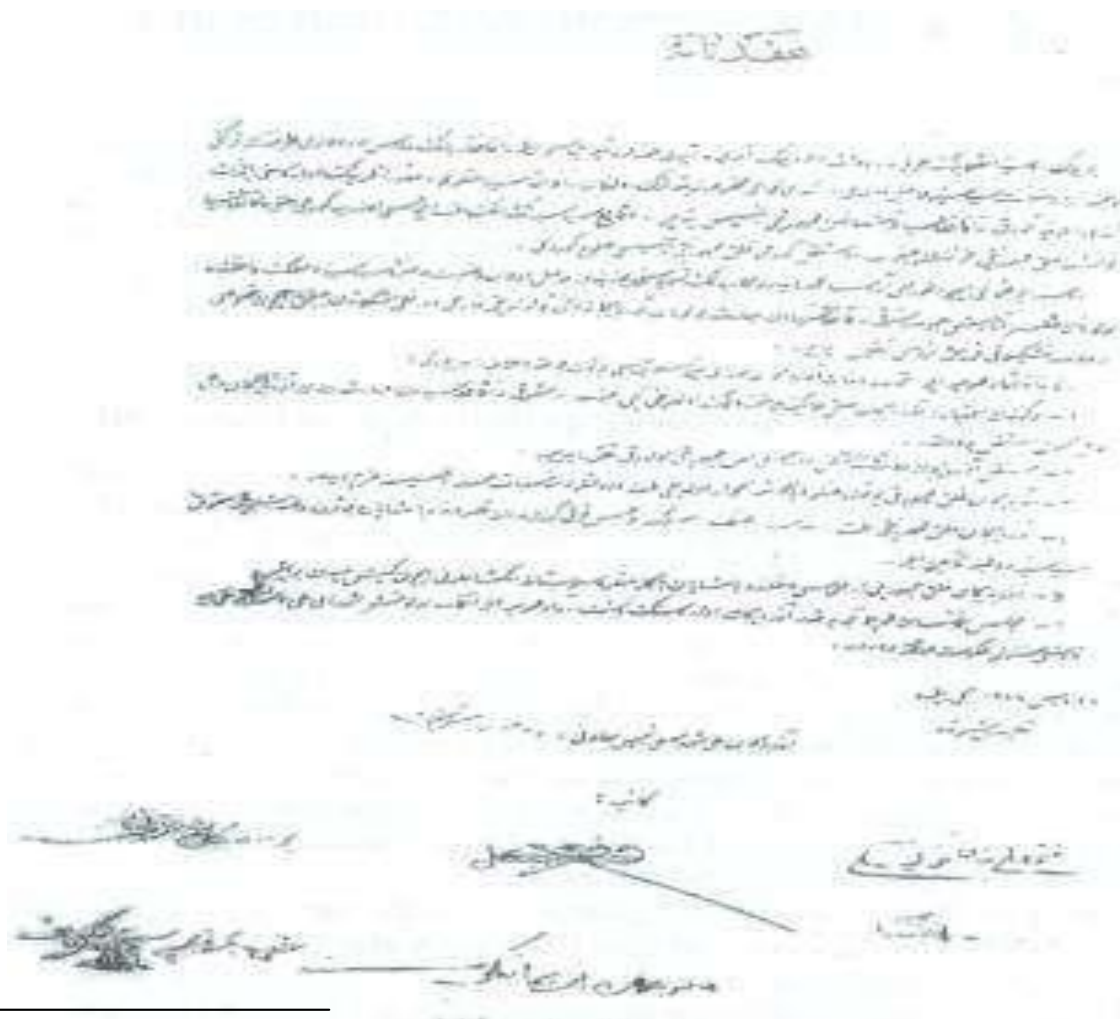
İyunun 6-da Qırmızı Ordunun hissələri Hacıqabul istiqamətində hücumla başladılar.³³⁴ Onların qarşısında yalnız knyaz L.Maqalovun rəhbərliyi ilə müsəlman Korpusunun dəstəsi (minə yaxın döyüşçü) dayanmışdı. Düşməndən qat-qat zəif olan bu dəstənin hərəkətləri hər halda Qırmızı Ordunun hücumunu az da ols ləngidirdi.

İyunun 7-də 3-cü Ordu komandanı 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin əsas hissələrinin iki kalon şəklində

Gəncəyə doğru hərəkət etməsi barəsində əmr verdi. Əmrdə göstərilirdi ki, türk hərbi hissələrinin Ağstafada qəbul edilib qatarlara mindirilməsini azərbaycanlı hərbiçi Nazım bəy İbrahimzadə və onun adamları təşkil etməlidirlər.³³⁵ Əmrə əsasən hərəkətə başlayan 1-ci kalonda (qədəmədə) firqənin qərargahı, 19-cu piyada Qafqaz alayı, 9-cu alayın 26-cı taboru, Şnayder dağ topçu taboru, istehkam bölüyü, teleqraf taqımı, orkestr bölüyü (cəmi 147 zabit, 2812 əsgər və

698 heyvan), 2-ci kalonda (qədəmədə) 13-cü piyada Qafqaz alayı, güclü dağ topçu taboru, səhiyyə bölüyü, 24-cü səyyar xəstəxana, mətbəx taqımı (cəmi 110

³³³Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.80.

³³⁴Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.84.

³³⁵Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.113.

³³⁶Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.116.

7.2. Qafqaz İslam Ordusunun üzleşdiyi ilk rəqiblər və bu döyüşlərin nəticələri

Qırmızı Ordunun hissələri həm Şamaxı yolu ilə, həm də dəmir yolu xətti boyunca irəliləyirdilər. Hərəkət boyu bolşevik-erməni hissələri müsəlman kəndlərini məhv edir, əhalini qırır, erməni əhalisini silahlandırırılar.

Azərbaycanlı və erməni zabitanı Yelenendorf almanları arasında, 1918-ci il. A. Əliyevin "Yelenendorf..." kitabından foto.

Azərbaycan hökumətinin QİO-nun komandanlığından əsas tələbi bu qırğınların qarşısını almaq idi. Ona görə də bütün hissələrin toplanmasını gözləmədən, mövcud hissələrlə düşmən üzərinə mümkün qədər uzaqda qarşılamaq qərarı edildi. Lakin I Dünya müharibəsi zamanı Diyarbəkər və 1918-ci ilin Anadolu'da, yayında edilən ermənilər birdən-birə silahlanıb ətraf türk-müsəlman kəndlərinin

əhalisinə divan tuturlar. Gəncədə erməni qəsəbəsinin əhalisi inqilab dövründə silah yığmış və hətta 600 nəfərdən ibarət tam təşkil olunmuş, tüfənglər və pulemyotlarla silahlanmış taboru malik idi.³³⁷ Taborun Gəncəçay üzərindəki körpüyə nəzarətçilər qoyması, şəhərin erməni hissəsinə keçən azərbaycanlılara atəş açması Gəncə ermənilərinin xislətindən xəbər verirdi. Gözləmək olardı ki, türk və Azərbaycan hərbi hissələri Qırmızı Orduya qarşı hərəkət edən zaman erməni taboru müsəlman məhəllələrinə hücum edəcək, sonra isə Qırmızı Ordu ilə vuruşan QİO-nun arxasında təxribatlar törədəcək. Bu səbəbdən şərqə doğru hərəkət etməzdən əvvəl erməni taboru tərksilah edilməli idi. Tərksilahı Gəncə müfrəzəsi həyata keçirməli idi. Digər problem Yelenendorf almanlarının³³⁸ təşkil etdikləri taborun mövcudluğu ilə bağlı idi. Tabor dörd piyada və bir pulemyot bölüyündən ibarət olmuşdu. Ona Rusiya ordusunda xidmət keçmiş zabidlər

Şəhər pəşası və əvvəlki zabitanı Yelenendorf almanları arasında, 1918-ci il. S. Əliyevin "Yelenendorf..." kitabından foto.

rəhbərlik edirdilər.³³⁹ Taborun odlu silahlara, o cümlədən 4 pulemyota malik olması sonralar problem təşkil edə bilirdi. Dəstənin komandanlığı birinci növbədə bu problemin həllinə nail oldu. Qəsəbənin rəhbərliyi ilə əlaqə saxlanmış, onlara ya əməkdaşlıq, ya da tərksilah təklifi verilmişdi. Türkiyənin Almaniyaya ilə müttəfiq olaraq, bolşevik hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmasını bilən alman icmasının rəhbərləri türk qoşunları ilə birgə əməliyyatlarda iştirak etməyə razılıq verdilər.³⁴⁰

Alman taboruna türk zabiti komandir təyin edilmişdi. Tabor Zurnabad-Hacıkənd xəttində yerləşdirildi və bununla Gəncə ermənilərinin ətraf erməni kəndləri ilə əlaqəsi kəsildi. Dəstənin hissələri iyunun 10-da gecə saat 23.30-da şəhərdən çıxmış, Yelenendorf istiqamətində hərəkət etmiş, ermənilərin nəzarət etdikləri körpülərdən aralı çayı keçdikdən sonra sürətlə Gəncəyə doğru irəliləmiş və iyunun 11-nə səhər tezdən şəhərin erməni məhəlləsini mühasirəyə almışdı. Süvari alayın döyüşçüləri

Gəncə dəstəsinin fəaliyyəti (N. Yuceer kitabından)

4 erməni müşahidəçisi və keşikçini əsir götürdülər. Dəstə məhəllələrə qəfil

hücum edə bilirdi, lakin komandanlıq itkilərin qarşısını almaq üçün ermənilərlə silahı yerə qoymaq barədə danışıqlar aparmağa üstünlük verdi. Danışıqlar üçün 2 zabit göndərildi (türk zabiti Səbahəttin Əfəndi və azərbaycanlı zabiti Səməd bəy), lakin ermənilər parlamentyora atəş açdılar.³⁴¹ Bundan sonra erməni taboru hücumu keçərək, mühasirəni yarmağa çalışdı. Lakin bu onlara nəsisə olmadı, hər

iki tərəf itkilər verdi. Türk qoşunundan 13 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdı. Türklərdə bu qədər itkinin olması əsgərlərin evlərin arasındakı ağaclıq və bağlara sığınması və qəfildən orda gizlənmiş ermənilər tərəfindən atəşə tutulması ilə bağlı idi. Ermənilərin əlinə keçmiş bir neçə türk əsgərinin cəsədi doğranaraq tanınmaz hala

³³⁷ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.183.

³³⁸ Hələ XIX əsrin əvvəllərində Rusiya hökuməti Azərbaycan ərazisinə Almaniyanın Vyurtemberq vilayətindən kəndli əhalini köçürmüş, onların bir çoxu Azərbaycanı özlərinə ikinci vətən sayaraq burada yaşayırdılar.

³³⁹ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.80.

³⁴⁰ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.82.

³⁴¹ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.81.

³⁴² Yenə orada, s.81.

dəstələrinin köməyini gözləyir, sonra isə Qırmızı Ordunun onlara yetişəcəyinə əmin idilər. İyunun 12-də səhər ermənilər silahlarını təhvil vermədikləri üçün şəhərin erməni məhəlləsinə bir neçə top mərmisi atıl

Top

atəşinin davam edəcəyindən qorxan ermənilər tərksilaha razı olduqlarını bildirdilər. Lakin könüllü olaraq cəmi 150 silah təhvil verildiyindən türk döyüşçüləri erməni məhəllərində axtarıqlara başladılar, iyunun 13 və 14-də erməni məhəlləsi mühasirədə saxlanılaraq silah toplanması davam etdirildi.³⁴³

Yelenendorfun alman taboru ilə davranışı göstərdi ki, türk hərbi hissələrinin komandanlığı qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün danışıqlar aparmaq və ortaq məxrəcə gəlmək fikrindədir və bunu uğurla həyata keçirir. Gəncə erməni taboru ilə baş verən hadisələr isə sübut etdi ki, hər rəqib bunu başa düşmür. Erməni taborunun komandanlığı türk komandanlığının danışıqlar təklifini zəiflik kimi qəbul etmiş, türk-silah tələblərinə məhəl qoymamış, köməyin gələcəyinə arxayın olaraq silahsız parlamentyora

Yelenendorfun alman taboru ilə davranışı göstərdi ki, türk hərbi hissələrinin komandanlığı qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün danışıqlar aparmaq və ortaq məxrəcə gəlmək fikrindədir və bunu uğurla həyata keçirir. Gəncə erməni taboru ilə baş verən hadisələr isə sübut etdi ki, hər rəqib bunu başa düşmür. Erməni taborunun komandanlığı türk komandanlığının danışıqlar təklifini zəiflik kimi qəbul etmiş, türk-silah tələblərinə məhəl qoymamış, köməyin gələcəyinə arxayın olaraq silahsız parlamentyora

7.3. Qaraməryəm döyüşü (1918-ci il 18 iyun)

İyunun 11-də Gəncə müfrəzəsi erməni taborunun tərksilahlı ilə məşğul olanda türk ordusunun 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin 1-ci kalon Qazaxa çatdı və dəmir yolu ilə Gəncəyə daşınmağa başladı. Həmin gün Qırmızı Ordunun 10 mindən artıq qüvvəsi güclü hücum keçərək polkovnik L.Maqalovun 2 mindən az olan dəstəsini geriyyə sıxışdırırdı.³⁴⁵ Maqalovun döyüşçülərinin, ilk növbədə Tatar süvari alayının döyüşçülərinin əcrubəsi, onlara qoşulmuş könüllülərin əzmkarlığı dəstənin mühasirəyə düşməsinin qarşısını aldı. Tədricən geri çəkilən Maqalovun qərargahı Ucarda təşkil edildi. Müdafiə mövqeləri hazırlanana qədər irəliləyə polkovnik Qlebovun rəhbərliyi ilə bir dəstə göndərildi. Sığırılı dəmir yolu stansiyasını qorumağa çalışan dəstə düşmənin üstün qüvvələrinə iyunun 11-də bütün gün ərzində müqavimət göstərmiş, lakin saat 21-ə yaxın geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Qələbəyə böyük əhəmiyyət verən

S.Şaumyan V.Leninə teleqram göndərmişdi.³⁴⁶ Bolşevik-erməni hissələri Ağsu istiqamətində azərbaycanlıların könüllü dəstələrini geri ataraq Göyçay istiqamətində irəliləyirdi.³⁴⁷ Ucar stansiyasına gəlmiş H.Səlimov əldə etdiyi kəşfiyyat məlumatlarına əsasən, QİO-nun Ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə və MK-nın komandanına göndərdiyi raportlarda düşmənin 3 piyada taboru, bir qaubitsa və bir mortir batareyası, dəmir yol bölüyü, süvari bölməsi ilə hücum etdiyini, daim bu qüvvələrin artmasını bildirmiş, Maqalovun onların qarşısını ala bilməyəcəyini proqnozlaşdırmışdı.³⁴⁸ Sovet tarixşünaslığında göstərilir ki, iyun-iyul aylarında tərəflər arasında döyüşlər üç istiqamətdə aparılırdı: şimal-şərq

S.Şaumyan V.Leninə teleqram göndərmişdi.³⁴⁶ Bolşevik-erməni hissələri Ağsu istiqamətində azərbaycanlıların könüllü dəstələrini geri ataraq Göyçay istiqamətində irəliləyirdi.³⁴⁷ Ucar stansiyasına gəlmiş H.Səlimov əldə etdiyi kəşfiyyat məlumatlarına əsasən, QİO-nun Ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə və MK-nın komandanına göndərdiyi raportlarda düşmənin 3 piyada taboru, bir qaubitsa və bir mortir batareyası, dəmir yol bölüyü, süvari bölməsi ilə hücum etdiyini, daim bu qüvvələrin artmasını bildirmiş, Maqalovun onların qarşısını ala bilməyəcəyini proqnozlaşdırmışdı.³⁴⁸ Sovet tarixşünaslığında göstərilir ki, iyun-iyul aylarında tərəflər arasında döyüşlər üç istiqamətdə aparılırdı: şimal-şərq

Şamaxı-Göyçay istiqaməti, mərkəzi dəmir yolu boyunca Hacıqabul-Kürdəmir-Ucar istiqaməti, cənub-şərq Kür çayı sahili.³⁴⁹

İyunun 12-də əlavə qüvvələri də döyüşə yönəldən bolşevik-erməni komandanlığı L.Maqalovun dəstəsini geri atdı və Kürdəmir d/yolu stansiyasını ələ keçirdi.³⁵⁰ Hücum edən korpusun qərargahı, 2-ci briqadanın əsas hissələri, təminat bazaları dərhal Kürdəmirə köçürüldü. Q.Korqanov sağ və sol cinahlardan bataqlıqlarla qorunan (Qafqaz Hərbi Dairəsinin 1903-cü il hərbi-topoqrafik xəritəsində bu bataqlıqlar aydın görünür) və yalnız mərkəzdən çox dar sahədə hücumə məruz qala bilən Kürdəmiri gələcək əməliyyatların əsas

³⁴³Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.287.

³⁴⁴XIII əsr sərkərdəsi Çingiz xanın dövründən başlayaraq Monqol dövlətinin hərbi qanunlarından biri parlamentyora atəş açan yaşayış məntəqəsinin

dağıdılması, əhalisinin məhv edilməsini tələb edirdi; insanpərvər türklər bu qanunu heç vaxt icra etmir, yalnız günahkarların cəzalandırılması ilə

kifayətlənirdilər, halbuki ermənilərin bütün tarixləri, o cümlədən XX əsrdə Azərbaycan ərazilərində törətdikləri vəhşiliklər onlara qarşı məhz Çingiz xanın adı çəkilən qanunun tətbiq edilməsinin ədalətli addım olmasını labüd edir.

³⁴⁵Кязымзаде Ф. Борьба за Закавказье, с.68.

³⁴⁶Большевики в борьбе за победу, с.507.

³⁴⁷Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.83.

³⁴⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.191.

³⁴⁹Гражданская война. Энциклопедия, с. 145.

³⁵⁰Большевики в борьбе за победу, с.507

³⁵¹Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.85.

³⁵²Q. su niyədə əlavə Gəncədə ermənilərin tərksilahlı bitməmiş, digər hissələrə belə Ağstafada qatılaraq minərək Gəncəyə tezəcə daşınmağa hazırlardı.

xəttindən aralı yerləşən Göyçay-Qaraməryəm şosse yolu istiqamətində cəmləşdirdi. Tədqiqatçı M.Süleymanov qeyd edir ki, hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, qərar çox incəliklə düşünülmüş bir qərar idi və Nuru paşanın döyüşlərin gedişində qəbul etdiyi strateji əhəmiyyətli qərarlardan biri idi".³⁵³ Doğrudan da, xəritəyə baxdıqda aydın olur ki, Qaraməryəm və Göyçay arasında möhkəmlənə bilən qoşunlar Kürdəmir-Ucar dəmir yolu boyunca irəliləyən düşməyə sağ cənəbdən təhlükə yaradaraq, hətta arxadan zərbə vuraraq bu qüvvəni Kürdəmirdə olan əsas bazadan ayıra bilərdi. Nəticədə, ayrılmış dəstəni mühasirəyə salmaq olardı. 10-cu Qafqaz piyada alayının hissələri Ağstafadan qatarlarla birbaşa Ucara çatdırıldı və oradan Qaraməryəmə yollandı. Müsüslü-Kürdəmir istiqamətində düşmənin irəliləməsini ləngitmək üçün kapitan İ.İsrafilovun rəhbərliyi ilə MK-nın zirehli qatırı, Müəmmər əfəndinin Ağdaş könüllülərindən təşkil edilmiş bölüyü göndərildi. Onlar Maqalovun dəstəsi ilə birləşdi və vahid qüvvəyə QİO-nun Ərkani hərbi rəisi Nazim bəy komandan təyin edildi. Nazim bəy yenidən qruplaşma apardı, bu işə MK-nın rus və gürcü zabitlərinin narazılığına səbəb oldu.³⁵⁴ İyunun

14-də zabitlərin bəziləri cəbhəni tərk etdi. Teleqraf xəttində işləyən rus zabit və məmurları da öz postlarını tərk etdilər ki, buda Nazim bəyin qüvvəsinin QİO-nun komandanlığı ilə rabitə əlaqəsinin qurulmasında problemlər yaratdı. Döyüş gedən şəraitdə onsuz da az olan azərbaycanlı mütəxəssislərin tapılıb gətirilməsi, rabitənin bərpa edilməsi düşmənin genişlənən hücumuna qarşı döyüş şəraitində həyata keçirilirdi.³⁵⁵ Baş verənlərə Rüşdü bəy maraqlı qiymət vermişdir: "Vətən və irqinə mərbut olan azərbaycanlı türk ancaq vəziyyətin ciddiliyətini və təhlükəsini görəncə dərhal sivişmək yolunu ararlar".³⁵⁶ Şəraitdə Azərbaycan zirehli qatırının irəli keçərək düşmənin qüvvələrinə atəş açması, öz əzəslə qüvvələrinə atəşlə dəstək olması vəziyyəti sabitləşdirirdi

(təsədüfi deyil ki, türk komandanlığı tərəfindən orden və medallara təqdim edilənlərin siyahısında zirehli qatırın komandiri İ. İsrafilovun adı birincilər sırasında idi).³⁵⁷

Qaraməryəm kəndi Qaraməryəm tırəsi üzərində yerləşir ki, bu möv- qələrdə möhkəmlənən tərəf düzən əraziləri nəzarət altında saxlaya bilər. Qaraməryəm ətrafında türk qoşun hissələrinin cəmləşməsinin təhlükəli olmasını anlayan bolşevik-erməni komandanlığı qüvvələrin bir hissəsini (1-ci və 3-cü

briqadalar) 10-cu piyada Qafqaz alayına qarşı yönəltdi.³⁵⁸ Döyüşlərin ağır keçəcəyini əvvəlcədən görə Nuru paşa 3-cü Ordu komandanı Vehib paşaya göndərdiyi raportda 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin hələ tam cəmləşmədiyini qeyd edir, imkan olarsa əlavə qüvvələr istəyir və ən əsası, döyüş sursatının olduqca az olmasını

bildirirdi. Döyüşən hissələrin hər döyüşçüsünün 200 patronu var idi, topların mərmisi ehtiyatı da cüzi idi.³⁵⁹

Nazim bəyin hissələrini gücləndirmək üçün Gəncədən bir süvari bölüyü ona göndərilir Cavad məntəqəsində dayanan mayor Nazim Ramazanovun dəstəsi ona tabe edildi. İstehkam bölüyü Gəncəyə gələn

kimi onun sərəncamına göndəriləcəyi bildirildi. Süvari və istehkamçı hissələrin Müsüslü-Kürdəmir istiqamətinə göndərməkdə məqsəd bu hissələrlə düşmənin arxasına keçmək, gözlənilmədən zərbə endirmək, onun zirehli

qatırlarının arxasında dəmir yollarını sıradan çıxarmaq idi. Ağdaş və Göyçay milli bölükləri Qaraməryəm tərəfə göndərildi. Nazim bəy iyunun 15-də Nuru paşaya raport göndərərək Qaraməryəm və

Müsüslüdəneyni vaxtda

başlayan

hücumla Kürdəmirə tərəf hərəkət edib, oranı sürətli həmlə ilə azad etməyi təklif etdi. Bolşeviklərə arxadan zərbəni N.Ramazanov vurmalı idi. Lakin belə əməliyyat üçün kifayət qədər qüvvə olmadığından, düşmənin mövqeləri kəşfiyyat baxımından öyrənilmədiyindən Nuru paşa razılaşmadı.³⁶⁰ İyunun

15-də türk ordusunun 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin əsas hissələri Gəncə ətrafında cəmləşdilər. Həmin gün 10-cu Qafqaz piyada alayı Göyçay ətrafında toplaşmış erməni kəndlərinin dəstələrini qismən tərkisilah etdi. Bu dəstələr Qırmızı Ordu hissələri ilə əlaqə saxlayırdı. Qaraməryəm döyüşü başlayanda onların

Baki Soveti topçuların döyüş-
də. 1918-ci il, yay. E.Fayqin
saxlamışdır.

Belə

³⁵³ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.192.

³⁵⁴ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.192.

³⁵⁵ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.193.

³⁵⁶ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.193.

³⁵⁷ Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции, с. 110.

³⁵⁸ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.95.

³⁵⁹ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.294.

³⁶⁰ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.194.

³⁶¹ Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции, с.111.

bilirdi. Bu səbəbdən bolşeviklər silahlı gəmilərlə Kür çayı ilə irəliləyərək, xüsusi dəstə göndərməklə körpünü partlatmağı planlaşdırdılar.³⁶² Bunun qarşısını almaq N.Ramazanova tapşırıldı. O, Kür çayı sahili ilə hərəkət etməli, düşmən gəmiləri və quru qüvvələrinə rast gəldikdə onların hərəkətinin qarşısını almalı idi. İyunun 16-da

Cavad bölgəsində mövqe tutmuş dəstədə Azərbaycan könüllülərindən başqa, bir türk piyada bölüyü, bir türk pulemyot takımı (hər ikisi 10-cu Qafqaz piyada alayından), iki rus topu, 140 azərbaycan süvarisi v. idi.³⁶³

Müsüslü istiqamətində həmin gün əhəmiyyətli hadisələr baş vermədi, yalnız 10-cu alayın 30-cu tabor ətraf erməni kəndlərinin dəstələrini itki vermədən darmadağın etdi.

İyunun 17-də Qırmızı Ordunun Müsüslü istiqamətində başladığı hücum MK və Azərbaycan könüllüləri tərəfindən dayandırıldı. Uğuru davam etdirmək məqsədi ilə 10-cu türk piyada alayının komandırı Osman bəy QİO-nun Ərkani Hərb rəisi Nazim bəyə Qaraməryəm istiqamətində gözlənilmədən hücumu keçməyi təklif etdi. Lakin hücumu keçmək üçün nə kifayət qədər sursat ehtiyatı toplanmış, nə də düşmənin qüvvə və mövqeləri barəsində məlumat var idi. Üstəlik, Nazim bəy və Osman bəy nə Nuru paşaya, nə də Ə.Şıxlinskiyə öz planları barədə məlumat verməmişdilər.³⁶⁴ 10-cu piyada alayı piyada halda Qazaxa gəlmiş, dəmir yolu ilə Göyçaya iyunun 15-də gətirilmiş, istirahət etmədən rus və erməni kəndlərinin dəstələrini tərksilah etməklə məşğul olmuş

və döyüşçülər fiziki baxımdan çox zəifləmişdilər.³⁶⁵ 10-piyada alay bölüklərinin böyük ərazidə səpələnməsi,

hücumu dəstəkləmək üçün alayın ehtiyat qüvvəsinin olmaması və cinahları qorumaq üçün heç bir tədbirin görülməməsi hücumu avantüra səviyyəsinə endirdi. Üstəlik Göyçay, Ağdaş və Yevlax, həmçinin ətraf yollar Azərbaycanın şərq bölgələrindən bolşevik-erməni qətlərindən canlarını qurtarmış qaçqınlarla (təxmini sayı 400 minə çatırdı) dolu idi.³⁶⁶ Yolların boşaldılması, qaçqınlardan könüllü dəstələrin toplanması işi təzəcə başlamışdı.

Türk zabiti azərbaycanlı oğlan uşağına tufandan atəş açmağı öyrədir. 1918-ci il. İNTERNET sahifəsindən foto.

Nazim bəy Müsüslüdə, Osman bəy isə Qaraməryəm istiqamətində idi. İyunun 18-də səhər tezdən 10-cu alayın 29-cu taboru Müsüslü, 28-ci və 30-cu taborları Qaraməryəm istiqamətində artilleriya hazırlığı olmadan hücumu başladılar. Taborların Qaraməryəmə yürüşü cəmi iki dağ topu ilə müşayiət olunurdu ki, bu topların da mərmii ehtiyatı az idi.³⁶⁷ Azərbaycan süvari hissələri hücumu cəlb edilməmişdi. Günorta saat 12-yə yaxın buraxılmış səhvlər özünü göstərdi. Türklərin 28-ci taboru Qırmızı Ordunun 16-cı və 17-ci taborlarının cəbhədən və cinahlardan açdığı atəş nəticəsində böyük itkilər verdi. Qızmar günəş altında bir çatışmamazlıq da özünün biruzə verdi: türk hissələrində içməli su ehtiyatı yox idi. Qırmızı Ordunun 18-ci taborunun döyüşə qoşulması 28-ci türk taborunu geri çəkilməyə vadar etdi. Taboru yaranan çaqşqınlıq panika

Azərbaycan döyüşçüləri nəinki öz mövqelərindən hətta hücum təşkil edərək düşmənin çəkilmədikləri, hətta iki bölüyünü qaçmağa vadar etdilər Həmin bölüklərin şəxsi bolşeviklər tərəfindən tribunala heyəti

İyunun 18-i axşam müəyyən olundu ki, QİO-nun qoşunları Qaraməryəm döyüşünü uduzublar. Belə ki, düşmən öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmiş, türk hissələri böyük itkilər vermişdi.³⁷¹ Təkcə bir gün ərzində 122 nəfər şəhid olmuş və itkin düşmüş, 121 nəfər yaralanmışdır (yaralıların az olması erməni vəhşiliyi ilə izah edilir: döyüşdə yaralanan türk əsgərlərini ermənilər əsir götürməyərək işkəncə ilə, süngü və qılınclarla doğrayaraq öldürürdülər).³⁷² Bundan başqa 13 türk əsiri də işkəncə ilə öldürülmüşdü: döyüşlərdə iştirak etmiş Sivaslı Mehmet oğlu Turanın söylədiklərindən aydın olur ki, türklər rus və erməni

³⁶²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.212.

³⁶³Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.89.

³⁶⁴Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.83.

³⁶⁵Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.86.

³⁶⁶Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.87.

³⁶⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.195.

³⁶⁸Большевики в борьбе за победу, с.514; Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции, с.111; Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.84; Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.296-297.

³⁶⁹Кадишев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье, с.114.

³⁷⁰Большевики в борьбе за победу, с.524.

³⁷¹Дарабади П.Г. Военные проблемы, с.117.

³⁷²Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.84.

münasibət göstərmiş, öz əsirlərini dəyişdirdikdə isə onların arabalara doldurulmuş və doğram-doğram edilmiş cəsədlərini götürə bilmişdilər.³⁷³ Həlak olanlar Qara-məryəmdən Göyçaya gedən yolla Bığır və Mollaisaqlı kəndlərinə ayrılan yolun kəsişməsində, yoldan sağda dəfn edilmişdilər (hal-hazırda bura Göyçay şəhidliyi kimi tanınır).³⁷⁴ Döyüşdə 2 dağ topu, 2 pulemyot və 120-ə yaxın tüfəng sıradan çıxmış və ya düşmən tərəfindən qənimət kimi götürülmüşdü. Ən əsası isə, ilk ciddi toqquşmada məğlubiyyət qoşunların mənəvi durumuna pis təsir etdi. Bəzi türk tədqiqatçıları hesab edirlər ki, mənəvi baxımdan 10-cu alayın döyüşçüləri elə böyük sarsıntı

keçirmişdilər ki, sovet qoşunları həmlə etsə daha böyük itkilər verə bilərdilər. Qaraməryəm döyüşü türk komandanlığına azərbaycanlı döyüşçülərin müharibə aparmaq qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Bu döyüşdək onlardan əsasən d/yolları strateji məntəqələrin qorunmasında istifadə etməyi, ara-sıra hallarda döyüşə göndərməyi planlaşdıran türk komandanlığı azərbaycanlı zabitlərin bilik və təcrübəsini, döyüşçülərin vuruşmaq əzmini gördülər. Baş verənlərdən narahat olan və Nuru paşanın qüvvələrinin o qədər də çox olmadığını görən Azərbaycan hökuməti İstanbulda olan M. Ə.Rəsulzadəyə Osmanlı dövlət rəsmiləri ilə görüşüb Azərbaycana əlavə bir diviziyanın göndərilməsini xahiş etməyi tövsiyyə etdi.³⁷⁵

İyunun 18-22-də hər iki tərəf döyüşlərə hazırlaşdı. Sovet qoşunlarının komandanlığı Kürdəmir, Ağsu, Şamaxı ətrafında erməni kəndlərinə silah paylayır, dəstələr təşkil edirdi, azərbaycanlı kəndlərinə isə hücumlar edilir, silah yığılır, əhali talanırdı. QİO Göyçay ətrafında yerləşən erməni kəndlərindən silahları yığır, sursat və əlavə qüvvələr toplayırdı. Eyni zamanda çoxsaylı azərbaycanlı könüllülər ayrı-ayrı dəstələr şəklində təşkil olunurdu. Ağdaşdan 2 minlik dəstə, Bərdədən 500 süvari, digər ərazilərdən də dəstələr təşkil edilirdi.

İyunun 19-da səhər Müsüslü istiqamətinə gələn QİO komandanı Nuru paşa, MK-nın komandanı Əliağa Şıxlinski, 5-ci Qafqaz firqəsinin Ərkani-Hərb rəisi Rüşdü bəy 10-cu alayın komandir heyətinin döyüş barəsində məlumatlarını dinlədilər. Göyçay əhalisinə müraciətində "bu şiddətli istidə müharibə edən zabit və əsgərlərdən bir çoxları susuzluqdan ölmüşdür" deyən Nuru paşa qoşunlara yemək və su ilə təminatında köməklik

göstərilməsini istəmişdi.³⁷⁶ 18 iyun döyüşündə məğlubiyyətə səbəb olan, yuxarıda sadalanan qüsurlardan başqa Nuru paşa bir qüsuru da qeyd etmişdir: 5-ci Qafqaz firqəsinin komandanı Mürsəl bəyin öz qərargahı ilə Göyçayda deyil, Gəncədə yerləşməsi və beləliklə ən vacib istiqamətdə baş verən hadisələrdən uzaq düşməsi. Azərbaycan könüllü hissələri və Gəncədən bir türk süvari bölüyü, iki türk piyada bölüyü dərhal Müsüslü istiqamətinə göndərməli idi. Nuru paşa İstanbulla əlaqə saxlayaraq əlavə qüvvə göndərilməsini xahiş etmişdir. Sultan dəftərxanasından cavab gəlməsə də, Ənvər paşadan cavab alınmışdı. Ənvər paşa dövlətin ağır durumunu izah edərək hələlik qoşun göndərmək iqtidarında olmamasını, 5-ci Qafqaz firqəsinin döyüşə hissə-hissə deyil, cəm şəklində yönəltməyi tövsiyyə etmişdir.³⁷⁷

İyunun 20-də 5-ci Qafqaz firqəsinin komandanı Mürsəl bəy öz qərargahı ilə Göyçaya gəldi və vəziyyəti öyrəndikdən sonra sovet qoşunlarının yenə həmin istiqamətdə hücum edəcəyi fikrini bildirdi. Gəncəyə qayıtmış ru

paşadan əlavə qüvvələrin, həmçinin patron və mərmilərin göndərilməsini xahiş etdi. Nuru paşa hücumun eyni istiqamətdə olacağı ilə razılaşmış və Göyçay istiqamətinə türk hissələrindən iki piyada tabe İstehkam bölüyü, Şnyder və dağ topları, bir pulemyot bölüyü, həmçinin

azərbaycanlı könüllülər (Qazax və Gəncə ətrafında toplanan süvarilər,

Xaldana göndərilmiş könüllülər) göndərəcəyini vəd etdi və bundan başqa artıq qüvvənin olmamasını bildirdi. Bütün göndərilən qüvvələr və silah- sursat Göyçaya yalnız iyunun 26-da çatacaqdı. Nuru paşa iyunun 27-də hücum əməliyyatının planlaşdırılmasını tapşırırdı.³⁷⁸ İyunun 21-də 5-ci

Qafqaz piyada firqəsinin komandanlığı döyüşən hissələrdə döyüş sursatının tükənməsi haqqır QİO

³⁷³Görürülməz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.98.

³⁷⁴Şəhidliyin nar ağaclarının bol yerində yerləşməsi, ümumiyyətlə Göyçayın o narları ilə məşhur olması burada bitən narların 1918-ci il şəhidlərinin

qanından rəng alması barədə rəvayət bu gün də mövcuddur (Görürülməz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.97)

³⁷⁵Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.201.

³⁷⁶Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.85.

³⁷⁷Yenə orada, s.85.

³⁷⁸Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.301.

³⁷⁹Enver Ziya Karal. Osmanlı tarixi, s.529.

³⁸⁰Кязымзаде Ф. Борьба за Закавказье, с.71.

gedirdi.³⁸¹ Təyyarədəki zabitin əsir almanları qiyama qaldırmaq üçün göndərilməsi cəfəngiyat idi. İyunun 24-də Almaniya Gürcüstanda yerləşdirdiyi qoşunları Azərbaycanın Qazax və Zaqatala bölgələrinin sərhədlərinə gətirdi.³⁸² 3-cü ordu komandanı Vehib paşa Azərbaycan ərazisinə yeridilən istənilən qoşunun (alman hissələrinin belə) məhv edilməsi barəsində əmr verdi. Azərbaycanın şimal-qərb sərhədlərinin qorunması türk zabitlərinin komandanlıq etdiyi yerli Azərbaycan dəstələrinə tapşırıldı. İyulun 27-də almanlar tərəfindən təhrik edilən gürcü qoşunu Qazaxın Sıraç körpü adlanan məntəqəsinə hücum etdi. Türk zabitlərinin rəhbərlik etdiyi azərbaycanlı könüllülər onları geri oturtdu. 26 gürcü öldürüldü, 20-si əsir düşdü, 2 pulemyot ələ keçirildi.³⁸³ Sərhəddə olan kiçik toqquşmalardan sonra almanlar Azərbaycana hərbi yolla müdaxilə etmək planından əl çəkdilər.

Bakı Soveti Gürcüstan hökuməti ilə əlaqə saxlayaraq dəmir yolunun türk qoşunları üçün bağlanması xahiş etmişdi. Xahiş Gürcüstanda olan alman komandanlığının (başda komandan

7.4. Qaraməryəm - Göyçay döyüşü (1918-ci il 27-30 iyun)

1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə "Müsəlman Korpusu" adı dəyişdirilərək

"Xüsusi Azərbaycan Korpusu" adlandırıldı. Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması günü hesab edilir. Türk ordusunun 5-ci Qafqaz piyada firqəsi Xüsusi Azərbaycan Korpusuna tabe edildi; Müsüslü ətrafında olan türk və Azərbaycan hərbi hissələri Müsüslü dəstəsi adı ilə birləşdirildi. Dəstəyə komandanlıq döyüşlərdə hərbi istedadıyla fərqlənmiş podpolkovnik H.Səlimova tapşırıldı. İyunun 27-nə 5-ci Qafqaz piyada firqəsində 225 zabit, 5277 sırayı, 4342 tüfəng, 36 pulemyot, 14 dağ topu var idi. Firqənin tərkibində olan azərbaycan hərbi hissələrində 30 zabit, 727 sırayı, 605 tüfəng, 21 pulemyot, 6 top, 1 zirehli qatar mövcud idi (4 - cü azərbaycan piyada alayı, 1-ci və 2-ci taborlar, iki süvari bölüyü). Qırmızı Ordunun tərkibində isə təxminən 10 min nəfər döyüşçü, 16 top, 2 zirehli qatar, çoxlu sayda pulemyot var idi.³⁸⁵

İyunun 28-də QİO düşmən üzərinə hücumu keçməli idi, lakin kəşfiyyat vasitəsi ilə bu tarix barəsində

məlumat alan sovet komandanlığı iyunun 27-də türk-azərbaycan qoşunlarını qabaqlamağı qərara aldı. Hücum ələ təşkil olunmalı idi ki, türk-azərbaycan qoşunları Kürün sağ sahilinə geri çəkilməyə məcbur olsun, daha sonra körpü və keçidlər ələ keçirilsin və beləliklə Kür çayı boyunca müdafiə xətti yaradılaraq QİO-nun hücumlarının qarşısı alınsın.³⁸⁶

İyunun 27-də səhər saat 6-da Qırmızı Ordunun üç taboru Göyçay-Qaraməryəm şossesinin şimalından hücumu keçdi.³⁸⁷ Kiçik hərbi hissələr Müsüslü istiqamətində nümayiş hücumunu keçirməyə başladılar ki, burada dayanan azərbaycan hərbi hissələri şimala göndərilməsin.³⁸⁸ Sovet komandanlığı zənn edirdi ki, zərbəni 10-cu Qafqaz alayının sol cinahına vurur, lakin düşmən türk- azərbaycan qoşunlarının döyüş mövqelərinin bütünlüklə öyrənmə bilməmişdi. Əslində 10-cu Qafqaz alayı şossedən şimalda, 13-cü piyada alayı şosse boyunca, Göyçayla Bıdır kəndi arasında mövqe tutmuş, Azərbaycan könüllü süvari və piyada hissələri Ləkiçilpaq və Qaraxız kəndlərində yerləşmişdilər.

Saat 10-a yaxın düşmən təzyiqi gücləndirəndə 10-cu

³⁸¹ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.86.

³⁸² Reha Yılmaz. I Dünya müharibəsi başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti, // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s. 70-71.

³⁸³ Budak M. Nuru paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqında raporu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s.460.

³⁸⁴ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.86.

³⁸⁵ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.97.

³⁸⁶ Большевики в борьбе за победу, с.524-525; Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.202.

³⁸⁷ Eyni zamanda, yəni iyunun 27-si, səhər Salyan bölgəsində başlayan əməliyyatlar barəsində növbəti paraqrafda məlumat verilir.

³⁸⁸ Görürülməz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.89.

tapşırığı verildi. Düşmənin 13-cü alayın cinahına vurduğu zərbə tədricən gücləndiyindən təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. 150 nəfərlik bolşevik dəstəsi Əlikənd məntəqəsinə soxuldu, 500 nəfərlik qüvvə Bığ kəndi istiqamətində irəliləyirdi. Bu qüvvələri dəf edib geri atmaq Azərbaycan hissələrinə tapşırı Göyçayın

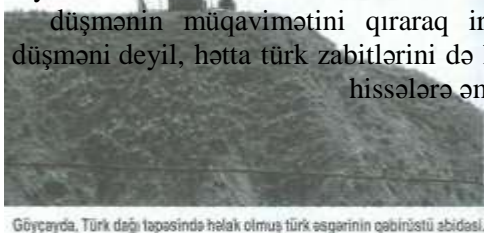
şimalında mövqe tutan Azərbaycan süvari bölüyü və Göyçayda olan Ağdaş könüllü bölüyü 13-cü alayın sağ cinahına, Müsüslü dəstəsi tərkibindən 119 nəfər azərbaycanlı süvari və 188 nəfər azərbaycanlı piyada isə 13-cü alayın vuruşan hissələrinə yardıma göndərildi.³⁸⁹ Azərbaycan döyüşçüləri vaxtında yetişdilər və düşmənin top atəşindən itki versələr də təxminən saat 15-də Bığır kəndi istiqamətində düşmənin irəliləməsinin qarşısını aldılar. Gözlənilmədən cinah zərbəsi endirməklə qələbə qazanmağı planlaşdıran sovet komandanlığı

məqsədinə nail olmadı, əksinə, onun bəzi hərbi hissələri bir-birindən ayrı düşdü.

Bundan yararlanmaq üçün düşmənin yerlərini müəyyənləşdirən və öz qoşunlarının yerlərini nisbətən dəyişən 5-ci firqə komandanlığı saat 18-də 10-cu və 13-cü alaylarına əkshücuma keçmək əmrini verdi. Azərbaycanlı hissələr Veysəlli və Əlikənd istiqamətində əkshücuma başladılar. Hava qaralanadək davam edən əkshücum nəticəsində 10-cu alay düşməni 3 kilometr geriyyə atdı, Azərbaycan hissələri isə Veysəlli və Əlikəndi azad etdilər.³⁹⁰ İyunun 27-də baş vermiş döyüş türk-azərbaycan döyüşçülərinin mənəvi durumunu yaxşılaşdırdı, düzgün aparılmış döyüşdə düşmənin üstün qüvvələrinin dəf edilməsinin mümkünlüyü aydın oldu. Lakin düşmən ordusu çox güclü idi və Q.Korqanov Bakıya məlumat verərkən "düşmən güclü müqavimət göstərir" deməklə döyüşün hələ tam bitmədiyinə işarə edirdi.³⁹¹

İyulun 28-də döyüş sursatları və su ehtiyatları (su hərbi hissələrə arabalarda gətirilirdi) bərpa edilir, tərəflər yeni döyüşə hazırlanırdı. İyulun 29-da QİO səhər tezdən hücumu başladı. Plana əsasən top atəşilə dəstəklənən 10-cu və 13-cü alaylar əvvəlki istiqamətdə irəliləməli, azərbaycanlı süvari bölmə düşmənin sol cinahına mümkün olarsa, arxadan, zərbə vurmalı idi. Müsüslü dəstəsi Kürdəmir istiqamətində döyüşə başlamalı

idi ki, düşmən bu istiqamətdən əsas hücum olan yerə qüvvə göndərə bilməsin.³⁹² 13-cü və 10-cu alaylar

Göyçayda, Türk dağı tepesinde həlak olmuş türk əsgərinin qəbirüstü abidəsi.

düşmənin müqavimətini qıraraq irəliləməyə başladı. Azərbaycan süvarilərinin sürətli hücumu təkcə düşməni deyil, hətta türk zabitlərini də heyrətləndirmişdi. Döyüşün gedişində 5-ci firqə komandanlığı vuruşan hissələrə əmr göndərdi: 10-cu alay Sultankənd ətrafındakı, 13-cü alay Bığır bağlarının şərqindəki təpələrdə möhkəmlənməyə cəhd göstərən

düşməni məhv etməli, Azərbaycan süvariləri düşmən arxasına keçmək üçün səy göstərməli, Müsüslü dəstəsi

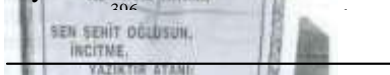
Kürdəmir istiqamətində təzyiği artırmalıdır.³⁹³

Mühasirəyə düşməkdən ehtiyat edən bolşevik-erməni qoşunları tədricən geri çəkilməyə başladı. Əkshücum axşam saat 18.15-dək davam etdi, nəticədə düşmən səhər tutduğu mövqelərin hamısını itirmiş, türk-Azərbaycan hissələri Qaraməryəmin qərbinə tam azad etmiş və şərq hissəsinə keçmişdi. Türk hərbciləri uğur qazanılmasında H.Səlimovun azərbaycanlı

süvarilərinin böyük xidmətini qeyd edirlər.³⁹⁴

Vəziyyəti öz xeyrinə dəyişməyə çalışan sovet komandanlığı gözlənilməz fənd işlətdi. Belə ki, düşmən dağlıq hissələr, erməni və rus kəndləri olan yerə sıxışdırıldığından QİO komandanlığı iyunun 30-da yeni əməliyyat keçirməyi planlaşdırdı. Lakin gecə ikən sovet qoşunları tərkibindən 1000 nəfər piyada seçərək, 2 top

və 2 pulemyotla erməni komandir Əmirovun rəhbərliyi ilə erməni və rus kəndlərindən gizləncə keçərək iyunun 30-da səhər saat 6.15-də Pəzəvənd kəndi istiqamətindən Göyçaya hücum etdilər.³⁹⁵ N.Yüceer türk mənbələrinə əsaslanaraq bildirir ki, Əmirovun dəstəsinə erməni kəndlərinin döyüşçüləri də qoşulduğundan on sayı

³⁸⁹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.202-203.

³⁹⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.203.

³⁹¹Большевики в борьбе за победу, с.528.

³⁹²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.204.

³⁹³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.205.

³⁹⁴Görürlymaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.90.

³⁹⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.99.

³⁹⁶Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.87.

topları taqımını, həm-çinin İhsan bəyin rəhbərliyi ilə Ağdaş könüllülər dəstəsini Göyçaya göndərməyi tələb etdi.³⁹⁷ Hissələr gəldikdə o, Göyçayın şimalında şəhərə girməyə cəhd edən erməni-bolşevik dəstəsi ilə döyüşə bilavasitə rəhbərlik etdi. Göyçay üçün təhlükənin yaranması xəbərini alan Nuru paşa QİO-nun Ərkani hərbi rəisi

Nazim bəyə könüllü azərbaycanlı hissələrini təşkil edərək Göyçayın müdafiəsinə göndərməsini tapşırırdı. Gəncədən 300 azərbaycanlı süvari ilə Yevlaxa gələn Nazim bəy bura Nuxa könüllülərini gətirmiş Yusif bəyə Qumtax-Padar istiqamətində hərəkət etmək əmrini verdi. Gəncədən gətirdiyi könüllüləri Ağdaşda toplanmış yeni könüllü dəstəsi ilə birləşdirən Nazim bəy süvariləri, sonra isə piyadaları faytonlarla Göyçaya yolladı.³⁹⁸

Həqiqi əfəndinin komandanlıq etdiyi könüllülər dəstəsi Ucardan Göyçaya gəldi. Göyçayın girəcəyində baş vermiş döyüşdə Əmirovun dəstəsi demək olar ki, tamamilə dağıldı, 2 top və 2 pulemyot qənimət kimi ələ keçirildi. Əmirovun uğur qazanacağına əmin olan sovet komandanlığı iyulun 1-də 6 zirehli avtomobilin müşayiəti ilə yeni dəstəni Göyçay istiqamətinə göndərdi, lakin dəstə 25-ci türk taboru və Azərbaycan könüllüləri tərəfindən Göyçayın 5-6 kilometrliyində dayandırıldı.³⁹⁹ Korqanovun əsasən Moskvaya raportuna məlumat göndərən S.Şaumyan yazırdı ki, zirehli avtomobillər "bəzi hissələri çətin vəziyyətdən xilas etdi, habelə arxadakı hissələrin geri çəkilməsini asanlaşdırdı".⁴⁰⁰ Hücuma keçən 10-cu və 13-cü alaylar düşməni Qarameryəm kəndindən vurub çıxardılar, İncə, Ərəbmehdibəy, Padar kəndləri istiqamətində hücuma keçdilər.⁴⁰¹ 13-cü alay bölgədəki erməni və rus kəndlərinin tərkisilah edilməsinə başladı.⁴⁰²

Göyçay döyüşlərində həlak olan azərbaycanlı və türk döyüşçülərinin əksəriyyətinin qəbrləri dövrümüzdə qədər gəlib çatmamış (kəskin hərbi vəziyyət və olduqca isti havalar cəsədləri daşıyaraq bir yerə toplamağa imkan vermirdi, bir çoxları elə həlak olduqları yerdə dəfn edilmişdilər), bəzi cəsədlər Göyçay şəhidliyində dəfn olunublar. Şəhid Kadir Əfəndinin qəbri (Bıgır kəndi yaxınlığındakı, təpədə) indi də əhali tərəfindən ziyarətqah kimi tanınır. Maraqlıdır ki, bura ziyarətə gələn hər bir şəxs özü ilə qabda su gətirib qəbrin üstünə tökür. Bu döyüşçülərin susuzluqdan əziyyət çəkmələri xalqın yaddaşında hələ də yaşayır. Bıgır kəndindən şərqdə Türk dağı adlanan yerdə şəhid qəbri, həmçinin Mollaisqalı kəndi yaxınlığında Mustafa Çavuşun qəbri, İsmayılının Hacı Hətəmli kəndində iki şəhid qəbri əhali tərəfindən sovetlər dövründə belə qorunmuşdur.⁴⁰³

Göyçay ətrafındakı döyüşlər QİO-nun fəaliyyətində və təminatında böyük keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verdiyini göstərdi. Hərbi hissələr, düşmənin arxaya keçməsinə baxmayaraq, vahiməyə qapılmadan öz

mövqelərini qoruyur, onların qarşısını almaq üçün döyüşə göndərilmiş azsaylı dəstələr axıra qədər vuruşaraq

düşmənin hərəkətini yubadır, lazım gələndə azərbaycanlılar arasından kifayət qədər qüvvə toplanır və sürətlə döyüş mövqelərinə göndərilir, döyüş təcrübəsi və yetərinə silah-sursatı olmayan həmvətənlərimiz rəşadətə düşmənin üzərinə gedirdilər. Könüllülərin qəhrəmanlığı türk zabitlərinin raportlarında öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, Qarameryəm və Göyçay ətrafında baş vermiş döyüşlər düşmənin böyük itki verərək Ağsuya

tərəf sıxışdırılması ilə nəticələndi. Döyüş əməliyyatlarının gedişində təşəbbüs bütünlüklə QİO komandanlığına keçdi. Sovet tarixşünaslığında QİO-nun uğurları

onların çoxsaylı olması ilə əsaslandırılrsa da, əslində bolşevik-erməni qoşunları say və texnika sarıdan üstün olmuşdular. Döyüşün planlaşdırılması, təşkili və idarə

edilməsində QİO komandanlığı biliklərini nümayiş etdirmiş, bilavasitə döyüşdə olan komandirlər müdafiə və hücumun

³⁹⁷Görürılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.91.

³⁹⁸Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.304-305.

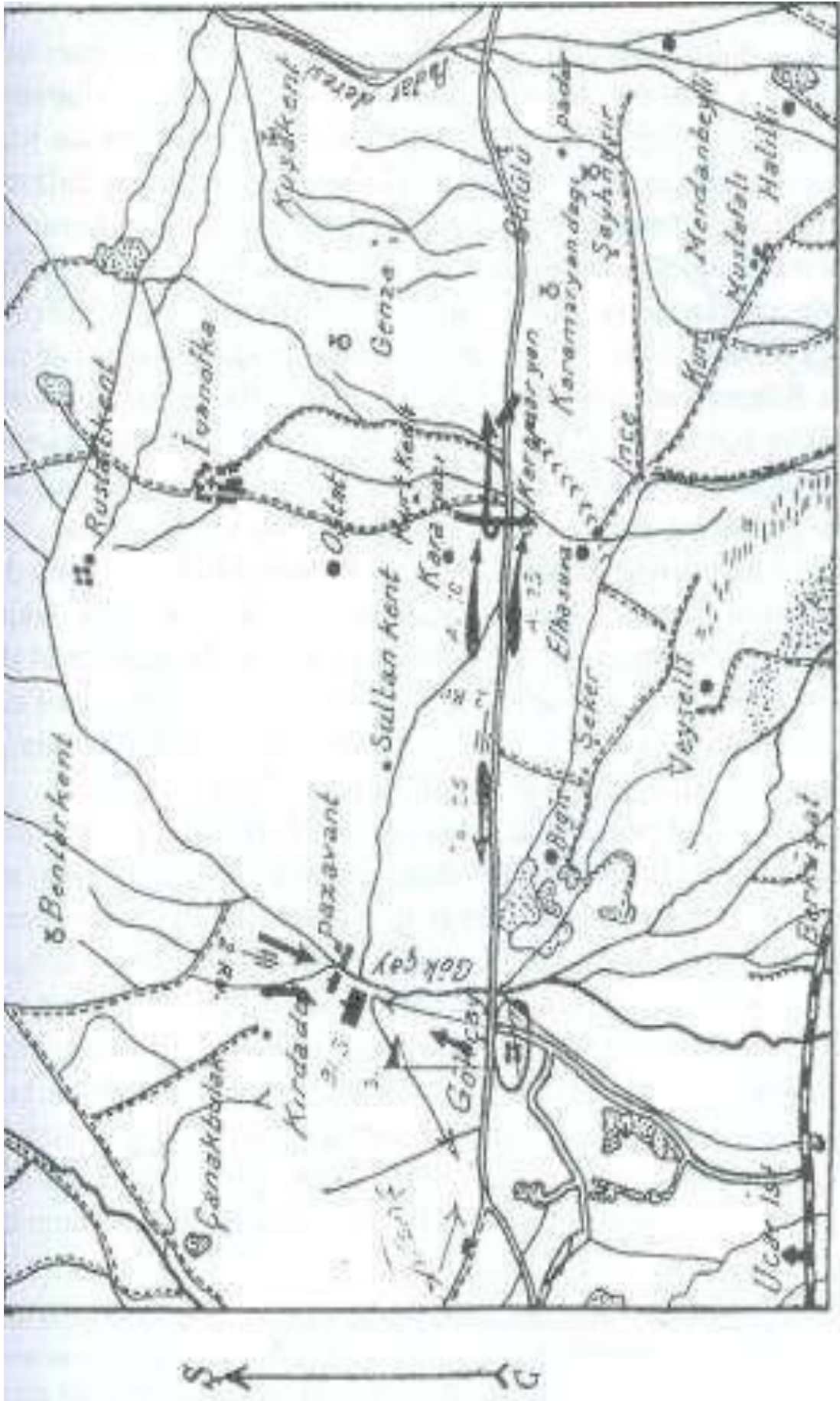
³⁹⁹ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s. 306.

⁴⁰⁰Большевики в борьбе за победу, с.536-537.

⁴⁰¹Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.100.

⁴⁰²Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.87.

⁴⁰³Görürılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.100-102.

M. 1 : 400,000

7.5.Salyan döyüşü (28 iyun-2 iyul 1918-ci il)

Əməliyyatların başlanğıcından cəbhənin cənub-şərq istiqaməti for-malaşmışdı. Cavad bölgəsinə nəzarət etmək Azərbaycanın cənub rayonları ilə əlaqə, Muğanın taxıl ehtiyatlarını ələ keçirmək imkanı, Kür çayının gəmilər üçün yararlı hissəsinə nəzarət demək idi. Yuxarıda sadalananlar bölgənin coğrafi mövqeyi ilə izah olunurdu. Eyni zamanda hadisələrin gedişində hərbi-siyasi amillər də meydana çıxmışdı. Hələ XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycana köçürülən ruslar əsasən Kür çayı boyunca yerləşdirilirdi. XX əsrin əvvəllərində burada çoxsaylı əhali yaşayırdı. Bölgənin strateji mövqeyi və taxıl ehtiyatlarını nəzərə alaraq bolşeviklər burada təbliğat kampaniyaları aparmışdı. Lakin əsasən varlı kəndlilərdən bolşeviklərin şüarlarına uymayaraq siyasi kənar qalmışdır. Bolşeviklər buranı nəzarət hadisələrindən altına almaq üçün istər quru yolla, istərsə də dəniz ilə Lənkəran və Astaraya dəstələr göndərmiş, müdafiə dəstələri təşkil etmişdilər. 5-6 minlik canlı qüvvə, pulemyotlar, toplar, hərbişəkilmiş qayıqlara malik olan Muğanın rusdilli əhalisi ciddi qüvvə idi.

Çar ordusunun polkovniki İlyəşeviçin rəhbərliyi ilə Azərbaycanı "vahid, bölünməz Rusiya"nın tərkibində görmək istəyənlər milli Azərbaycan qüvvələrinə müxalif mövqe tutmağa başladılar. Siyasi dünyagörüşləri onlara hələ ki bolşeviklərlə bərabər çıxış etməyə imkan vermir və neytrallıq saxlamağı tələb edirdi, lakin siyasi vəziyyətin azacıq dəyişməsi onların hadisələrə müdaxilə edəcəyi ehtimalını artırırdı.⁴⁰⁴ Əgər QİO Cavad bölgəsinə nəzarəti ələ keçirə bilsəydi, Muğan qüvvələrini bolşevik-erməni qüvvələrindən birdəfəlik ayıra bilərdi.

İyunun ortalarında Bakıda aclıq artıq özünü göstərirdi.

Həştərxan

və Lənkəranda bolşeviklərin göndərdikləri ərzaq Qırmızı Ordunu təmin etməyə çatsa da əhali üçün kifayət etmirdi. Muğanın taxıl ehtiyatlarını ələ keçirmək qərarı verildi. Eyni zamanda Kürə nəzarət etmək üçün Bankə

qəsəbəsindən çaya hərbişəkilmiş gəmilər yeritmək və Yevlax körpüsünədək irəliləmək planı hazırlandı.

2 hərbi və 4 nəqliyyat gəmisini ilə Bakıdan çıxan Qırmızı Ordunu hərbi dəstəsi iyunun 26-da Bankə qəsəbəsindən keçib Kür çayı ilə qalxmağa başladı. N.Yuceer qeyd edir ki, dəstədə 2 mindən çox piyada (onlardan 200-ü rus, 300-ü iranlı, qalanları isə erməni idi) menşeviklər tərəfindən idarə olunurdu.⁴⁰⁵ Dəstə 6 top və 12 pulemyotla silahlanmış, bundan başqa hərbi gəmilərin hər birində 2 top və 2 pulemyot var idi.

Sahilə çıxan dəstə Uzunbabalı, Qaralı, Beşlər kəndlərinə hücum etdi. Salyanda da ermənilər vəhşiliklər törədirdi, Azərbaycan əhalisinə divan tuturdular.⁴⁰⁶ Dəstə Qarabucaq kəndinə çataraq burada gecələdi, sonra dəstənin bir hissəsi çayı keçdi.⁴⁰⁷ Buradan başlayaraq Kürün hər iki sahili boyunca irəliləyən dəstə gəmilərin müşayiəti ilə

hərəkətini davam etdirirdi. Surra kəndinə 2 verst qalmış dəstə Suqovuşanı nəzarətdə saxlayan minbaşı N.Ramazanovun dəstəsinin postları tərəfindən atəşə tutuldu. Keçmiş çar ordusunun mayoru Nazim Rama- zanov minbaşı rütbəsi ilə QİO-ya qəbul edilərək könüllü dəstələrin

başında Qaraməryəm döyüşündə iştirak etmiş, daha sonra Azərbaycan könüllüləri, 1 türk piyada bölüyü, 1 türk pulemyot taqımı (hər ikisi 10-cu Qafqaz piyada alayından), 2 rus topu və 140 azərbaycanlı süvaridən ibarət dəstə ilə Cavada göndərilmişdi. Müdafiə üçün əlverişli mövqelər seçmiş azərbaycanlı döyüşçülər 2 saat ərzində Qırmızı Ordunun irəliləməsinin qarşısını aldılar. Yerli əhalidən ibarət könüllü dəstə N.Ramazanov qoşulmuşdu, lakin o qüvvələrinin əsl sayını düşməndən məharətlə

⁴⁰⁴ Hadisələrin təsvirini qabaqlayaraq qeyd edək ki, bolşeviklər polkovnik Biçeraxovu xidmətə götürəndə Muğan qüvvələri Biçeraxovu dəstəkləyəcəklərini bildirmiş, ingilislərin Azərbaycana gəlişi reallaşanda general Densterville əlaqə saxlayıb onun tərəfində çıxış edəcəklərinə söz vermişdilər. Lakin Kür çayı boyunca müvqə tutan Azərbaycan-türk qüvvələri və Bakının tezliklə azad edilməsi onların planlarını pozdu. 1919-cu ildə Azərbaycana qarşı açıq itaətsizlik qiyam həddinə çatanda Azərbaycan Ordusu Muğanın qanunsuz silahlı birləşmələrinə son qoydu.

⁴⁰⁵ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.88.

⁴⁰⁶ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.104.

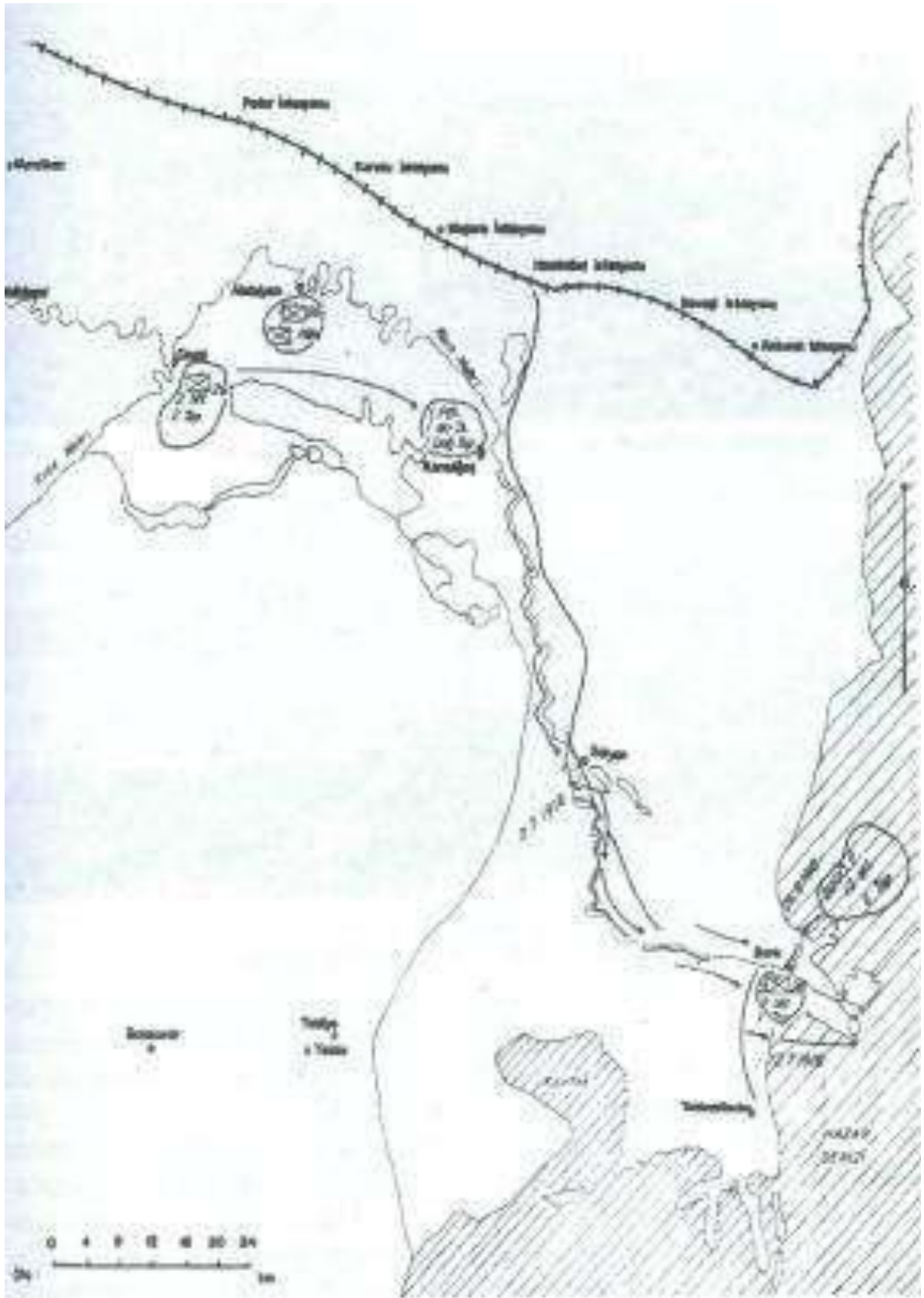
⁴⁰⁷ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.88; Большевики в борьбе за победу, c.534.

⁴⁰⁸ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.212.

gəmilərdən biri zədələnmişdi.⁴⁰⁹ Azərbaycanlı dəstəsi geri çəkilərək Ərəbqardaşbəyli kəndi yaxınlığında mövqə tutdu. Burada da düşməne müqavimət göstərildi, lakin qüvvələr nisbətinin qeyri bərabər olması N.Ramazanovu mövqeyini tərk etməyə vadar etdi.⁴¹⁰ Nəhayət Göyçaydan minbaşı Əhməd Nahid bəyin rəhbərliyi ilə türk qoşunlarından bir piyada bölüyü, bir pulemyot taqımı, bir dağ topundan ibarət qrup döyüş mövqelərinə çatdı.

⁴⁰⁹Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.106.

⁴¹⁰Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.309.

Cavad dəstəsinin fəaliyyəti və Salyan döyüşləri (N.Yüceerin kitabından).

neçə gün düşmən irəliləməyə çalışmış, lakin hər dəfə itkilərlə geri atılmışdı. Qarameryəm-Göyçay döyüşündə erməni - bolşevik qoşunlarının məğlub edilməsi xəbəri artıq hər iki tərəfə çatmış və mənəvi duruma təsir göstərmişdi. Düşməne qarşı əks hücum keçirmək planlaşdırıldı. İyulun 2-də başlayan əks hücum nəticəsində sovet qoşunları öz mövqelərindən vurulub çıxarıldılar və Bakıya doğru geri çəkilməyə başladılar.⁴¹¹

Yerli könüllü dəstənin süvariləri düşməni təqib etsələr də tam məğlub edə bilmədilər. Dəstənin bir hissəsi gəmilərlə Bakıya qayıtdı.

Ümumilikdə Salyan döyüşündə QİO tərkibindən 12 nəfər həlak olmuş, 17 nəfər yaralanmışdı. Düşmənin 600 nəfər döyüşçüsü sıradan çıxarılmış, onlardan 132 nəfər öldürülmüş, qalanları isə yaralanmışdı.⁴¹² Salyan

döyüşünün nəticəsi Bakı Sovetinin hərbi rəhbərliyi üçün tam gözlənilməz olmuşdu. QİO-nun azsaylı qüvvələrinin cənub-şərq istiqamətinə iri dəstələr göndərə bilməyəcəyinə əmin olan sovet komandanlığı gəmilərin Suqovuşanı ələ keçirəcəyini, Muğanın taxıl ehtiyalarına nəzarət etmək üçün Kür keçidlərini tutacağını mümkün sayırdı. Qoşunların nisbəti, tam hərbi-texniki üstünlük buna imkan yaradırdı. N.Ramazanovun bir neçə döyüşdə düşməni zəiflədib əlavə kömək gələndən sonra əks hücum keçərək dəstəyə böyük itki vuracağı az qala möcüzə kimi qarşılanırdı. Maraqlıdır ki, indiyənədək yerli ağsaqqalların qohumları 1918-ci il hadisələrini xatırlayarkən onları erməni qırğınlarından xilas edən komandirlərdən iki

7.6. Ağsu-Kürdəmir döyüşü (5-14 iyul 1918-ci il)

Göyçay ətrafında gedən döyüşlərin qızgın çağında Bakının aqibəti barəsində ondan çox-çox uzaqlarda

müzakirələr və danışıqlar gedirdi. Hər vasitə ilə Bakı neftinə nəzarəti əldə saxlamaq üçün Sovet Rusiyası Bakı Sovetinə hərtərəfli kömək göstərməklə bərabər QİO-nun şərq doğru hərəkətini dayandırmağın siyasi yollarını arayırdı. İngiltərə hadisələrə fəal müdaxilə etmək üçün kifayət qədər hərbi gücə

Azərbaycanlı və erməni döyüşçülərinin bir-
gə çəkdi. 1918-ci il. AXC-ın QİO topluşundan
foto.

malik olmadığından general Denstervil Ənzəlində əlavə qüvvələr toplayırdı. Eyni

zamanda o, Bakıda əhəmiyyətli mövqelər tutan erməni liderləri və esərlərlə gizli danışıqlar aparırdı. Şərait yaranan kimi hadisələrə müdaxilə etmək üçün polkovnik L.Biçeraxovun qoşunu nəzərdə tutulmuşdu.

Bakı neftinə yiyələnməyə çalışan üçüncü tərəf Almaniyaya idi.

Azərbaycan -

Gürcüstan sərhəddində baş vermiş toqquşmalar sübut etdi ki, türklər almanları

Azərbaycana buraxmamaqda israrlıdılar. Kimliyindən asılı olmadan Azərbaycana soxulmaq istəyən qüvvəni məhv etmək barədə Vehib paşanın iyunun 24-də imzaladığı əmr türklərin ciddi olmalarını təsdiqlədi. Hərbi müdaxilənin mümkünsüzlüyünü anlayaraq

almanlar da QİO-nun hərəkətini dayandırmaq və Bakı

neftinə yiyələnmək üçün diplomatik yollar arayırdılar. Osmanlı dövlətinin si-yasi və hərbi rəhbərliyinə təzyiq göstərən almanlar ikili siyasət yürüdürlər: bir tərəfdən onların başladıkları müharibədə Osmanlı dövlətinin müttəfiqliyini qiymətləndirdiklərini bildirir, digər tərəfdən isə Osmanlı qoşunları ilə müharibə apararı sovetlərlə danışıqlar aparır, Ənvər paşadan QİO-nun hücumunu dayandırmasını tələb edirdilər. Son nəticədə Almaniyaya Sovet Rusiyası ilə separat danışıqlara girdi.

Türkiyədən gizlin aparılan bu danışıqlar Bakı neftinin Rusiyada qalmasını, Almaniyanın müəyyən faizl ona şərikliyini nəzərdə tutan müqavilənin imzalanması ilə başa çatdı.⁴¹⁵ Almaniyanın Tiflisdəki baş

⁴¹¹Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.102.

⁴¹²Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.88.

⁴¹³Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.108.

⁴¹⁴Muğanda polkovnik İlyəşeviçin qüvvələrinin fəal əməliyyatlardan imtina etməsinin səbəblərindən biri də 1918-ci il iyulun axırlarından 1919-cu ilin avqustunadək Kür çayı keçidləri, Suqovuşan, Cavad bölgəsi, Bankə qəsəbəsi və Kürün ağzına məhz N.Ramazanovun nəzarət etməsi olmuşdur.

⁴¹⁵Almaniyaya ilə Sovet Rusiyasının əlaqələri, Türkiyədən gizli apardıqları danışıqlar bu danışıqlarda Azərbaycanın və Bakı neftinin yeri barəsində çox yazılıb. Kitab üzərində iş zamanı tərəfimizdən aşağıdakı əsərlərdən istifadə edilmişdir: Reha Yılmaz. I Dünya müharibəsi başlanğıcında, s. 71; Пипия

Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 годах. Москва, 1978, с. 126.

⁴¹⁶Пипия Г.В. Германский империализм, с. 126.

⁴¹⁷Денстервиль, с.98.

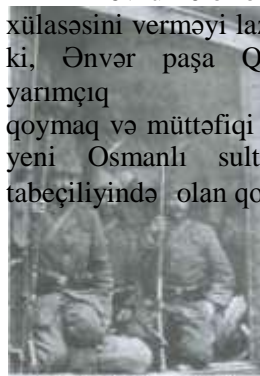
Ənvər paşa eyni ikili siyasəti həyata keçirməyə başladı. İyunun 26-da Ənvər paşa Şərq ordular qrupu komandanlığına məktubla QİO-nun hücumunu dayandırmaq əmrini vermiş, lakin bu məktubu göndərəndə nəzərə almışdı ki, onun mətni ilə Şərq ordular qrupu qərargahında çalışan "müttəfiq" almanlar tanış olacaqlar. Eyni vaxtda Şərq ordular qrupu komandanına göndərdiyi şəxsi xarakterli məktubunda o, bütün hazırlıqların qrupun qərargahında olan alman zabitlərindən məxfi aparılmasını, Nuru paşaya tələb olunan sayda silah və sursat, imkan olarsa, canlı qüvvə göndərilməsini əmr etmiş, Nuru paşa ilə əlaqə saxladıqda isə tezliklə Bakı istiqamətində yürüş təşkil etməsini istəmişdi.⁴¹⁸ İyunun 30-da 15-ci firqənin 38-ci türk piyada alayı Azərbaycana yola salındı, həmçinin 3-cü Ordunun 350 nəfərlik ehtiyat qrupu da Nuru paşanın sərəncamına göndərildi.⁴¹⁹

Almaniya ilə danışıqlar aparın zaman Sovet Rusiyasının nümayəndəsi QİO-nun hücumu hazırladığını

bildirərək bunun qarşısını almağı tələb etdi. Türk qərargahlarında çalışan alman zabitlərinin verdikləri məlumata əsaslanan alman rəhbərliyi isə heç bir hazırlığın olmadığını, Ənvər paşanın öz qoşunlarına əməliyyatları saxlamaq əmrini verdiyini bildirdi. Bu məlumatı alan Sovet Rusiyası rəhbərliyi Bakı Soveti ilə əlaqədar təhlükənin sovuşduğunu zənn edərək arxayınlaşdı.

Mövzu ilə birbaşa bağlı olmasa da biz bu kitabda QİO və Bakı nefti ətrafında gedən siyasi oyunların qısa xülasəsini verməyi lazım bildik. Problemlə bağlı mövcud tarixi ədəbiyyatın öyrənilməsi bizi belə qənatə gətirdi ki, Ənvər paşa QİO-nun əməliyyatlarını dayandırmaqla, Osmanlı dövlətinin planlarının icrasını yarımçıq

qoymaq və müttəfiqi Azərbaycanla imzaladığı müqaviləyə naxələf çıxmaq fikrində deyildi! Hakimiyyətə gələn yeni Osmanlı sultanı IV Vahidəddin iyulun 7-də teleqram göndərərək Nuru paşa və onun tabeçiliyində olan qoşunların səylərini dəstəkləməsini bildirdi.⁴²⁰

Türk döyüşçüləri demiryolu vasitəsilə 1915-ci il Çanaqqata kəməndən foto.

Fəaliyyəti siyasi baxımdan dəstəklənən QİO-nun komandanlığı tam əminliklə

yeni əməliyyatların planlaşdırılması ilə məşğul ola bilərdi.

Bakı Soveti öz qoşunlarının say tərkibini artırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İyunun 14-də S.Şaumyan V.İ.Leninə teleqram göndərərək polkovnik L.Biçeraxovun Qırmızı Orduya qoşulacağı barəsində xəbər verdi.⁴²¹ Çar ordusunun polkovniki, kommunist ideyalarının qatı düşməni, ingilislərlə əlaqələrini gizlətməyən və qardaşı Şimali Qafqazda bolşeviklərə qarşı mübarizə aparın bir şəxsin Qırmızı Orduya cəlb edilməsinin səbəbləri var idi.⁴²² Döyüşlər sübut etdi ki, Qırmızı Ordunun komandir heyəti zəifdir; Qırmızı Orduda bolşeviklər və onların təəssübkeşləri, həmçinin daşnak, qismən menşeviklərlə vuruşurdu, bu qüvvələr hesabına ordunun sayını artırmaq mümkün deyildi. L.Biçeraxovun Qırmızı Orduya qatılması "vahid və bölünməz Rusiya" ideyası ilə yaşayan çar ordusunun zabitlərini, həmçinin bolşevik və daşnak olmasa da, anti-azərbaycanlı mövqelərdə dayanan qüvvələri də Qırmızı Orduya cəlb edə bilərdi. Üstəlik Biçeraxovun intizamını saxlamış, döyüş təcrübəsi olan, öz komandirlərinə

inanan, ingilislərin verdiyi zirehli avtomobillərlə təchiz edilən 1500 nəfər Tersk və Kuban kazakından ibarət dəstəsi ciddi təhlükə ola bilərdi. Ehtimal edilirdi ki, L.Biçeraxova qarşı vuruşduqlarını biləndə Müsəlman Korpusunun tərkibində olan qeyri müsəlman zabitlər Qırmızı Ordu tərəfinə keçəcəklər. İyulun 1-də Ənzəliddə gəmiyə minən, həmin gün Ələtdə sahilə çıxarılan Biçeraxov artıq iyulun 2-də cəbhə bölgəsində idi. Vəziyyətlə tanış olduqdan sonra o, əlavə olaraq 2 min nəfərin göndərilməsini istədi, fəvqəladə tədbirlərlə S.Şaumyan 3 min nəfəri cəbhəyə göndərə bildi.⁴²³ İyulun 6-da L.Biçeraxov döyüşən hissələrin komandanı elan edildi, lakin qoşun komandanı elan edilən Biçeraxov sovet qoşunlarının sol cinahına göndərildi, mərkəz və sağ cinah qoşunlarına əvvəlki kimi Q.Korqanov rəhbərlik edirdi. Bolşevik və daşnaklar nümayiş etdirdilər ki, Biçeraxovdan onlara yalnız onun adı və qoşunları lazımdır. Qazanılacaq

⁴¹⁸Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.94.

⁴¹⁹Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.101.

⁴²⁰Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.90-91.

⁴²¹Большевики в борьбе за победу, с.508.

⁴²²Дарабади П.Г. Военные проблемы, с.118.

⁴²³Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.104.

⁴²⁴Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.90.

xolera, malyariya kimi xəstəliklər döyüşçüləri uzun müddətə sıradan çıxardır, hətta onların ölümünə səbəb olurdu.⁴²⁵

Təkcə yuxarıda sadalanan problemlər deyil, ərazidə yerləşən silahlı dəstələrə malik erməni kəndlərinin,

QİO-nun arxasına zərbə vurmaq ehtimalı da hücum əməliyyatına əngəl ola bilərdi. Əmirovun əstəsinin iyunun 30-da Göyçaya hücumu belə təhlükənin əvvəlcədən aradan qaldırılmasını tələb edirdi. Göyçay döyüşü bitəndən sonra Nuru paşa Ərkani-Hərb rəisi Nazim bəyə Ağdaş, Xaldan və Nuxadakı milli qüvvələrə rəhbərlik edərək Söyüdlü və Qayabaşı ermənilərinin dəstələrini ləğv etməyi tapşırırdı. Tapşırıq yerinə yetirildi, erməni dəs- tələri və onların sığınacaqları dağıdıldı. Şəki milli dəstəsinin komandiri Həqqibəy Nic və Söyüdlü kəndlərini nəzarət altına aldı. Gəncə mövqə komandiri Cəmil Cahid bəy və milli hissə komandirlərinə yüşlərdən sonra meşələrə və dağlara səpələnmiş kiçik erməni dəstələrinin məhv edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək əmri verildi. İyulun 1-dən-4-dək Pəzəvəngə və Qırdadu kəndləri tutuldu, İvanovka kəndi ətrafında 10-u alayın bir taboru və 2 dağ topu bolşevik-erməni qüvvələrinin iri dəstəsini məhv etdi (çoxlu sayda silah və 2 top qənimət kimi götürüldü),

Çanaqbulaq kəndi nəzarət altına alındı. Təmizləmə əməliyyatları döyüş şəraitində keçdiyindən QİO qoşunları itkilər verirdi. İyulun 1-dən 4-dək 7 zabıt və 39 ər həlak olmuş, 9 zabıt və 93 əsgər yaralanmış, 1 zabıt və 74 əsgər itkin düşmüşdü.⁴²⁶ İtkin düşənlərin çox olması QİO tərkibində xüsusi axtarış-xilasetmə və çevik tibb hissələrinin olmaması ilə izah edilir. Məşəli dağ şəraitində yaralanan, yığılaraq əzilən əsgərlər əsas qruplardan aralı düşürdü. Onların axtarılması üçün

Türk döyüşçüləri yığılma, 1916-cı il, Çanaqqala kitabından tələ

nə kifayət qədər qüvvə, nə də vaxt var idi. Yerli sakinlərin xatirələri göstərir ki, itkin düşənlərin cüzi hissəsi ətraf azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi tərəfindən xilas edilən yaralı döyüşçülər sağalandan sonra öz qoşunlarına qayıtmışdı. Əksər yaralılar çoxlu qan itirməsi və tibbi yardımın göstərilməməsindən, bəzən də susuzluqdan həlak olurdu. Bir çoxlarının cəsədi sakinlər tərəfindən həlak olduqları yerdə dəfn edildiyindən indiyənədək həmin rayonlarda tək-tək türk və azərbaycanlı əsgərlərin qəbirlərinə rast gəlinir.

İyulun 4-də 5-ci Qafqaz firqəsinin qoşunları aşağıdakı mövqelərdə dayanmışdılar: Müsüslü kəndindən şərqdə - Müsüslü dəstəsi; ondan şimalda, Qaraməryəmə çatmamış - Mürəttəb türk süvari alayı; Qaraməryəm və ondan şimalda - 13-cü piyada alayı; qruplaşmanın şimalında, İsmayilliyadək - 10-cu Qafqaz piyada alayı. Mərkəz Ağsu xəttinə düşürdü. Döyüşlərin ağırlığının da bu hissədə cəmləşdiyi ehtimal edildiyindən Nuru paşa Ağsuya gəlmişdi. Burada hücum planı tərtib edilərək əmrlər verildi. Əməliyyat iyunun 5-də aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalı idi: qayməqam H.Səlimovun rəhbərliyi ilə Müsüslü dəstəsi dəmir yolu xətti boyunca irəliləyərək Kürdəmirə hücum edir və onu azad edir; Mürəttəb türk süvari alayı Xəlilli -Qarasaqqal istiqamətində hərəkət edir, Kürdəmir - Ağsu xəttini kəsir ki, Kürdəmirə şimaldan kömək gəlməsin; 13-cü piyada alayı boyu məsafə qət edərək Ağsu - Şamaxı xəttini kəsməli; 10-cu piyada alayı Ağsunun şimalındakı dağların yamacları ilə hərəkət edərək Gürcüvana çıxmalıydı. Arxada dayanan Göyçay dəstəsi düzülüş xəttindən sızmış erməni dəstələrini məhv etməli, İvanovka-Qoşakənd xəttində əsas qüvvələrlə birləşməliydü.⁴²⁷ Topçu hissələri və milli süvari hissələr alaylar arasında bölüşdürülmüşdü.

Döyüş əmrinin təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir. Sovet qoşunlarının əsas qüvvələrinin Ağsu ətrafında cəmləşməsi nəzərə alınaraq əsas zərbə Kürdəmirə deyil, məhz Ağsu istiqamətində vurulurdu. Bu zaman Ağsuya hücum üzbəüz deyil, yarlardan yönəldilirdi. Belə ki, 13-cü alay cənubdan, 10-cu alay şimaldan irəliləyərək Ağsunun şərqində düşmən qüvvələrini mühasirəyə almalı idi. Mühasirə təhlükəsi, Ağsu-Kürdəmir yolunun süvarilər tərəfindən kəsilməsi Kürdəmirin Müsüslü dəstəsi tərəfindən tutulmasını asanlaşdırardı. Müsüslü dəstəsinə əlavə qüvvələrin verilməməsi Kürdəmirə qərbdən yalnız bataqlıqlar arasındakı dar ərazidən irəliləməyin mümkünlüyü ilə izah olunur. Göyçay ətrafında 30 iyun hadisəsi təkrarlanmasın deyə döyüş düzülüşündən arxada Göyçay dəstəsi təşkil edilmişdi. Əsasən milli hissələrdən ibarət olan dəstə düşmənin qəfil hərəkətlərinin qarşısını almalı, eyni zamanda firqənin ehtiyat qüvvəsi rolunu oynamaq idi (nəzərə almaq lazımdır ki, 3-cü ordudan istənilmiş əlavə qüvvələr, o cümlədən 38-ci alay hələ gəlməmişdi). Göyçay dəstəsinin tədricən şimala doğru yönəlib Qoşakənd istiqamətində irəliləməsi əmri onunla bağlıdır ki, komandanlıq hücumun sonunda məhz sol (şimal) cinahın vacib Şamaxı istiqamətinə çıxmasını nəzərə almışdı.

İyulun 5-də səhər başlayan döyüş ağır şəraitdə keçdi. Müsüslü dəstəsi güclü müqavimətlə üzləşərək Kürdəmirə çətinliklə yaxınlaşdı, günün axırınadək stansiya və kəndi tuta bilmədi, lakin düşmən xeyli

⁴²⁵Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.92-93.

⁴²⁶Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.312-313.

⁴²⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.222.

bilməmişdi. Göyçay dəstəsi verilən tapşırığı yerinə yetirmişdi. Düşmənin müdafiə xətti əsasən yarıldığından və böyük itkiyə məruz qaldığından komandanlıq planı dəyişmədi. Qoşunlar tutduqları mövqelərdə gecələyərək iyulun 6-da hücumu davam etdirməli idilər. Mürəttəb süvari alayının istiqaməti dəyişdirilərək Müsüslü dəstəsinin gücləndirilməsinə yönəldilmişdi.⁴²⁸ Kəşfiyyatın məlumatına görə, düşmənin qüvvələri azı 7 min nəfər idi.⁴²⁹ Onların əməliyyatlarını 1 zirehli qatar, 20 top dəstəkləyir, eyni zamanda əlavə texnika gətirilirdi.⁴³⁰

İyulun 6-da düşmən döyüşə təyyarə və zirehli avtomobillər dəstəsini yeritdi. 13-cü alay Ağsunu tutaraq şəhərdən keçdi və Şamaxıya gedən yolu kəsdi. Ağsu ermənilər tərəfindən dağıdılmış, bir çox evlər talanıb yandırılmışdı. 10-cu alay Ağsunu şimaldan çevrəyə alıb Ağsu-Şamaxı yolu ilə geri çəkilən düşməne güclü zərbə vurdu. Azərbaycanlı süvari dəstələri düşməni təqib etməyə başlamış və onun tədricən geri çəkilmək planını vahimə içərisində qaçışa çevirmişdilər. Ağır silahları və arabaları atan düşmən Ağsunun şimalında yeni müdafiə mövqeləri tuta bilmədi və Şamaxıya çəkildi. 1 səhra topu, 1 cəbhəxana arabası, 5 pulemyot, talan edilən əhalinin

Yarı topdan döyüşü. 1915-ci il. Çarşəhəri kəndlərindən biri

var-yoxu ilə doldurulmuş 15 nəqliyyat arabası, 1 səhra lazareti çadırı, çoxlu sayda tibbi ləvazimat, silahlar qənimət kimi götürüldü.⁴³¹

Düşmənin parçalanmış hissələrindən biri Kürdəmir istiqamətində

hərəkətə başladı, lakin onlardan cəmi 100 nəfərə yaxını Kürdəmirə çata bildi. Qaraqoyunlu kəndi Həsən bəyin dəstəsi (bir türk piyada taboru, mürəttəb süvari alayı) tərəfindən tutulmuş və Ağsu ilə Kürdəmirin yolu QİO-nun əlinə keçmişdi. Müsüslü dəstəsi Kürdəmir ətrafında Qırmızı ordunun 1-ci briqadası, Biçeraxovun dəstəsi, Təlimatçılar məktəbi, 6 zirehli avtomobil, 2 zirehli qatar, çoxlu sayda artilleriya ilə

üzləşdiyindən çətinliklə irəliləyirdi. Ələ keçirilmiş əsirlərin dindirilməsi göstərdi ki, düşmən əsgərlərinin say kəşfiyyatın verdiyi məlumatlardan artıqdır. Belə ki, bilavasitə Biçeraxovun dəstəsində 1500 deyil, 3000 döyüşçü var idi.⁴³² Ehtimal ki, bu gözlənilməz say artımı ətrafdakı rus və erməni kəndlərindən Qırmızı Orduya qoşulanların hesabına yaranmışdı. Müəyyən olundu ki, düşmən Kürdəmir ətrafında cinahları bataqlıqlara dirənən dairəvi müdafiə xətti təşkil etmişdir. Xəttin arxasına keçmək üçün Həsən bəyin dəstəsi Kürdəmirə deyil,

ondan şimal-şərqdə yerləşən Qarasaqqal kəndinə hücum etdi. Burada dayanan bolşeviklərin 150 nəfərlik dəstəsi məhv edildi. Lakin sovet komandanlığı anlayırdı ki, kəndin itirilməsi Kürdəmirdə olan qoşunların mühasirəyə düşməsi ilə nəticələnəcək. Buna görə dərhal vəziyyəti xilas etməyə çalışdı. Əvvəlcə 350 piyada, 3 pulemyot, 2 topdan ibarət olan dəstə, sonra isə 250 nəfər piyada, 2 pulemyot, 5 topdan ibarət olan dəstə Kürdəmirdən Qarasaqqal kəndinə göndərildi. Döyüş nəticəsində Həsən bəy geri çəkilməyə məcbur oldu.⁴³³

Gecə qoşunları yeni döyüşlərə hazırlayan Səlimov və Biçeraxov yerdəyişmələr etdi. Səhər gün

hadisələrin gedişi H.Səlimovun vəziyyəti daha düzgün qiymətləndirməsindən xəbər verdi.

İyulun 7-də Müsüslü dəstəsinin süvariləri dəmir yolunun cənubu, iki taqımı isə dəmir yolunun şimalı ilə Kürdəmirə tərəf hərəkətə başladı. Dəstənin digər üç bölüyü isə bataqlıq ərazidən keçərək düşməne gözlənilmədən zərbə endirdilər. Qüvvələr nisbəti və hərbi-texniki üstünlük Biçeraxovun tərəfində olsa da, 12 saatlıq döyüşdə o, Müsüslü dəstəsinin döyüşçülərini mövqelərindən vurub çıxara bilmədi. Rəhbərliyin dəqiq taktiki seçimi sayəsində Müsüslü dəstəsinin itkiləri də böyük deyildi: gün ərzində Azərbaycan hissələrindən 8 əsgər həlak olmuş, 12 nəfər (onlardan 2 zabit) yaralanmışdı; türk taborundan 5 əsgər həlak olmuş, 50-dən çoxu

isə yaralanmışdı. Ağdaş və Xaldan ətrafında olan könüllülər Nuru paşanın əmri ilə Müsüslü dəstəsinin sərəncamına göndərildi. İyulun 7-də sovet komandanlığı Əmirovun iyulun 30-da keçirdiyi əməliyyatı təkrarlamağa cəhd göstərdi. Erməni kəndlərindən çıxan bolşevik-daşnak bölməsi Göyçayın şimalınd

⁴²⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.223.

⁴²⁹Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.92.

⁴³⁰Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.105.

⁴³¹Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.92.

⁴³²Yenə orada, s.94.

⁴³³Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi, s.315.

⁴³⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.225.

qarşısını almaq qərarına gəldi. 8 top və 8 pulemyotla silahlanan sovet piyada hissələri Kürdəmirin şimalında mövqe tutdular.

İyulun 8-də gedən döyüşlərdə 13-cü alay azacıq irəlilədi, Müsüslü dəstəsinin hərəkətlərinə qarşı bolşeviklərin zirehli qatari göndərildi.⁴³⁵ Üstəlik Şamaxı istiqamətində hücumla başlayan bolşevik-erməni qüvvələri 10-cu alayı Gürcüvan kəndindən çıxarmağa nail oldular. Uğurun qazanılmasında Şamaxı ermənilərinin 800 nəfərlik dəstəsinin (komandir Qazarov), Qarakənd və Mədrəsə kəndlərinin erməni əhalisinin böyük rolu olmuşdur. Meysəri-Mədrəsə və Muğanlı kəndləri istiqamətində ağır döyüşlər oldu, 10-cu alay düşməni Ağsunun 10 kilo-metrliyində saxlaya bildi.⁴³⁶

İyulun 9-da tərəflər əsasən növbəti döyüşlərə hazırlaşır, tükənmiş döyüş sursatını (bəzi yerlərdə döyüş sursatının tükənməsi səbəbindən süngü döyüşləri baş vermişdi) bərpa edirdilər. İyulun 9-dan 10-a keçən gecə mürəttəb süvari alayı düşmən arxasına göndərilərək Kürdəmirə Karrar stansiyası arasında dəmir yolunu dağıdaraq burada mövqe tutdu.⁴³⁷ Görünür, Nuru paşa Kürdəmir ətrafında çoxsaylı düşmən qoşunlarının olmasını bildiyindən onları geri çəkilərək yeni mövqelər tutmağa vadar etmək deyil, əksinə, buradaca mühasirəyə salıb məhv etmək planından əl çəkməmişdi. Qazaxdan gətirilmiş 350 nəfər könüllü 13-cü alayın tərkibinə verildi.

İyulun 10-da günorta başlayan döyüşdə 13-cü alay xeyli irəlilədi, düşmən Müsüslü dəstəsi ilə üzbəüz dayanan bəzi hissələri 13-cü alaya qarşı yönəltdi. Burada 6 pulemyotla 1000 nəfər sovet döyüşçüsü qaldı. Düşmən mövqelərini daim nəzarətdə saxlayan, onun atəşlərinin azalmasını gören H.Səlimov dərhal Müsüslü dəstəsini bütünlüklə irəli atdı və 13:55-də düşmənin birinci səngər xəttini tutdu, hücumu davam etdirərək müdafiə mövqelərini yardı və Kürdəmirin girəcəyinə çatdı.⁴³⁸ Bu xəbər Kürdəmirin şimalında müdafiə olunan düşməndə vahimə yaratdı, irəli atılan 13-cü alay düşmən mövqelərini yardı və Kürdəmirin qərbində Müsüslü dəstəsi ilə birləşdi. Kürdəmirə ilk olaraq 1-ci Tatar süvari alayı, bir dağ topçu taqımı və 46-cı türk taborunu döyüşçüləri daxil oldular.⁴³⁹ 13-cü alay Müsüslü dəstəsinin 1-ci Tatar alayının süvarilərinə atəş açmasını deyərək

13-cü alayın tərkibində olan azərbaycanlı hissələrdən yunker Qasimov irəliyə keçərək cənubdan yaxınlaşan süvarilərin azərbaycanlı süvarilər olmasını xəbər verdi. Bir neçə saat davam edən döyüşdən sonra Kürdəmirdə müdafiə olunan düşmən böyük itkilər verdi. Qələbəyə görə Nuru paşa tərəfindən dərhal polkovnik rütbəsinə layiq görülən H.Səlimov düşmən qüvvələrinin təqibini təşkil etdi.⁴⁴⁰ Karrar stansiyası yaxınlığında düşmən zirehli avtomobillərlə əks-hücum təşkil etməyə çalışdı, lakin onlar mühasirəyə salındı və çox çətinliklə, bolşevik-erməni piyada hissələrinin köməyi ilə mühasirədən çıxdı.⁴⁴¹ İyulun 10-da axşam türk-azərbaycanlı qoşunlar Kürdəmirdən şərqdə mövqe tutdular.⁴⁴²

İyulun 10-12-də böyük qüvvələrlə Ağsu istiqamətində irəliləməyə çalışan düşmən Kürdəmirin itirilməsinin əvəzini burada çıxarmağa çalışdı, lakin hakim yüksəklikləri əlində saxlayan 10-cu alay hücumları dəf etdi.⁴⁴³ Döyüş sursatının çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün qənimət kimi götürülmüş silahlardan istifadə edildi.

Təlaş içində olan S.Şaumyan Petroqrada V.Leninə və Həştərxanda olan İ.Stalinə teleqramlar vuraraq təcili əlavə qüvvələr göndərilməsini tələb edirdi.⁴⁴⁴

Ağsu - Kürdəmir əməliyyatına son qoyaraq bütün səyləri Şamaxı istiqamətinə yönəltmək üçün Karrar stansiyasını azad etmək lazım idi. Nuru paşa stansiyanın alınmasını Müsüslü dəstəsinə

tapşırmış, 13-cü alayı şimala, Ağsu-Şamaxı yoluna çəkməyi planlaşdırmışdı. Müsüslü –

⁴³⁵ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.90.

⁴³⁶ Большевики в борьбе за победу, с.553; Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции, с.121.

⁴³⁷ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.227.

⁴³⁸ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.107.

⁴³⁹ Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.93.

⁴⁴⁰ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.228.

⁴⁴¹ Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции, с.121.

⁴⁴² Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.107.

⁴⁴³ Большевики в борьбе за победу, с.559.

⁴⁴⁴ Большевики в борьбе за победу, с.557.

⁴⁴⁵ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.229.

azərbaycanlı süvari bölükləri, piyada hissələri və topları, 13-cü alaydan götürülmüş rus səhra topları taqımı iştirak etməli idi. Qarasaqqala hücumunu iki türk piyada bölüyü, bir pulemyot taqımı icra etməli idi.⁴⁴⁶

İyulun 12-də başlayan döyüş göstərdi ki, 5-ci firqənin komandanlığı planı tərtib edərkən düşməni zəif saymışdır, halbuki sovetlər Karrar və Qarasaqqala əlavə qüvvələr gətirmişdilər. Karrar stansiyası uğrunda döyüşdə sovetlər tərəfindən 2 zirehli qatar, bir neçə zirehli avtomobil, 8 top piyadaların hərəkətlərini dəstəkləyirdi.⁴⁴⁷ Nəticədə 13-cü piyada alayının şimala hərəkəti dayandırıldı.

İyulun 13-də baş vermiş döyüş nəticəsində Qarasaqqal kəndi azad edildi, Karrar stansiyası uğrunda döyüşdə isə düşmənin zirehli texnikası qoşunlara irəliləməyə imkan vermirdi (azərbaycan hissələri stansiyanın 400 metrliyində, 13-cü alay 800 metrliyində mövqe tutdular). Döyüşdə fərqlənmiş Həsən bəy al ağır

yaralardan həlak oldu. Nuru paşa hadisələrin gedişini öyrənən kimi dəmir yolunun dağıdılmasını, ya da toplar vasitəsi ilə düşmənin zirehli qatarlarının zərərsizləşdirilməsini əmr etdi. İyulun 14-də döyüş başlayan kimi Müsüslü dəstəsi irəli atıldı, 13-cü alay isə düşmənin arxasına keçib dəmir yolunu və zirehli qatarları məhv etməyə çalışdı. Düşmən geri çəkilməyə məcbur olaraq Sığırılı stansiyasında möhkəmləndi.⁴⁴⁸

Cəbhəyə gələn S.Şaumyanla görüşündə L.Biçeraxov əlavə qüvvələrin göndərilməsini tələb etdi və

Şaumyan buna söz verdi. Bakıya qayıdaraq cəbhədə vəziyyətin ağır olduğunu və əlavə qüvvəyə ehtiyacın yarandığını bildirsə də sözüə əməl edə bilmirdi, çünki ağır döyüşlərdən sonra sovetlər arasında hərc-mərclik və özbaşınalıq halları artmışdı.⁴⁴⁹

Göyçay, Qaraməryəm, Kürdəmir döyüşlərində ümumən QİO tərəfindən 13 zabit, 235 sıraya həlak olmuşdur.⁴⁵⁰

İyulun 12-də Karrar uğrunda döyüşlər gedən zaman sovet komandanlığı gözlənilmədən Salyan bölgəsində hücum əməliyyatı keçirdi. Bakıda 3-cü və 5-ci taborlardan seçilən döyüşçülər (3-cü tabor erməni taboru idi)

Ter-Avakimovun rəhbərliyi ilə 2 gəmi vasitəsi ilə Kürə daxi olmuşdular.⁴⁵¹ Düşmənin 400 piyadası, 50 süvarisi, 12 pulemyotu, 3 topu var idi.⁴⁵² Hacıqabuldan qalxan iki düşmən təyyarəsi müsəlman kəndlərini bombalamağa başladı.⁴⁵³ Salyan dəstəsi Qaraqaşlı kəndi yaxınlığında mövqe tutdu. 2 top və 2 pulemyotu olan Azərbaycan hissələrinə minbaşı Nazim Ramazanov və zabit Soltan Hüseynzadə rəhbərlik edirdi. Onların köməyinə 100

könüllü ilə Sərxan Şirvanlı adlı şəxs gəlmişdi.⁴⁵⁴ Dəstə ayıqlıq nümayiş etdirmiş, düşmənin irəliləməsini

əvvəlcədən öyrənərək Yeni Vasilyevka kəndi yaxınlığında ona layiqli müqavimət göstərmişdi. Düşmən iyulun 15-dək müdafiə xəttlərinə 4 dəfə hücum etmiş, lakin geri atılmışdı. Topların atəşi ilə Salyanda böyük dağıntılar olmuşdu.⁴⁵⁵ Nəhayət, köməyə 28-ci və 26-cı türk taborlarının Həmdi əfəndi və Bəsri əfəndinin rəhbərliyi ilə bölüklər gəldi. Baş vermiş döyüşdə itkilər verən bolşevik-erməni bölükləri yaralılar və sursatı ataraq gəmilərlə qaçmağa üz tutdular. Qaraqaşlı kəndi xəttində olanda top mərmilərindən biri bolşevik gəmisinə dəymişdi. Xilli, sonra isə Bankə qəsəbəsində möhkəmlənmək istədikdə bolşevik-ermənilərə hücum edilmiş və düşmən gəmilərlə Bakıya qaçmışdı.⁴⁵⁶ Döyüşdə düşməndən 31 nəfər əsir alınmış, 4 pulemyot, 63 tüfəng, döyüş sursatı, 7 qayıq, benzin, ərzaq ehtiyatı qənimət kimi ələ keçirilmişdi. Döyüşdə türk-azərbaycanlı hissələrindən 11 əsgər həlak olmuş, 13 əsgər və 1 zabit yaralanmışdı.⁴⁵⁷

26-29 iyun və 12 iyul döyüşlərində Salyan bölgəsində həlak olan türklər Salyan və Bankə qəbiristanlıqlarında dəfn olunmuş, onlardan günümüzə qədər topçu Ömər bəyin məzarı və 4

⁴⁴⁶Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.319.

⁴⁴⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.230.

⁴⁴⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.231.

⁴⁴⁹Кадисhev А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье, с. 119.

⁴⁵⁰Görüyılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.103.

⁴⁵¹Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.322.

⁴⁵²Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.88.

⁴⁵³Görüyılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.106.

⁴⁵⁴Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции, с. 452.

⁴⁵⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s. 110.

⁴⁵⁶Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции, с. 140.

⁴⁵⁷Görüyılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.107.

⁴⁵⁸Görüyılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.107-108.

saxlamağı üstün tutdular, azərbaycanlı döyüşçülərin dəyanəti nəticəsində kömək iyulun 15-də, Kərrar

stansiyası QİO-nun əlində olanda və döyüşlər sona çatanda yetişdi.

İyulun 14-də günün ikinci yarısından başlayaraq Kürdəmir-Ağsu-Şamaxı cəbhəsində nisbi sakitlik hökm sürməyə başladı, bundan istifadə edərək tərəflər öz sıralarına əlavə qüvvələr cəlb edirdilər. İyulu 14-də

tərkibində 37 zabit, 2731 əsgər (2092 tüfəng, 16 pulemyot, 4 dağ topu) olan 38-ci türk piyada alayı Ağstafaya çatdı və dərhal Ucara yola salındı.⁴⁵⁹ Şamaxı istiqamətində istifadə edilmək üçün təzəcə Azərbaycana gəlmiş 38-ci alayının top batareyası, azərbaycanlılardan ibarət Ləzgi süvari alayı, əlavə döyüş sursatı dəmir yolu vasitəsi ilə Kürdəmirə, oradan isə cəbhə xəttinə daşındı.⁴⁶⁰

Beləliklə, Ağsu-Kürdəmir döyüşləri Qafqaz İslam Ordusunun gücünü, zabit və əsgərlərinin nəyə qadir olduğunu açıq-aydın sübut etdi. Artıq əməliyyatın planlaşdırılma mərhələsində komandanlıq Kürdəmirin möhkəmləndirilməsi barədə kəşfiyyət məlumatlarına əsaslanaraq zərbənin əsas istiqamətini şimala, Ağsuya doğru yönəltdi. Ağsunun alınması aşağıdakı üstünlükləri qazandırır: 1. Şamaxı istiqamətində irəliləməyə şərait yaradılır və bununla da sovetlər Şamaxı istiqamətindən qoşunları çıxara bilmirlər; 2. Kürdəmirdə müdafiə olunan sovet qoşunlarına cənubdan və arxadan zərbə endirmək imkanı əldə edilir. Süvari hissələr əlahiddə şəkildə ayrılaraq Ağsu-Kürdəmir və Ağsu-Şamaxı yollarının kəsilməsində istifadə edilməli idi. Əməliyyata hazırlıq ciddi həyata keçirilmişdi: su, ərzaq, döyüş sursatı ehtiyatları yaradılmış; arxada qalan rus və erməni kəndlərində tərksilah əməliyyatları aparılmış, silahlı dəstələr məhv edilmişdi; QİO-nun uğurlu hücumu nəticəsində bolşevik-erməni birləşmələrinin ətraf kəndlərə qəfil hücum etmək ehtimalı nəzərə alınaraq Göyçay dəstəsi təşkil edilmiş və hadisələrin gedişində bu, özünü doğrultmuşdu. Əməliyyata rəhbərlik etmək üçün komandanlıq cəbhə xəttinə mümkün olan qədər yaxın mövqe tutmuşdu. Döyüşlərdə komandanlıq qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün inadkarlıq, əsas məqsədlərdən yayınmadan dəyişən

şəraitə uyğun olaraq fəaliyyət göstərmək bacarığını, qoşunlar isə rəşadət və dözümlülük nümayiş etdirmişdilər. Azərbaycanlı zabitlərin, ilk növbədə H.Səlimovun komandanlıq istedadı müəyyən olunmuş, ayrı-ayrı istiqamətlərdə müstəqil şəkildə əməliyyata rəhbərlik etməsi təcrübəsi sınaqdan keçirilmiş və özünü doğrultmuş, azərbaycanlıların döyüşdə heç də türklərdən geri qalmaması aydın olmuşdu. Əməliyyat zamanı aşağıdakı qüsurlar özünü büruzə vermişdi: nəqliyyat vasitələrinin azlığı döyüşən qoşunların su, ərzaq və döyüş sursatı ilə təchizatında problemlər yaradırdı; qoşunların tibbi xidməti acınacaqlı vəziyyətdə idi, susuzluq və isti iqlim şəraitində başlamış bir sıra xəstəliklər itkilərə səbəb olurdu; axtarış-xilasətmə hissələrinin təşkil olunmaması nəticəsində dağlıq şəraitdə yaralanaraq öz qoşunlarından aralı düşən döyüşçülər itkin hesab olunur, onların bir qismi yerli sakinlər tərəfindən xilas edilsə də, bir çoxu həlak olurdu; hissələr arasında daimi rabitənin olmaması məlumatların vaxtı- vaxtında çatdırılmasında, qoşunların idarə edilməsində

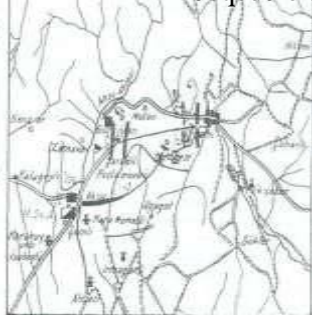
7.7. Şamaxı əməliyyatı (19-22 iyul 1918-ci il)

Ağsu-Kürdəmir döyüşlərində özünü büruzə vermiş qüsurları aradan qaldırmaq məqsəd QİO

komandanlığı yeni əməliyyatı planlaşdırarkən qoşunlarda struktur dəyişikliyi apardı. Döyüş airtində qoşunların struktur dəyişikliyinə həyata keçirilməsi olduqca çətin proses idi, lakin komandanlıq bu riskə gətdi. Artıq Ağsu-Kürdəmir döyüşlərində müəyyən edilmişdi ki, qoşunların Ağsu istiqamətindən

Kürdəmirə, Kürdəmir istiqamətindən Ağsuya göndərilməsi vaxt itkisinə səbəb olur və döyüşçüləri yorur. Bir mövqedə olan komandanlıq digər bölgədə baş verənlər barəsində bixəbər olur, həmin bölgədə vuruşan qoşunların rəhbərləri isə müstəqil fəaliyyət göstərmək səlahiyyətinə malik olmadığına görə "yuxarıdan" əmr və göstərişlər gözləməli olurdu.

Ağsu uğrunda gedən döyüşlər zamanı bu cəbhədə olan Nuru paşa v onun qərarı Kürdəmir cəbhəsində baş verənlər barəsində gec xəbər tuturdu və yalnız H.Səlimovun təşəbbüskarlığı və məsuliyyəti öz üzərinə götürməsi vaxtında tədbirlər həyata keçirməyə imkan verirdi. Kərrar stansiyası uğrunda gedən döyüşlər zamanı bolşeviklər üstün qüvvələrlə

⁴⁵⁹ Suleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.217.

⁴⁶⁰ Yene orada, s.232.

gözlənیلən əməliyyatlar iki bir-birindən aralı istiqamətdə: Göyçay-Şamaxı şosse yolu və Kürdəmir-Bakı dəmir yolu boyunca aparılmalı idi. Qoşunlar bir-birindən aralanmalı olduğundan, komandanlıq hər iki istiqamətə eyni vaxtda eyni diqqəti ayıra bilməzdi. Nəticədə QİO-nu təşkil edən 5-ci Qafqaz piyada firqəsi, 15-ci firqənin 38-ci alayı və azərbaycanlı hissələr iki taktiki qrupa bölündü.

Şimal (quzey) qrupu adını almış qrup Ağsu-Şamaxı-Bakı istiqamətində irəliləməli idi. Qrupun tərkibinə 13-cü Qafqaz piyada alayı (komandir yarbay Əhməd Rza bəy), 10-cu Qafqaz piyada alayı (komandir yarbay Səlim bəy), Zehni bəy dəstəsi (komandir süvari minbaşısı Zehni bəy), 25-ci, 26-cı və 28-ci taborlar daxil idi. Qrupun komandiri yarbay Osman bəy təyin edildi.

Cənub (güney) qrupu adını almış qrup Kürdəmir-Bakı dəmir yolu boyunca irəliləməli idi. Qrupun tərkibinə Müsüslü dəstəsi, bir türk piyada taboru (38-ci alay tərkibindən 2-ci tabor), 1 türk piyada bölüyü (26-cı

tabor tərkibindən), istehkam bölüyü, 2 top, 1 zirehli qatar daxil idi. Qrupun komandiri

Hələk olmuş türk əsgərinin Şamaxı şəhidliyində qəbirüstü abidəsi (solda),
Hələk olmuş türk əsgərinin Şamaxı rayonunda, Bakı-Şamaxı yolunun sağ
tərəfində qəbirüstü abidəsi (sağda).

H.Səlimov təyin olundu.⁴⁶¹ 38-ci alayın 1-ci taboru ehtiyat qüvvəsi kimi arxa cəbhədə 3-cü taboru isə Gəncədə saxlanılmışdı. Qruplar arasında əlaqələndirmə itməsin dəyə onlar Şərqi Cəbhəsi komandanlığı (və ya Bakı cəbhəsi komandanlığı) çərçivəsində birləşmiş, Cəbhə komandanı Mürsəl bəy təyin edilmişdi.⁴⁶²

Yeni qruplaşmaya əsasən qoşunlar iyunun 16-18-də təşkil

olundu, istiqamətlərə bölündü. İyulun 19-da planlaşdırılan hücumda qoşunlar qruplar şəklində hərəkət etməli idi. Komandanlıq hesab edirdi ki, Cənub qrupu qarşısında 200 süvari, 700 piyada, 1 zirehli

qatar, bir neçə zirehli avtomobil olan qüvvə dayanıb. Ehtimallara görə, Şimal qrupu qarşısında 2-3-tabor piyada, zirehli avtomobillər, bir neçə top və pulemytoları olan düşmən dəstəsi var idi.⁴⁶³ Döyüş əmrinə əsasən 13-cü alay Ağsu yaxınlığındakı mövqeyindən Göylər kəndinə, oradan Şamaxıdan şərqi hərəkət edərək Şamaxı-Bakı yolunu kəsməli idi. 10-cu alay Gürcüvan kəndi ətrafından hücumu keçərək birbaşa Şamaxı üzərinə hərəkət etməli idi. 38-ci piyada alayın 1-ci taboru, mürəttəb süvari alayı və milli azərbaycanlı dəstələr, rus dağ topları taqımı Şərqi cəbhəsinin ehtiyat qüvvəsi olaraq Ağsuda toplandı. Şimal qrupunun hücumu zamanı Cənub qrupu hücumu keçməyə də fəal hərəkətləri ilə düşməni özünə cəlb etməli və şimala qüvvə göndərilməsinə imkan verməməli idi.⁴⁶⁴ Mürsəl bəy, tərtib etdiyi planla razılaşan Nuru paşadan döyüş əmrini dəstəkləyən teleqram almışdı. Teleqram "Hədəfiniz Bakı olacaqdır" sözləri ilə bitirdi.⁴⁶⁵

Beləliklə, ən çətin vəzifə 13-cü alay qarşısında qoyulmuşdu. O, çox da hündür olmayan (831-936 m), lakin sıldırımli Göylər dağ silsiləsini aşmalı, daha sonra Pirsaat çayını keçməli, Şamaxını cənubdan mühasirəyə alaraq Şamaxı-Bakı yoluna çıxmalı idi. Əməliyyat plan üzrə həyata keçirilsəydi, düşmənin qüvvələri Şamaxıdan çıxma bilməyəcəkdi.

İyulun 19-a keçən gecə Şamaxı ətrafına şiddətli yağış yağdı, bu isə qoşunların hərəkətini ləngitdi. Hücum zamanı yağışın davam etməsi, bir tərəfdən də gilli-palçıqlı ərazilər 13-cü alayın hərəkətini daha da

çətinləşdirirdi. Tədricən alay hücum istiqamətini dəyişdi və müəyyən olunmuş vaxtda Göylər kəndi (Şamaxıdan cənub-şərqi) əvəzinə Mədrəsə kəndinə (Şamaxıdan cənub-qərbi) yaxınlaşdı. Nəticədə 10-cu alayın hücumunu sol cənubdan dəstəkləyən 13-cü alay Şamaxıya birbaşa zərbəni gücləndirdi. Lə sovetlərin

Şamaxıdan çıxmaq yolu qapanmamışdı. Şamaxıya gözlədiklərindən də güclü zərbə vurulduğundan bolşeviklər səhər saat 11:00-da geri çəkilməyə başladılar və saat 16:35-də kütləvi şəkildə Şamaxını tərk edirdilər. Nuru paşa əməliyyatın gedişindən, ilk növbədə 13-cü alayın istiqamət dəyişməsindən narazı idi və sovet qoşunlarının buralardan sağ-salamat çıxmasını Bakı ətrafında döyüşlərin daha da şiddətli olacağı kimi

⁴⁶¹Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.322.

⁴⁶²Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.91.

⁴⁶³Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.324.

⁴⁶⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.236.

⁴⁶⁵Görürülmez M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.112.

⁴⁶⁶Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.238.

⁴⁶⁷Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.92.

⁴⁶⁸Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s.333.

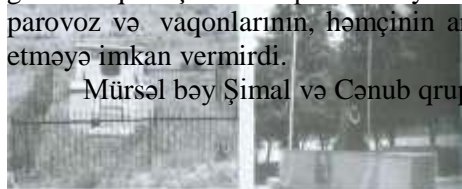
su və ərzağı çatdırır, yaralıları daşıyır və sonra hücumu davam etdirirdi. Belə hərəkət ləng olsa da, düşməne

əks-hücum təşkil etmək, qəfil zərbələr vurmaq üçün ümid belə vermirdi. Döyüş Mədrəsə istiqamətində davam etməli idi.⁴⁶⁹ Cənub qrupu əvvəlki kimi qarşısında dayanan düşməni narahat etməli, şimala qoşun göndərilməsinə imkan verməməli idi.⁴⁷⁰ İyulun 21-də başlayan hücum Mədrəsə kəndinin tutulması ilə nəticələndi. Türk-azərbaycanlı qoşunlarının "vəhşilikləri" haqqında bolşevik-ermənilərin şayiələrinə inanmış, Şamaxı qırğınlarında iştirak edən Mədrəsənin xristian əhalisi kəndi sovet qoşunları ilə birgə tərk etdi. Mədrəsənin alınması Şamaxı da daxil olmaqla böyük ərazinin nəzarət altına alınması demək idi.⁴⁷¹ Mərzə kəndi yaxınlığında 28-ci taborun komandiri yüzbaşı İzzət bəy həlak oldu.⁴⁷² 3-cü sovet briqadasının komissarı A.Mikoyan hesab edirdi ki, türk-Azərbaycan qoşunlarına qarşı müqavimət təşkil etməli olan Amazasp geriyyəyə çəkilmək əmrini verməməli idi. Mikoyan öz fikrini S.Şaumyana raport vasitəsi ilə çatdırmışdı. S.Şaumyan da öz növbəsində V.Leninə göndərdiyi teleqramda Şamaxı və Mədrəsənin Amazaspın ucbatından itirildiyini bildirdi və günahkarları tribunala verəcəyinə söz verdi,⁴⁷³ lakin bunu icra etmədi və Amazaspı heç vəzifədən də çıxarmadı. 21 iyul döyüşündə qənimət kimi 2 top, 1 zirehli, 6 yük və 1 minik avtomobili, 30 araba, 6 səhra mətbəxi, sursat ələ keçirildi.⁴⁷⁴

İyulun 22-də sovet komandirlərinin geri çəkilən qoşunları toplayıb müqavimət təşkil etmək cəhdləri boş çıxdı. Bundan istifadə edən Cənub qrupu hücumu keçdi. Səhər başlayan hücumla düşmənin müdafiə xətti yarıldı, azərbaycanlı süvarilər irəli atılaraq cəbhəni yardılar, saat 13:30-da onlar Sığırılı stansiyasını ələ keçirdilər, hücumu davam etdirərək düşməni təqib etdilər və Padar stansiyasını tutdular. İyulun 22-nin axşamına olan vəziyyət: Şimal qrupu qarşısında olan düşmən Cəngi kəndindən 6 verst şərqdə, Cənub qrupu qarşısında dayanan düşmən Padar stansiyasından şərqdə möhkəmləndi.⁴⁷⁵ Şamaxı ətrafında 60-dan artıq azərbaycanlı, 6 rus

və 6 erməni kəndi var idi. Azərbaycanlı kəndlərinin 1918-ci ilin aprel-iyun aylarında talanıb dağıdılmasında təkcə Qırmızı Ordu deyil, ətraf rus və erməni kəndlərinin əhalisi də iştirak etmişdir. Şamaxı əməliyyatı zamanı onların bir qismi Biçeraxovun və erməni dəstələrinin tərkibinə qatılmışdı. Sovet qoşunları məğlub ediləndən sonra rus və erməni əhalisi Bakıya doğru qaçdı.⁴⁷⁶

Beləliklə, Şamaxı əməliyyatı türk-Azərbaycan qoşunlarının növbəti uğuru ilə nəticələndi. Əvvəlki döyüşlərdə üzə çıxmış qüsurların aradan qaldırılması itkilərin az olması, əməliyyatların əsasən plandan kənara çıxmaması ilə səciyyələnirdi. Şamaxı əməliyyatı sona çatana yaxın bu ehtiyatlar tükənmişdi. Bakı istiqamətində sürətli hücum təşkil etmək üçün qüvvə çatışmırdı. Türk-azərbaycanlı hissələrinin hərəkətinin qarşısını almaq üçün düşmən öz texnikasını keçirdikdən sonra körpü və keçidləri məhv edir, mümkün olan yerlərdə yolları korlayır, dəmir yolunu və teleqraf xətlərini sökürdü.⁴⁷⁷ Nəticədə QİO-nun ərzaq, su və döyüş sursatı gətirən arabaları qoşunlardan aralı düşmüş, səhra hospitalları geridə qalmışdı. Körpü və yolları təmir etmək üçün istehkam hissələri çatışmır, dəmir yolu parovoz və vaqonlarının, həmçinin arabaların çatışmaması sursat və ərzağı çatdırmaqla bağlı problemləri həll etməyə imkan vermirdi.

Həlak olmuş Mustafa çavuşun adı türk əsgərinin fərayitə şahidiyində qəbrinə abidədir (səhə).
Həlak olmuş türk əsgərinin Şəki şahidiyində qəbrinə abidədir (sağda).

Mürşəl bəy Şimal və Cənub qruplarını dayandıraraq təminat məsələlərini həll edəndən sonra hücumu davam etdirməyi planlaşdırır, Nuru paşa isə düşmən vahimədə olduğundan sürətini artıraraq onu təqib etməyi tələb edirdi. O, 23 iyulda yazdığı məktubunda bildirirdi ki, cəbhədə olan düşmən qüvvələri pərişandır, arxada Biçeraxovun "ingilis parası" (ingilis pulları) ilə hakimiyyəti ələ keçirəcəyi barəsində söz-söhbətlər gəzir, lakin ingilislərin Ənzəlindən çıxacağı ehtimal edilmir. Nuru paşanın fikrincə, xüsusi

⁴⁶⁹Большевики в борьбе за победу, с.578.

⁴⁷⁰Каднишев А. Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье, с.119.

⁴⁷¹Дарабади П.Г. Военные проблемы, с.119.

⁴⁷²Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.93 İzzət bəy Acıdərədə erməni – bolşevik qüvvələrinin böyük dəstəsini məğlub edəndən sonra düşmənin əsir yaralılarına yaxşı davranmağı tələb etmişdi. Hər zaman yaxşılığa vəhşiliklə cavab verən erməni xisləti burada da özünü göstərdi. İzzət bəy düşmən əsirlərindən aralandıqda yaralı erməni əsgərlərindən biri gizlədiyi tapança ilə atəş açmış və İzzət bəyi belindən vurmuşdu. Yaxınlıqdakı azərbaycan

kəndinə çatdırılsa da İzzət bəyi xilas etmək mümkün olmadı. O, vurulduğu yerdə dəfn edilməsini vəsiyyət edildi. Sovet illərində yerli əhali tərəfindən qorunmuş qəbir itməmişdir. Hal – hazırda magistral yolun qırağında Təklə kəndi yaxınlığında İzzət bəyin qəbri qorunmaqdadır. Görürülməz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.118.

⁴⁷³Большевики в борьбе за победу, с.582. Токарежески странной интервенции, с.125.

⁴⁷⁴Yuceer N Birinci Dünya savaşında, s.93.

⁴⁷⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, 8.112.

⁴⁷⁶Görürülməz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.114.

⁴⁷⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.240.

⁴⁷⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.240-241.

heç kimin yaşamamasını və su ehtiyatlarının olmamasını vurğulayan Mürsəl paşa ərzaq və su təminatında,

döyüş sursatının çatdırılmasında problemlər olmasını bildirmişdi. Erməni- rus kəndləri ətrafında taxıl ehtiyatları vardı (bolşevik-erməni qoşunları onlara toxunmur, yalnız müsəlman kəndlərini məhv edirdilər), lakin bu taxılı üyütmək xeyli vaxt və əlavə səylər tələb edirdi. Əsas anbarların Kürdəmirdə yerləşməsinə, bu anbarların döyüşən hissələrə yaxın olan, Şamaxıya köçürülməsi üçün vaxt və nəqliyyat tələb olunmasını bildir Mürsəl

7.8.Hacıqabul əməliyyatı (26-31 iyul 1918-ci il)

Əvvəlki döyüşlərdə güclü zərbələr almış bolşevik-erməni qoşunları törətdikləri əməllərə görə cavab verməli olacaqlarını dərk edərək geri çəkildilər.⁴⁸⁰ Sovet Rusiyasından göndərilən silah və sursatın həcmi artmışdı. İyulun 19-da Q.Petrovun dəstəsi Rusiyadan Bakıya gəldi və dərhal cəbhəyə göndərildi.⁴⁸¹ Q.Petrov Bakı rayonunun hərbi komissarı təyin edildi. Q.Petrovun dəstəsi Sovet hakimiyyətinə sadıq olan kazaklar və matroslardan təşkil edilmişdi və cəbhədə sabitliyin yaradılmasında əsas rol oynamalı idi.⁴⁸² İyulun 22-də Biçeraxov komandanlıqdan imtina etdi, vuruşan qoşunların komandanı erməni Avetisov təyin edildi.⁴⁸³

Biçeraxov cəbhədə qalaraq Bakının müdafiəsində iştirak edəcəyini bildirdi. Müxtəlif vasitələrlə ordunu döyüşkən vəziyyətə gətirməyə çalışan bolşeviklər iyulun 24 -də fəhlələrə və qırmızı qvardiyaçılara müraciət edərək onları "vəhşi Türkiyəyə", "nifrətamiz türk zülmünə" qarşı vuruşmağa çağırıldı.⁴⁸⁴ Həmin gün Q.Petrovun S.Şaumyan və Q.Korqanova göndərdiyi məktubu göstərdi ki, dəstə komandirlərinin özləri vahimə içindədir və heç bir müraciət onları xilas etməyəcək. Əsasən də Petrov erməni komandirləri Amazasp, Vartanov

və Əmirovun cəbhəni tərk etmək istəmələrindən gileylənirdi.⁴⁸⁵ Bakı bolşevikləri ilə birgə olan qüvvələr də törədilmiş cinayətlərə görə cavab verəcəklərini dərk edərək onlardan aralanmağa başladılar. General Denstervilin yazıları göstərir ki, eserlər və daşnaklar Ənzəlində ingilis komandanlığı ilə görüşə öz

nümayəndələrini göndərir, bolşevikləri devirib hakimiyyətə gələcək yeni hökumətlə türk-Azərbaycan qoşun- larına qarşı vuruşmağı təklif edirlər.⁴⁸⁶ İyulun 25-də Fəhlə, Qırmızı əsgər, Matros və Kəndli deputatları Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında sağ eserlər, daşnaklar və menşeviklərin Bakıya ingilis qoşunlarının dəvət edilməsi barədə təklifini qəbul etdilər.⁴⁸⁷ Sovet Rusiyası iyulun 25-də Almaniyaya nota verərək Qafqaz İslam Ordusunun hücumunun qarşısını almağı tələb etdi. Ağır vəziyyətdə olan

Sovet Rusiyası Bakıya qüvvə göndərmək iqtidarında deyildi. Hakimiyyəti vermək istəməyən S.Şaumyan iyulun 26-da V.Leninə teleqram vuraraq ingilislərin gəlişinə qədər Bakıya nizami qoşunların göndərilməsini xahiş etdi. Həmin gün keçirilən Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin iclasında polkovnik L.Biçeraxovun dəstəsinin cəbhəyə göndərilməsi, şəhərdə hərbi vəziyyətin tətbiq edilməsi, bolşeviklərin öz vəzifələrini icra etməsi, cəbhəyə əlavə qüvvələr göndərilməsi qərarı qəbul edildi.⁴⁸⁸

Bolşeviklər ehtiyat edirdilər ki, ingilislərin tərəfdaşları Bakıda çevrilişə cəhd edəcək və real qüvvə kimi zərbəni Biçeraxov endirəcək. Nəticədə məğlubiyyətin Biçeraxovun ucbatından baş verməsi barədə şayiələr yayılmağa başladı. Şaiyələrin birinə əsasən Biçeraxov guya Bakıya gələrək burada saxlanılan 1000-ə yaxın alman əsirini azad edib silahlandıracaq, sonra isə onların köməyi ilə bolşevik və erməniləri şəhərdən qovacaq.⁴⁸⁹ Bütün bu şayiələr Biçeraxovu vaxtilə dəstəkləyənlərin gözündən salınmağa, və siyasi bir fiqur kimi aradan götürməyə yönəldilmişdi.

Bakıdan QİO tərəfə qaçmağa nail olan azərbaycanlıların və kəşfiyyatın məlumatlarına əsaslanan Nuru paşa iyulun 24-də Mürsəl bəyə teleqram göndərərək əməliyyatın iyulun 26-na planlaşdırılmasını tələb etdi.⁴⁹⁰

⁴⁷⁹Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda, s.327.

⁴⁸⁰Большевики в борьбе за победу, с.582.

⁴⁸¹Yenə orada, s.569,573,582.

⁴⁸²Yenə orada, s.566.

⁴⁸³Yenə orada, s.579.

⁴⁸⁴Большевики в борьбе за победу, с.569.

⁴⁸⁵Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.246.

⁴⁸⁶Денстеровиль, с.159. Bakıdan göndərilən emissarlara işarə edən Denstervil bu günlər barəsində yazırdı: «mənim hər gün Bakı ilə əlaqəm var idi.»

⁴⁸⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.246.

⁴⁸⁸Большевики в борьбе за победу, с.300.

⁴⁸⁹Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.94.

⁴⁹⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.249.

26-da Cənub qrupu irəliləyərək 3 kəndi və Qarasu stansiyasını azad etdi. İyulun 27-də qrupun qarargahı bu köçürüldü. Qrup həmçinin Kür çayı boyunca mövqe tutmuş Əhməd Həmdi bəyin qüvvələri ilə əlaqə yaratdı. Cənub qrupu və Əhməd Həmdi bəyin dəstələri üzəüz irəliləməyə başladığında gözlənilmədən Hacıqabulda cəmləşmiş sovet qoşunları mühasirə təhlükəsi ilə üzləşdi. Hücumun qarşısını almaq üçün kifayət qədər qüvvələri olmayan sovet komandanlığı bundan ehtiyat edərək Hacıqabulu tərk etməyi əmr etdi.⁴⁹¹ V.İ.Leninə göndərdiyi teleqramda S.Şaumyan göstərirdi ki, Q.Korqanov məcburiyyət qarşısında Hacıqabulu tərk etmək əmrini verdi, çünki Kür çayı istiqamətindən irəliləyən süvarilər az qala sovetləri mühasirəyə salacaqdılar. Məktubda qeyd edilirdi ki, infrastruktur dağıdılıb, yollar və körpülər partladılıb.⁴⁹² İrəliləyən Cənub qrupu Müsülüdən Bakıya qədər 22 körpünün partladılmasını qeyd etmişdi.⁴⁹³ Hacıqabulun özündə stansiya tikililəri, neft, benzin, ağ neft çənləri partladılmış və ətraf ərazi viran qoyulmuşdu.

Cənub qrupu qarşısında olan düşmən Pirsaat stansiyası ətrafında, Şimal qrupu qarşısında olan düşmən isə Cəngi ətrafında mövqe tutmuşdu. Cənub qrupunun irəliləməsi üçün ona istehkam bölüyü verildi və böyük körpüləri yararlı vəziyyətə gətirməyə başladı. Əks tərəfdə düşmən qüvvələrinin çox olması nəzərə alınaraq Cənub qrupundan bir tabor (38-ci alayın 2-ci taboru) və Gəncədə

Gəncə şəhərini görünüşü. 1918-ci il. MATM.

yerləşən bir tabor (38-ci alayın 3-cü taboru) Şimal qrupuna tabe edildi. İyulun 28-də verilmiş əmrə əsasən Cənub qrupu yayındırıcı döyüşlər apararkən Şimal qrupu hücum keçməli və düşmənin Cəngi ətrafındakı mövqelərini tutmalı idi.⁴⁹⁴

Nuru paşanın raportuna görə, iyulun 27-də Azərbaycanın qərb sərhədlərindən həyəcanlı xəbərlər gəldi. Azərbaycana müdaxilə etmək üçün imkan axtaran Almaniya hökuməti hərbi yola əl atmaq fikrinə düşmüşdü. Onun təhriki ilə Gürcüstan qoşunlarının bir neçə dəstəsi

Azərbaycanın Qazax bölgəsində Sınıq körpü adlanan sərhəd məntəqəsinə hücum etdi. Orada gürcü və alman bayraqları qaldırdılar. Türk zabitlərinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan könüllülərindən ibarət dəstələr əks-zərbə endirərək gürcü dəstələrini qovdular. Döyüş nəticəsində gürcü tərəfdən 26 nəfər həlak oldu, 20 nəfər əsir götürüldü, 2 pulemyot ələ keçirildi. Zaqatala və Şəki istiqamətində də sərhəddi pozmaq cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alındı.⁴⁹⁵

Kaxmaz dəmir yolu stansiyası. 1918-ci il. MATM.

İyulun 28-də gecə saat 3-də başlayan hücum bolşevik - erməni qoşunları üçün gözlənilməz oldu.

Saat 11:30-da güclü özünə gələn sovet komandanlığı Şimal qrupunun hücumunun önündə gedən 2-ci mürəttəb süvari alayına qarşı 150 süvari, 2 top, 1 zirehli avtomobil, sonra isə 200 piyada və 50 süvari atdı; lakin süvari alayı 10-cu Qafqaz piyada alayı ilə birgə düşməni əzdi və Cəngi ətrafındakı mövqeləri tutdu. Cənub qrupu yayındırıcı hücum təşkil etməsinə baxmayaraq irəliləməyə və Pirsaat stansiyasının qərb tərəfinə çıxmağa nail oldu. Axşam düşəndə qrupların hərəkəti dayandırıldı. Cəngi uğrunda döyüşdə düşmənin 2 topu və 1 zirehli avtomobili ələ keçirildi.⁴⁹⁶

İyulun 28-də Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi bəyannamə yayaraq hakimiyyəti ələ keçirmək istəyənlərin qarşısının alınması üçün, əsas diqqəti QİO-ya qarşı yönəltməyin vacibliyini bildirirdi.⁴⁹⁷ Bolşevik

aviasiyası daim kəşfiyyat uçuşları keçirir, QİO hərbi hissələrinin yerdəyişmələrini müəyyən etməyə çalışırdı.

İyulun 29-da türk-Azərbaycan hissələrinin hücumu davam etdirildi. Qruplar qarşılarında dayanan qüvvələri məğlub edərək geri çəkilməyə məcbur etdi. Cəngi və Pirsaat stansiyası azad

⁴⁹¹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.249.

⁴⁹²Большевики в борьбе за победу, с.610.

⁴⁹³Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.114.

⁴⁹⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.250.

⁴⁹⁵Budak M. Nuru paşanın raportu, s.460.

⁴⁹⁶Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s.334.

⁴⁹⁷Большевики в борьбе за победу, с.608.

⁴⁹⁸Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.114.

tərkibində bir piyada taboru (38-ci alaydan), 1 süvari bölüyü, 1 topçu taqımı var idi. Şərq cəbhəsi komandanlığı döyüşü idarəetməni yaxşılaşdırmaq üçün qərargahı Qobuya köçürdü.⁴⁹⁹

Cənub qrupu düşməni Heybət stansiyasınadək qovdu, burada sovetləri bir zirehli qatar dəstəkləyirdi. Vəziyyətin kəskinləşməsini, bolşeviklərin öz məğlubiyyətlərini onun üzərinə yıxmasını görə, şəhərin müdafiə olunacağına inamını itirən Biçeraxov öz dəstəsi və bir zirehli qatarla cəbhəni tərk edib Biləcəri stansiyası ilə dəniz arasında mövqə tutdu.⁵⁰⁰ Biçeraxovun özü ilə İrandan gətirdiyi qüvvələrdən cəmi 300 nəfər sağ qalmışdı, onun dəstəsinin əksər yeni döyüşçüləri Bakı və ətrafların rus kəndlərindən toplananlar idi.⁵⁰¹ Dəstədə həmçinin

4 ingilis zabiti və 50 əsgəri, yük avtomobilləri, bir zirehli avtomobil var idi.⁵⁰² O, şimala doğru hərəkət etdi.

Bakıda iyulun 30-dan 31-ə keçən gecə daşnak partiya liderləri və bolşevik dəstələrinin rəhbərləri müşavirə keçirərək cəbhəyə

3000 erməni göndəriləcəyi barəsində

qərar qəbul etmişdilər. Həmin gecə QİO-nun Şərq cəbhəsi komandanlığı Şimal və Cənub

qruplarına iyulun 31-də hücumu davam

etdirmək əmrini verdi. Düşmən düşərgəsində olan çəşqınlıqdan istifadə etməklə

mümkün qədər irəliləməyə çalışan

komandanlıq Cənub qrupuna Heybət

stansiyasınadək irəliləmək və Bakıya iki istiqamətdən yaxınlaşmaq əmrini verdi. Şimal

qrupu qarşısında dayanan düşmən qüvvələrini əzməli və Bakıya girməli idi. Şəhərdə düşmən

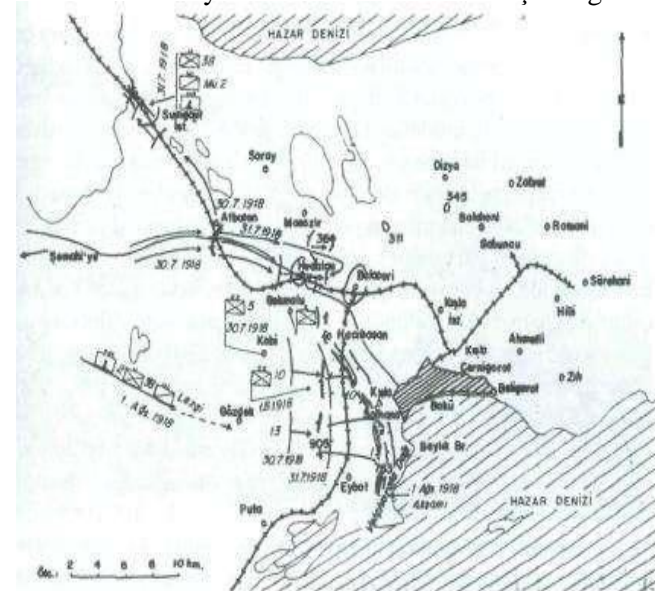
qüvvələri məhv ediləndən sonra burada yalnız 13-cü alay qalmalı, qalan hissələr isə şəhərdən

olunduğunu, müdafiəyə cəlb ediləcək düşmən hidroaviasiyası və hərbi gəmiləri ilə və

necə hansı

verilmişdi. Düşmən qoşunlarının sıxılaraq

Bakıya

30 iyul - 2 avqust Hacıqabul döyüşləri (N.Yuceerin kitabından)

doğru geriləməsi cəbhənin müdafiə xəttini daraldırdı. Buna görə müqavimət qüvvəsini artırmalı idi. Üstəlik komandirlər sursatın tükənməsindən xəbər verir, içməli suyun olmaması isə fəlakət həddinə çatmışdı.

Qızmar

günəş altında sürətli hücumun təşkili üçün avtomobillər ayrılmamışdı, halbuki Bakı ətrafında keyfiyyətli yollar, türk-Azərbaycan hissələrində qənimət kimi ələ keçirilmiş avtomobillər var idi. Qatarların lokomotivlərində texniki su istifadə olunduğundan bu suyun tükənməsi nəticəsində zirehli qatar döyüşdə iştirak edə bilmir yük qatarlarının dayanması isə cəbhəyə ərzaq, su və döyüş sursatını çatdırılmasını ləngidirdi. Nuru paşanın əmri ilə Yevlaxdan göndərilən 18 çən su iyulun 31-də axşam yola düşmüş və döyüş başlayanadək qoşunlara çatmamışdı.

Bir sözlə, iyulun 31-nə planlaşdırılan hücum yalnız cəbhədəki psixoloji duruma hesablanmışdı. Ehtimal olunurdu ki, türk-Azərbaycan qoşunları sürətlə hücumu keçərsə, düşməni müdafiə olunmaq üçün hazırladığı

mövqələrdə möhkəmlənə bilməyəcək, çəşqınlıq içərisində geri çəkiləcək. Belə tələsikdə Bakıya hücum təş etməyi QİO rəhbərliyindən Ənvər paşa tələb edirdi. Almanyanın təzyiqi ilə üzləşən və ingilislərin Bakıya qoşun çıxarmaq ehtimalını nəzərdən qaçırmayan Ənvər paşa tezliklə Bakının tutulmasını tələb edirdi.⁵⁰⁴ İyulun 31-də qruplar hücumu başladılar. Gecə saat 3:30-da başlayan hücum səhər saat 8:00-da düşmənin Xırdalan ətrafında yaratdığı müdafiə mövqələrinin (səngərlər, tikanlı məftillər) yırtılması ilə nəti-cələndi.⁵⁰⁵ Sumqayıt istiqamətinə göndərilmiş dəstə buradakı düşmən hissələrini məğlub etmişdi. Dəstə şimala gedən bütün yolları kəsməklə sovetlərin Abşeron yarımadası çərçivəsində mühasirəyə alınmasını tamamladı və Şollar su xəttinə nəzarəti ələ keçirmək Şimal qrupunu içməli su ilə təmin etdi.⁵⁰⁶ Şimal qrupu Heybət stansiyasından 2 km şərqdə yerləşən

⁴⁹⁹Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.100-101

⁵⁰⁰Дарабади П.Г. Военные проблемы, с.120.

⁵⁰¹Görürülmez M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.95.

⁵⁰²Görürülmez M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.133.

⁵⁰³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.251.

⁵⁰⁴Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.97.

⁵⁰⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.115.

⁵⁰⁶Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, 335.

stansiyalarını tutmağa müvəffəq oldu.⁵⁰⁷ Mövqelər tutulduqdan sonra Bakıya nümayəndə heyəti göndərilərək şəhər rəhbərliyinə məktub təqdim edildi. Məktubda QİO rəhbərliyi adından şəhərin döyüşsüz təslim edildiyi halda ermənilərə istədikləri yerə çıxıb getmələrinə əngəl törədilməyəcəyi barəsində vəd verilirdi.⁵⁰⁸ Məktub barəsində məlumat alan Ənvər paşa teleqram göndərərək komandanlığın doğru hərəkət etdiyini, ermənilərin təhlükəsizliyinə zəmanət veriləcəyini bildirdi. Eyni zamanda o, rədd cavabı alınarsa, hücumun davam etdirilməsini tələb edirdi. Bakı uğrunda döyüşlərin ağır keçəcəyini anlayan Şərq cəbhəsi komandanlığı Güzdək kəndi ətrafında ehtiyat qüvvə topladı: 38-ci alayın 2-ci piyada taboru, azərbaycanlı süvarilərdən ibarət Ləzgi süvari alayı, 2 dağ topu.⁵⁰⁹

Hücum olunan türk əsgərlərinin Nəhcəlin sərtizləyindəqərarlaşma ucağıdır. 1918-ci il.

Döyüşlərdə düşmən böyük itkilər vermişdi. Ordunun ən etibarlı hissəsi sayılan Q.Petrovun dəstəsində 780 nəfərdən 200 nəfəri sağ qalmışdı.⁵¹⁰ 3000 erməni döyüşçüsü şəhərə qaçıb gizləndiyindən Qırmızı ordu komandanı Avetisov təslim olmağı təklif etdi. Bakı bolşevikləri tərəfdaşlarını Rusiyadan bu gün-sabah kömək gələcəyinə inandırmaqla qüvvələri səfərbər edib müqavimət göstərməyə üstünlük verir, daşnak, sağ eser və menşeviklər isə yalnız ingilislərə ümid bəsləyirdilər. Bolşeviklərin sonuncu dayağı olan Petrovun dəstəsi müxalif qüvvələri itaətə gətirmək gücündə deyildi, ona görə də iyulun 31-də Bakı komissarları hakimiyyətdən getmələrini bəyan etdilər.⁵¹¹

Verilən bəyanatda məğlub-biyyətin səbəblərini avetisovlar və amzasplərin qorxaqlığı ilə bağlayan bolşeviklər elə həmin avetisovlar və amazplərlə əlbir olub nə özlərinin törətdikləri cinayətlər, nə də rəqibin (QİO-nun) mənəvi baxımdan üstün olması və bu üstünlüyü döyüş cəbhələrində nümayiş etdirməsini boyunlarına almadılar. Avqustun 1-də Bakıda daşnaklar, sağ eserlər və menşeviklər "Sentrokaspi və sovetlərin Müvəqqəti

7.9. Birinci Bakı əməliyyatı (1 avqust-5 avqust 1918-ci il)

Bakıda hakimiyyət dəyişsə də türk-Azərbaycan qoşunlarına qarşı vuruşan qüvvələr yerində qalmışdı və eyni məqsədə qulluq etmək üçün hazır idi. M.Süleymanov haqlı olaraq qeyd edir ki, "Bakı So-

kimi, Setrokaspi Diktaturası da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımır, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyənləşdirmək istəyini heç bir vəchlə qəbul etmir, AXC-nin dəvəti ilə Azərbaycan xalqının imdadına çatmış Türk qoşunlarına işğalçı kimi baxırdılar".⁵¹³

Setrokaspi Diktaturasının sərəncamına keçmiş hərbi hissələr "Döyüşən Qırmızı Qafqaz Ordusu" adını aldı, əvvəlki kimi bu orduda da ermənilər üstünlük təşkil edirdi. L.Biçeraxova xəbər verildi ki, o, yeni ordunun komandanı təyin olunub.

Mürsəl bəyin imzaladığı döyüş əmrinə əsasən avqustun 1-də Bakı üzərinə hücum təşkil edilməli idi. Şimal qrupu şəhərə daxil olub, küçə döyüşlərində düşməni məğlub etməli, sonra isə şəhərdə asayışı bərpa etməli idi. Asayişin qorunması üçün 13-cü alayın bir taboru şəhərin müsəlman hissəsində, bir taboru isə xristian hissəsində dayanmalı, qalan qüvvələr şəhərdən çıxarılmalı idi. Cənub qrupu Heybət stansiyası tərəfdən şəhərə hücum etməli, dənizdən təhlükə törədən düşmən gəmilərin qarşı mübarizə aparmalı idi. Güzdək yaxınlığında ehtiyat qüvvələri yerləşdirildi: bir piyada taboru (38-ci alayın 2-ci taboru), Ləzgi süvari

⁵⁰⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.252

⁵⁰⁸ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.253.

⁵⁰⁹Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.116.

⁵¹⁰Большевики в борьбе за победу, с.616.

⁵¹¹Yenə orada, с.617-619.

⁵¹²Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.116.

⁵¹³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.264.

⁵¹⁴Yenə orada, s.265.

istişaməti kimi Qurd qapısı və Qurd qapısı ilə dəniz arasında olan ərazi nəzərdə tutulmuşdu. Halbı məhz

burada güclü müdafiə xəttləri yaradılmışdı. Məhz burada relyef müdafiə olunan tərəfin işini asanlaşdırırdı. Əməliyyata xüsusi artilleriya dəstəyi nəzərdə tutulmamışdı, yəni əvvəlki kimi toplar hə hissələr arasında

bölüşdürülmüşdü. Yalnız Heybət-Biləcəri dəmir yolunun şərqində təpələrdə düşmənin 3 səhra topunun

mövqələri müəyyənləşdirilmiş və əməliyyat başladıqda bu batareyanı məhv etmək üçün qüdrətli top batareyası ayrılmışdı. Bununla belə top mərmiləri ehtiyatı olduqca az idi. Misal üçün, 38-ci alay avqustun 4-də cəmi 4 top mərmisinə malik idi və təbii ki, belə mərmə ehtiyatı ilə döyüşmək olmazdı.⁵¹⁵

Sentrokaspi Diktaturasının 1918-ci il 8 avqust tarixli bülleteni. MATM.

Sentrokaspi komandanlığının məqsədi ingilislərin şəhərə gəlişinə qədər mövqələri qoruyub saxlamaq və vaxt qazanmaq idi.

İyulun 31-də Şərq Ordular qrupunun komandanı Xəlil paşa Batumdan Tiflisə gəldi ki, qoşunların təminatında mövcud olan problemləri şəxsən öyrənsin və onların həll olunmasına çalışsın.⁵¹⁶

Avqustun 1-də səhər tezdən döyüş başladı və qoşunlar əmrə göstərilmiş hüdudlardan irəliləməyə başladılar. Top atəşi ilə Heybət-Biləcəri dəmir yolunun şərqində təpələrdə düşmənin 3 səhra topu susduruldu. 13-cü alay şiddətli döyüşdən sonra saat 14:30-da dənizə yaxın olan 763 №-li hündürlüyü tutdu. Onu geri almaq üçün düşmən iri qüvvələrlə əkshücuma atılır, lakin hər dəfə geri oturdulurdu. 13-cü alayın sol cinahı ilə irəliləyən 10-cu alay Qurd qapısı istiqamətində vuruşurdu. Onun

29-cu taboru Sallaxana və Qışla ətrafındakı yüksəkliklərə qalxdı və şəhərin 2 km-də mövqə tutdu.⁵¹⁷ Hacıhəsən kəndini tutan 60-cı tabor dəmir yolunu kəsdi.⁵¹⁸

Düşmənin zirehli qatarı döyüşən hissələri atəşlə dəstəkləmək imkanını itirdi. Hərbi gəmilərin atəşi, üç təyyarənin uçuşları ilə dəstəklənməsinə baxmayaraq Sentrokaspi ordusu itirdiyi mövqələri geri qaytara bilmədi.⁵¹⁹

Günün 2-ci yarısına türk-Azərbaycan

qüvvələrinin top mərmiləri ehtiyatı tükəndi, bu isə irəliləməni çətinləşdirdi. Bolşeviklərin hissələri şəhərin itirilməsinin qarşısını almaq üçün Sentrokaspi qüvvələrinə kömək etdilər. Petrovun dəstəsinin iki verirdi. Səlimov belə şəraitdə Heybət stansiyası istiqamətində irəliləməyin mümkünsüz olduğunu vurğulayırdı. Qrupun nisbətən yaxşı vəziyyətdə olan hissəsinin Ələt-Bakı dəmir yolu və ona paralel şose boyunca irəliləməsi Sentrokaspi hərbi gəmilərinin həmin istiqaməti atəş yolu

deyildi. Texniki suyun olmaması səbəbindən Cənub qrupunun əsas zərbə qüvvəsi olan və döyüş gəmiləri ilə atəş dueli aparmağa qadir olan Azərbaycan zirehli qatarının lokomotivi işləmədi.⁵²⁰ Səlimovun göstərdiyi səbəblər Nuru paşaya çatdırıldıqda o, hərəkətin belə şəraitdə mümkünsüz olması ilə razılaşmış, Hacıqabul

Nəvai-Muğanlı-Ötəmki qışlağı-Çarbulaq-Güzdək məntəqələrindən keçən yolun öyrənilməsinə tapşırılmışdı.

Axşama yaxın döyüş dayandırılanda qoşunlar aşağıdakı mövqələrdə idi: Cənub qrupu Ələtdə möhkəmləndi, 10-cu və 13-cü alaylar Qurd qapısı ilə Hacıhəsən kəndi arasındakı sahədə yerləşdilər. 60-cı piyada taboru Xırdalan yaxınlığında, 38-ci alayın 1-ci taboru, mürəttəb süvari alayı, 1 səhra topları taqımı Sumqayıt stansiyasında,

ehtiyat qüvvələr olan 38-ci alayın 2-ci taboru və Ləzgi süvari alayı Güzdəkdə idi. Avqustun 1-də axşam Mürsəl bəy Nuru paşaya hadisələr barəsində raport göndərdi. Nuru paşa növbəti hücumu güclü top atəşindən sonra başlamağı (halbuki mərmə ehtiyatı çox azdı), şəhərə daxil olduqda soyğunçuluğa yol verməməyi, dənizdən ola biləcək hücumların qarşısını almağı məsləhət gördü.⁵²¹

Avqustun 2-də gecə başlayan döyüş hücumun davamı oldu. 60-cı tabor irəliləyərək düşmənin diqqətini özünə cəlb etmək əmrini aldı. Cənub qrupu mütləq Heybət stansiyasını tutmalı idi. Mühasirə halqası daraldıqca düşmənin müqaviməti artırdı. Qərb və cənub-qərb istiqamətlərinə əlavə qüvvələr gətirən Sentrokaspi qüvvələri hücum cəhdləri də edirdilər. 13-cü alay, həmçinin 29-cu və 60-cı taborlar düşmənin əkshücumlarını

⁵¹⁵ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.194.

⁵¹⁶ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s. 147.

⁵¹⁷ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s. 117.

⁵¹⁸ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s. 336.

⁵¹⁹ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s. 101-102.

⁵²⁰ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.267.

⁵²¹ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.143.

İngiltərə və erməni əsgəri Bakı şəhəri mühasirəsində, 1918-ci il, avqust. E.Feyzulin materiallarından.

düşmənin piyadaları geri çəkilməyə başladıda Sentrokaspi ordusunun komandanlığı onların qarşısına geri çəkilənləri güllələmək əmrini almış süvari cəza hissəsi göndərdi.⁵²² Həmçinin əraziyə əlavə qüvvələr yeridildi. Onlarla mübarizə aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş QİO-nun Şimal qüvvəsinin topları mərmilər olmadığına görə

susurdu. Cənub qrupu susuzluqdan əziyyət çəkməsinə, zirehli qatarını geridə buraxmasına baxmayaraq düşmənin müqavimətini qıra-qıra Səngəçaladək irəlilədi. Burada körpünün olmaması və düşmən müqavimətinin artması onun hərəkətinin qarşısını aldı.⁵²³ Döyüş zamanı düşmənin Bakı-Biləcəri-Xırdalan dəmir yolu xəttinə paralel olan telefon xətti ələ keçirildi və danışıqlar dinlənməyə başladı. Müəyyən olundu ki, banklarda qorunan

pul və qızıl ehtiyatları artıq gəmilərə yüklənib.⁵²⁴ Axşama yaxın döyüş dayandırıldı, çünki türk-Azərbaycan hissələrinin tək cə mermi ehtiyatı deyil, hətta patron ehtiyatı da tükənmək üzrəydi.

Nuru paşaya müraciət olunaraq təcili mermi və patron, həmçinin yeni qüvvələrin göndərilməsi istənilirdi. Nuru paşa öz növbəsində 15-ci piyada firqəsinin Azərbaycana göndərilməsini istədi. O, həmçinin, ingilislərin gəlişini əngəlləmək üçün baş komandanlıqdan Kiçik xana silah və sursat göndərməyi, Cənubi Azərbaycanda üsyanlar qaldırmasını istəyirdi. O, bildirirdi ki, kəşfiyyatın məlumatına görə, Bakıdan Ənzəliyə 7 gəmi göndərilib və onlar 1-2 günə ingilis qoşunlarını Bakıya gətirəcək.⁵²⁵ Bu tip məlumatların bir qismi Bakıda yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən gizlin çatdırılırdı (həyatını təhlükəyə ataraq QİO-nun komandanlığına düşmən barəsində məlumat verən azərbaycanlılardan yalnız birinin soyadı məlumdur: Həsənov).⁵²⁶ Nuru paşa hücumu Biləcəri istiqamətində aparmağı təklif etdi. Lakin Mürsəl bəy qoşunların şəhərə qərb tərəfdən yaxınlaşdığını, elə bu istiqamətdən də irəliləmək istədiyini bildirdi. Qoşunların Biləcəriyə göndərilməsi isə vaxt itkisinə səbəb olardı. Biləcəri ilə Bakı arasında böyük məsafənin olması düşməyə burada əlavə müdafiə mövqeləri yaratmağa imkan verərdi. Onları yarmaq üçün isə ehtiyat qüvvələri yox idi.

QİO-ya arxadan zərbə vurmaq üçün Ağsu ətrafında erməni kəndlərində gizlənməmiş 200 erməni-bolşevik döyüşçüsü dəmir yoluna hücum etmək istəsə də, Ağdaş könüllülər taborunun bir bölüyü Ləki stansiyasını qorudu, Zaqataladan milli süvari hissə gəldikdən sonra isə düşmən dəstəsi məhv edildi.

Avqustun 2-də Azərbaycan milli hissələri Quba və Qusarı düşməndən azad etdilər. Sonra isə Xaçmaz uğrunda döyüş başladı. Burada türk zabiti minbaşı Səbri bəy yerli azərbaycanlılardan 1000 nəfərlik dəstə təşkil

edərək ona təlim keçmiş və düşməyə zərbələr vurmağa başlamışdı. Əsasən qənimət kimi götürülən silahlarla silahlanan dəstə Qusara gecə basqını zamanı oranı azad etdikdə 1 bolşevik bölüyünü əsir götürdü və 4 pulemyot

ələ keçirdi. Dağıstanda yerli müsəlmanların ağ qvardiyaçılara qarşı müqavimət hərəkətinin təşkil edən Osmanlı ordusunun 4-cü firqəsinin komandiri Şükrü bəy Qusara gəldi və Qubaya hücum planının hazırlanmasında iştirak etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, albay Şükrü bəy və albay Akif bəy Dağıstanda saxlanılan əsir türklərdən idi.

İnqilabi hadisələr başlayanda əhali onları azad etdi və bu iki şəxs 500 nəfərlik dəstə toplamağa nail oldu.

Dəstənin mövcudluğu və fəaliyyəti barəsində məlumat alan türk Qafqaz cəb-həsinin komandanlığı Şükrü bəyi əsir türklər və yerli əhalidən toplanacaq 4-cü piyada firqəsinin, Akif bəyi isə 1-ci süvari firqəsinin komandirləri təyin etdi. Onların Temirxan-Şura şəhəri istiqamətində yürüş cəhdi alınmadı və onlar cənuba, Azərbaycana doğru hərəkət edib, Biçeraxovu və bolşevikləri Bakı ilə birləşdirən yolu tam kəsmək, regionu azad etmək əmrini aldılar.⁵²⁷ Hadisələri qabaqlayaraq deyək ki, buradakı döyüşlər olduqca şiddətli oldu, çünki Sentrokaspi və Biçeraxov qüvvələri buranı əllərində saxlayıb, Biçeraxovun əlavə qüvvələrlə Bakıya məhz bu istiqamətdən gələcəyinə ümid edirdilər. Döyüşlər avqustun 8-də düşmənin məğlub edilməsi, Biçeraxovun geri çəkilməsi və Xaçmazın azad edilməsi ilə nəticələndi. Avqustun 8-də geri çəkilən Biçeraxov özünü sındırmadan Bakıya teleqram vuraraq Sentrokaspi liderlərinin ürəklərini buz kimi saxlamalarını, onun Şimali Qafqazda yeni kazak qoşunu yığıb nəinki Bakını azad edəcəyi, hətta Yelizavetpolu (Gəncəni) tutacağına inanmalarını istəmişdir.⁵²⁸

Avqustun 3-də gecə Bakı ətrafında Sentrokaspi qüvvələri 13-cü alayın və 29-cu taborun mövqelərini top

⁵²² Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.268.

⁵²³ Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s.337.

⁵²⁴ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.144.

⁵²⁵ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.118.

⁵²⁶ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.102.

⁵²⁷ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.107.

⁵²⁸ Yəne orada, s.273.

⁵²⁹ Yəne orada, s.270.

ultimatum verəcəyini bildirdi.⁵³⁰ Avqustun 3-də Mürsəl bəyin məktubu Sentrokaspi rəhbərliyinə çatdırıldı. Məktubda şəhər təslim olarsa, əhaliyə toxunulmayacağı, ermənilərə Bakını tərk edib istənilən istiqamətdə hərəkət üçün imkan yaradılacağı barəsində vəd verilir. Məktuba nə Sentrokaspi rəhbərliyi, nə də Erməni Milli Şurası cavab vermədiyindən döyüş davam etdirildi. Buna səbəb Biçeraxovun vurduğu teleqram idi. Belə ki, Xaçmaz istiqamətindən irəliləməyə çalışan Biçeraxov tezliklə Bakıya yetişəcəyini, ingilislərdən hərbi texnika alaraq türk-Azərbaycan hissələrini məğlub edəcəyini bildirirdi. Teleqramın mətni dərhal rus və erməni dillərinə tərcümə edilmiş və böyük vərəqələrdə çap edilərək şəhərdə yayılmışdı.⁵³¹ Avqustun 3-də tərəflər arasında əsasən pulemyot "duelləri" baş verdi.⁵³²

Avqustun 4-də polkovnik Stoksun rəhbərliyi ilə kiçik ingilis dəstəsi Ənzəlindən gəmi ilə Bakıya gəldi. Bu,

Sentrokaspi liderləri, Erməni Milli Şurası və daşnak liderlərinin əhval-ruhiyəsini qaldırdı, çünki onlar çox-sayı ingilis qoşunlarının gələcəyini gözləyirdilər. Nəticədə bütün qüvvələr səfərbər olundu, əvvəllər fərarilik edənlər və gizlənənlər də orduya cəlb edildilər. QİO-nun Şimal qrupu xırda əhəmiyyətli döyüşlər apararaq avqustun 5-nə planlaşdırılan hücum hazırlıq görürdü. Cənub qrupu Puta stansiyasını tutdu və Şimal qrupunun hissələrinə çatdı. Nəticədə əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Cənub qrupu-nun əsas qüvvələri Şimal qrupunun qüvvələrinə qatıldı. Düşmən tərəfi Biləcəri və Binəqədi istiqamətlərində mövqelərini

gücləndirirdi.⁵³³ Türk-Azərbaycan qoşunlarının yerdəyişməsindən istifadə edən Sentrokaspi qoşunları gözlənilməz sıçrayışla yenidən Qurd qapısı təpələrini tutdu.⁵³⁴

Avqustun 5-nə planlaşdırılan hücum əmrini imzalayan Mürsəl bəy qoşunlar qarşısında aşağıdakı tapşırıqları qoymuşdu: düşmənin Qurd qapısı (əmrdə "Volçi varota") mövqeyində piyada qoşunları, çoxlu

pulemyotu, 4 topu, Sallaxana yaxınlığında 7 topu var, Bayıldan şərqdə dayanan üç hərbi gəmi onları dəstəkləyəcək; qoşunlar hücum keçərək düşmənin müdafiə xəttini yarmalı, küçə döyüşlərində onu məğlub etməlidirlər; Bayıl üzərində qurulan top limandan çıxmaq istəyən gəmilərin hərəkətinin qarşısını alacaq; Zehni

bəyin dəstəsi şəhərin bütün müsəlmanlarını toplayıb türk zabidlərinin rəhbərliyi ilə dəstələr yaradacaq; Sumqayıt ətrafları nəzarətdə saxlanacaq; Cənub qrupunun zirehli qatari döyüşdə iştirak edəcək; Cənub qrupu komandanı onda qalan qüvvə ilə Puta-Ələt arasındakı sahil xətti və dəmir yolunu dənizdən vurula biləcək zərbədən qoruyacaq; Ərzaq və cəbhəxana ehtiyatı dəmir yolu ilə gətirilməli, yaralılar sanitar qatari ilə çıxarıl-malıdır; Şimal qrupunun səhiyyə bölüyü Qobuda yerləşəcək, Cənub qrupunun səhiyyə qədəməsi Zehni bəyin dəstəsinə verəcək; Şərq cəbhəsi komandanlığı Qobuda yerləşəcək.⁵³⁵

Hacıqabul-Mərzə istiqamətində tutulmuş ingilis əsirləri bildirdilər ki, general Denstervil 3 min

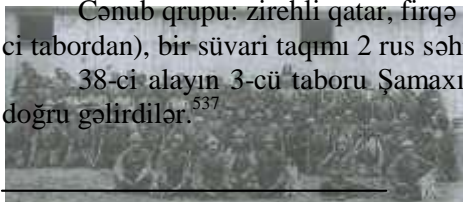
döyüşçü toplayaraq Bakıya gələcək.⁵³⁶

1918-ci ilin avqustun 4-nə QİO-nun Şimal və Cənub qrupları aşağıdakı hərbi hissələrə malik idilər.

Şimal qrupu: 13-cü Qafqaz piyada alayı (1-ci xətdə 4-cü, 46-cı, 30-cu taborlar; ehtiyat-38-ci alayın 2-ci taboru); 13-cü alayı dəstəkləyən artilleriya qrupu - 4 Qüdrətli top, 6 Şnayder topu, 4 rus səhra topu, 3 rus dağ topu; 10-cu Qafqaz piyada alayı (1-ci xətdə 29-cu, 60-cı taborlar; ehtiyat - 38-ci alayın 1-ci taboru); 10-cu alayı dəstəkləyən artilleriya qrupu - 8 Qüdrətli top; Şimal qrupunun ehtiyatı - 25-ci, 26-cı, 28-ci taborlar; Zehni bəyin dəstəsi (türk əsirlərindən ibarət piyada bölüyü, mürəttəb süvari alayı (2 bölük), bir alay şəklində Azərbaycan milli süvari bölükləri, Ləzgi süvari alayı (2 bölük), pulemyot bölüyü (9-cu Qafqaz alayı tərkibindən); Sumqayıt dəstəsi - bir piyada bölüyü (38-ci alayın 1-ci taboru tərkibindən), Azərbaycan milli süvari taqımı, ağır pulemyotlar taqımı;

Cənub qrupu: zirehli qatar, firqə istehkamı bölüyü, Ələtdə sahilin müdafiəsi qrupu (bir piyada bölüyü (28-ci tabordan), bir süvari taqımı 2 rus səhra topu).

38-ci alayın 3-cü taboru Şamaxı yolu ilə Bakıya, 27-ci taborun iki bölüyü isə qatarla Gəncədən Bakıya doğru gəlirdilər.⁵³⁷

Qoşunların düzülüşü - Şimal qrupu: 13-cü Qafqaz piyada alayı

⁵³⁰Yenə orada, s.118.

⁵³¹Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.119.

⁵³²Görürilməz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.144.

⁵³³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.275.

⁵³⁴Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.103.

⁵³⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.120.

⁵³⁶Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.104.

⁵³⁷Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.120.

könüllülərini toplayır və təlim keçir), Sumqayıt dəstəsi-Sumqayıt stansiyasından şimalda, Şimal qrupunun ehtiyat qüvvəsi 13-cü və 10-cu alayların arxasında. Cənub qrupu: zirehli qatar-Putada, firqə istehkamı bölüyü - Putada, sahilin müdafiəsi qrupu-Ələtdə.⁵³⁸

Avqustun 5-də əsas zərbəni Qurd qapısı istiqamətindən 13-cü alay vurmalı idi. Bunun üçün qüvvənin əsas hissəsi bu istiqamətə yönəldilmişdi. Digər qüvvələr tutduqları sahələrdən irəliləməli və düşmənin diqqətini yayındırmalı idilər. QİO-nun komandanlığı ilk ingilis dəstəsinin gəlişindən və Sentrokaspi qüvvələrinə baş vermiş keyfiyyət dəyişikliyindən xəbər tutmamışdı.

Avqustun 5-də səhər saat 4:25-də türk-Azərbaycan hissələri hücumla başladılar. Bayıl ətrafındakı

yüksəkliklər ələ keçirildi, Qurd qapısı istiqamətində hücum davam edirdi. Qoşunlar irəliləyərkən düşmənin telefon xəttinə çıxdılar və tutulan telefon danışıqlarından məlum oldu ki, düşmən düşərgəsində güclü çəşqinlik

var və onlar əlavə kömək istəyirlər. Şəhərdə çəşqinlik elə böyük idi ki, xristian əhalisi gəmilərə doğru qaçmağa üz tutmuşdu.⁵³⁹ Tezliklə Qurd qapısı dağ boyunca keçən düşmənin 1-ci müdafiə xətti tutuldu, lakin düşmən artıq 2-ci xəttə əlavə qüvvələr yeritməyə müvəffəq olmuşdu. Döyüşün bu mərhələsində məlum oldu ki, Şimal qrupunun mərmii ehtiyatı tükənib, patronları da qurtarmaq üzrədir. Mərmilər olmadığına görə toplar arxaya daşındı.⁵⁴⁰ Düşmən tərəf bunu hiss edib artilleriya duellərindən çəkinmədən topları açıq mövqelərə çıxarıb türk-Azərbaycan hissələrinə atəş açmağa başladı. Hətta şəhərdə olan alayın da pulemyotlarının bir sıradan çıxmışdı. Üstəlik hərbi gəmilər çoxu Bayıl istiqamətindən atəş açdılar. istifadə edən Sentrokaspi qüvvələri saat

yeritməklə vəziyyəti sabitləşdirməyə, Şimal qrupunun ehtiyatının gəlməsinə qədər və qazanmağa çalışırdılar. Lakin Mürsəl bəy Şimal qrupunun ehtiyatını döyüşə göndərmədi və 10-cu, sonra isə 13-cü alaylar geri çəkildi, Bayıl və Qurd qapısında tutduqları mövqeləri tərk etdilər.⁵⁴¹ 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin Ərkani-Hərb rəisi Rüşdü bəy qeyd edirdi ki, düşmən özündə qüvvə tapıb əkshücumu davam etdirirdi

10-cu və 13-cü alayları da daha geriyyəyə ata bilərdi, çünki onun qarşısını almaq üçün yeganə silah süngülər idi - döyüş sursatı tamamilə tükənmişdi.⁵⁴² Türk-Azərbaycan hissələri dəmir yolunun qərbindəki, Qurd qapısı ilə üzbəüz yüksəkliklərdə möhkəmləndilər. Saat 17:00-da Mürsəl bəy sona çatmış döyüşün nəticələri barəsində Nuru paşaya raport göndərdi və raportda döyüşdə ingilislərin iştirak etməsini bildirdi. Elə bu vaxt Sentrokaspi qoşunları cəbhənin Biləcəri-Xırdalan istiqamətinə hücumla keçdilər. Onların hücumunu bir zirehli qatar dəstəkləyirdi. Burada düşmən qoşunları Zehni bəyin dəstəsi ilə üzləşdi və geri atıldı.

Avqustun 5-də baş vermiş döyüşdə QİO tərkibindən 9 zabit, 139 əsgər həlak olmuş, 19 zabit, 444 əsgər isə yaralanmışdı. Qoşunların istifadə etdiyi minik və qoşqu heyvanlarından 43-ü ölmüş, 32-ci yaralanaraq yararsız olmuşdu. 500-dən artıq tufəng, 3 ağır pulemyot və yüngül pulemyotlar sıradan çıxmışdı. Düşmən tərəf 2000-ə yaxın itki verdi (ölü və yaralıları).⁵⁴³ Kəşfiyyatın məlumatlarına görə şəhərə avqustun 5-də 300 ingilis əsgəri gətirilmişdi.⁵⁴⁴

Avqustun 6-da mövqelərə gəlmiş QİO-nun Ərkani-Hərb rəisi Nazim bəyə qoşunların sursatının olmaması, zabitlərin çatışmazlığı, qoşunların azlığı, isti iqlimdə xəstəliklərin yayılması barədə məlumat verildi.⁵⁴⁵ Bütün bunlar qoşunların mənəvi-psixoloji durumuna pis təsir göstərirdi, Bunu ehtimal edən sovet komandanlığı Heybət-Biləcəri xəttinə hücum təşkil etdi, lakin geri atıldı.⁵⁴⁶

Bilavasitə Bakı önündə dayanan QİO qoşunlarının sayı 3500 nəfəri ötmürdü.⁵⁴⁷ Mənəvi durumu

yaxşılaşdırmaq üçün qoşunlara komandanlığın müraciəti qəbul edildi. "Bu gözəl könül qapıcı şəhəri siz zəbt etməsəniz Türkün və ordusunun şərəfini indi içində bulduğunuz xəndəklərə göməcəksiniz...

⁵³⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.277-278.

⁵³⁹Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.104.

⁵⁴⁰Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.121.

⁵⁴¹Большевики в борьбе за победу, с.626.

⁵⁴²Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.280.

⁵⁴³Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s.339.

⁵⁴⁴Görüryılmaz M. Türk.Kafkaz İslam Ordusu, s.148.

⁵⁴⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.122.

⁵⁴⁶Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.105.

⁵⁴⁷Yenə orada, s.102.

süfrələr müsafirsiz qalacaq, sənin üçün tikilən əlbəsəni düşmən geyəcəkdir. Sənin ayağına kəsiləcək qurbanlar düşməne qalacaqdır. Əgər sən bu şəhəri almasan islam gəlinlərinin duvaqlarını kafirlər yırtacaq, yenə mübarək islam qanları qırmızı şərablər kimi vəhşi işkəncələr uğrunda axacaqdır. Sənin zəfərin üçün duaya qalxan əlləri zalımlar kəsəcəkdir... Fəqət sən, ey türk əsgəri, in-gilislərin gücünü kəndi zorunla Çanaqqalada qırdın. Ən böyük hərbi gəmilərinin böyük güllələrinə aylarla sinə gərdin. Kütülamarədə 14 minini əsir aldın. Qarşısındakı düşmənin əsas hissəsi olan erməniləri bəlkə Azərbaycandan, Qarsdan bəri önünə qataracaq ta bu şəhərə qədər qovdun. Türk adını böyüdən Çanaqqala, Kütülamare, Qalıçıya, Rumıniyadan sonra Qafqaz gələcək və Bakı şəhəri də igidlik tacının bir almazı olacaqdır. Al Bakını!"⁵⁴⁸

Müraciət qoşunlar arasında 5 avqust döyüşündən sonra yarana biləcək ruh düşkünlüyünün, söz-söhbətin qarşısını almaq və Bakı alınmayana qədər döyüşlərin davam edəcəyi fikrini bir daha vurğulamaq məqsədilə qəbul edilmişdi.

Bakıda ümumi mobilizasiyaya etiraz edən və türklərə köməklik edən azərbaycanlılardan böyük bir qrupu həbs edildi və onlardan 600 nəfər güllələndi.⁵⁴⁹

Avqustun 7-də İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadə M.Hacınskiyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Hansı yolla, nəyin bahasına olursa olsun Bakı tezliklə tutulmalıdır. Əks təqdirdə baş vermiş fakt qarşısında çətin vəziyyətdə qalarıq". Digər məktubunda o, yazırdı: "Əgər Bakı alınmasa, hər şey bitdi. Əlvida,

7.10.Bakı ətrafında 6 avqust-12 sentyabr döyüşləri

Avqustun əvvəllərində Bakı bolşevikləri nəinki onların əllərində olan silahları Sentrokaspi hökumətinə

təhvil verməmiş, heç təbəçiliklərində

Türkiyə qoşunları İngilis əsgəri Bakı neft mədənləri istiqamətində, 1918-ci il. (Türkiyənin əsası. Səlahətəmətinə əsaslanaraq.)

olan hərbi hissələri də buraxmamışdılar. Sovet Rusiyası Bakını itirməmək üçün bir tərəfdən yeni hərbi qüvvələr göndərilməsi imkanlarını araşdırır, digər tərəfdən Almaniya ilə danışıqları sürətləndirirdi. Öz növbəsində Almaniya Osmanlı dövlət rəhbərlərinə təzyiq göstərirdi, Bakıya hücumu dayandırmağı tələb edirdi. Ənvər paşa üzə bu tələblə razılaşa da, əslində Bakını azad etməklə müharibəni bitirmək istəyirdi. 5 avqust döyüşündən sonra cəbhədə yaranmış süstlük almanlarda doğrudan da əməliyyatların sona çatması təəssüratını yaratmışdı. İngilislərin Bakıya daxil olması və cəbhədə iri döyüşlərin olmaması xəbərini alan Sovet rəhbərliyi də Qafqaz İslam Ordusunun əməliyyatları dayandırmasına inanmışdı. Almaniya ilə Rusiya arasında gedən gizli danışıqlara əsasən

Almaniya türklərin Bakıya daxil olmasının qarşısını alır və Bakı neftindən pay götürür, sovetlər əməliyyat keçirərək ingilisləri qovur və Bakının tam sahibi olurlar.⁵⁵¹ Yalnız avqustun 18-də Bakıdan gəlmiş bir

İngiliz qoşunları İttifaqların dəstəyəməsi. Bakı, 1918-ci il, avqust. INTERNET şərhəməndən foto.

bolşevikin məlumatı əsasında Sovetlər yanıldıqlarını və QİO-nun genişmiqyaslı əməliyyata hazırlıq görməsini anladılar. Sovet dövlətinin rəhbərlərindən olan Çiçerin (Xarici İşlər Komissarı) Sovet Rusiyasının Almaniyaadakı səfiri İoffeyə teleqram göndərərək türklərin almanları aldadaaraq döyüşlərə hazırlaşmasını xəbər vermiş, sonra isə Osmanlı dövlətinin Moskvadakı səfiri Qalib Kamal bəylə görüşmüş və türk qoşunlarının Rusiyanın ərazisi olan Bakıya soxulmaları barəsində iradlarını bildirmişdi. Əvəzində türk səfiri demişdir ki, türk qoşunlarının məqsədi Azərbaycanda dinc əhalini qıran erməni quldur dəstələri və onların havadarlarının məhv etmək, Azərbaycan əhalisi və türk əsirlərini xilas etməkdir.⁵⁵²

5 avqust döyüşündən sonra Sentrokaspi qoşunları və ingilislər

bir neçə dəfə hücumu keçmək istəsələr də sonda geri çəkilməyə məcbur oldular. Lakin QİO-nun da Bakını azad etmək üçün kifayət qədər qoşunu yox idi. Nuru paşanın ehtimallarına görə, son hücum üçün 5000 piyada, 2

⁵⁴⁸Görürülmez M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.150.

⁵⁴⁹Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s. 340.

⁵⁵⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.283.

⁵⁵¹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.284-286.

⁵⁵²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.287.

⁵⁵³Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.292.

fırqənin bir piyada alayı və topçu bölmələrinin Bakıya göndərilməsi əmr edildi. Bu hissələr çatana qədər əsas kömək milli azərbaycan qüvvələrindən gəldi. Ağdaş alayı, daha sonra Gəncədən bir hücum bölüyü, dörd piyada və bir pulemyot bölüyü Bakıya göndərildi. Bir neçə gündən sonra 7 zabit və 234 əsgərdən ibarət yeni milli hərbi hissə Gəncədən qatarla Bakıya göndərildi.⁵⁵⁴ Abşeron kəndlərinin könüllülərini toplamaq üçün Maştağa kəndində Ləzgi süvari alayının bir bölüyü və bir neçə türk zabiti toplama məntəqəsi yaratdılar. Sentrokaspi mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, əhali həm türk-Azərbaycan qoşunlarına qoşulur, həm də avqustun 10-dan başlayaraq partizan xarakterli əməliyyatlar keçirirdi.⁵⁵⁵

İngilis zabiti və erməni əsgərləri Bakı ətrafındakı müdafiədə. Foto, 1918-ci il, avqust. E. Fəqirli Mədəniyyət Mərkəzi.

Öz növbəsində Sentrokaspi qoşunları da döyüşlərə hazırlaşdılar. Əsas ümid ingilislərin gətirəcəyi qoşunlara idi. Ənzəlidə olan general Denstervil mümkün olan qüvvələri Bakıya göndərir, ingilis zabitlərinin

köməyi ilə Sentrokaspi qoşunlarının müdafiə mövqelərini təşkil edir və Muğanda yerləşən rus qüvvələri ilə əlaqə saxlayıb onları QİO-nun arxasına zərbə vurmağa çağırırdı.⁵⁵⁶ Kür çayı mənsəbində mövqe tutmuş N.Ramazanov xəbər verirdi ki, Muğandakı rus qoşunları fəallaşmış, böyük dəstə Biləsuvarından 24 km şərqdə yerləşən Təkliya məntəqəsinə göndərilmişdir. Rus qüvvələrinin şimala doğru hərəkətinin qarşısını

Hücum ətrafı. Müəssisə vaxtı. Foto F. Kəllirəndir (yuxarıda). Mənsur və Mənsur ətrafı. Müəssisə vaxtı. Foto F. Kəllirəndir (aşağıda).

almaq üçün N.Ramazanov ona əlavə qüvvə: Putadan 27-ci tabordan iki piyada bölük və bir pulemyot taqımının, həmçinin Gəncədən bir piyada bölüyünün göndərilməsini xahiş edirdi.⁵⁵⁷ QİO-nun komandanlığı Muğandakı rus qüvvələrinin Bakı-Gəncə dəmir yolu üçün təhlükə törədə biləcəyini nəzərə alaraq N.Ramazanov qüvvələr verilməsini qərarlaşdırdı, lakin Bakı ətrafındakı qoşunları zəiflətmək üçün 107-ci alayın hissələrindən istifadə etdi. Alayın bölgəyə 1-ci gələn taboru Salyanda, 2-ci gələn taboru Ələt-Puta istiqamətində, 3-cü gələn taboru və pulemyot bölüyü ehtiyac olarsa, Salyana göndərilir, olmazsa, Güzdəkdə ehtiyat qüvvə kimi saxlanılırdı.⁵⁵⁸

İngilislərin bütün mövcud olan qüvvələri Bakıya avqustun 17-də daşındı, həmin gün general Denstervil özü də gəldi.⁵⁵⁹ Bakının müdafiəsinə rəhbərlik bütünlüklə ingilislərin əlinə keçdi, halbuki onlar bildirdilər ki, Sentrokaspi rəhbərliyi ingilislərə tabe edilmir və müstəqildir. Əslində hər bir hərbi hissəyə ingilis zabitlərinin göndərilməsi, planların ingilis

komandanlığı tərəfindən təsdiqləndən sonra icra olunmağa başlaması Sentrokaspi rəhbərliyinin tabeçilikdə olmasını göstərirdi. İngilis qoşunları azsaylı olsalar da güclü texnikaya malik idilər: 3 tabora 16 top, 3 zirehli avtomobil, 3 təyyarə ayrılmışdı, hər taborda 16 pulemyot var idi.

Denstervil-Bakının müdafiəsinə gücləndirmək üçün aşağıdakı isti-qamətlərdə iş görməyi planlaşdırırdı: 1. Bakının müdafiə xəttinin gücləndirilməsi (bura həm Bakının ətrafında müasir hərbi işinin tələblərinə cavab verən müdafiə qurğularının tikilməsi, həm də türk-Azərbaycan qoşunlarının geriyyə atılması daxil idi); 2. İngilis zabitlərinin rəhbərliyi ilə Sentrokaspi qoşunlarının (əslində erməni qüvvələrinin) quruluşu və təşkilatlanmasının təkmilləşdirilməsi.⁵⁶⁰ Denstervil və onun qərargah zabitlərinin müşahidələri göstərirdi ki, Sentrokaspi qoşunlarında intizam aşağı səviyyədədir, bu isə onların mənəvi durumlarının zəif olması ilə izah edilirdi. Bu qoşunlar həm güclü hərbi texnikaya, həm də çox sayda canlı qüvvəyə sahib olsa da, zəif intizam və ruh düşkünlüyü səbəbindən heç bir nəticə əldə edə bilmirdi.

Kəndin ətrafı. Müəssisə vaxtı. Foto F. Kəllirəndir.

General Denstervil Bakı ətrafında qurulmuş müdafiə xəttini ətraflı təsvir edir. Belə ki, cəbhənin sol xəttində dayanan Şimali Stafford alayının hissələri Bibi Heybət ətrafındakı mövqeləri gücləndirdilər. Mövqelərin yüksəkliklərdə yerləşməsi, səngərlərin

⁵⁵⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.293.

⁵⁵⁵Yenə orada, s.294.

⁵⁵⁶Денстеровиль, с.184, 189, 190, 194-195.

⁵⁵⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.297.

⁵⁵⁸Yenə orada, s.298.

⁵⁵⁹Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.123.

⁵⁶⁰Денстеровиль, с. 195, 263.

Binəqədi yüksəklikləri və şərqə, dəniz sahilinə qədər uzanırdı. Palçıq vulkanı ətraf ərazilərdən hündürdə

yerləşdiyindən onun müdafiəsi üçün iki erməni taboru, Şimali Stafford alayının kiçik bölməsi, sonralar Bakıya gələn Varvik və Uoçester alaylarının bölmələri ayrılmışdı. İngilis qoşunlarına briqada komandiri vəzifəsi ilə polkovnik Faviel, ön xətt hissələrinə polkovnik Keyvort rəhbərlik edirdilər.⁵⁶¹

Sentrokaspi qoşunlarını möhkəmlətmək məqsədi ilə Denstervil mütləq Biçeraxovun qayıtmasını istəyirdi. Bunun üçün o, gəmi ilə Dərbəndə tərəf yollandı, lakin Xəzərin şimal hissəsində bolşevik gəmilərinin üstün olması onu Biçeraxovun dəniz yolu ilə Bakıya gətirilməsi planından çəkirdi.⁵⁶²

Qoşunları qüvvətləndirmək üçün Sentrokaspi diktaturası Bakının qeyri-müsəlman əhalisini sərfəbər etməyə çalışır, eyni zamanda bolşeviklərdə olan silahları müsadirə edirdi. Lakin avqustun 10-da Bakı bolşeviklərinin partiya təşkilatı silahı qaytarmamaq və hakimiyyəti ələ keçirmək üçün vətəndaş müharibəsinə hazırlaşmaq qərarını qəbul etdi. Bu, baş tutmadıqda şəhəri tərk edib

Həştərxana keçmək qərara alınmışdı. Avqustun 13-də 19 gəmiyə yüklənən bolşeviklər şəhərdən qaçmaq istəyəndə onlar hərbi gəmilərin vasitəsi ilə saxlanılmış, geri qaytarılmış və zorla tərksilah edilmişdilər. Keçmiş komissarlar əksinqilabla mübarizə üzrə fəvqəladə komissiyanın istintaqına verildilər.⁵⁶³ Əsir ingilis əsgərlərindən biri, ingilislərin sayının 1500 nəfər olduğunu demişdi, bu mənada QİO komandanlığı ingilis qoşunlarının sayı barəsində məlumatlı idi. Həmin əsgərdən öyrənilirdi ki, ingilis qoşunlarının sayını 4 min nəfərə çatdırmaq planlaşdırılır, lakin

şəhər əhalisi arasında 25-30 minlik ingilis qoşunlarının gələcəyi barəsində şaiyələr yayılır.⁵⁶⁴

Ümumilikdə,

Bakıda 10-12 min Sentrokaspi qüvvəsi və 1500 ingilis müdafiə olunurdu.⁵⁶⁵ M.Görürüylmaz yazır ki, farslar da Osmanlıların qələbəsini istəmir və 4 min fars onlara qarşı vuruşurdu.⁵⁶⁶ QİO-nun əsas zərbə qüvvəsi 5-ci

Qafqaz piyada diviziyasında həlak olanlar, itkin və əsir düşənlər, xəstəlik və yaralanmadan hospitallarda olanları çıxmaq şərti ilə 3500 nəfər döyüşçü vuruşmaq iqtidarında idi.⁵⁶⁷ 15-ci piyada diviziyasının bəzi hissələri və Azərbaycan hərbi hissələri QİO-nun tərkibində idi, lakin bu qüvvələrlə Bakını azad etmək çətin idi. Sentrokaspi qoşunlarında olan ruh düşkünlüyü ən kiçik toqquşmalarda belə vahiməyə çevrilmiş, Qaraməryəm və Göyçay döyüşlərinin xofu hələ də canlarından çıxmamışdı. Qoşunların çoxsaylı olması təəssüratını yaratmaq üçün QİO komandanlığı cəbhənin müxtəlif istiqamətlərindən

zərbələr endirir, türk mürəttəb süvari alayı və azərbaycanlı süvarilərindən sürətli reydlər etmək üçün istifadə edirdi.

Tərəflər arasında gedən kiçik döyüşlər əsas döyüşlər ərəfəsində əlverişli mövqelərin ələ keçirilməsi məqsədi ilə aparılırdı. QİO-nun komandanlığı əsasən Biləcəri, Yanardağ, Binəqədi istiqamətində düşməni

sıxışdırır, əvəzində ingilis-Sentrokaspi qoşunları mühasirə halqasını yarmağa çalışırdılar. Avqustun 6-da

Xırdalan istiqamətində bir zirehli qatarın müşayiəti ilə ingilis-Sentrokaspi qoşunları irəlilədik ciddi

müqavimətlə üzləşmişdilər. 60-cı türk piyada taborunun döyüşçüləri tərəfindən pusqu qurulmuş, zirehli qatarın

⁵⁶¹ Денстервиль, с.202-203.

⁵⁶² Денстервиль, с.220.

⁵⁶³ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.302.

⁵⁶⁴ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.109.

⁵⁶⁵ Yənə orada, s.110.

⁵⁶⁶ Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.154.

⁵⁶⁷ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.113.

⁵⁶⁸ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.303.

⁵⁶⁹ Yənə orada, s.303.

⁵⁷⁰ Yənə orada, s.304.

Avqustun 10-da ingilis-Sentrokaspi qoşunları Maştağa kəndi və Hacı Həsən kəndi istiqamətlərində

hücum təşkil etdilər. Piyada, süvari və pulemyotların iştirak etdiyi bu hücumlar QİO qoşunları tərəfindən dəf edildi, hətta Ələt-Putə istiqamətində mövqeləri bombalayan Sentrokaspi təyyarələrindən biri vurulub məhv edildi.⁵⁷¹

Avqustun 11-də ingilis-Sentrokaspi qoşunları Maştağa kəndi istiqamətində hücum təşkil etdi. Hücumun artilleriya dəstəyini Bayılda qurulan 6 top, Salyan kazarmasında qurulmuş 4 top, Biləcəri istiqamətində qurulmuş toplar həyata keçirirdi. QİO komandanlığı əvvəlcədən bura 1 piyada bölüyü, 1 pulemyot taqımı, 38-ci alayın 2-ci taborunu və 1 Şnayder topunu göndərdiyindən hücumun qarşısı alındı. Sentrokaspi qoşunlarının komandanlığı Putə-Ələt sahəsinə desant çıxarmağa çalışdı, lakin Azərbaycan zirehli qatarının atəşi ilə desantın qarşısı alındı, hərbi və nəqliyyat gəmiləri geri çəkilməyə məcbur oldular.⁵⁷²

Avqustun 12-si nisbətən sakit keçdi. Avqustun 12-dən başlayaraq Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 19-34 yaşlı hərbi xidmətə yararlı kişilər hərbi xidmətə səfərbər olunmağa başladı.

Avqustun 13-də Nuru paşanın əmri ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu ləğv edildi, lakin Azərbaycan hərbi hissələri öz mövcudluğunu saxladı; azərbaycanlı zabitlər yeni təyinatlar aldı.⁵⁷³ Avqustun 13-də Maştağa ətrafında dayanan bütün türk-Azərbaycan hissələri Maştağa dəstəsi adı ilə birləşdirildi, 38-ci alayın 2-ci taborunun komandiri qayməqam Həsən bəy onun komandiri təyin edildi. Həbib bəy Səlimov Gəncəyə getmək əmrini aldı, Cənub qrupunun komandanı Cəmil Cahid bəy təyin edildi.

Avqustun 14-ü nisbətən sakit keçdi. Avqustun 15-də ingilis-Sentrokaspi qoşunları Buzovna-Mərdəkan istiqamətində hücum etməyə cəhd göstərdilər, lakin Maştağa dəstəsi bu hücumun qarşısını aldı, Ləzgi süvari alayının süvariləri içində 2 ingilis hərbcisi olan avtomobili ələ keçirdilər.⁵⁷⁴

Avqustun 15-də Bakıya hücum barəsində hissə komandirlərinin təklifləri 5-ci Qafqaz firqəsinin komandanlığı tərəfindən müzakirə edildi. Qərara alındı ki, hücum üçün əlavə bir firqə cəlb olunmalı, o,

Bakı ətrafına gələndən sonra Bakının şimalından, 5-ci Qafqaz firqəsi isə qərbdən hücum etməlidir. Yanardağ yüksəkliyi və Binəqədi-Xırdalan xətti son hücum ərəfəsində tutulmalı idi ki, həm son hücum üçün əlverişli

şərait yaradılsın, həm də düşmən hücumun əsas istiqamətindən diqqəti yayındırsın. Əsas hücum istiqaməti kimi Qurd qapısı keçidi göstərilmişdi. Buradan iki piyada alayı top atəşinin himayəsi ilə irəliləməli idi. Daha sonra həm Qurd qapısı keçidi, həm də Binəqədi - Xırdalan xəttindən Bakıya hücum edilməli idi.⁵⁷⁵

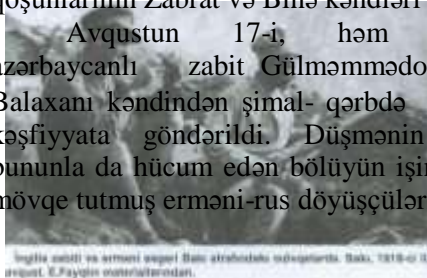
Hücumun yuxarıda göstərilən istiqamətlərdən həyata keçirilməsini ingilis-Sentrokaspi qüvvələrinin komandanlığı da təxmin etmişdi. Avqustun 16-dan 17-nə keçən gecə ingilis-Sentrokaspi qoşunları (500 piyada,

100 süvari, 5 top, 1 pulemyot) gecə saat 4:30-da Fatmayı kəndi istiqamətində hücum keçdilər. Hər iki tərəf kənd ətrafına əlavə qüvvələr toplayırdı. Səhərə yaxın ingilis-Sentrokaspi qoşunlarının sayı 1500 piyada, 250 süvaridən ibarət oldu. Şimal qrupu ehtiyatından bir piyada bölüyü və mürəttəb süvari alayın iki bölüyünün

müdafiəyə cəlb edilməsi ilə hücumun qarşısı alındı, mövqelər bərpa edildi. Həmin gün ingilis - Sentrokaspi

qoşunlarının Zabrat və Binə kəndləri istiqamətində hücum etmək cəhdi dəf edildi.⁵⁷⁶

Avqustun 17-i, həm ingilis generalı Denstervilin Bakıya gəlməsi həm də azərbaycanlı zabit Gülməmmədovun qəhrəmanlığı ilə yadda qaldı. Tatar süvari alayının bir bölüyünə Balaxanı kəndindən şimal-qərbdə yerləşən tərəni tutmaq əmri verildi. Kornet⁵⁷⁷ Gülməmmədov kəşfiyyata göndərildi. Düşmənin mövqelərini öyrənəndən sonra o, düşmən arxasında vahimə yaratmaq və bununla da hücum edən bölüyün işini asanlaşdırmaq qərarına gəldi. Tərənin arxasında başlayan atışma tərədə mövqe tutmuş erməni-rus döyüşçülərini

çaş-baş saldı, bundan istifadə edən süvari bölük həmlə etdi. Əlbəyaxa döyüşlə nəticələnən həmlə tərənin tutulması, burada

⁵⁷¹ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.304.

⁵⁷² Yəne orada, s.304.

⁵⁷³ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.152.

⁵⁷⁴ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.305.

⁵⁷⁵ Yəne orada, s.305.

⁵⁷⁶ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.306.

⁵⁷⁷ Kornet - süvari hissələrdə ilkin zabit rütbəsi.

⁵⁷⁸ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.124.

geri atıldılar.⁵⁷⁹ Hələ iyulun axırlarında Şollar su xətti türk-Azərbaycan döyüşçülərinin nəzarətinə keçsə də, insanpərvərliklə seçilən türk-müsəlman komandanlığı şəhər əhalisinin əziyyətlərini nəzərə alaraq su xəttinə toxunmamışdı. Lakin Sentrokaspi rəhbərliyi və erməni liderlərinin öz siyasi ambisiyalarından başqa heç nəyi düşünmədiyini, həmçinin ingilislərin də əhalinin problemlərinə biganə olduğunu nəzərə alan QİO komandanlığının əmri ilə avqustun 19-da Bakıya gedən Şollar su xətti kəsildi.⁵⁸⁰ Şəhər ayrı-ayrı hovuzlar, kiçik quyulardan çıxarılan su ilə təmin edilməyə başladı.

Bakı ətrafında düşmənin istehkamlar qurmasını nəzərə alaraq hücum istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün İstanbuldan Osmanlı Ordusu Ümumi Qərargahının Hərəkət (əməliyyat) şöbə müdirinin müavini minbaşı Səffət bəy və QİO komandanlığı 1-ci şöbə müdiri Tofiq bəy Bakı ətrafına gəldilər. Onların qənaətinə görə (avqustun 21-də imzalanan raporta əsasən), Puta-Hacı Həsən xətti bir alayla müdafiə olunmalı; Hacı Həsən-Biləcəri xəttinin 2 km şərqindəki yol arasından qəti hücum hazırlanmalı (Xırdalanın şimal-şərqindəki 364 və

311 №-li təpələri tutulmaq şərti ilə), hücum üçün iki alay və ehtiyat qüvvə kimi bir alay istifadə edilməli;

Maştağa və Fatmayıda olan bir taboru Binəqədiyə çəkməli, 6 süvari bölüyünü Balaxanıda cəm etməli Qurd qapısı təpəsinin (763 №-li təpə) hündür olub yaxşı qorunduğundan orada olan mövqeləri aramsız top atəşi ilə sıradan çıxarmaq və say-seçmə könüllülər tərəfindən tutmalı; top cəbbəxanasını Qobuya, Qüdrətli topları Hacı Həsənə cəm etməli.⁵⁸¹

QİO komandanlığı verilmiş təkliflərlə razılaşıdı və qoşunları Bakı ətrafına hücum üçün cəm etməyə başladı.

Avqustun 21-də Gəncəyə gəlmiş Şərq Ordular Qrupunun komandanı Xəlil paşa Azərbaycana əlavə olaraq bir firqənin göndəriləcəyini bildirdi. O, QİO komandanlığına irimiqyaslı döyüşlərə girişməməyi, əlavə qüvvələri gözləməyi tövsiyə etdi.

QİO komandanlığı 311 və 364 №-li yüksəkliklərə avqustun 23-də hücum etməyi planlaşdırdı lakin

avqustun 22-də bu plandan imtina etməli oldu. Avqustun 22-də Şərq Ordular Qrupu tərkibində olan 3 alman zabiti Bakı ətrafında dayanan QİO qərargahına gəldi. Almaniyə tərəfi artıq anlamışdı ki, Rusiya ilə sövdələşmə Azərbaycan və Türkiyəni narazı salıb, bu sövdələşmənin heç bir faydası olmayacaq, çünki Ənvər paşa Bakını azad etməkdə israrlıdır. Vəziyyətə uyğun olaraq hərəkət etmək üçün alman komandanlığı "oyunu" dəyişdi. 3 alman zabiti Bakı üzərinə hücumda türklərlə və azərbaycanlılarla bərabər alman qoşunlarının iştirak etmək imkanlarını araşdırmalı, bu barədə QİO komandanlığını fikirlərini öyrənməliydilər. Avqustun 23-də türk və alman zabitlərindən ibarət qrup mövqeləri gəzdi, vəziyyəti yerindəcə öyrəndi. QİO komandanlığın şəhəri öz qüvvələri ilə tutacağına əmin olduğunu bildirdi. Alman zabitlərinə şəhərin tutulması ilə bağlı öz tövsiyələrini verməkdən başqa əlac qalmadı. "Alman planına" əsasən bütün süvari qüvvələr Bakının şərqinə, digər qüvvələr

isə Bibi-Heybət-Hacı Həsən xəttinə toplanmalı, 5 alay Bibi-Heybət-Hacı Həsən xəttindən hücum etməli, bir tabor Zabratı tutmalı və Balaxanı, Sabunçu arasından, süvari hissələr Hövsan kəndi tərəfdən Zığ istiqamətində irəliləməli, top hissələri üç qrup şəklində toplanıb ehtiyat qüvvə rolunu oynamalıdılar.⁵⁸² Lakin Nuru paşa "alman planı" ilə razılaşmadı. Nuru paşa 311 və 364 №-li təpələrinin tutulmasında israrlı idi, çünki düşmən əlində olan bu təpələrdə kifayət qədər toplar qurulduqda Biləcəri-Xırdalan istiqamətindən şəhərə doğru hücum edən qoşunların qarşısını alardılar.⁵⁸³

Ağdaş süvari bölüyü, 4-cü Ağdaş piyada alayının 1-ci və 2-ci taborları, top taqımı avqustun 23-də Ləki və Ucar stansiyalarından qatarla yola salındılar. 1-ci Ağdaş taboru 107-ci türk alayının Salyandakı 2-ci taborunu, 2-ci Ağdaş taboru 107-ci türk alayının Puta-Ələt arasındakı 3-cü taborunu əvəz etməli, top taqım

Putada yerləşməli idi. 107-ci türk alayının hissələri isə Bakı istiqamətinə göndərildi.⁵⁸⁴

Alman zabitləri mövqeləri tərk edən kimi Nuru paşa avqustun 26-da hücumla 311 və 364 №-li təpələrin ələ keçirilməsi əmrini verdi. Şərq cəbhəsi komandanının əmrinə əsasən hücum aşağıdakı şəkildə qurulmalı idi: 6 ədəd Krup dağ topu (13-cü alayın tərkibindən) 364 №-li təpəni atəşə tutmalı, 38-ci alayın hissələri bu təpəyə hücum etməli

⁵⁷⁹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.306.

⁵⁸⁰Görürlymaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.156.

⁵⁸¹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.307.

⁵⁸²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.308-310.

⁵⁸³Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s.343.

⁵⁸⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.308.

⁵⁸⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.126-127.

Avqustun 26-da səhər başlanan hücum saat 11:40-da 364 №-li təpənin tutulması ilə nəticələndi. 311 №-li təpə top atəşinə tutulmadığından burada düşmənin mövqeləri dağıdılmamış, bu isə hücum edən türk-Azərbaycan qüvvələrini güclü müqavimətlə üzləşdirmişdi. Həmin təpə və Palçıq vulkanı uğrunda döyüşü 39-cu briqadanın komandanı polkovnik Favielin raportuna əsaslanaraq təsvir edən Denstervil tərəflərin necə

şəraitdə vuruşduqlarını göstərir. Döyüş Palçıq vulkanı istiqamətində 4 düzxətli zəncir şəklində hücum edən türk-

azərbaycan döyüşçülərinin hərəkəti ilə başladı. Onları sol cənabda süvarilər dəstəkləyirdi. Palçıq vulkanında kapitan Sparrounun rəhbərlik etdiyi Şimali Stafford alayının "D" bölüyü mövqe tutmuşdu. Pulemyot və tufəng atəşi ilə müdafiə olunsalar da, 5-ci həmlədən sonra ingilislərin 1-ci postunun səngərləri tutuldu. Saat 12.30-da türk hissələri pulemyotdan 2-ci və 3-cü postları atəşə tutmağa başladılar, saat 13:30-da bu postlar tutuldu, ingilislər böyük itki verdilər (ölü və yaralılarla 80 nəfər). Bakıdan yük avtomobilləri ilə göndərilmiş 130 nəfər (Şimali Stafford alayından 60 nəfər, Varvik taborundan 70 nəfər) vəziyyəti düzəldə bilmədi. Saat 15:30-da Uoçester alayının 1 bölüyü də çatdı, lakin o da vəziyyəti düzəldə bilmədi. 311 №-li təpədə erməni taboru möhkəmlənmiş, türk-Azərbaycan hissəsi hücumu keçən kimi bu tabor şəhərə qaçmışdı. Saat 12:15-də təpəyə gələn Şimali Stafford alayının bir bölüyü türklərdən tez təpədə möhkəmləndi və hücum edən 250 nəfər türk əsgərini atəşə tutdu. Türk hissələrinin toplarla dəstəklən-məməsi bu təpəni ələ keçirməyə imkan vermədi.⁵⁸⁶

364 №-li təpədən geri çəkilən ingilislər Binəqədi kəndinin şimalından Biləcəri stansiyasına qədər düz xətt üzrə mövqe tutdular. Palçıq vulkanının şərqindəki neft buruqları Varvik taborunun bir bölüyü tərəfindən qorunurdu, Şimali Stafford alayının bir bölüyü isə Biləcəri stansiyası yaxınlığında postda dayanmışdı. Ehtiyat qüvvə kimi stansiyada iki erməni taboru dayanmışdı. Lakin Denstervil ermənilərin qorxaqlığını və intizamsızlığını vurğulayaraq onlara o qədər də bel bağlamadığını yazırdı.⁵⁸⁷ Döyüşdə türk hissələrindən 3 zabit,

23 əsgər həlak oldu, 3 zabit və 70 əsgər isə yaralandı. Düşmən tərəfdən 150 cəsəd qalmış, 3 sentrokaspi, 2 ingilis zabiti və 51 ingilis əsgəri əsir alınmış, 14 pulemyot, 100 ədəd top mərmisi, 70 sandıq tufəng patronu qənimət kimi QİO döyüşçüləri tərəfindən götürülmüşdü.⁵⁸⁸

İngilis zabitarının rəhbərliyi ilə türk-Azərbaycan qoşunlarının atəş açan erməni topçular. 1918-ci il, avqust. E.Fayətli materiallarından.

Avqustun 26-da ingilis-Sentrokaspi qoşunlarının komandanlığı QİO mövqələrinə güclü hücum nəşirdi. Plana əsasən müdafiə mövqələrində dayanan qoşunlardan başqa aşağıdakı qüvvələr

hücumda iştirak etməli idi: 1 piyada alayı (8 bölük tərkibində), 7 piyada tabor (14 bölük şəklində), 37 piyada bölüyü, 1 süvari bölüyü, 3 zirehli

avtomobil. Həmçinin döyüşdə hidroaviasiya divizionu və Kuban aviadivizionu fəal iştirak etməli, "Göytəpə" hərbi gəmisi qoşunların hərəkətini öz atəşi ilə dəstəkləməli idi. Artilleriya dəstəyi kifayət qədər güclü idi: 2 qaubitsa, 28 səhra topu və 2 dağ topu. Plana əsasən Fatmayı, Görädil və Pırşağı kəndləri ələ keçirilməli, qoşunlar mövqələrdə möhkəmlənəndən sonra hücumu davam etdirərək Novxanı kəndini də tutmalı idilər. Lakin hərbi şəraitin dəyişməsi, QİO qoşunlarının fəallığı

ingilis və Sentrokaspi komandanlığına əks-hücum təşkil etmək üçün qoşunları toplamağa imkan vermədi.⁵⁸⁹

Avqustun 27-də ingilis-Sentrokaspi qoşunları 364 №-li təpəyə hücum etmiş, Maşağa dəstəsinin və 13-cü alayın mövqələrini atəşə tutmuş, təyyarələrlə 10-cu alayın mövqələrinə bomba atmış, hərbi gəmilər Abşeronun şimalında görsənmişdilər.

Bakı ətrafında qızgın döyüşlər baş verdiyi bir dövrdə Bakı ilə bağlı məsələlər ondan çox-çox uzaqlarda müzakirə edilirdi. Avqustun 27-də Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında saziş imzalandı, onun 6-cı fəslinin 14-cü maddəsinə əsasən hər iki tərəf Azərbaycanla bağlı öhdəliklər götürürdülər: Almaniya Gürcüstan sərhədlərindən kənarda baş verən hərbi əməliyyatlarda heç bir üçüncü dövlətə hərbi yardım göstərməyəcək; Almaniya Qafqazda üçüncü dövlətin hərbi qüvvələrinin Kür çayının mənsəbindən Petropavlovsk kəndinə qədər, Şamaxı qəzasının sərhədləri boyunca, Bakı qəzasının şimal sərhədlərindən dənizə dər olan əraziləri keçməyəcək. Rusiya Bakı ətrafında neftin hasilatını artırmağı, hər ay istehsal edilən neftin

⁵⁸⁶ Denstervиль, с.234.

⁵⁸⁷ Denstervиль, с.235.

⁵⁸⁸ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.159.

⁵⁸⁹ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.129.

⁵⁹⁰ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.125.

rəhbərliyini də qəzəbləndirmişdi. Məsələni müəyyənləşdirmək üçün Osmanlı dövlətinin Sədr-əzəmi Tələt paşa sentyabrın 6-da Berlinə gəldi və Almaniya ilə Türkiyə arasında saziş bağlanmasını təklif etdi. Onun təqdim etdiyi layihəyə əsasən "Bakı coğrafi durumu etibarilə Azərbaycan dövlətindən başqasına aid ola bilməz..."⁵⁹¹.

Alman tərəfi layihəni Sovet nümayəndəsi İoffeyə təqdim etdi. O, öz növbəsində, layihəyə əlavələr etdi və əlavələrə əsasən Qafqaz Sovet Rusiyasının ərazisi hesab olunmalı idi. İoffeyə görə, Türkiyənin Zaqafqaziyadakı

qurumlarla imzaladığı müqavilələr Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmır, Sovet Rusiyası onunla Türkiyə sərhədləri arasında bir dövlətin olması ideyasını dəstəkləyir, lakin bu dövlət müsəlman Azərbaycan dövləti olmamalıdır.⁵⁹² Faktiki olaraq, Almaniya və Rusiya Tələt paşanın layihəsini rədd etdilər.

Osmanlı dövlət rəhbərliyinin, ilk növbədə sultanın, almanların tələbləri qarşısında tab gətirə bilməyib

qoşunları geri çəkəcəyindən ehtiyat edən Ənvər paşa riskli hərəkət etdi. O, Qafqaz müsəlmanlarına verilən vədlərin yerinə yetirilməməsini özünə təhqir kimi qəbul edərək, istefa ərizəsi ilə sultana müraciət etdi. Osmanlı

dövləti Almaniya Azərbaycan məsələsində güzəştə getmədi, Ənvər paşa öz vəzifəsində qaldı.

Bakı ətrafında avqustun 28-i və 29-da hər iki tərəfin mövqeləri atəşə tutulurdu, artilneriya və pulemyot duelləri baş verirdi.

Avqustun 30-da düşmən dənizdən desant çıxarmağa cəhd göstərdi. Nasosnıda 3 gəmidən 150-200 nəfərlik desant dəstəsi çıxarıldı, lakin sahil müşahidə postlarından xəbər alan QİO-nun komandanlığı desantı mühasirəyə almaq üçün süvari hissələr göndərdi. Desant dəstəsi döyüşü qəbul etməyib gəmilərə çəkildi.⁵⁹³

Avqustun 30-da QİO-nun Bakı ətrafında cəmləşdirilən qoşunları yenidən qruplaşdırıldı. Şimal, Cənub və Qərb taktiki qrupları təşkil edildi. Şimal qrupu (komandan Osman bəy, qərargah - Masazır) Xırdalanın şimal-şərqindəki boyun nöqtəsindən Mərdəkandan keçən və dənizə qədər uzanan sahədə dayanır; Qərb qrupu

(komandan Cəmil Cahid bəy) Şimal qrupunun Xırdalandakı mövqeyindən başlayıb Puta stansiyasına qədər mövqeləri tuturdu. Cənub qrupu (komandan Həlim Pətöv bəy, qərargah - Hacıqabulda) Puta ilə Ələt arasında yerləşirdi. Bu qrup həmçinin Hacıqabul - Bakı yoluna nəzarət edir, Salyan dəstəsi onun tərkibində idi.⁵⁹⁴ Tatar süvari alayı Şimal qrupa, 4-cü Azərbaycan alayının 1-ci və 4-cü taborları, Ağdaş süvari bölüyü Cənub qrupa, digər Azərbaycan hissələri isə Qərb qrupuna tabe edilmişdi.⁵⁹⁵

Avqustun 31-nə planlaşdırılan döyüşdə Şimal qrupu Digah-Binəqədi xəttində mövcud olan akim yüksəklikləri ələ keçirməli idi. 13-cü alay Masazır gölündən cənuba keçərək Binəqədi təpəsində (311 №-li) möhkəmlənməli, 38-ci alayın 1-ci taboru və 29-cu taboru Binəqədi

Digah kəndi. Mühasirə zamanı. Foto F. Xəlilov tərəfindən.

ətrafındakı digər yüksəklikləri tutmalı idilər. Qrupun topları və mürəttəb süvari alayın bir bölüyü hücumu dəstəkləməli idi.⁵⁹⁶ Səhər tezdən saat 4-də Şimal qrupu göstərilən istiqamətlərdə hücumu başladı. Səhər təzə açılmışdı ki, sürətli hücumla 311 №-li Binəqədi təpəsi ələ keçirildi. Polkovnik Favielin raportuna əsasən döyüşü təsvir edən general Den-stervil yazırdı ki, Binəqədi təpəsini başda leytenant Pitti olmaqla Şimali Stafford alayının 80 nəfərlik dəstəsi qoruyurdu. Varvik taborunun bir bölüyünün döyüşə qatılması və pulemyotçuların atəşinə baxmayaraq

ingilis qoşunları mövqeni qoruya bilmədi və saat 8:30-da təpədən çəkildilər. Türk hissələrində tüfəng patronları az olsa da, top mərmiləri və pulemyot patronları kifayət qədər idi və düşməne güclü atəş açılmışdı. Leytenant Pitti həlak oldu. Şərqdəki ingilis qoşunları geri çəkildilər. Şimal qrupu saat 11:15-də Varvik taborunun bölüyü üzərinə hücumu

Varvikdə hərbi bölmə. XX əsrin əvvəllərinə aid foto. MATN.

erməni hissəsindən kömək almadıqlarına görə itkilər verərək geri

çəkildilər. Günün sonuna qədər davam edən döyüşdə türk-

⁵⁹¹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.289-290.

⁵⁹²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.290.

⁵⁹³Yenə orada, s.315.

⁵⁹⁴Yenə orada, s.316.

⁵⁹⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.128.

⁵⁹⁶Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.316.

⁵⁹⁷Денстервиль, с.239-240.

⁵⁹⁸Rihtim M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda cəhdləri //Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, s. 512.

Bakı şəhərinin ümumi görünüşü. XX əsrin əvvəllərinə aid foto. MATN.

qərbində, 13-cü alayın bir taboru 364 №-li təpədə idi. 107-ci alayın bir taboru və 13-cü alayın iki taboru

ehtiyatda saxlanılmışdı. 2-ci mürəttəb süvari alayı, Azərbaycan süvari hissələri Fatmayıda, Ləzgi süvari alayı Binədə yerləşirdi. 38-ci alayın məntəqəsində 2 ədəd Krupp və 4 Şnayder topu, 311 və 364 №-li təpələrdə 2 ədəd rus dağ, 4 ədəd rus səhra və 4 ədəd Krupp topları var idi. Qərb qrupunun 9-cu alayı Puta ilə Hacı Həsən arasında, 10-cu alayı 9-cu alayın sol cinahından Xırdalanın şimal-şərq ətəyi arasında yerləşmiş 14 topla dəstəklənirdi. Cənub qrupunda 4-cü alayın 2-ci taboru və Ağdaş süvari bölüyü Salyanda, 4-cü alayın 1-ci taboru Puta-Ələt arasında, xidmət bölmələri Hacıqabulda və Güzdəkdə yerləşmiş, 8 topla dəstəklənirdilər.⁵⁹⁹

Bütün qüvvələr nəzərə alınmaqla QİO komandanlığı Bakıya hücumu sentyabrın 11-nə, Xəlil paşanın Bakı ətrafındakı mövqelərə gəlməsindən sonraya planlaşdırdı.⁶⁰⁰

Avqustun 31-də axşam Sentrokaspi rəhbərləri və erməni liderləri müşavirə keçirdilər. Dəvət edilmiş

general Denstervil onların heç bir əməli tədbir görə bilməyəcəyinə əmin oldu. Səhəri gün saat 16:00-da o, Sentrokaspi rəhbərləri və erməni liderlərini öz qərargahına dəvət edib məşhur sözləri söylədi: **“YER ÜZÜNDƏ HEÇ BİR QÜVVƏ BAKINI TÜRKLƏRDƏN QORUYA BİLMƏZ”**⁶⁰¹ Ümumilikdə avqust döyüşlərində ingilislər və Sentrokaspi qoşunlarından 2 min nəfər həlak olmuşdu, itkin və əsir düşənlər vardı. Bakının bütün hospital və xəstəxanaları yaralılarla dolu idi. Şəhərdə əhali aclıqdan əziyyət çəksə də qoşunların ərzaqla bağlı problemləri yox idi. Nəticədə şəhərdə qadınlar etiraz mitinqi keçirmək istədilər, lakin cəhdin qarşısı alındı.⁶⁰²

Sentrokaspi rəhbərləri və erməni liderlərini döyüşdə iştirak etməməkdə ittiham edən general onlara təslim olmağı məsləhət gördü. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında törətdikləri qırğınlara görə cavab vermələrini anlayan erməni liderləri vaxtı uzatmağa çalışdılar. Sentyabrın 1-i və 4-də Sentrokaspi rəhbərləri və erməni liderləri məktublar yazaraq bildirirdilər ki, ingilis qoşunlarını şəhərdən buraxmayacaqlar. Onlar tələb edirdilər

ki, əlavə qüvvə gətirilsin. Təəssüflə bildirirdilər ki, bolşeviklərlə əlbir olsaydılar, Lenin onlara hərbi kömək göstərər və şəhəri qoruyardı. Sentrokaspi qüvvələri tərkibində hərbi gəmilərin olması Denstervili şəhəri dərhal tərk etmək fikrindən daşındırdı: o ehtiyat edirdi ki, onun gəmiləri atəşə tutular və ya geri qaytarılar. O, şəhərin müdafiəsini təşkil etmək üçün yeni layihə hazırladı. Generalın yazıları göstərir ki, təhlükəni dərk edən Sentrokaspi rəhbərləri və erməni liderləri qoşunlara təsir etmiş və hərbi böhranı aradan qaldırmağa, məğlubiyyətlərdən sonra ruh düşkünlüyünü qaldırmağa çalışmışdılar.⁶⁰³ Şəhərdəki qüvvələrin sayı 12,5 min nəfər olsa da, onların döyüş ruhu aşağı idi. QİO-nun

uzaqvuran topları Bakıda yerləşən kazarma, anbar və qərargahları atəşə tuturdu. Topçuların sərrast atəşi hətta Denstervili də heyran etmişdi, onun qərargahı bir neçə dəfə dəqiq atəşlə dağıdılmışdı. General bu dəqiqliyi şəhər müsəlmanlarının türk topçularına verdikləri məlumatlarla izah edir və şəhərlə QİO topçuları arasında telefon xəttinin olmasını da istisna etmirdi.⁶⁰⁴

Sentyabrın 1-də Şimal qrupu hücumu keçdi və günün birinci yarısında Digah və Məhəmmədli kəndləri, Digahın cənubundakı 345 №-li təpə tutuldu. Şimal qrupu havaya qaldırılmış bir rus təyyarəsini vurdu və onun Salyan kazarması istiqamətində düşməsinə müşahidə etdi.⁶⁰⁵

İngilislər Bakıya əlavə qüvvə gətirə bilməsinlər deyər, Ənvər paşa 9-cu Ordudan Cənubi Azərbaycanda əməliyyatlar keçirməyi tələb edirdi.⁶⁰⁶

Sentyabrın 1-də Nuru paşanın imzaladığı əmrə əsasən 9-cu Ordu tərkibindən götürülən 15-ci piyada firqə (qərargah, 56-cı və 106-cı piyada alayları, bir Qüdrətli, bir 105 mm-lik Şkoda dağ qaubitsa, bir 105 mm-lik səhra qaubitsa batareyaları) Bakı ətrafına gətirilməli, 5-ci firqə ilə 15-

⁵⁹⁹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.318.

⁶⁰⁰Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.126.

⁶⁰¹Денстеровиль, с.110.

⁶⁰²Гөрүрюлмәз М. Түрк Кавказ Ислам Ордусу, с. 155-156.

⁶⁰³Денстеровиль, с.250-251, 255-257.

⁶⁰⁴Денстеровиль, с. 104.

⁶⁰⁵Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.322.

⁶⁰⁶Yenə orada, s.322.

⁶⁰⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.324.

15-ci firqə Qarakilsədən avqustun 28-də çıxmağa başlamış, Qarakilsə-Dilican-Karvansara-Qazax-Ağstafa yolu ilə hərəkətə keçmişdi. Öz hissələrindən başqa 9-cu Ordunun qaubitsa səhra batareyası da ona verilməli idi.⁶⁰⁸ 15-ci firqə əvəzinə Gümrü-Qarakilsə bölgəsində 36-cı Qafqaz piyada firqəsi mövqələr tutdu.⁶⁰⁹

Xəlil paşanın almanlarla, Azərbaycan hökumətinin Gürcüstan hökuməti ilə danışıqları nəticəsində türk qoşunlarına Gürcüstan dəmir yollarından istifadə etmək icazəsi verildi.⁶¹⁰ Əslində belə icazəni verən almanlar

Bibi-Heytəhdə rəflir mədərləri. L. Denisenko'nun kitabından foto.

öz məqsədlərini güdürdülər. Türk komandanlığının Bakını azad etməkdə ısrarlı olmasını görüb, Bakıda bolşeviklərin devrilməsini və bura ingilislərin gəlməsi xəbərini alan alman komandanlığı Sovet Rusiyası ilə avqustun 27-də bağladığı sövdələşmədən uzaqlaşmağa başladı. Alman komandanlığı Ənvər

paşa, Nuru paşa və Türkiyənin Tiflisdəki nümayəndəsi Əbdülkərim paşaya müraciət edərək Bakıya hücumda bir alman taborunun iştirakına icazə verilməsini istədi. Əslində, Gürcüstandakı alman qoşunlarının komandanı Fon Kressenşteyn süvari alayı Bakıya yürüşə hazırlayırdı. Ənvər paşa, Nuru paşa və Əbdülkərim paşa rədd cavabı verdilər, üstəlik Ənvər paşa Nuru paşaya göndərdiyi gizli göstərişdə

almanların icazəsiz Bakıya hərbi hissə göndərəcəyi təqdirdə Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddindəki körpünü partlatmağı əmr etdi. Özünün 2-ci məktubunda o, əlavə etdi ki, Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri ilə məsləhətləşmələr göstərdi ki, Azərbaycan hökuməti almanların ölkələrinə gəlişinin əleyhinədir, lazım gələrsə, onlara silahlı müqavimət göstəriləcəyini bildirir. Öz arından Ənvər paşa bildirdi ki, məsələ bu həddə çatrsa, türk qoşunları Azərbaycan hökumətini dəstəkləyəcək.⁶¹¹

Qardaş Azərbaycan və türk (osmanlı) döyüşçüləri düşməyə qarşı çiyin-çiyinə vuruşmuş, qələbələr qazanmışdılar. Onların bu rəşadəti yüksək qiymətləndirilmiş, zabit və əsgərlərin bir çoxu orden və medallarla təltif edilmişdir. 1918-ci il sentyabrın 3-də QİO komandanlığının təbəçiliyində olan şəxsi heyətə təqdim etdiyi təltif sənədi indiyədək qorunmaqdadır. Burada 15 osmanlı zabitinin adı var. Onlar "Altun ləyaqət medalı", "Gümüşlü imtiyaz medalı", "5-ci dərəcəli Məcidi Nişanı", "Hərbi Medal" ilə təltif ediləblər.⁶¹² Azərbaycanın o dövrdə öz təltif nişanlarının olmaması səbəbindən Azərbaycan hərbiçiləri də Osmanlı dövlətinin orden və medalları ilə təltif edilirdi. Türkiyə hərbi arxivlərində qorunan sənədlər, hansı orden və medalların azərbaycanlılara təqdim edilməsi, hansı zabitlərin təltif edildiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

1918-ci il sentyabrın 3-nə aid təltif sənədində göstərilən azərbaycanlı zabitlərin yüksək təltif nişanlarına layiq görülməsi sultan tərəfindən təsdiqlənmişdir. Zabitlər iki təltif nişanı - 5-ci dərəcəli Məcidi Nişanı (Məcidi Ordeni) və Hərbi Medal (Hərbi Medalya) layiq görülmüşdülər.

Məcidi Nişanı (Məcidi Ordeni) 1851-ci ildə Osmanlı sultanı Əbdülməcidi (1839-1861) tərəfindən təsis edilmişdir.⁶¹³ Nişan günəş formasında olub, mərkəz dairəsindən 7 hissədə cəmlənmiş şüalar yayılır. Hissələr arasında ay-ulduz təsvirləri mövcuddur. Mərkəzdə sultanın tuğrasının (möhürünün) təsviri verilmiş, haşiyədə "Səadət", "Qayret" ("Çalışqanlıq"), "Hamiyyət" ("Vətəndaşlıq") sözləri və "Sene 1268" ("1268-ci il") ərəb qrafikası ilə yazılmışdır. Nişan 5 dərəcədə təsis edilmiş, təltif 5-ci dərəcədən başlayırdı. Ordenin 5-ci və 4-cü dərəcələri döşün sol

tərəfində lentli çərçivə üzərində, 3-cü və 2-ci dərəcələri boyunda lent üzərində, 1-ci dərəcəsi isə boyunda orden

⁶⁰⁸Yenə orada, s.324.

⁶⁰⁹Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.114.

⁶¹⁰Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.161.

⁶¹¹Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s. 162-163.

⁶¹²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.159.

⁶¹³Denisenko A. Askeri Müze osmanlı ve cumhuriyet dönemi madalya ve nişanlar kataloqu. İstanbul, Harbiye, s. 52.

⁶¹⁴Denisenko A. Askeri Müze, s.53.

⁶¹⁵Denisenko A. Askeri müze, s.16.

⁶¹⁶Yenə orada, s.18.

03.09.1918-ci il təltif siyahısına əsasən 13 azərbaycanlı zabıt Hərbi Medalla təltif edilmişdir.⁶¹⁷ Onların sırasında 1-ci alayın zabıtləri: süvari qayməqamı Həmid xan, yüzbaşı vəkili Sultanov, süvari yüzbaşı vəkili Əliyev, mülazimi-əvvəl Aslanbəyov, mülazimi-sani Əliyev; 2-ci alayın zabıtləri: mülazimi-əvvəl Mehmandarov, mülazimi-əvvəl Savkov, süvari zabıt vəkili Kavzar, yüzbaşı Sultanov, topçu miralay Cavad Şıxlinski; 2-ci süvari alayın zabıt vəkili - Qaratiklinski, təlimgahın yüzbaşı vəkilləri Nəsirbəyov və Əhmədiyev.⁶¹⁸ Osmanlı ordusunda mülazimi-əvvəl rütbəsi "kiçik leytenant" rütbəsinin analoqu idi.

Hələ Bakı azad edilməzdən əvvəl 18 zabıt (Həmid xan həm Məcidi Nişanı, həm də Hərbi Medalla təltif edilmişdi) Osmanlı dövlətinin önəmli hərbi təltif nişanlarına layiq görülmüşlər. Siyahıdakı zabıtlərin adı və soyadı tam göstərilmədiyi üçün onların bir çoxunun kimliyini dəqiqləşdirmək müəyyən qədər çətindir. Məlumdur ki, Bakı azad ediləndən sonra (15.09.1918) yeni təltif siyahıları tərtib edilmiş və fərqlənənlərə orden və medallar verilmişdir.⁶¹⁹ Heç şübhəsiz ki, onların sırasında azərbaycanlı zabıtlər də olmuşdur.

Cəbhə xəttində mövcud vəziyyəti öyrənmək üçün QİO Ərkani- Hərb rəisi Nazim bəy cəbhəyə göndərildi. Onun fikrincə, Bakıya hücum iki istiqamətdə aparılmalı, bu istiqamətlər arasında Biləcəri və Hacı

Həsən arakəsmə xətti olmalı idi. Bölgüyə uyğun olaraq top yerləri müəyyənləşdirilir, ehtiyatlar toplanır, firqə hissələrinin yerləşməsi üçün məntəqələr hazırlanırdı. Maşağada 10 min nəfər üçün ərzaq toplanması başlanılmışdı. Hücumdan bir gün əvvəl süvari hissələr və azərbaycanlılardan ibarət könüllü hissələr şərqdən və şimali-şərqdən şəhərə hücum etməli idilər.⁶²⁰

15-ci firqənin gəlişi sentyabrın 7-si-10-u arası gözlənilirdi, bu vaxta qədər düşmənin hərbi güc imkanlarının öyrənilməsi, Sabunçu və Biləcəri ətrafındakı təpələri ələ keçirmək məqsədi ilə mövqə döyüşlərinin davam etdirilməsi qərara alınmışdı.

Sentyabrın 2-də Şimal qrupu Zabratı tutdu, lakin sentyabrın 3-də ingilis-Sentrokaspi qoşunlarının güclü hücumu ilə oradan çıxarıldı. Həmin gün 311 №-li təpə top atəşinə tutuldu, Hövsan ətrafında döyüşlər davam etdi. Ləzgi süvari alayının 3-cü eskadronunun 1-ci taqımı yunker Cavarxan Ansoxskinin rəhbərliyi ilə düşmənin üstün qüvvələrinin (2 piyada bölüyü, 1 süvari eskadronu, 3 pulemyot, 2 top) hücumunun qarşısını aldı, kömək gələndə qədər 4 saat ərzində vuruşdu.⁶²¹

Nazim bəy və Mürsəl paşa mövqeləri birlikdə gəzərək Nuru paşaya ayrı-ayrılıqda raport göndərdilər Hər ikisinin qənaəti eyni idi: şəhərə son hücumdan əvvəl Biləcərinin cənub- qərbindəki sahə ələ keçirilməlidir. Balaxanı, Ramana, Sabunçu və Suraxanıda olan düşmən dəstələrini məhv edəndən sonra şəhərə hücum etmək təklifi Mürsəl paşa və Nazim bəyin fikrincə lüzumsuz idi. Kəndlərdə aparılan döyüşlər əlavə itkiyə səbəb olardı, həm də onların şəhərdən uzaq olması Bakıya hücum etməyə maneçilik törətmirdi. Şəhər alınandan sonra oradakı dəstələrin müqavimətini dərhal qırmaq mümkün idi.

Sentyabrın 6-da 15-ci firqənin hissələri Ağstafaya çatmağa

başladı və dərhal qatarlarla Bakı istiqamətinə göndərildi. 15-ci firqənin komandanı Süleyman İzzət bəy və onun qərargahı Gəncədə Nuru paşa, Əli ağa Şıxlinski, Azərbaycan hökumətinin üzvləri və digərləri tərəfindən qarşılandılar. Sentyabrın 7-də 15-ci firqənin qərargahı, sonra isə hissələri Hacıqabulda qatarlardan enərək mövqelərə yönəldilər.⁶²²

⁶¹⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.158.

⁶¹⁸ATASE, klassor - 3821, dosye 15, fehrst -- 57.

⁶¹⁹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.160.

⁶²⁰Yenə orada, s.325.

⁶²¹ Yenə orada, s.326.

⁶²² Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.327.

⁶²³ Görürılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.198.

15-ci firqə ağır yükləri Gəncədə qoyaraq Bakı istiqamətində hərəkət edir-di. Nuru paşa Xəlil paşaya

Mecidiyye ordeninin 5-ci dərəcəsi (qılıncları). Əskəri Muzeyi, İstanbul.

göndərdiyi teleqramda Bakıya hücumu sentyabrın 12-nə planlaşdırdığını bildirdi, lakin almanlar üçün verilən məlumatda sentyabrın 15-nin hücum günü kimi göstərilməsini xahiş edirdi. Şərq Cəbhəsi komandanı Mürsəl paşaya göndərdiyi məktubda o, bütün hazırlıq işlərinin sentyabrın 11-də sona çatdırılmasını tələb etdi. Lakin 15-ci firqənin son hissələrinin yalnız sentyabrın 10- da cəbhəyə çatması nəzərə alınaraq hazırlıq işlərinin sentyabrın 11-də sona çatdırılmasının mümkünsüzlüyü ortaya çıxdı.⁶²⁴

Sentyabrın 9-da Mürsəl paşa, 5-ci firqə Ərkani-Hərb rəisi Rüşdü bəy, Süleyman

İzzət bəy Binəqədi topçu müşahidə məntəqəsinə gəldilər. Ətraf ərazidən alayın ehtiyatında.⁶²⁵

Sentyabrın 10-da Şərq Ordular Qrupu komandanı Xəlil paşa, QiO komandanı Nuru paşa, Azərbaycan

kolordusunun komandiri Əliağa Şıxlinski Bakı ətrafına gəldilər. QiO komandanlığı və Xəlil paşa Güzdəkdə

yerləşdilər. Həmin gün onlar müşahidə məntəqələrində oldular, düşmən mövqelərini nəzərdən keçirdilər.⁶²⁶ Xəlil paşa qoşunların təminatı, əsgərlərin mənəvi durumu ilə tanış oldu, düşmən mövqelərini nəzərdən keçirdi və komandirlərdən hücum planlarını təklif etməyi xahiş etdi. Onunla bərabər gəlmiş bir neçə alman zabiti başda polkovnik-leytenant Parakuin olmaqla öz təkliflərini verdilər: toplar vasitəsilə düşmən səngərləri saatlarla bombalanmalı, düşmən mövqeyinin hər qarışı top atəsinə tutulmalı, sonra isə düşmənin müqaviməti qırılaraq şəhərə daxil olmalı.⁶²⁷ Bu plan Avropada aparılan "mövqə müharibəsi"nin klassik forması idi. Planı icra etmək üçün nə kifayət qədər top, nə kifayət qədər mərmə ehtiyatı, nə də vaxt var idi, odur ki, "alman planı" qəbul edilmədi.

15-ci firqənin komandiri Süleyman İzzət bəy öz hücum planını təklif etdi: 5-ci firqə gecə ikən hücum keçir, lakin əsas zərbəni 15-ci firqə endirir, Biləcəri təpələrini ələ keçirir. Azərbaycan süvariləri Əhmədli istiqamətində hücum edir. Bütün qoşunlar ələ hərəkət edirlər ki, düşməni şəhərin ortasında və ya Qara şəhərdə sıxsınlar. Düşmən limana çəkilib şəhərdən qaça bilməsin və məhv edilsin. Nuru paşa bu təklifi bəzi cəhətlərinə görə dəyərləndirsə də, ümumilikdə onu qəbul etmədi.⁶²⁸ Şəhər daxilində gedən döyüşlərdən sonra adətən şəhərin tamamilə məhv edildiyini nəzərə alsaq, dinc əhali arasında itkilərə yol verməməyə çalışan Nuru paşanın bu təklifi qəbul etməməsi labüd idi. Üstəlik çoxlu sayda neft buruqları, neft anbarları və emal zavodları olan Bakıda şəhər döyüşlərinin aparılması şəhərin yanıb külə dönməsi ilə nəticələnəcəkdi.

Bir qrup türk zabiti ayrı bir plan təklif etdilər. Belə ki, yarıbay Bəsrri (sonralar Atatürk ordusu

sərkərdələrindən biri, 1934-cü ildə korgeneral rütbəsinə layiq görülüb), minbaşı Saleh Ömurtak, minbaşı Nazim (1920-ci ildə Atatürkün ordusunda vuruşarkən Kütahya döyüşündə qəhrəmancasına həlak olub), minbaşı Saffet Arıkan, yüzbaşı Təvfik (sonralar Cümhurbaşkanı Genel Sekreteri) mərmə ehtiyatının az olmasını nəzərə alaraq gözlənilməzlik amilindən istifadə edib gecə vaxtı süngü zərbəsi ilə düşmən səngərlərinə soxulmaq təklifini verdilər.⁶²⁹ Bu təklif hücum planı sayılmasa da, hər halda ümumi planın bir hissəsi kimi Xəlil paşa tərəfindən bəyənilirdi.

Bütün təklifləri nəzərə alaraq komandanlıq hücum planını qəbul etdi. Sentyabrın 10-da QiO komandanı Bakıya hücum əmrini imzaladı; Şərq Cəbhəsi komandanlığı və Şimal qrupu ləğv edilir; hazırlıq işləri 11 sentyabr saat 21-də tamamlanır; Şərq cəbhəsi kimi tanınan qüvvələr (5-ci, 15-ci firqələr, Cənub qrupu) birbaşa QiO komandanına tabe edilir; qoşunların tərkibi - 5-ci firqə: 9-cu, 10-cu, 13-cü, 56-cı piyada alayları, dağ qaubitsa batareyası, 13 rus səhra topu, 4 rus dağ topu, 2 ədəd 105 mm-lik səhra qaubitsası, 3 Qüdrətli dağ batareyası (10 top), 2 Şnayder topu, 6 Şnayder dağ topu; 15-ci firqə: 38-ci, 107-ci piyada alayları, 2-ci mürəttəb süvari alayı, Azərbaycan

⁶²⁴Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.328.

⁶²⁵Yenə orada, s.329.

⁶²⁶Görürülmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.164.

⁶²⁷Yenə orada, s.168.

⁶²⁸Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.115.

⁶²⁹ Görürülmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.168

Bakı şəhərinin planı, 1917-ci il MATM.

səhra topu; 106-cı piyada alayının iki taboru Hökməlinin cənubunda ehtiyat saxlanılacaq, bir tabor 5-ci firqəyə veriləcək; 5-ci firqə sağ cinahı ilə Hacı Həsən-Ermənəkənd istiqamətində irəliləyəcək, Heybət stansiyasından, dəniz sahili və Qurd qapısındanak olan ərazini tutacaq, mümkün olarsa, tərəni zəbt edəcək; 1-ci firqə

Biləcərinin şərqindən sağ cinahı istiqamətində hücum edəcək. Süvarilər Sabunçu-Balaxanı istiqamətindəki düşməni qovacaq, Hövsan, Əhmədli və Keşləni azad edəcək. Cəmil Cahid bəy yenidən Cənub qrupun komandanı təyin edildi; hücum gecə başlamalı (dəqiq vaxt əlavə göstərməli idi), firqələr bir-birlərini gözləməməliydi.⁶³⁰ QİO və 5-ci firqənin qərargahları Güzdəkdə, 15-ci firqənin qərargahı Binəqədiddə idi.⁶³¹ Nuru paşanın əmrinə əsasən hissə komandirləri müvafiq əmrlər verdilər. Süleyman İzzət bəy onun hücum sahəsinin genişliyi, əmrdə verilən tapşırıqlara nisbətən qüvvələrin az olması barəsində Nuru paşaya məlumat verdi. Belə

ki, 15-ci firqənin 45-ci alayı Batumda qalmış, 56-cı alay 5-ci firqəyə verilmiş, 38-ci alay əvvəlki döyüşlər itkilər vermiş, 107-ci alay isə (36-cı Qafqaz firqəsi tərkibindən) hələ döyüşlərdə iştirak etmədiyindən təcrübəsiz idi.

Nuru paşa göstərir ki, əsas zərbə üçün qərb istiqamətinin seçilməsi onun şəhərin mərkəzinə ən yaxın yer olması ilə bağlı idi.⁶³²

Sentyabrın 12-də günortaya yaxın 15-ci firqənin tərkibində olmuş süvari hissələr düşmənin diqqətini cəlb etmək üçün imitasiya etdilər, Qüdrətli toplar düşmənin Balaxanı tərəfdəki mövqelərini atəşə tutdu. Vəziyyəti öyrənmək üçün Sentrokaspi qoşunları tərəfindən bir təyyarə havaya qaldırıldı. Düşməndə əsas qüvvələrin Biləcəri istiqamətində toplanması təəssüratı yaradıldı. Həmin gün Nuru paşa yeni əmr imzaladı. Əmrə əsasən

15-ci firqə tərkibində yalnız 38-ci piyada alayı və Azərbaycan qüvvələri saxlandı, digər hissələr və artilleriyanın ək-səriyyəti 5-ci firqəyə verildi. Bununla belə 5-ci firqənin hücum xəttinin eni 1500 m, 15-ci firqənininki isə 30 km idi.⁶³³ Bu zaman cəbhədə 8 min türk, 7 min Azərbaycan döyüşçüsü var idi.⁶³⁴ İngilis mənbələrinə görə, sentyabrın əvvəllərində QİO-nun tərkibində 26 top, 5300 türk, 8000 azəri döyüşçüsü var idi. Denstervil öz raportlarının birində, 6000 türk, 8000 azəri döyüşçünün olmasını bildirmişdi.⁶³⁵

Sentyabrın 12-də qoşunlara əlavə sursat paylanır, düşmən barəsində kəşfiyyat məlumatları toplanırdı. Kəşfiyyatdan qayıdan Əmənulla əfəndi məlumat verdi ki, cəbhədə 900 ingilis dayanıb, Sentrokaspi qüvvələrində ruh düşkünlüyü var, fərariyyət artır. Düşmənin əsas qüvvələri Heybət, Biləcəri və Balaxanı istiqamətindədir. Müdafiəçilər sırasında Biçeraxovun göndərdiyi 500 nəfərlik dəstə var idi. Türk qoşunları tərkibində olan bir ərəb ingilislər tərəfinə keçərək hücumun sentyabrın 14-də başlayacağı və əsas zərbənin qərbdən vurulacağı barəsində xəbər verdi.⁶³⁶ Ərəbin məlumatlarına görə, türk hərbi komandanlığı hesab edirdi

ki, şəhərdə 3000 ingilis əsgəri və 4000 rus əsgəri var, qalanları erməni döyüşçüləridir. O, həmçinin bildirdi ki, Qafqaz İslam Ordusunun 32 topu var, lakin onlar elə maskalanıblar ki, o, yalnız 4-nü görüb.⁶³⁷

Əməliyyat ərəfəsində Sentrokaspi diktaturası və ingilis qoşunlarının əksəriyyəti Biləcəri-Balaxanı

7.11. İkinci Bakı əməliyyatı və Bakının azad edilməsi (14-15 sentyabr 1918-ci il)

Sentyabrın 13-də Azərbaycan zirehli qatırı 5-ci firqəyə tabe edildi, hücum istiqamətlərinin sərhədləri

müəyyənləşdirildi. Belə ki, Cənub qrupu ilə 5-ci firqə arasında təmas xətti Puta körfəzindən, 283 №-li tərədən və Puta stansiyasından, 5-ci firqə ilə 15-ci firqə arasında isə Yanardağ-Biləcəri-Ermənəkənd xəttindən keçməli

⁶³⁰Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.114-115.

⁶³¹Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.164.

⁶³²Budak M. Nuru paşanın raportu, s.455.

⁶³³Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.115.

⁶³⁴Yenə orada, s.115.

⁶³⁵Rihum M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda cəhdləri // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, §.513.

⁶³⁶Денстеровиль, с.257.

⁶³⁷Rihum M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq, s.517.

⁶³⁸Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.116.

⁶³⁹Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.166-167.

edilmişdi.⁶⁴⁰ Əvvəlcədən şimal istiqamətinə cəmləşdirən qoşunlar sonra gizlin şəraitdə qərb istiqamətinə aparıldı.⁶⁴¹ General Denstervil yazırdı ki, Bakının müdafiə xəttində, sol cinahda, Bibi-Heybət mədənləri önündəki təpələrdə Şimali Stafford alayının 60 nəfərlik "A" bölüyü, onun arxasında 100 nəfərlik erməni dəstəsi

və Şimali Stafford alayının 100 nəfərlik dəstəsi dayanırdı. Qurd qapısı təpəsində rus dəstəsi, ondan şimalda

üçdüylük top qurulmuşdu. mil⁶⁴² aralı Ağ ev adlanan evdə sol cinah qərargahı (başda Veşuraba) və bir erməni taboru yerləşirdi. Sağ cinahın (başda polkovnik Qazarov) sol qanadını Biçeraxovun 600 nəfərlik qüvvəsi qoruyurdu. Biləcəri stansiyasında Uoçester taborunun 2 bölüyü dayanırdı. Biləcəridən Dərnəgülə qədər olan sahədə Uoçester taborunun 1 bölüyü durmuşdu. Dərnəgül gölünün cənub tərəfində erməni taboru, şərq tərəfində ingilis qoşunlarının pulemyot komandası (4 pulemyot) yerləşirdi. Sağ cinahın ehtiyatı Şimali Stafford alayının 60 nəfərlik dəstəsi idi. 39-cu briqadanın qərargahı yerləşən binada Varvik taborunun

100 nəfərlik bölüyü saxlanılmış, burada 8-ci səhra topçu batareyası və bir qaybitsa var idi. 2 ədəd ingilis zirehli avtomobili Biləcəridə, bir zirehli avtomobil isə ehtiyatda saxlanılmışdı. Sağ cinahın sağ qanadını 500 nəfərlik erməni dəstəsi, üstəlik üç düylük top batareyası, 3 rus zirehli avtomobili təşkil edirdi.⁶⁴³

QİO komandanlığı düşmən barəsində məlumat toplamaq üçün daim kəşfiyyat dəstələri göndərilməsini tələb edirdi. Bu sahədə ən böyük uğur sentyabrın 13-də qazanıldı. Həmin gün Zığ istiqamətində kəşfiyyata göndərilən Tatar süvari alayının Qasimov soyadlı döyüşçüsü düşmən tərəfdən vacib "dil" gətirdi: Odinson soyadlı zabit mühəndis-istehkam sahəsi üzrə mütəxəssis idi və Bakı ətrafında istehkamların yaradılmasında iştirak etmişdi. Onun dindirilməsi ilə düşmənin müdafiə xətti barəsində vacib məlumatlar əldə olundu.⁶⁴⁴

İngilis zabiti Raulinson sentyabrın 13-də təxribat qrupu ilə Lənkərana yollanmalı, daha sonra Muğandan QİO-nun arxasına keçməli və körpülər, dəmir yolları, anbarları partlatmalı idi; QİO-nun cəbhədəki fəallığı və son hücumu hazırlaşmağı buna imkan vermədi, üstəlik hücumun sentyabrın 14-də olması müəyyən ediləndən sonra Denstervil Raulinsonun tapşırığını ləğv etdi.⁶⁴⁵

Sentyabrın 13-də saat 17:11-də Hacı Həsən kəndinin qərbindəki müşahidə məntəqəsində Nuru paşa Bakı üzərinə həlledici hücum əmrini imzaladı. Əmrə əsasən: hücum sentyabrın 14-də gecə başlamalıdır; 5-ci Qafqaz firqəsinin piyada hissələri saat 2-də Hacı Həsən kəndinin cənubundan Sarıhacılı kilsəsi istiqamətində hərəkətə keçərək, süngü və əl qumbaralarından istifadə etməklə düşmənin 1-ci müdafiə xəttini, sonra isə 2-ci xəttini tutmalıdır; tutulan 1-cə xəttə pulemyotlar yerləşdirilməli, hücum istiqamətində ərazi top atəsinə tutulmalıdır; düşmən döyüş xəttinə ehtiyat qüvvəsini gətirə bilməsin deyə, onun arxa yolları top atəsinə tutulmalıdır, eyni zamanda kiçikçaplı toplar piyadalarla birlikdə hərəkət etməyə hazır olmalıdırlar; 106-cı və 107-ci alaylar firqənin ehtiyatı hesab olunaraq hər an hərəkətə keçməyə hazır olmalıdırlar; zirehli qatar Heybət stansiyasına irəliləyərək Qurd qapısında qurulan topların atəşini özünə cəlb etməli və firqənin sağ cinahını qorunmalıdır. 15-ci firqə gecə yarı hərəkətə başlayaraq Biləcəri, Balaxanı, Suraxanı və Əhmədli istiqamətlərində kəşfiyyat aparandan sonra hücumu keçərək Əhmədli tutulmalıdır.⁶⁴⁶

5-ci firqənin hərəkətlərini 11 qüdrətli, 3 rus səhra, Şnayder, 5 rus dağ topları, 8 qubitsa dəstəkləməli idi.

Ön xəttə 9-cu və 56-cı alaylar getməli, daha sonra 13-cü və nəhayət 10-cu alaylar hücumu qoşulmalı idilər. Alayların qarşısında ağır vəzifə qoyulmuşdu: gecə ikən Şubanı yüksəkliklərindən enərək dəmir yolunu keçmək, Qurd qapısının sərt təpəliklərinə qalxmaq və bütün hərəkət zamanı səssizliyə riayət etmək. Müdafiə xətti yarıldıqdan sonra 56-cı alay Sallaxananın şimal hissəsi ilə, 9-cu alay isə Sallaxana ilə Maşatlıq arasında irəliləməli idilər. Şəhərə hakim olan yüksəkliklər tutulandan sonra alaylar mövqelərində möhkəmlənib növbəti əmri gözləməli idi. Firqənin topları üç qrupa bölündü: 1-ci və 2-ci qruplar Bayıl və Bibi-Heybət istiqamətindən ehtimal edilən düşmən hücumunu dəf etməli, 3-cü qrup

⁶⁴⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.336.

⁶⁴¹Budak M. Nuru paşanın raportu, s.455.

⁶⁴²1 dəniz mili - 1852 metr.

⁶⁴³Денстerville, с.260-261.

⁶⁴⁴Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.133.

⁶⁴⁵Денстerville, с.258.

⁶⁴⁶Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.116.

⁶⁴⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.340.

Azərbaycan taborları Balaxanı üzərinə hücumu keçməli və Suraxanın cənubundan hücumu davam

etdirməli, türk və Azərbaycan süvari alayları Əhmədli istiqamətində hücumu qoşulmalı idilər.⁶⁴⁸ Hücum 9-cu və 56-cı piyada alayların Qurd qapısı istiqamətində hərəkəti ilə başladı. Saat 01:00-da Şubanı-Bakı yolunun şimalından 56-cı, cənubundan isə 9-cu piyada alayları hərəkətə keçərək səssizlik şəraitində dəmir yoluna tərəf enməyə başladılar.⁶⁴⁹ Daha sonra onlar dəmir yolundan üzü yuxarı, Qurd qapısı tərəfi istiqamətində qalxmağa başladılar. Buradakı yeganə yolun düşmənin nəzarəti altında olması məlum olduğundan alaylar sərt yamaqlarla üzüyuxarı qalxırdılar. Artıq saat 3-də 56-cı alay yüksəkliyə qalxaraq qəfil zərbə ilə düşmənin 1-ci müdafiə xəttinə hücum etdi. 9-cu alay onun qarşısında olan düşmənin 1-ci müdafiə xəttini saat 3:30-da tutdu.⁶⁵⁰ 13-cü alay 3 ədəd, 56-cı alay 5 ədəd pulemyotu qənimət kimi ələ keçirdi.

Güclük kəndində QİO-nun yerləşdiyi qəbirgahın istiqamətində hərəkət. Foto F. Xəlilov.

İngilis raportlarından aydın olur ki, Qurd qapısına edilən hücum onlar üçün tam gözlənilməz oldu: saat 4:30-da Qurd Qapısı tərəfdən güclü atışma səsi gəldi, lakin tezliklə sakitləşdi və saat 5:30-da yenidən gücləndi.

İngilis qərargahı Qurd qapısında dayanan qoşunlarla əlaqəni tam itirmişdi və nəyin baş verdiyini yalnız ehtimal edə bilirdi. Təpəyə əlavə dəstə göndərmək təklifi qəbul olunmadı, çünki havanın qaranlıq olması və

təpənin dumanla örtülməsi səbəbindən qoşunlar özləri bir-birinə atəşə açə bilirdi. Üstəlik türklərin Qurd qapısı istiqamətində hücumu heç gözlənilmir, olsa-olsa burada yayındırıcı həmlə ehtimal edilirdi. Sentrokaspi qoşunlarının komandanlığı da vəziyyətdən bixəbər idi. Təxminən 6:35-də vəziyyəti öyrənmək üçün göndərilən rabitə zabiti

mayor Dayrell xəbər verdi ki, onun ehtimallarına görə təpədə döyüş gedir. Havaya qaldırılmış təyyarə heç nəyi ayırd edə bilmədi, çünki təpəni örtən duman hələ də çəkilməmişdi.⁶⁵¹ Şəhərin şimal tərəfindən, Binəqədi, Biləcəri istiqamətindən gələn şiddətli atışma səsləri və komandirlərin türklərin hücumu keçməsi barəsində xəbərləri ingilis komandanlığını əmin etdi ki, Qurd qapısında baş verənlər yayındırıcı həmlədir. Nəhayət təpədə müdafiə olunan əsgərlər xəbər çatdırdılar ki, bütün müdafiə xəttləri tutulub, ingilis qoşunları təpədən şəhərə doğru geri çəkilmiş və yeni müdafiə xətti yaratmağa çalışırlar.⁶⁵² Hücumun sürətli və gözlənilməz şəraitdə həyata keçirilməsi haqqında general Denstervil yazırdı: "İnanılması mümkün deyil ki, cəbhəmizin ən güclü sahəsi düşmən tərəfindən belə asanlıqla ələ keçirilsin. Bütün üstünlüklərin bizim tərəfdə olmasına baxmayaraq, hücumun ələ ilk anlarından başlayaraq darmadağın edilən belə qoşunlarla uğur əldə etmək üçün heç nəyə ümid etmək mümkün deyildi...".⁶⁵³ 9-cu Osmanlı alayının sağında arxada 13-cü, 56-cu alayın solunda arxada 10-cu alay hərəkət edirdi. Qurd qapısı tərəfi ilə dəniz arasında olan ərazi düşməndən təmizləndi. 1-ci müdafiə xətti tutulan kimi bura topların qaldırılması başlandı. Qırmızı Qışlada dəstələri toplayıb əks-hücumu keçmək istəyən düşməne top atəşi açıldı və o, itkilər verərək şəhərə doğru çəkilməyə məcbur oldu.⁶⁵⁴ Bayıl ilə Qurd qapısı arasında düşmənin bir hərbi hissəsi sahilə yaxınlaşmış gəmilərə minməyə cəhd göstərdi, lakin top atəşi ilə bunun qarşısı alındı.

Səhər saat 4:00-da hücumu başlayan 15-ci firqə də öz hücum istiqamətində düşmənin ilk müdafiə xəttini ələ keçirdi, səhər 6-da düşmən döyüş bölgəsinə əlavə qüvvə yeritməsinə deyər arxa yollar top atəşinə tutuldu. Bu istiqamətdə düşmənin əsas qüvvələri dayanmışdı. Əsirlərdən öyrənilmişdi ki, burada 100 ingilis, 700 rus, 800 erməni döyüşçüsü var, 16 pulemyot, 12 top ərazi üzrə maskalanaraq gizlədilmişdi. Biləcəri istiqamətində irəliləyən 38-ci alay həmin gizlədilmiş silahların atəşinə məruz qaldı.⁶⁵⁵ Buna baxmayaraq 38-ci alay irəliləyirdi. Süleyman İzzət bəy əlavə piyada qüvvələr və toplarla dəstəklənməsini istəyirdi.⁶⁵⁶

Güclük kəndində QİO-nun səhərin cənubunda yerləşdiyi sahə. Müasir vəziyyət. Foto F. Xəlilov.

9-cu və 56-cı alaylar geniş sahəyə çıxdıqca əlavə hissələrlə gücləndirilirdi, sonra 56-cı alaydan solda döyüşə 10-cu alay yeridildi. Səhər saat 6-da qərb istiqamətində 2-ci müdafiə xətti tam olaraq ələ keçirildi. QİO-nun hissələri döyüşdə fasilə yaratdılar.

⁶⁴⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.341.

⁶⁴⁹Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.170.

⁶⁵⁰Yuçeer N. Birinci Dünya savaşında, s.116.

⁶⁵¹Rihtum M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq, s.518.

⁶⁵²Yenə orada, s.519.

⁶⁵³Денстеровиль, с.263.

⁶⁵⁴Yuçeer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s.347.

⁶⁵⁵Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.342.

⁶⁵⁶Yuçeer N. Birinci Dünya savaşında, s.117.

⁶⁵⁷Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.170.

İngilis döyüşçüləri avtomobillərlə. Bakı, 1918-ci il, avqust. E.Peyqin məlumatlarına əsasən.

möhkəmlənirdilər. Bu fasilə əmlə nəzərdə tutulmuşdu, çünki Qurd qapısına topları qaldırmaq çətin məsələ idi, onlar olmasa, şəhəri və limanı nəzarət altında saxlamaq, hərəkət edən düşmən qüvvələrinə atəş açmaq olmazdı və ümumiyyətlə, Qurd qapısı təpəsinin tutulması əhəmiyyətini itirərdi. Nuru paşa təkcə yüngül topları deyil, bir ağır batareyanı da təpəyə qaldırmağı, 5-ci firqənin qəragahını da ora keçirməyi əmr etdi.⁶⁵⁸ Düşmən fasilədən istifadə edərək qərb istiqamətinə yeni qüvvələr göndərir, lakin əhəmiyyətli dəyişiklik edə bilmirdi.⁶⁵⁹ Saat 9:45 Qurd qapısı istiqamətində əkshücum baş verdi, burada ingilis qoşunları və biçərxovçular vuruşur, ermənilərdən ibarət 3 bölük hücum qalxsə da, ilk top səsləri gələn kimi geri, şəhərə doğru qaçdılar.⁶⁶⁰ Şimaldan təzyiqli artıran 15-ci firqə buradan qoşunların götürülüb 5-ci firqəyə qarşı atılmasına imkan vermirdi. Qurd qapısına qaldırılmış toplar 9-cu alayın sağ cinahında əkshücum üçün toplaşan düşmən hissəsini atəşə tutaraq dağıtdı. 56-

cı alay sol cinahda yüksəklikləri tutdu, 3 pulemyotu qənimət kimi götürdü. Düşmən arasında vahiməni artırmaq üçün təpələrdə qurulan toplar ara-sıra şəhərdəki qoşun birləşmələrinə və limandakı gəmilərə atəş açırdılar. Düşmənin Salxana və Salyan kazarmasında qurduğu top batareyaları ilk atəş açan kimi mövqelərini bildirmiş və dərhal türk artilyeriyası tərəfindən dəf edilmişdilər.⁶⁶¹ Qırmızı Qışla adlanan yerdə (Maşatlıq adlanan xristian qəbristanlığı yaxınlığında) möhkəmlənmək və 56-cı alaya hücum etmək istəyən düşmənin piyada hissələri və 3 zirehli avtomobil top atəşinə məruz qalaraq qışlanı tərk etdilər. Sağ cinahda 13-cü alay Maşatlıq məntəqəsi və Bayıl yüksəkliklərini ələ keçirdi. Saat 11:45 Putadakı zirehli qatar hərəkətə keçərək Heybət stansiyası istiqamətində irəlilədi. Qatar top atəşi ilə irəliləyən hissələri dəstəkləyirdi. Beləliklə, sentyabrın 14-də günortaya yaxın qərb cəbhəsində əsas mövqelər ələ keçirildi.⁶⁶² Sentyabrın 14-də Bakıya həlledici hücum zamanı ingilisləri

iki aero-plan dəstəkləyirdi. Denstervil yazır ki, "iki aeroplan hücum edən türkləri pulemyotlardan atəşə tutur və bombalar atırdı". Sentrokaspi Diktaturasının və ingilislərin 6 zirehli avtomobili sentyabrın 14-də baş verən döyüşdə geniş istifadə edilmişdi. General Denstervilin qeydlərinə görə, "hərəkətdə altı zirehli avtomobil - üç ingilis və üç rus var idi. Onlar markiz d Albissinin rəhbərliyi altında idi və hamısı öz işini gözəl bilirdi."

Şimal istiqamətində döyüşlər genişlənirdi. Belə ki, polkovnik Favielin rəhbərlik etdiyi ingilis-Sentrokaspi qoşunları 6 zirehli avtomobillə himayə olunur və bir aeroplan mütəmadi olaraq 15-ci firqəyə bombalar atırdı. Nuru paşanın əmri ilə 107-ci alay Biləcəriyə doğru göndərildi və o, 5-ci firqə ilə 15-ci firqə arasında əmlə gəlmiş boşluğu doldurdu. Lakin onun qarşısında ingilis və biçərxovçuların dayanması, zirehli avtomobillərin fəaliyyəti alayın hücumu keçməsinə imkan vermədi.⁶⁶³ Yalnız günortadan sonra gətirilmiş topların Biləcəri təpələrini atəşə tut-ması 38-ci və 107-ci alayların hücumlarını təşkil etməyə imkan verdi. Azərbaycan taborlarından təşkil edilmiş Maşağa dəstəsi Tofik bəyin rəhbərliyi ilə Sabunçunu aldı, sonra isə Hövsanda düşmənin iri dəstəsi ilə üz-üzə gələrək onu geri atmağa müvəffəq oldu.⁶⁶⁴ Zehni bəyin dəstəsi tərkibində vuruşan Azərbaycan süvari dəstələri, o cümlədən Tatar süvari alayı və Ləzgi süvari alayının döyüşçüləri onların qarşısında olan düşmən süvarilərini geri atdılar.

Saat 13:30-da ingilislər Ermənikənd aerodromunda salamat qalmış 2 aeroplanı sıradan çıxardılar.⁶⁶⁵

Günortadan sonra 38-ci alay yeni hücumu başladı və saat 15:00-da Biləcərinin bütün ətraflarını nəzarət altına aldı. Döyüşdə çoxlu sayda əsir götürüldü. 107-ci alay da irəliləyərək 38-ci alayın sağ cinahında hərəkət edirdi. 38-ci alayın sol cinahında ingilis-Sentrokaspi qoşunları əkshücumu keçdilər və Süleyman İzzət bəy şəxsən bu istiqamətə gəldi. Azərbaycan könüllülərindən ibarət piyada tabor

düşməni geri ataraq Sabunçunu tutdu, Azərbaycan süvariləri isə Zığdan Əhmədliyə doğru əhəmiyyətli dərəcədə irəliləmişdi. Beləliklə, günün axırına şimal cəbhəsində də düşmən müqavimət göstərmək üçün bütün əlverişli mövqeləri itirmişdi.⁶⁶⁶

Gün ərzində baş vermiş döyüş göstərdi ki, əsas çatışmazlıq hərbi

⁶⁵⁸ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.343.

⁶⁵⁹ Денстerville, с.263-264.

⁶⁶⁰ Rihim M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq, s.519.

⁶⁶¹ Görüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.171.

⁶⁶² Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.344.

⁶⁶³ Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.137.

⁶⁶⁴ Görüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.173.

⁶⁶⁵ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.117.

⁶⁶⁶ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.346.

⁶⁶⁷ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.118.

zərbə endirməyə imkan verdi, onun qarşısını almaq üçün 15-ci firqə komandirinin qüvvəsi yox idi. Vəziyyəti düzəltməyə göndərilən 107-ci alayı elə döyüşün əvvəlində 15-ci firqəyə tabe etmək lazım idi. Sentyabrın 14-ü saat 15:00-da şəhər istiqamətində sürətli hücum imkanı yaranmışdı, lakin QİO komandanlığı bu imkandan

istifadə etmədi. Belə ki, 5-ci firqənin ehtiyatı olan 10-cu və 13-cü alaylar, QİO-nun ehtiyatı olan 106-cı və 107-ci alaylar kiçik toqquşmalar nəzərə alınmasa, döyüşə yeridilmədilər. Onlar yalnız kiçik epizodlu cəlb

olundular. Əməliyyat tapşırığını yerinə yetirmək üçün 5-ci firqəyə tələb olunan toplardan daha çox top verilmişdi, halbuki 15-ci firqədə top çatışmazlığı döyüşün ilk anlarından özünü göstərmişdi. Komandanlıq bütün şəhərə nəzarət etməyə imkan verən Qurd qapısı təpəsi, sonra Bayıl burnunu ələ keçirsə də, düşmən gəmilərinin şəhərdən çıxmasının qarşısını ala bilmədi.

Axşam saat 20:00-da müqavimətin mənasız olmasını gören general Denstervil ingilis qoşunlarını geri çəkilmək əmri verdi. Artıq saat 22:00-da bütün ingilis qüvvələri və Biçeraxovun döyüşçü gəmilərə

İngilis zirehli avtomobili döyüşdə, Bakı, 1918-ci il, avqust. İnternet saytıdan foto.

yüklənmişdilər. Sentrokaspi nümayəndələri Denstervili şəhərdən buraxmayacaqları ilə hədələsələr də, general "16 saat atəş altında qalan əsgərlərin döyüşü davam etdirməsi fiziki cəhətdən mümkün deyil. Belə bir əmri mən verməyəcəyəm və təcili olaraq yola düşürəm" demişdi.⁶⁶⁸ Sentyabrın 14-də ingilislər aşağıdakı itkiləri verdilər: Şimali Staffordşir alayı 50 nəfər, Uoçester alayı 40 nəfər, Varvik alayı 26 nəfər itirdilər.⁶⁶⁹

Sentyabrın 14-də axşam 5-ci firqənin hissələri aşağıdakı qayda ilə cəbhə xəttində idilər: sağdan sola 13-cü, 9-cu, 56-cı, 10-cu alaylar Maşatlıq-Sallxana-Qırmızı Qışla-Bəyaz Qışla xəttində dayanmışdılar.⁶⁷⁰

Sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə ingilis qoşunları Bakını tərk etdilər. Gecə əsasən tufəng-pulemyot atəşləri səslənir, ara-sıra toplar atəş açırdılar.⁶⁷¹

Həmin gecə Nuru paşa sentyabrın 14-nün nəticələrinə həsr olunmuş döyüş əmrini imzaladı. 56-cı alayda gün ərzində 1 zabit, 16 əsgər həlak olmuş, 2 zabit,

74 əsgər yaralanmışdı; 38-ci alayda 1 zabit həlak olmuş, 1 zabit və 116 əsgər yaralanmışdı; 107-ci alayda 8 zabit, 80 əsgər yaralanmış; digər hissələri də

itkilər var idi.⁶⁷² Əmrdə göstərilirdi: 13-cü alay Maşatlıq və ondan şimalda şəhərə daxil olaraq çaşqın vəziyyətdə olan düşmənlə tufəng-pulemyot alışıması aparır, 56-cı alay qarşısında olan düşmən Qırmızı Bəyaz

qışlalarında möhkəmlənməyə çalışır, Qırmızı qışladan tufəng-pulemyot, Bəyaz qışladan isə tufəng-pulemyot və zirehli avtomobillərdən atəş açılır. 10-cu alayın sol cinahına düşmən iki zirehli avtomobil çıxarmış, lakin top atəşi ilə qovulmuşdular. 9-cu, 13-cü, 56-cı, 10-cu alaylar təcridən irəliləməli, 106-cı alay ehtiyatda saxlanmalı idi. İstehkam və dəmir yolu bölmələri Puta-Biləcəri dəmir yolu xəttini təmir etməli, zirehli qatar Heybət stansiyasında qalmalı, 5-ci firqə qərargahı Zavodlarda (Qara şəhər) qərar tutmalı, top və qaubitsalar qışlaları və limanı atəş altında saxlamalı idi.⁶⁷³ Hələ də çoxsaylı düşmənin güclü hərbi texnikaya malik olmasını, türk döyüşçülərinin şəhər küçələrinə yaxşı bələd olmadığını nəzərə alaraq qoşunları şəhərə səhər yeritmək qərarı qəbul edilmişdi.

Sentyabrın 14-ü saat 20:30-da Nuru paşa sentyabrın 15-nə döyüş əmrini imzaladı. Əmrə əsasən Bakı şəhəri tam azad edilməli idi; 5-ci Qafqaz firqəsi 56-cı alayın mövqelərindən hücumla keçərək Qara şəhərə qədər olan şəhərin qərb ərazisini tutmalı, daha sonra burada bir piyada alayı, iki dağ batareyası qoyaraq əsas qüvvələri şəhərdən çıxarmalı və Bakının şimal-şərqindəki ərazidə və Xırdalan-Bakı yolunun hər iki tərəfində yerləşməli

idi; 15-ci firqə irəliləyərək Qara şəhərə qədər olan şəhərin şərq hissəsini azad etməli, burada bir piyada alayı, bir top

⁶⁶⁸ Denстервиль, с.272.

⁶⁶⁹ Rıhtım M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq, s.520.

⁶⁷⁰ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.173.

⁶⁷¹ Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.117.

⁶⁷² Yene orada, s.118.

⁶⁷³ Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.119.

⁶⁷⁴ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.351-352.

görə ayrı-ayrı firqələrin döyüşçülərinin bir-birlərinə təsadüfən atəş açmaq ehtimalı böyük idi. Bunun qarşısını almaq üçün Nuru paşanın əmri ilə 15-ci firqə 5-ci firqə komandirinin tabeçiliyinə verildi.

Bütün əmrlərdə şəhərdə talançılığa qətiyyətlə yol verilməməsi barəsində göstərişlər var idi.

Sentyabrın 15-də saat 4:30-da döyüş 15-ci firqənin top hazırlığı ilə başladı, saat 5:30-da

Döyüşdə fəlakətə uğrayan ingilis zabitinin dəfn mərasimi. Sentyabrın 15-i, 1918-ci il, sentyabr. İNTERNET şərhçilərinin fotosu.

5-ci firqə toplardan atəş açdı (5-ci firqənin gecikməsi bütün ağır topları hələ də Qurd qapısı təpəsinə qaldırılmaması ilə bağlı idi). Qoşunlar 1 saatlıq top hazırlığı bitəndən sonra hücumu keçməli idilər, lakin 56-cı alayın komandiri Fəhmi bəy düşmənin çaşqınlığını nəzərə alaraq top hazırlığı bitməmiş döyüşçüləri hücumu qaldırdı. Ona 9-cu və 13-cü alaylar qoşuldu. Topçular atəşi şəhərin dərinliklərinə keçirdilər. 9-cu, 13-cü və 56-cı alaylar ayrı-ayrı düşmən dəstələrini məhv edərək şəhərin mərkəzinə doğru gedirdilər. Bu zaman Qara şəhərdə bir neçə neft çəni yanmağa başladı.⁶⁷⁵

15-ci firqənin hissələri saat 5:20-də hücumu keçirdilər. 38-ci alay Ermənəkənddə 2 ədəd uzunməsafəli, 8 səhra, 2 dağ topu və 2 sıradan çıxmış təyyarə ələ keçirdi. Saat 8:30-da 38-ci alay Qara şəhərin kənarında idi. Əhmədli istiqamətində irəliləyən milli Azərbaycan hissələrinə düşmən binalarda quraşdırdığı pulemy və

tüfəng atəşləri ilə müqavimət göstərdi. Evlərin pəncərələri və damlarından açılan atəşlə 2 zabit, 23 əsgər həlak oldu, 2 zabit, 27 əsgər isə yaralandı.⁶⁷⁶ 107-ci alayın 3-cü taboru vəziyyəti dəyişə bilmədi və Süleyman İzzət bəy 38-ci alaydan ən təcrübəli əsgərlərdən təşkil edilmiş bölüyü döyüşə göndərdi. O, düşmən pulemyotları qurulan evlərə toplardan atəş açmağı əmr etdi. Düşmənin müqaviməti qırıldı.⁶⁷⁷ Saat 7:30-da Malakankənd adlanan ərazi tutuldu. Azərbaycan könüllülərindən ibarət taborlar Keşləni azad etdilər, Zehni bəyin azərbaycanlı süvariləri Zığ dağına ələ keçirdilər, saat 08:30-da Əhmədli və Qara Şəhər ətrafındakı təpələr tutuldu.⁶⁷⁸

Saat 10:30-da üzərində İran bayrağı ilə böyük ağ bayraq olan avtomobil şəhərdən çıxıb 13-cü alayın mövqelərinə yaxınlaşdı. İran konsulu və Sentrokaspi qüvvələrinin qərb cəbhəsinin mənşəcə erməni olan komandanı şəhəri təslim etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Təslim şərtlərinin müzakirəsi üçün bir ingilis nümayəndəsi, İran, Amerika, İsveç, Danimarka konsullarının iştirakı ilə nümayəndə heyətinin qəbulunu xahiş etdilər. Bu təklif barəsində komandanlığa xəbər verildəndə 5-ci firqənin Ərkani-Hərb rəisi Rüşdü bəy avtomobillə şəhərə göndərildi ki, nümayəndə heyətini gətirsin. Rüşdü bəyin yazdığına görə məğlubluğun qaçılmaz olmasını hiss edən ermənilər müsəlmanlara divan tuturdular. Kəməyin yaxın olmasından ruhlanan azərbaycanlılar müqavimət göstərmiş və nəticədə küçə döyüşləri baş vermişdi. Danimarka konsulluğunda toplanan bütün nümayəndə heyəti 5-ci firqənin qərargahına yollandı.

Müzakirə nəticəsində aşağıdakılar qərara alındı: şəhər qeyd-şərtsiz təslim olur; bütün qüvvələr silahları təhvil verir; Nargin adasındakı türk, alman və avstriyalı əsirlər geri qaytarılır; silah anbarları, ərzaq, avtomobillər, zirehli avtomobillər, təyyarələr və digər hərbi mülkiyyət təslim edilir.

Əhalini sakitliyə çağıran vərəqələr nümayəndə heyətinə verildi ki, şəhərdə paylanılsın.⁶⁷⁹ 15-ci firqənin döyüş xəttinə də üç nəfər ağ bayraqla gələrək təslim olmaqlarını bildirdilər. Saat 15:00-da 38-ci alay Qara şəhərdə əsirləri və silahları toplamağa başladı. Sentyabrın 14-ü Sentrokaspi Diktaturasının 1647 əsgər və 30 zabiti əsir götürüldü.⁶⁸⁰ Ümumilikdə sentyabrın 16-na qədər 9 rus, 10 gürcü, 17 erməni zabit, 4 ingilis, 3838 rus,

1151 erməni və 113 digər millətlərdən olan əsgər əsir götürülmüşdü. Əsirlərin gözləniləndən az olması düşmən qüvvələri tərkibindəki Denstervil və Biçeraxovun hissələrinin, həmçinin 5 minədək erməninin gəmilərlə Krasnovodsk, Dərbənd və Maxaçqalaya qaçması, bir qism erməninin cild dəyişib əhali arasında gizlənməsi ilə bağlı idi. Xəlil paşanın xatirələrinə görə, şəhərdən 50-yə yaxın gəmi çıxarılmış,⁶⁸¹ 100 pulemyot, 20 top çıxarılmışdı.⁶⁸²

Ümumilikdə, avqustun 1-dən sentyabrın 15-dək baş vermiş döyüşlərdə 5-ci Qafqaz piyada firqəsi 1130 nəfər şəhid (onlardan 30 nəfəri zabit idi) verdi, sentyabrın 14-15-də döyüşlərdə iştirak edən 15-

⁶⁷⁵Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.119.

⁶⁷⁶Görürülmez M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.176.

⁶⁷⁷Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.353-354.

⁶⁷⁸Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.120.

⁶⁷⁹Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.121.

⁶⁸⁰Yenə orada, s.122.

⁶⁸¹Görürülmez M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.175.

⁶⁸²Yenə orada, s.179.

⁶⁸³Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.121.

⁶⁸⁴Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.122.

Bakı uğrunda döyüşlərdə həlak olan türk və azərbaycanlı əsgərlərin qəbirləri xalqımız tərəfindən göz bəbəyi kimi qorunur.

Novxanı şəhidliyində hal-hazırda bir türk əsgərinin qəbri mövcuddur. Novxanı-Masazır yaxınlığında döyüşlərdə həlak olmuş türk və azərbaycanlı əsgərlər Novxanı kəndi yaxınlığında dəfn edilmiş, lakin sovet hakimiyyəti illərində qəbirlər olan ərazi kənd təsərrüfatı sahələri kimi istifadəyə verilmiş və aparılışlar nəticəsində itmişdir. Yalnız bir qəbir 1964-cü ildə əhali tərəfindən aşkarlanaraq, əsgərin qalıqları gizli şəkildə kənd təsərrüfatı sahəsindən çıxarılıb qəbiristanlıqda dəfn edilib.⁶⁸⁵

Mərdəkan şəhidliyində Abşeron kəndlərini düşməndən qoruyarkən döyüşlərdə həlak olan igidlər dəfn olunub.

Bakı şəhidliyi Çəmbəkənd qəbiristanlığında salındı. Şəhidliklər sırasında ən böyük şəhidliyi olan

Çəmbəkənd qəbiristanlığını Azərbaycan hökuməti xalqın and yerinə çevirməyi planlaşdırırdı. 1919-cu il sentyabrın 15-də şəhidlikdə xalqın topladığı vəsaitlə Bakının azad edilməsi zamanı həlak olmuş döyüşçülərin şərəfinə abidə ucaldılmağa başladı, lakin 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal ediləndə abidənin tikintisi dayandırıldı, 30-cu illərdə isə Çəmbəkənd qəbiristanlığı tamamilə dağıldı. 1990-cı ildə Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş

7.12. Bakı şəhəri sentyabrın 16-20-də.

Erməni, həmçinin bəzi Rusiya və Avropa tədqiqatçıları iddia edirlər ki, Bakı şəhəri azad ediləndən sonra azərbaycanlılar və türklər planlı şəkildə erməni əhalisini qırmağa başlamış və 30 min erməni qətlə yetirmişlər. Bakıda əslində nələrin

İşğal şəhərinin ümumi görünüşü. XX əsrin əvvəllərinə aid fotosəhifə. MATN.

baş verdiyinə diqqət yetirək.

Şəhər azad ediləndən sonra, sentyabrın 15-də Zığ və Bayıl burunlarının hər birində bir tor batareyası yerləşdirildi, şəhərdə yalnız

56-cı alay, Qara şəhərdə 38-ci alay qaldı. 5-ci firqə şəhərdən qərbdə,

15-ci firqə Əhmədli təpələrində yerləşdirildi. Cəmil Cahid bəy Bakı mövqe komandanı təyin edildi. Nuru paşa komandirlərə son döyüşlərdə fərqlənmiş zabit və əsgərlərə təltif nişanları vermək üçün təqdimatlar yazılmasını əmr etdi.⁶⁸⁶

Nuru paşa Bakının alınması barədə Azərbaycan hökumətinə, Ənvər paşaya, 3-cü və 9-cu Ordu komandanlarına teleqramlar göndərdi. Teleqramların hamısı eyni cümlə ilə başlayırdı: "Bakı şəhəri 36 saatlıq şiddətli müharibədən sonra sentyabrın 15-də saat 9-da zəbt olunub". Ənvər paşa cavab teleqramında yazırdı: "Böyük Turan imperatorluğunun Xəzər kənarındakı zəngin bir yurd yeri olan Bakı şəhərinin zəbti xəbərini böyük bir sevinc və mutluluqla qarşılarıq. Türk və islam tarixi sizin bu xidmətinizi unutmayacağıq. Qazilərimizin gözündən öpər, şəhidlərimizə fatihələr ithaf edərim".⁶⁸⁷

İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadəyə telefonla zəng edən Ənvər paşa onu təbrik etdi. M.Ə.Rəsulzadə öz növbəsində Azərbaycan hökumətinin sədri F.Xoyskiyə teleqram göndərüb Azərbaycan xalqı və hökumətini böyük qələbə münasibətilə ilə təbrik etdi. Fətəli Xan Xoyski Nuru paşanı şəhərin azad edilməsi münasibəti ilə təbrik edərkən yazırdı: "**Millət Sizə minnətdardır**". Nəsim bəy Yusifbəylinin fikrincə, Azərbaycan durduqca

bu üç kəlmə azərilərin dilində və qəlbində yaşayacağıdır.⁶⁸⁸ Sonra isə F.Xoyski ətraflı və rəsmi teleqramda Nuru paşa və onun komandanlıq etdiyi qoşunlara Azərbaycan xalqı və rəhbərlik etdiyi hökumət adından təşəkkürünü bildirmişdi. Tarixi qələbədən sonra Nuru paşanın

⁶⁸⁵ Görüryılmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.211-212.

⁶⁸⁶ Lakin təltif nişanları qəhrəmanlara təqdim edilmədi: belə ki, Osmanlı dövləti məğlub olmuş. Tələt paşa hökumət kabinetinin istefaya getməsinə bəyan etmişdi; təqdimat sənədləri isə sultan tərəfindən imzalanmadı (Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.122).

⁶⁸⁷ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.359.

⁶⁸⁸ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.360.

⁶⁸⁹ Yene orada, s.357.

Şəhər qəbri təpəsinin ətrafları. Müasir vəziyyəti. Foto F.Xoyskiyədir.

Xəlil paşa ilə birlikdə sentyabrın 16-da şəhərə girəcəklərini bildirən Nuru paşa Mürsəl paşaya şəhərin girəcəyində qoşunların rəsmi keçidini hazırlamağı xahiş etdi. Qırmızı Qışla adlanan yerdə sentyabrın 16-da

parad keçirildi. Burada Xəlil paşa, Nuru paşa, Ə.Şıxlinski, H.Səlimov, Azərbaycan hökumətinin üzvləri iştirak etdilər. Rəsmi keçiddə 38-ci, 9-cu, 10-cu, 13-cü, 106-cu və 107-ci alaylar, 2-ci mürəttəb süvari alayı, Azərbaycan hissələri, 59 pulemyot, 50 top iştirak etdi. Süleyman İzzət bəy qoşunların düzülməsi barəsində Xəlil paşa və Nuru paşaya məruzə etdi. İki saat çəkən mərasimdən sonra qoşunlar təntənəli sürətdə şəhərə daxil oldular. Qoşunlar meydandan (hal-hazırda burada M.Əzizbəyovun abidəsi dayanır), indiki Parlament prospekti

ilə Çəmbərəkənd qəbiristanlığı tərəfə (indiki Şəhidlər Xiyabanının yanı), oradan isə Şəhər Dumas binasına qarşısına, oradan da sahilə tərəf keçdilər və Xəzər dənizinə yaxın meydana (hal-hazırda M.F.Axund adına

Milli Kitabxana ilə üzbəüz olan meydan) çatdılar. Bütün xalq küçələrə çıxaraq qalibləri salamlayırdı. Meydanda Nuru paşa əsgərlər və əhali qarşısında çıxış edərək bildirdi ki, din, dil və irq ayrılığına yol vermədən durum yaradılacaq, insanların canları və mallarına toxunulmayacaq, hamıya qarşı eyni qanunlar tətbiq ediləcək. "Metropol" otelində ayaqüstü ziyafət təşkil ediləndə şəhər müsəlmanları oteli əhatəyə alaraq qəhrəman sərkərdələri salamlayırdı.⁶⁹⁰

"Bristol" otelində verilən ziyafətdən sonra Xəlil paşa H.Z.Tağıyevin evində, Nuru paşa "İsmailiyyə" ilə üzbəüz olan mehmanxanada, Mürsəl paşa vaxtı ilə Müzəffərəddin şahın qonaq olduğu mehmanxanada qaldılar. Bakının azad edilməsi Qurban bayramı ilə üst-üstə düşdüyündən komandan azərbaycanlı döyüşçülərin üç günlük evə buraxılmasına icazə verdi. Yalnız Əhmədli, Keşlə, Sabunçu və Balaxanıda kiçik süvari hissələri saxlandı ki, asayiş təmin edilsin.⁶⁹¹

Sentyabrın 16-da QIO-nun qarargahı Bakıya köçürüldü. 9-cu, 10-cu, 13-cü, 106-cı piyada alayları, 5-ci Qafqaz piyada firqəsinə 38-cu, 56-cı, 107-ci piyada alayları isə 15-ci piyada firqəsinə tabe edildi. 5-ci firqənin hissələri Bakı ətrafında mövqelər tutdu. Onlar Abşeron yarımadasının dənizdən mühafizəsini təşkil etdi. 15-ci firqə və ona verilmiş

Azərbaycan hissələri Suraxanı, Sabunçu və Balaxanıda yerləşdirildi, sahil xəttinin mühafizəsindən başqa onlar göstərilən kəndlər, həmçinin Ramanı, Bülbülə, Keşlədə asayiş təmin etməli idilər.⁶⁹²

Sentyabrın 17-də İstanbul qəzetləri Bakının azad edilməsini bir müjdə kimi manşetə çıxarsa da, ingilis və alman mətbuatında bu xəbər bir üzüntü kimi verildi.⁶⁹³ Əgər türklər tərəfindən açıq döyüşdə məğlub edilmiş ingilis tərəfinin qəzəbini başa düşmək olarsa, alman tərəfinin

iradlarını anlamaq olmurdu. Bu bir daha göstərdi ki, siyasətdə müttəfiqlik anlayışı mücərrəd anlayışdır: Almaniya müttəfiqin qələbəsinə sevinmək əvəzinə Bakını əldən verməsinə qüssələndirdi.

Şəhərdə asayişin bərpa olunması üçün Nuru paşa Cəmil Cahid bəy qarşısında konkret tələblər qoydu.

Yüzbaşı Səlahəddin bəy öz xatirələrində yazırdı ki, hələ sentyabrın 14-də şəhər türk qoşunları şəhərə daxil olmadan alman zabiti Parakuin ilə Xəlil paşa arasında münaqişə baş verdi. Bakıya hər vəchlə alman qoşunlarını gətirməyə çalışan və buna nail olmayan polkovnik - leytenant Parakuin çox maraqlı sözlər işlətməmişdi. O, dənizdə şəhərdən qaçan düşmən gəmilərini göstərərək demişdi: "Qaçan düşmən deyil, sizin zülmünüzdən qorxan ermənilərdir. Yazıq ki, siz dünyanın ən namuslu və çalışqan milləti olan ermənilərə bu zülmü etməklə tarixin tənəli damğasını yediniz".⁶⁹⁴ Alman zabitinin söylədikləri Xəlil paşanı təəccübləndirdi, çünki qoşunlar heç şəhər məhəllələrinə yaxınlaşmamışdı, alman zabiti isə artıq "zülmə" düçar olmuş ermənilərin "şərəfinə" nitq söyləyirdi. Bakıya gəlmiş alman polkovniki Parakuin şəhərə daxil olar-olmaz burada xristianların qırılmasını demiş və şəhərdə asayişin bərpası,

⁶⁹⁰Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.179,182.

⁶⁹¹Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.358.

⁶⁹²Yenə orada, s.367.

⁶⁹³Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s. 170-171.

⁶⁹⁴Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.124-125.

Yuxarıda. Ermənilərə veriləcək kompensasiya qəbzinin üz tərəfi. MATM. 1918-ci ilin noyabrında general Tomsonun ingilis qoşunları Bakıya daxil olanda Paris sülh konfransı adından ermənilərə qəbzlər paylamış və «türklərin törətdikləri vəhşiliklərə görə kompensasiya veriləcəyi» vəd etmişdi. Sonda kompensasiya verilmədi: tədbir sonrakı danışıqlarda türklərə qarşı iddialar irəli sürmək üçün lazım idi. Aşağıda. Ermənilərə veriləcək kompensasiya qəbzinin arxa tərəfi. MATM.

öldürülməsi ilə bağlı bu dövlətlərin Almaniyadan hərbi kömək istəməsi barəsində xahiş etmişdi, lakin istəyinə nail ola bilmədi: hadisələrin içində olan konsullar Bakıda qırğınların olmamasının şahidi idilər.⁶⁹⁵ Bu hadisə göstərir ki, Avropa dövlətləri Osmanlı rəhbərliyindən nəyisə qoparmağa çalışdıqda erməni məsələsindən əvvəllər necə istifadə etmişdilər, indi də eləcə istifadə etmək fikrindəydilər. Osmanlı qoşunları şəhərə daxil olmağa imkan tapmadan, şəhərdə olan Avropa dövlətlərinin konsulları heç kimə müraciət etmədən və hətta ermənilərin belə türklərə qarşı heç bir iddia ilə çıxış etmədiyi şəraitdə alman zabiti əvvəlcədən hazırlanmış "erməni kartını" oyuna atdı.

Nuru paşanın raportundan aydın olur ki, Bakıda həmçinin Belçika və Fransa konsulları da var idi. Belçika konsulu yerli erməni olduğundan şəhər azad edilən kimi onu Gəncəyə göndərdilər, Fransa konsulu isə ümumiyyətlə Danimarka konsulluğunun ərazisində yaşayırdı və hadisələrdən kənar qalmağa çalışırdı.⁶⁹⁶ Lakin bu konsullar da heç bir bəyanatla çıxış etməmişdilər, ən azı ona görə ki, şəhər hələ tutulmamışdı (!).

Şəhərə daxil olarkən gördükləri barəsində Xəlil paşa yazırdı: "Bakı ingilislərin idarəçiliyi altındaykən, ermənilər və bolşeviklər yerli türk xalqa qarşı geniş bir qətləmə hərəkatına girişmişlərdir. Ermənilər, şəhərin hər məhəlləsində türklərin cəsədlərindən birer qala qurmuşlar və bütün vəhşətlərini ortaya qoymuşlardır. Küçük çocuklar qala bürcləri olmuş, qadınlar ədəb yerlərindən süngülənmiş və bıçaqlanmışlar".⁶⁹⁷

QIO-nun zabıtları Bakı kışqarında. Bakı, 1918-ci il, sentyabr. AXG Etnik Spesiyası.

Nuru paşa yazırdı: "Bakının qurtarılması əsnasında, şəhərdə asayiş təmin edilincəyə qədər, ermənilərlə türklər arasında silahlı çatışmalar meydana gəlmişdir. Şəhərdə türk əsgərinin əmniyyəti saxlamasına qədər keçən sürətdə, bəzi yağma olayları da yaşanmış, ancaq bu yağma və talanı bakılı türklər deyil, İranlı işçilərin yaptığı bəhirlənmişdir. Bu durum qarşısında ordu dərhal hərəkatə keçərək, yağmaçılardan yüzdən fazla kişi edam edilmişdir. Alman tədbirlərlə Bakıda güvənlik və asayiş təmin edilmişdir. Bu durumdan məmnun

olan hər millətə mənsub inaanlar türk ordusuna təşəkkür etmişlərdir. Ancaq Bakıdakı bu qarşılıqlı silahlı müsadəmə sonucunu ölənlərin durumunu, İran, Danimarka və İsveç Konsoloslarının, Almaniya və Avstriya nəzdində protesto edəcəklərini xəbər aldım. Bu protestonun səbəbi, bizim şəhərdə asayiş və güvənliyi təmin etmədiyimiz fikrini verdirmək sürətiylə, burada yabancılardan və xristianların himayəsi üçün Alman və Avstriya əsgərinin Bakıya gətirilməsini sağlamaktır. Bu hərəkatın, almanların tərtiblədiyi bir plan üzərinə yapılmakta olduğunu hiss ediyordum. Parakuinin bilahərə teleqrafla ərz etdiyim bugünkü halı, bunu isbat etdi".⁶⁹⁸

Beləliklə, Nuru paşa müsəlmanlarla ermənilər arasında baş vermiş toqquşmalarda ermənilərin öldürülməsini yazmış, lakin qeyd etmişdir ki, öldürülənlərin sayı mart ayında ermənilər tərəfindən öldürülən müsəlmanların heç yüzdə birini təşkil etmir.⁶⁹⁹ Şəhərdə baş verən talanlarda Azəri

türklərinin deyil, İrandan gəlmiş yoxsul işçilərin iştirak etməsini qeyd edən Nuru paşa şəhərdə darğaçlarının qurulması, talançıların edam edilməsi və şəhərdə asayişin təmin edilməsi barəsində xəbər vermişdi. ar ağacları Bakının Quba, Quru bağ, Parapet, Vağzal, Bulvar meydanlarında qurulmuşdu. 100-ə yaxın

talancı edam edilmişdi. Qətiyyətli tədbirlər şəhərdə yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri tərəfindən əgəbtlə qarşılandı. İran, Danimarka, İsveç konsulları bildirmişdilər ki, baş verənlərlə bağlı etiraz

notaları verəcəklər, çünki türk qoşunları asayişini təmin edə bilmir və

...

⁶⁹⁵ Budaq M. Nuru paşanın raportu, s.460.

⁶⁹⁶ Yenə orada, s.460.

⁶⁹⁷ Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.188; Yuceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi, s.353.

⁶⁹⁸ Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.189.

⁶⁹⁹ Yuceer N. Birinci Dünya savaşında, s.123.

⁷⁰⁰ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.363.

...

18 martda (31 mart) müsəlmanlara yaptıkları qətləmin yüzdə birini təşkil etməz. Bu səfərki yağmayı yapanların əksərisi İranlı amələ guruhudur. Ordu tərəfindən verilən əmr üzərinə yağmaçılardan yüzdən fazlasının edam olunması üzərinə, yağmanın önu dərhal alınmışdır. Bu gün Bakıda asayiş tamamilə sağlanmışdır.⁷⁰¹ Nuru paşa xatirələrində göstərir ki, dar ağaclarından mart-aprel aylarında azərbaycanlıların qətlərində iştirak etmiş və əhali tərəfindən tutularaq türklərə təhvil verilmiş 43 erməni cəlladı asıldı.⁷⁰² Şəhərdə asayişin təmin edilməsini yoxlamaq üçün yüzbaşı Səlaşəddin bəy, Nuru paşanın yavəri Asəf (sonralar Kılıç Əli adını götürmüş) və Milli Xalq Komitəsinin rəisi Aşurbəyov şəhərə çıxdılar.⁷⁰³

Fətəli xan Xoyski də şəhərdə toqquşmaların baş verməsini qeyd etmiş, hökumətin onların qarşısını almaqda tədbirlər həyata keçirməsini göstərmişdir. Şəhər 10 sahəyə bölünmüş, Nazim bəy şəhərin komendantı təyin edilmişdi.⁷⁰⁴

Sentyabrın 18-də Nuru paşa Bakı əhalisinə ünvanlanmış Əmrnamədə saat 18-ə kimi silahların təhvil verilməsini bildirdi. Saat 19:00-dan səhər saat 7-dək komendant saati elan edildi, gecə vaxtı küçələrə çıxmaq qadağan edildi. Əmrnamə hazırlayan Cəmil Cahid bəy talanla, quldurluqla, oğurluqla, adam öldürməklə məşğul olanların cəzalandırılacağı barəsində əmrnamə imzaladı.⁷⁰⁵

Sentyabrın 18-də Bakı şəhərində Azərbaycan hökumətinin bəyanatı yayıldı. Bəyanatda bir daha silahın təhvil verilməsi tələbi irəli sürülür, həyat və mülkiyyətin təhlükəsizliyinə zəmanət verilir: "Paytaxtı olan Bakıya təzə varid olmuş Azərbaycan hökuməti - Cümhuriyyəsi bununla şəhərdə və ətrafda yaşayan ümum əhaliyə bilafərq din və millət əmr edir ki, Azərbaycan hökumətinin təhti-təbiətində yaşayan heç bir millətə təfəvüt qoyulmayaraq caniləri, qarətqərləri, qatilləri və camaatın asayişini pozanları hökumət böyük cəzaya, edama varıncaya qədər düçar edəcəkdir. Əhali bunu bilməlidir ki, türk milləti-nəсібəsinin qəhrəman və fəteh əsgərlərinə əmr verilmişdir ki, cinayət, qətl və qarətlə məşğul olanları harda görsələr gülləbaran etsinlər, türk Azərbaycan hökumətinin şan-şərəfinə yaraşmaz ki, onun paytaxtında günahsız adamların haqq və hüququna təcavüz olunsun".⁷⁰⁶

Beləlikdə, şəhərdə toqquşmalar və talan faktları olmuşsa da, onlar nə Azərbaycan hökuməti, nə də türk qoşunlarının komandanlığı tərəfindən planlaşdırılmamış və həyata keçirilməmişdir. Maraqlıdır ki, bunun

həqiqət olmasını şəhərdəki ermənilərin və rusların hərəkətləri də təsdiqləyir. Belə ki, 1918-ci il sentyabrın 18-də erməni nümayəndə heyəti və erməni katalikosu Levan Nuru paşa və Fətəli xan Xoyskini qələbə münasibətilə ilə təbrik etmiş və bu barədə dövrü mətbuatda da ("Azərbaycan" qəzetində) məlumat verilmişdi.⁷⁰⁷

Xəlil paşa Bakıdan Gəncəyə, oradan isə Tiflisə gedəndə Tiflisdəki Erməni Milli Komitəsinin üzvləri ondan müsəlmanların 31 martda ermənilər tərəfindən qətlə yetirildiyi üçün üzr istəyərək bu qətləmlərdə əli olanların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasının tərəfdarı olduqlarını bildirdilər və bu fakt da dövrü mətbuatda ("Azərbaycan" qəzetində) öz əksini tapmışdı.⁷⁰⁸

Vaxtilə bolşeviklər tərəfindən ləğv edilmiş Rus Milli Şurasının sentyabrın 21-də Bakıda yaradılmasına icazə verildi.⁷⁰⁹ Sentyabrın 27-də Nuru paşa və Fətəli Xan Xoyski rus kilsəsinə gəldilər və bir daha rusların və qeyri millətlərin təhlükəsizliyinin təmin ediləcəyini bildirdilər.⁷¹⁰

Sentyabrın 19-da Sovet Rusiyası Xarici İşlər Xalq Komissarı Q.Çiçerin Berlindəki nümayəndəsi İoffeyə məktubunda türklərin Bakıda olmanın qəddarlıq həyata keçirməsini bildirmiş və Avropa ölkələri nümayəndələri arasında bu qəddarlığın pislənməsi, türklərin Bakıdan çıxarılması istiqamətində təbliğat aparmasını tələb etmişdi.

Sentyabrın 20-də Çiçerin Türkiyə Xarici İşlər Naziri Əhməd Nəsimi bəyə nota göndərmişdi. Notada deyilirdi ki, türklər xristianları (ermənilər nəzərdə tutulur- A.Y.,Ə.S.) Qars, Ərdahan və Batumda qırımı yerli quldurlarla (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur - A.Y., Ə.S.) əlbir olmuş imperiyanın torpaqlarında şəhər və

⁷⁰¹Görürilməz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.189.

⁷⁰²Yenə orada, s.184.

⁷⁰³Yenə orada, s.185.

⁷⁰⁴Yenə orada, s.184.

⁷⁰⁵Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.139.

⁷⁰⁶Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.365.

⁷⁰⁷Aşırı A. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu, s.525.

⁷⁰⁸Yenə orada, s.525.

⁷⁰⁹Yenə orada, s.525.

⁷¹⁰Yenə orada, s.526.

⁷¹¹Yenə orada, s.525.

Milli Komitəsinin üzvləri küçələrdə sərbəst gəzir və hər bir cəsədi qeydiyyatla alırdılar? Axı, məntiqlə düşünülə, "qəddar türklər" həmin Komitə üzvlərini qırmalı və ya ən azından, "statistik tədqiqatlar" aparmağa maneçilik törətməli idilər. Lakin belə suallar heç kimə lazım deyildi. Sovet Rusiyası və Avropa dövlətlərinin təbliğatı ermənilərin göstərdikləri rəqəmi də bir o qədər böyük saymırdı (doğrudan da, Asiya və Afrika

ölkələrində İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər Avropa dövlətlərinin qoşunları on minlərlə insanları məhv edir və bu rəqəmlərlə müqayisədə Bakıda guya qırılan ermənilərin sayı çox az idi). Nəticədə mətbuatda əvvəlcə Bakıda 20 min, daha sonra isə 30 min erməninin qırılması barədə məlumatlar yayılmağa başladı. Vətəndaş müharibəsi adı ilə yüz minlərlə insanı məhv edən, aclıqdan üsyan qaldıran kəndlilərə qarşı kimyəvi silahların tətbiqindən belə çəkinməyən bolşeviklər birdən birə Bakıda qırılan ermənilərə "yas" tutmağa başladılar. Çiçerinin notalarının məzmunu və türklərin Bakını tərk etmək tələbi göstərir ki, Sovet Rusiyasının əsas məqsədi Bakı nefti idi və məqsədə çatmaq üçün böhtanlardan da istifadə edilirdi.

Sentyabrın 24-də Əhməd Nəsimi bəy cavab notası göndərdi. O, yazırdı ki, Brest-Litovsk müqaviləsinin 4-cü paragrafının 2-ci bəndinə əsasən Rusiya öz qoşunlarını çıxararkən boşaldılmış əraziləri quldur dəstələrindən təmizləməli idi. Bu quldur dəstələri əsasən ermənilərdən ibarət olub rus silahları ilə silahlanaraq döyüş adı

altında müsəlman kəndlərini məhv etməklə məşğul idilər. Zaqafqaziya Federasiyası Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Türkiyəyə qaytarılmalı olan 3 vilayətin heç birini qaytarmaq istəmir, üstəlik Azərbaycanda bolşevik-erməni dəstələrinin törətdiyi qırğınlara son qoya bilmir. Türkiyə öz qoşunlarını Azərbaycana yeritməyə məcbur oldu. Brest-Litovsk müqaviləsinin 4-cü paragrafına əsasən Rusiya təhvil verdiyi ərazilərə iddialı ola bilməzdi, bu səbəbdən türk qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılmasını tələb edə bilməz. Azərbaycan hökuməti isə bəyan edirdi ki, Azərbaycan torpaqlarının hansı dövlətinin tərkibində olmasını onun xalqı müəyyən edir. Sentyabrın

29-da Osmanlı dövlətinin Berlindəki nümayəndəsi Rifat paşa xəbər verdi ki, Rusiyada əsirlikdə o türk əsgərlərinin azad edilməsi ləngidilir.⁷¹²

Rusiyanın Berlindəki nümayəndəsi Tələt paşa ilə görüşündə Türkiyənin Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinin pozulmasında günahlandırdı və Rusiyanın ərazisi adlandırdığı Azərbaycandan türk qoşunlarının çıxarılmasını istədi.⁷¹³ Bu tələblərə Tələt paşa rədd cavabı vermişdi. O, Rusiya səfiri İoffe ilə görüşəndə, ondan sövdələşmə təklifi aldı: Azərbaycan osmanlılara qalır, Bakı sovetlərə verilir. Tələt paşa buna da rədd cavabı verdi.⁷¹⁴ O, bildirdi ki, Türkiyə Batum müqaviləsində göstərilməyən torpaqlara heç bir iddia ilə çıxış etmir və Azərbaycan ərazisini öz dövlətinə birləşdirmək fikrində deyil. Qoşunların göndərilməsində məqsəd türk- müsəlman qardaşların qırğınlıqlarına son qoymaq, onlara öz dövlətlərini yaratmaqda kömək göstərməkdir. Tələt paşa dəfələrlə Balkanların slavyan xalqlarına yardım göstərərək bunu "slavyan-pravoslav qardaşlara" kömək kimi qiymətləndirən Rusiya etdirdi və sentyabrın 23-də Almaniya ilə gizli müqavilənin imzalanmasına nail qoşunları oldu: türk paşanın

Azərbaycandan çıxarılacaq, Almaniya isə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyacaq.⁷¹⁵ Tələt Almaniya imperiya ambisiyalarını itirməmişdi. Türkiyə isə çalışırdı ki, Azərbaycan beynəlxalq arenada təklənəsin.

Avropa və Sovet Rusiyasının başladığı kampaniya genişlənməkdə idi və Osmanlı dövlətinin yə Sədr-Əzəmi İzzət paşa Bakıda baş verənlər barəsində ətraflı hesabat istədi. 1918-ci il 27 oktyabrda Nuru paşa İzzət paşaya göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Bakının Osmanlı kitaları tərəfindən zəbti ilə düşmən tərəfindən tərk və təxliyəsi arasındakı zaman əsnasında, 31 mart qırğınının intiqamını almaq üzərə türklər ilə ermənilər arasında qarşılıqlı saldırmalar olmuş və o sırada 2 minə qədər erməni tələf olmuşdur. Osmanlı kitalarının şəhərə girməsiylə bu duruma dərhal son verilmiş və buna səbəb olan müslümanlardan 172 kişi edam edilmiş, ermənilərin malını yağmalayan və öldürənlərdən üçü isə daha dünən asılmışdır. Halbuki mart olaylarında 20 minə yaxın müslüman qətl və malları yağma edilmiş, camilər topa tutulmuş, yüzlərcə böyük bina yakılıb yıkılmış, yapılmadık faciə qalmamışdır. Eriyan civarında bulunan 240 parça türk köyü, bütün oturanlarıyla tamamen ortadan qaldırılmışdır. Bu faciə Azərbaycan xalqının qulaqlarında hələ də çinlamaktadır".⁷¹⁶

Türkiyə və Azərbaycana qarşı kampaniya başlayanda Gürcüstanda məsələni ədalətlə araşdırmaq təklifləri səsləndi. Erməni xisləti ilə üzlaşən, bolşeviklərin necə böyük təbliğat kampaniyası yaratmaq üzərə usta olmalarını bilən gürcü siyasətçi və jurnalistləri həqiqətdə bolşevik-erməni tərəfinin

⁷¹²Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.198-199.

⁷¹³Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.193.

⁷¹⁴Yenə orada, s.201.

⁷¹⁵Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.200-201.

⁷¹⁶Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.254.

salmağı və kimin-müsəlmanların, yoxsa ermənilərin əsl qatil olmasını, kimin əllərinin qana batmasını ədalətlə müəyyən et-məyi tövsiyə edirdi.⁷¹⁷

1916-cı ildə 3 milyon erməninin qırılması barəsində yaradılan mif kimi Bakıda 1918-ci ilin sentyabr ayının ortalarında 30 min erməninin qırılması da uydurmadan başqa bir şey deyil. Bu yalanın ayaq tutub yeriməsinin əsas səbəbkarları Bakı neftində gözü olan, Türkiyə qoşunlarını buradan çıxarmağa çalışan, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ləğvinə can atan Almaniya hakim rejimi, İngiltərə siyasətçiləri, Sovet Rusiyasının rəhbərliyi və əlbəttə ki, bulanıq suda balıq tutmağın ustaları olan erməni

⁷¹⁷Aşırı A. Gümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu, s.525.

8. Münaqiçənin nəticələri

8.1. Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı - Bakı şəhəri

Bakı şəhərində asayişin təmin edilməsi ilə həyat öz normal axarına qayıtdı. Bu, həm də iqtisadiyyatın

canlanmasına səbəb oldu. Kəndlilər şəhərə öz məhsullarını apara bilmədiyindən qiymətlər ən yuxarı həddə qalxmışdı. Belə ki, şəhər azad edilməmişdən 1 pud (16 kq) un 800 rubl, 1 kq ət 20 rubl dəyərində idisə, sentyabrın ikinci yarısında qiymətlər düşdü və 1 pud un 100-150 rubl, 1 kq ət isə 6 rubl oldu.⁷¹⁸

Tədricən Azərbaycan hökumətinin fəaliyyəti genişlənməkdə idi. Nuru paşa hərbi sahəyə aid olmayan

işlərin icrasına müdaxilə etmir, Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmağa son dərəcə ehtiyatla yanaşırdı. Döyüşlərin getdiyi vaxt Azərbaycanda yerli idarəetmə orqanlarında işləyən türklər tədri azərbaycanlı kadrlarla əvəz edilirdi.

Azərbaycan hökuməti Bakıya köçən kimi Almaniyanın hərbi və ticarət nümayəndəsi baron fon der Qolts bura gəldi. Fon der Qolts Tiflisdə ola-ola Bakıda xristianların məhv edilməsi barəsində, onları xilas etmək üçün ya alman qoşunlarının Bakıya göndərilməsi, ya da şəhərin açıq şəhər elan edilməsinin vacibliyi barədə hay-küy qaldırmışdı. Xəlil paşa onunla əlaqə yaradaraq öz gözləri ilə vəziyyəti öyrənmək üçün Bakıya gəlməsinə icazə verdi. Fon der Qoltsa onun hökuməti dərhal Almaniyanın hərbi və ticarət nümayəndəsi statusunu verdi. O, bir taborun müşayiəti ilə Bakıya gəlməyə hazır olduğunu bildirdi.

İngilis qoşunlarının Bakıdan evakuasiyası. L. Densterevlin kitabından.

Lakin Xəlil paşa yalnız onu və onu müşayiət edəcək zabidləri

Azərbaycan hüduclarına buraxacağını bildirmişdi. Qolts Gəncəyə çatdıqda müəyyən olundu ki, bir tabor olmasa da hər halda o çoxlu sayda alman piyadası yerləşdirilən qatarda hərəkət edir. Gəncənin çıxacağında relslər söküldü, qatarın qarşısı alındı, Qolts bir neçə zabitlə Bakıya tərəf göndərildi, onun əsgərləri olan qatar isə Tiflisə qaytarıldı.⁷¹⁹ Qolts bununla kifayətlənməli olmuş, Fon der Qolts Bakıya gəlmiş və heç bir erməni qətliamının olmadığını öz gözləri

ilə görmüşdü. Üstəlik türk qoşunları Bakıda azad etdikləri Avstriya əsirlərini vətənə qayıtmaq üçün onlar öz rəsmi nümayəndəsi ilə Batuma yola saldı, bu əsirlər qətlərin olmamasını bildirdilər.⁷²⁰ Bakıya gəlmiş Avstriya nümayəndəsi polkovnik - leytenant Paul elə almanlar kimi iddialı idi, lakin Azərbaycan hökuməti və Osmanlı hərbi rəhbərliyinin şəhərə üçüncü qüvvə buraxmamaqda ısrarlı olmasını görərək buradakı Avstriya əsirlərini götürdü və Batuma, oradan isə vətənə qayıtdı.⁷²¹ Lakin Almaniya Bakıya bir tabor piyada göndərmək fikrində

idi. Bu zaman onlar nə Azərbaycan hökumətinin, nə də Qafqaz İslam Ordusunun mövqeyini nəzərə almamağı qət etmişdi. Müharibədə məğlub olan dövlət son anda Bakı nefti hesabına vəziyyəti dəyişməyə çalışırdı. Lakin Xəlil paşa Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddindəki dəmir yol körpüsünü minalamağı tapşırırdı. Əgər alman taboru hərəkətə keçərsə, onu partlatmaq fikrini sentyabrın 21-də Ənvər paşaya bildirdi. Sentyabrın 22-də cavab teleqramı göndərən Ənvər paşa Azərbaycan hökumətinin razılığı olmadan heç bir qüvvənin Bakıya

⁷¹⁸Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.127.

⁷¹⁹Budak M. Nuru paşanın raportu, s.454.

⁷²⁰Görürüymaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.187.

⁷²¹Budak M. Nuru paşanın raportu, s.459.

⁷²²Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.366-367.

⁷²³Gürcüstanda yerləşən alman qoşunlarının komandanı general Kress fon Kressenşteyn təkəbbürü ilə seçilirdi. Lakin Almaniya müharibədə uduzduqda alman qoşunları Gürcüstandan çıxarıldı. Tiflisdə olan alman zabidləri və onların komandanı hadisələrə təsir göstərmək üçün burada saxlanılsalar da, çox keçmədi ki, heç nəyə təsir edə bilməyəcəklərini anladılar. Yerli hökumət və əhali hesabına firavancasına dolanan bu zabidlər müharibə bitdikdə təminatlı qaldılar və hər şeylərini, hətta şəxsi silahlarını belə ərzəyə dəyişməyə məcbur oldular. Əhali onların yaşadıkları evləri daş-qalaq etdiyindən onlar qorxularından küçəyə çıxıb bilmirdilər. Gürcüstan hökuməti general və onun zabidlərini Tiflisdən Batuma kimi aparmaq üçün mal-qara daşıyan vaqon ayırdı. Belə olduqda generalın yavəri Batumda olan türk hərbi heyətinə müraciət etməli oldu. General Kressenşteynin türk ordusuna qarşı iftira və yalanlar söyləməsinə baxmayaraq türk hərbi rəhbərliyi öz böyüklüyünü göstərdi: bir bölük türk əsgəri general və onun zabidlərini Tiflis stansiyasına gətirdi, orada türk komandanlığının ayırdığı xüsusi sərnişin vaqonuyla alman hərbiçiləri Batuma aparılaraq gəmilərlə Almaniya yola salındı. (Yuceer N. Birinci Dünya savaşı, s.126.) Görəsən onda, alman generalı türklərə qarşı haqsız hərəkətləri, uydurduğu böhtanlara görə vicdan əzabı çəkdimi? O və onun zabidləri peşmançılıq hiss etsələr belə onların uydurduğu yalan dünyanı dolaşmaqda idi: Türkiyəni məhv etməyə can atan və türklərə nifrətlə yanaşan qüvvələr bu yalana öz uydurmalarını əlavə edərək onu yaymaqda davam edirdilər.

⁷²⁴Budak M. Nuru paşanın raportu, s.464-465.

№	Alman tərəfinin təklifi (tələbi)	Azərbaycan hökumətinin cavabı
1	Yelenedorfdə və s. ərazilərdə yaşayan almanlarla xüsusi rəftar, Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən Almaniyanın alman qəsəbələrinin daxili işlərinə müdaxilə etmək hüququnun olması	Azərbaycan ərazisində yaşayan almanlar ehtə Azərbaycan vətəndaşlarıdır; Brest-Litovsk müqaviləsinin Azərbaycana aidiyyəti yoxdur, çünki Azərbaycan tərəfi onun imzalanmasında iştirak etməyib
2	Kapitan Şnayder Bakıda Almaniyanın konsulu kimi tanınson	Kapitan Şnayder Bakıda yalnız alman əsirlərinin işləri ilə məşğul olacaq
3	Neft və s. məhsulların dünya bazarlarında satışı üçün alman tərəfinin göstərdiyi qiymətlər əsas tutulacaq və dərhal ticarətə başlanılacaq; Azərbaycan bu məhsulları Almaniya satacaq, digər ölkələrə satılanda isə Almaniya vasitəçilik edəcək	Azərbaycan tərəfi ticarət məsələlərində Almaniyanın vasitəçiliyinə ehtiyac duymur; Almaniya neft onun tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi tanınandan sonra satılacaq
4	Azərbaycan ərazisində olan dəmir yolu parovozları, vaqonları və avadanlığı barəsində Almaniya məlumat verilməlidir	Almaniya Gürcüstanda malik olduğu dəmir yolları avadanlığının sayını Azərbaycana bildirsə, Azərbaycan hökuməti özünün malik olduğu avadanlığın sayını göstərəcək
5	Neft sənayesinin bərpası imkanlarını öyrənmək üçün Alman neft mütəxəssisinin Bakının neft mədənlərinə buraxılması	Azərbaycan tərəfi razıdır, çünki neft sənayesinin bərpası ilə bağlı elmi təkliflərdə özü də maraqlıdır
6	Əgər Almaniya Azərbaycana silah verərsə, Azərbaycan hökuməti neft verərmidi?	Azərbaycan tərəfi razıdır. Artıq noyabrın 25-də 1000 alman tüfəngini gətirən karvan Gəncəyə gəldi, lakin sövdələşmə uzun sürmədi, çünki I Dünya müharibəsində uduzan Almaniya Qafqazdan çəkilməli oldu

№	Alman tərəfinin təklifi (tələbi)	Azərbaycan hökumətinin cavabı
7	Bakı ilə Tiflis arasında teleqraf xəttinin açılışını təmin etmək	Azərbaycan tərəfi razıdır. Teleqraf xətti bərpa ediləndən sonra iki türk mütəxəssisi Tiflis teleqrafında, iki alman mütəxəssisi Bakı teleqrafında işləməyə başladı

Təkliflər və onlara verilən cavablardan aydın olur ki, əvvəlcə tələblərlə çıxış edən alman tərəfi Osmanlı sərkərdələrinin dəstəyini hiss edən Azərbaycan hökumətinin qətiyyətli cavabları ilə üzləşdikdə mövqeyini dəyişmiş, təkliflər verməyə başlamış, xahişlərə keçmiş və hətta bir qram neft almadan belə Azərbaycana silah göndərmişdir.

Ümumiyyətlə, istər Almaniya, istərsə də Gürcüstanın mövqələrinin yumşalması təkcə hərbi (güclü düşməni məhv edən QİO-nun regionda ən qüdrətli ordu olması) və siyasi (Azərbaycan Cümhuriyyətinin özünün müstəqillik və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində israrlı olması) deyil, həm də iqtisadi səbəblə izah edilirdi. Belə ki, Bakının azad edilməsindən sonra neft anbarları və çənlərində aparılan hesablamalar göstərdi ki, burada **10 adda (neft, mazut, liqroin və s.) neft məhsullarının həcmi 95 mln. 254 min puda bərabərdir**, bu isə olduqca böyük rəqəm idi.⁷²⁵

15-ci firqə Şimali Qafqaza, Dərbənd və Maxaqqala şəhərlərinə doğru hərəkət etmək əmrini aldı.⁷²⁶

Sentyabrın 22-dən firqənin hissələri Biləcəri-Xırdalan dəmir yolu stansiyaları ətrafına toplaşmağa başladılar.

Firqə iki zirehli qatarın müşayiəti ilə şimala doğru gedən yolları bərpa edə-edə Abşerondan uzaqlaşdı və çox keçmədi ki, onun qələbə sorağı azad edilmiş Dərbənd və Maxaqqaladan gəldi.

5-ci Qafqaz firqəsinin Abşeronda müdafiə mövqələrini gücləndirməsi əbəs yerə deyildi. Dənizdə firqənin toplarının atəş sahəsindən kənarında 5 hərbi gəmi dayanmışdı. Onların ingilislərə və ya bolşeviklərə əxsus olmasının heç bir əhəmiyyəti yox idi: hər iki halda bu düşmən gəmiləri idi. Onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün Nuru paşa Qarsdan 4 ədəd uzaqvuran top gətirilməsini istədi və sentyabrın 30-da toplar Biləcəri stansiyasında qatarlardan boşaldılaraq mövqələrə daşındı.⁷²⁷

İngilis qoşunları evakuasiyadan sonra Ərzali limanında. L.Dənəstərlin kitabından.

Qarabağda vəziyyətin kəskinləşməsi, erməni quldur dəstələrinin müsəlman kəndlərinə təcavüzü bura hərbi hissələrin

göndərilməsi zərurətini yaratdı. Qarabağda asayişin bərpa edilməsini Azərbaycanın daxili işi hesab edən Nuru paşa əməliyyatın 1-ci Azərbaycan firqəsi tərəfindən keçirilməsini

məsləhət bildi. Tərkibində 1-ci, 2-ci, 3-cü Azərbaycan süvari alayları, 2-ci Azərbaycan piyada alayı, milli könüllü bölmələr, bir

Şnayder dağ taboru və zirehli avtomobillər olan firqədə piyada hissələrin azlığını Nuru paşa 5-ci Qafqaz piyada firqəsinin ən təcrübəli alayı - 9-cu alayı Azərbaycan firqəsinin tərkibinə verməklə həll etdi. 1-ci Azərbaycan firqəsinin komandiri Cəmil Cahid bəy təyin edildi və firqə Qarabağ istiqamətində hərəkətə başladı.⁷²⁸ Cəmil Cahid bəy, sonra isə İbrahim ağa Usubovun komandanlığı ilə firqə qarşısına qoyulan tapşırıqları layiqincə yerinə yetirdi. Oktyabrın 8-də əksər erməni dəstələri məğlub edildi, 1-ci Azərbaycan firqəsi Şuşaya daxil oldu. Həmin gün 15-ci firqə Biçeraxovun rəhbərliyi ilə rus qoşunlarını məğlub etdi, Dərbənd şəhəri türk hissələri tərəfindən azad edildi.

⁷²⁵Budak M. Nuru paşanın raportu, s.466.

⁷²⁶Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.367.

⁷²⁷Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.186.

⁷²⁸Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.380.

⁷²⁹Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun digər fəaliyyətləri və missiyasının sona çatması, s.381.

zabit kadrlarının çatışmazlığı şəraitində mümkün qədər çox azərbaycanlı əsgərə hərbi təlim keçmək üçün 10-cu türk piyada alayı 2-ci Azərbaycan firqəsinin tərkibinə verildi.⁷³⁰

Mudros müqaviləsinin 11-ci maddəsinin şərtlərinə əsasən QİO-nun ləğv edilməsi zamanı Azərbaycanın kiçik də olsa öz ordusu var idi: 1-ci və 2-ci Azərbaycan firqələri, həmçinin 3-cü süvari alayı, 1-ci ağır topçu taboru, 1-ci qaubitsa taboru, teleqraf taboru, dəmiryol taboru, zirehli avtomobillər dəstəsi, təyyarə dəstəsindən ibarət Azərbaycan qolordusu. 1-ci Azərbaycan firqəsinə daxil idilər: 3 piyada alayı, 1 topçu, 1 süvari alayları, 1 istehkam taboru, 1 cəbhəxana taboru, teleqraf, səhiyyə bölükləri, səyyar xəstəxana, 1 işə təqımı. 2-ci Azərbaycan firqəsi də eyni quruluşa malik idi. Qərb sərhədlərini qorumaq üçün 3 tabordan ibarət

Azərbaycanda türklərin şərəfinə toxunmuş Qarabağ xalçası. Xalça 1916-cı il fotosəkkili əsasında toxunduğundan üzərində osmanlı generaları təsvir olunub. MATIL.

sərhəd alayının formalaşdırılmasına başlanılmışdı.⁷³¹ Oktyabrda Gəncədəki Milli Hərbiyyə Məktəbinin ilk buraxılışı oldu. 4 aylıq kurs keçmiş yunkerlər imtahanlardan sonra qoşunlara təyinat aldılar, 6 ay xidmətdən sonra onlara zabit rütbəsi verilməli idi.⁷³² H.Z.Tağıyev Bakı azad ediləndən sonra vəd etmişdi ki, türk zabitlərinə 20 min, əsgərlərinə 80 min metr parça verəcək. O, vədi yerinə yetirdi və Nuru paşanın raportundan aydın olur ki, verilən parça təkcə türk hissələrinə deyil, Azərbaycan hissələrinə də geyim hazırlamaq üçün istifadə edilmişdir. Nuru paşa hərbi sənayeni və hərbi donanmanı bərpa etmək cəhdlərini xüsusi olaraq vurğulayır.⁷³³ Qarsa göndərilən Əliağa Şıxlinski oranın hərbi anbarlarından tələb olunan sayda top seçmişdi.⁷³⁴

30 oktyabr Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə I Dünya müharibəsində məğlub olmuş Osmanlı dövləti Azərbaycandan öz qüvvələrini çıxartmağa başladı; Qafqaz İslam Ordusu ləğv olundu. Azərbaycanı tərk etməyə başlayan Osmanlı qoşunlarının şərəfinə Azərbaycan hökuməti noyabrın 10-da rəsmi vida ziyafəti təşkil etdi.

1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Üçlər ittifaqının bütün üzvləri məğlub edilərək müharibədən

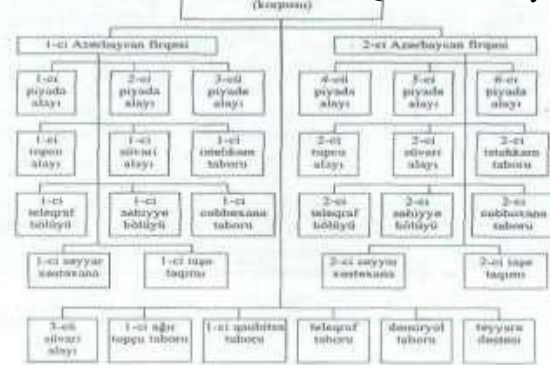
çıxdılar. Belə şəraitdə təkbaşına bütün Antanta ölkələri ilə müharibə aparmağın mənasız olduğunu anlayan Tələt paşa hökuməti sülh danışıqlarına başlamaq və müharibədən çıxmağın qaçılmaz olduğunu bildirdi. Aydın idi ki, müharibədə uduzan tərəf kimi danışıqların aparılması zamanı Türkiyə öz Qafqaz siyasətindən əl çəkməli və qoşunları buradan çıxarmalı olacaqdı.

Dünya arenasında Azərbaycan Cümhuriyyəti təkbaşına qalırdı. Nuru paşa oktyabrın 21-də

8.2. Münaqiçənin nəticələri

Beləliklə, 1918-ci ilin aprel-sentyabr aylarında Bakı uğrunda aparılan döyüşlərin son nəticə Bakı

şəhərinin azad edilməsi oldu. Qələbənin siyasi nəticələri Azərbaycan üçün olduqca böyük idi: Azərbaycan xalqının fiziki məhvinə çalışan və bu

Azərbaycan korpusunun quruluşu (M.Süleymanova görə).

Yolda istənilən siyasi maska geyən, istənilən tərəflə əlaqə yaradan daşnak liderlərinin məqsədləri baş tutmadı. QİO vasitəsi

ilə əksəriyyətini erməni döyüşçüləri təşkil edən Bakı

Soveti, sonra isə Sentrokaspi Diktaturası qoşunları darmadağın edildi. Bakını, sonra isə bütün Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsinə, daha

doğrusu müstəmləkəsinə çevirməyə çalışan qüvvələr (istər bolşevik, istərsə də "Vahid və bölünməz Rusiya" şüarı ilə çıxış edən Sentrokaspi Diktaturası və biçiraxovçular)

⁷³⁰Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu, s.397.

⁷³¹Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun digər fəaliyyətləri və missiyasının sona çatması, s. 374-375.

⁷³²Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.143.

⁷³³Budak M. Nuru paşanın raportu, s.456-458.

⁷³⁴Yenə orada, s.471.

⁷³⁵Aşırılı A. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu, s.526.

dövlətinin, osmanlı türklərinin olması fikri öz təsdiqini tapdı. Qələbənin siyasi əhəmiyyəti barəsində

"Azərbaycan" qəzeti özünün 15 sentyabr 1919-cu il tarixli baş məqaləsində yazırdı: "Əgər mayın 2-ni biz

müstəqilliyimizin rəsmi elan edilməsi günü sayırıqsa, sentyabrın 15-də Azərbaycan qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olmasını müstəqilliyin həqiqətən əldə edilməsi, dövlətçiliyin başlıca əsasların və özülünün qoyulması günü hesab edə bilərik. Bu gün bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən təkcə Azərbaycan və digər Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyi əleyhinə deyil, həm də Zaqafqaziyanın türk xaqalarının fiziki mövcudluğuna qarşı yönəldilmiş xətrənak təhlükənin ləğv edildiyi gündür".⁷³⁶

Sonrakı dövrlərdə, əsasən də Sovet dövrü tarixi ədəbiyyatında türk qoşunlarının Azərbaycanda olması

işğal kimi qələmə verilir. Hələ o vaxt Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bunun yalan olmasını göstərirdi. O, bildirirdi ki, Azərbaycana gəlmiş Osmanlı ordu hissələrini heç bir formada işğalçı ordu adlandıрмаq olmaz

Belə ki, Ənvər paşa bu ordunun təminatı üçün öz hökumətindən 50 000 lirə istəmişdir, halbuki işğalçı belə etmir, əksinə gəldiyi ərazini talayır; Ənvər paşa Azərbaycan hökumətinə müraciətlərində təkidlə xahiş edirdi ki, milli silahlı qüvvələr yaradılsın. Bu

qüvvələrin yaradılmasında türklər əlindən gələn köməyi göstərirdilər, halbuki işğalçı ordu belə etmir;

ən nəhayət, həlak olmuş türk əsgərlərinin xatirəsini əbədləşdirmək üçün Azərbaycan xalqı, hökumətin qərarı olmadan, pul yığmağa başlamış və qısa müddətdə tələb olunan məbləği toplamışdır.⁷³⁷

Sentyabrın 27-də Azərbaycan hökuməti qalib ordunun sərkərdələri üçün ziyafət verdi. Ziyafətdən sonra qonaqlar, hökumət və Milli Şuranın üzvləri Təzə Pir məscidinə gedərək cümə namazını qıldılar. Məscidin bir hissəsinin mərmilərlə dağılmasına baxmayaraq yüzlərlə insan burada namaz qılırdı. Bakı döyüşlərində həlak olmuş əsgərlərin ruhu üçün mövlud oxundu.⁷³⁸ Xalqın türk sərkərdələrinə göstərdiyi hörmət bir daha sübut etdi

ki, Azərbaycan Qafqaz İslam Ordusunu öz xilaskarı kimi qəbul edir.

Münaqişənin hərbi nəticələri də əhəmiyyətli idi. Belə ki, 1918-ci ilin yazında Qafqazda ən böyük və ən təhlükəli qüvvə daşnak və bolşeviklərin vəhdətindən yaranmış Qafqaz Qırmızı Ordusu və dolayısı ilə onun

tərəfində çıxış edən Ermənistan Respublikasının Ordusu idi. Bu ordular təkcə Azərbaycanın deyil, Gürcüstanın da müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə təhlükə idi. Heç şübhəsiz ki, almanların Gürcüstanda olmasından ehtiyat edib Gürcüstana hücum etməyə cürət etməyən bu ordular öz qüvvələrini saxlasaydılar, Azərbaycandan sonra

Gürcüstanı işğal etməyə qalxacaqdılar. Qafqaz İslam Ordusunun əməliyyatları nəticəsində bolşevik və

daşnakların Qafqaz Qırmızı Ordusu darmadağın edilmiş, Ermənistan Respublikasının işğalçı ordusu isə Osmanlı dövlətinin 3-cü Korpusu tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədilmişdi. Sentrokaspi Diktaturası qoşunlarının məğlub edilməsi digər bir qüvvəni - keçmiş Rusiya imperiyasının bərpasına can atan və bu yolda bütün xalqları əzməyə hazır olan şovinist rus partiyalarının formalaşdırdığı qüvvəni aradan qaldırdı və Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələrdən kənara atdı. 1918-ci ilin may ayına Azərbaycan arxalandığı yeganə qüvvəni - Müsəlman Korpusunu, demək olar ki, itirmişdi. Qısa müddət ərzində formalaşmağa başlayan, zabit çatışmazlığı, silah və sursat qıtlığından zəif vəziyyətə düşən Korpus döyüşçülərin fədakarlığına baxmayaraq düşmən hücumunun qarşısını ala bilmirdi. Korpus Qaraməryəmə qədər geri çəkilmiş, tərkibində cəmi 900 nəfər döyüşçü qalmışdı. Aydındır ki, 1918-ci il may ayının sonları- iyun ayının

⁷³⁶Süleymanov M.S. Azərbaycan Ordusu, s.138.

⁷³⁷Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.200.

⁷³⁸Görürüylmaz M. Türk Kafkaz İslam Ordusu, s.190.

dərəcədə zəiflədilmişdi. Osmanlı qoşunları Azərbaycanı tərk edəndə artıq burada təminat təşkilatı cəhətdən tam formalaşmasa da, öz qüvvələrinə inanan, milli ideyalar uğrunda vuruşmağa hazır olan ordu var idi.

Sovet hakimiyyətinin ən ağır illərində müstəqilliyini, dövlətçiliyini, torpaqların bir hissəsini, ordusunu, ən vətənpərvər ziyalıları, əlifbasını itirən, tarixinə və mənəviyyətinə təcavüz edilən Azərbaycan xalqının

uğrunda vuruşmuş və canlarını qurban vermiş qəhrəmanların xatirəsini əziz tutdu, onların qəbirlərini ziyarətə gəlir və ziyarətə gələn qəbirlərdir ki, onlar barəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycanın hər cəhətində şairin təsvir etdiyi "sarmaşılıq bir məzar" bulursunuz ki, "qızlar, gəlinlər" tərəfindən ziyarətə gələn qəbirlərdir ki, 5-ci Qafqaz firqəsinin Ərkani-Hərb rəisi Rüşdü bəy onlar haqqında yazırdı: "5-ci Qafqaz firqəsinin dörd buçuq aydan bəri Azərbaycanın istiqlalı uğrunda çarpışaraq verdiyi şəhid və məcruhlardan qanları ilə sulanan bu qardaş məmləkət torpaqları üzərində Gəncədə, Göyçay-Ağsu-Şamaxı-Bakı şossesinin hər iki tərəfində, Müsüslü-Kürdəmir-Karrar-Hacıqabul-Bakı dəmir yolu boyunca, Qarabağda və Kür nəhri sahillərində xalqın ziyarətə gələn qəbirlərdir ki, işte bunlar irqinin imdadına səgirtlən Anadolu mehmetçiyinin mübarək məzarıdır. Əksər yerlərdə mehmetçiliklə

Şimali və Cənubi Azərbaycan 1920-ci il xəritəsində. MATM.

⁷³⁹M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, s.43.

⁷⁴⁰Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun digər fəaliyyətləri və missiyasının sona çatması, s.389.

ƏDƏBİYYAT

Arxiv materialları

1. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi f. 277, op. 2,1. 13,16, 27.
2. Azərbaycan Respublikası-Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, f.1061, op.1, d.95,1.5-8.
3. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. 3642, оп.1, д.7, 8.
4. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. 3530, оп.1, д.131.
5. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. 2100, оп.2, д.46.
6. Türkiyə Cümhuriyyəti Silahlı Qüvvətləri Askeri Tarix ve Strateji Etüd idarəsi, k.3821, d.15, f.57.

Azərbaycan dilində

7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, c.1-2. Bakı, 2005.
8. Aşırılı A. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, Bakı, 2008. s.523-530.
9. Bayramoğlu A. Cümhuriyyət ədəbiyyatında Qafqaz İslam Ordusu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, Bakı, 2008. s.531-562.
10. Budak M. Nuru paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqında raporu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, Bakı, 2008. s.441-484.
11. Əhmədov S.Ə. "Qars" və "Ərdahan" gəmiləri.//Hərbi bilik.
12. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti// Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s.39- 56.
13. İsgəndərov A. 1915-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk və müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımlar // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu, Bakı, 2008. s.75-92.
14. Qasımlı M. Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqaz siyasəti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008. s.93-134.
15. Reha Yılmaz. I Dünya müharibəsi başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s.57-74.
16. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
17. Rıhtım M. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda cəbdləri // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008. s. 485-523.
18. Seyidov A. Yelenedorf. Bakı, 2006.
19. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). Bakı, 1998.
20. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999.
21. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008. s.287-332.
22. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008.
23. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun digər fəaliyyətləri və missiyasının sona çatması // Azərbaycan

Türk dilində

27. Allen V.E.D. P.Muratof. 1828 -1921 Türk-Kafkas sınırındaki harplerin tarihi. Ankara, 1966.
28. Enver Ziya Karal. Osmanlı tarihi. Cilt 5. 28.a Çanakkale Savaşları. İstanbul, 2005.
29. Görüryılmaz M. Türk Kafkas İslam Ordusu ve ermenilər. İstanbul, 2007.
30. Denisenko A. Askeri müze osmanlı ve cumhuriyet dönemi madalya ve nişanlar kataloqu. İstanbul, Harbiye.
31. Yüceer N. Birinci Dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan harekatı. Ankara, 2002.

Rus dilində

32. Агаев Ф. "Британский лев" на Кавказе // *Азербайджан в мире*, 2006. №2, с. 115-119.
33. *Активные борцы за Советскую власть в Азербайджане*. Баку, 1957.
34. Арапов Д.Ю. Мусульмане в вооруженных силах России в XIX - начале XX века / *Военно-исторический журнал*, 2006, № 9.
35. Бадаев А. *Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917-1920*. Баку, 1990.
36. Бланк Чрезвычайного Комиссара // *Великий Октябрь и Советский Азербайджан (экспонаты рассказывают)*. Баку, 1977.
37. *Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. 1917-1918. Документы и материалы*. Баку, 1957.
38. *Боевые и революционные традиции моряков Каспийского флота*. Баку, 1960.
39. Бурджалов Е. Н. Двадцать шесть бакинских комиссаров. Москва, 1938.
40. Веселое П. Канонерская лодка "Ленин" // *Моделист-конструктор*, 1988. № 4, с. 12-15;
41. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. "Родословная" армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003.
42. *Военные моряки в борьбе за власть Советов в Азербайджане и Прикаспии. 1918-1920 гг. Сб. документов*. Баку, 1971.
43. Гоголев Л.Д. *Бронемашины*. Москва, 1986.
44. *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия*. Москва, 1983.
45. *Грузинский генералитет (1699-1921). Биографический справочник*. Составил М. Гогитидзе. Киев, 2001.
46. Гулиев Б. *Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане*. Баку, 1970.
47. Гурко-Кряжин В. *Армянский вопрос*. Баку, 1990.
48. Дарабади П.Г. *Военная помощь Советской России Бакинской Коммуне (1918)* // *Изв.АН АзССР, серия ИФП*, 1982. № 4.
49. Дарабади П.Г. *Военно-организационная деятельность Бакинской Коммуны* // *Изв. АН Аз ССР, серия ИФП*, 1978, № 3, 11-20.
50. Дарабади П.Г. *Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века*. Баку, 1991.
51. Дарабади П.Г. *О вооруженных силах АДР (1918-1920 гг)* // *Изв. АН Аз ССР, серия ИФП*, 1991, № 1.
52. Денстервиль Л. *Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918*. Тифлис, 1925.
53. *Директивы командования фронтов Красной армии. 1917-1922*. Москва, 1971. т. 1.
54. *Документы внешней политики СССР, т.1*. Москва, 1957.
55. Дроговоз И. Г. *Крепости на колесах: История бронепоездов*. -Минск.: Харвест, 2002. Книга на сайте: militera.lib.ru/tw/drogovoz_1/index.html
56. Евсеев И.М. *Бушует Каспий*. Баку, 1970.
57. Жук А.Б. *Стрелковое оружие*. Москва, 1992.
58. Зун В.А. *Броневые поезда и их боевая служба*. Москва, 1930.
59. *История Азербайджана, т.3, ч.1, с.93*.
60. Исрафилов И. *Воспоминания об азербайджанской армии* // *Зеркало*, 12.10. 2007, 20.10. 2007, 27.10. 2007.
61. Иванов Р. Н. *Генерал - адъютант его величества*. Москва, 2006.
62. Иванов Р.Н. *Именем Союза Советских...* Москва, 2007.
63. Исмаилов Э.Э. *Георгиевские кавалеры-азербайджанцы*. Москва, 2005.
64. Кадишев А. Б. *Интервенция и гражданская война в Закавказье*. Москва, 1960.
65. Кулиев М. *Враги Октября в Азербайджане*. Баку, 1929.
66. *Каспийская Краснознаменная флотилия*. Баку, 1990.
67. Корсун Н.Г. *Кавказский фронт Первой Мировой войны*. Москва, 2004.
68. Кузнецов А. *Награды*. Москва, 1999.
69. Кязымзаде Ф. *Борьба за Закавказье (1917- 1921)*. // *Литературный Азербайджан*, 1993. № 3-4.
70. Лавров СВ. *Политика Англии на Кавказе и Средней Азии в 1917-1921 годах* // *Вопросы истории*, 1979. № 5, с. 83.
71. Лудшувейт Е.Ф. *Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг*. Москва, 1966.

- 76.Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века. Баку, 1993.
- 77.Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920). Баку. 1993.
- 78.Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Документы и материалы, Ленинград, 1957.
- 79.Описание Карабагской провинции (составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. Тифлис, 1866. (təkrar nəşr Bakı, 2004).
- 80.Очерки истории коммунистической партии Азербайджана / Под ред. М. С. Искендерова и др. Баку, 1963.
- 81.Памяти 26: Материалы к истории Бакинской Коммуны 1918 г. / Ред. М. Лифшица и П. Чагина. Баку, 1928.
- 82.Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 годах. Москва, 1978.
- 83.Победа Советской власти в Закавказье. Тифлис, 1971.
- 84."Пролетарская революция", 1926. № 12, с.83-84.
- 85.Поцелуев В.А. Броненосцы железных дорог. Москва, 1982.
- 86.Протоколы заседаний мусульманских фракций Закавказского Сейма и Азербайджанского Национального Совета. Баку,2006.
- 87.Раевский А. Партия "Мусават" и её контрреволюционная работа. Баку, 1929.
- 88.Ратгаузер Я. Арест и гибель комиссаров Бакинской Коммуны. Баку, 1928.
- 89.Ратгаузер Э. Революция и гражданская война в Баку.4.1. 1911-1918 гг. Баку, 1927.
- 90.Ромадин С. Броневая гвардия революции // "Моделист-конструктор". 1989.
- 91.Рустамова-Тогида С. Этого забыть нельзя // Зеркало, 31 март, 7,14, 21, 28 апрел, 5,12,19, 26 мая, 2,9,15,23,30 июня, 7,14,21,28 июля, 4,11,18,25 августа, 1,8,15,22,29 сентября, 6,12,20 октября 2007 года.
- 92.Рябинский К. Революция 1917 года. Москва, 1976. Хроника событий. Т. 5, с. 151-152,160,175.
- 93.Смирнов Н. Г. Ушедшие в бессмертие: очерки истории Бакинской Коммуны. М., 1986.
- 94.Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Закавказье. Баку, 1957.
- 95.Топчубашев А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919). Баку, 1994.
- 96.Ушаков А. Феномен Ататюрка. Москва, 2002.
- 97.Файгл Эрих. Правда о терроре. Армянский терроризм -истoki и причины. Баку, 2000.
- 98.Федосеев С. "Максимы" - германская линия //Оружие, № 12, 2007. с. 1-15; № 1, 2008. с. 10-22.
- 99.Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, 1990.

Ġngilis dilində

- 101..Menefee S.P., "Dunsterville, Lionel Charles," in H.C.G. Mathews and Brian Harrison (eds.), Oxford Dictionary of National Biography, vol. 17 (2004).
- 102.The Adventures of Dunsterforce by Major - General L. C Dun-sterville (1920; Edward Arnold, London).

ĠNTERNET səhifələri

- 104."Армянское воинство" İNTERNET səhifəsi// Аветисян Г. Генерал Акоп Багратуни (1879-1943). 105.en.wikipedia.org/wiki/North_Staffordshire_Regiment" İNTERNET səhifəsi // Burada A Short History of The Staffordshire Regiment (The Prince of Wales's), published by the regiment, 1972; Swinson A. A Register of the Regiments and Corps of the British Army, London, 1972 kitablarının materialları yerləşdirilib.
- 106.en.wikipedia.org/wiki/Royal_Warwickshire_Fusiliers" İNTERNET səhifəsi
- 107.Captain Cecil G. Judge. With General Dunsterville İn Percia And Transcaucasus // Captain Cecil G_ Judge_ With General Dunsterville in Persia and Transcaucasus- İNTERNET səhifəsi.